T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MEHMED ŞEMSEDDİN PAŞA (1855-1917)

DOKTORA TEZİ

VEDAT YURT

İSTANBUL 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MEHMED ŞEMSEDDİN PAŞA (1855-1917)

DOKTORA TEZİ

VEDAT YURT

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. UFUK GÜLSOY

İSTANBUL 2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **III**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
KISALTMALAR ..... **VII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

EĞİTİMİ, AİLESİ, BÜROKRATİK KARİYERİNDEKİ YÜKSELİŞİ **9**
1.1. Eğitimi 9
1.2. Ailesi 17
1.3. Mabeyn-i Hümayun'daki İlk Görevi 29
1.4. Atina Sefareti Baş Kitabeti ve Maslahatgüzarlığı 32
1.5. Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü 39
1.6. Bükreş Sefareti ve Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği 45
1.7. Birinci Tahran Sefareti 49
1.8. Van Valiliği 58

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ TAHRAN SEFARETİ **69**
2.1. Şemseddin Bey'in Tahran Sefirliği Dönemindeki İcraatları 69
2.1.1. Telgraf ve Posta Haberleşmesi 86
2.1.2. İran'a Gelen Osmanlı İşçileri 88
2.1.3. İran'da Hicaz Demiryolu Faaliyetleri 90
2.1.4. Sınır Meseleleri ve Eşkıyalık 91
2.1.5. Ermeni Olayları 97
2.1.6. İran'da Kolera Salgını 99
2.2. İran'da İngiliz ve Rus Nüfuz Mücadelesi 102
2.3. Osmanlı Devleti'nin İran ve Atabat'taki Ulema ile İlişkileri 109
2.4. Muzafferüddin Şah'ın Avrupa Gezileri ve İstanbul Ziyareti 115
2.5. Osmanlı Devleti'nin 1905 Askerî Harekâtı 126
2.6. İran Meşrutiyeti (1905-1907) 133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ GÖREVLERİ, ŞAHSİYETİ **154**
3.1. Memurin-i Mülkiye Komisyonu Riyaseti ve Evkaf Nezareti 154
3.2. Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı ve Ölümü 163
3.3. Kütüphanesi 176
3.4. Şahsiyeti 183

SONUÇ 198
BİBLİYOGRAFYA 204
EKLER 227

ÖNSÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'da doğup, Çerkes sürgünleri ile Anadolu'ya göç eden Mehmed Şemseddin Paşa'nın hayatını konu etmektedir. Çalışma ile Paşa'nın yaşadığı zaman ve mekâna, Paşa'yı merkeze alarak daha yakından bakmak amaçlanmıştır. Paşa, önemli bürokratik görevleri yanında, Çerkes Teavün Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alması ve Çerkes dil ve alfabesi üzerine eser telif etmesi anlamında etnik kimliği ile de faaldir. İslami ilimler konusundaki vukûfiyeti, tarikat müntesipliği gibi hususiyetleriyle dinî veçheleri ile mucib-i dikkat bir şahıstır. Şemseddin Paşa, dönemin muteber eğitim kurumlarından Galatasaray Lisesini ve Mekteb-i Mülkiye'yi başarı ile bitirmiş, Mabeyn-i Hümayun ile başlayan memuriyet hayatı, kısa süreli Van Valiliği dışında Hariciye Nezareti bünyesinde devam etmiştir.

Paşa'nın on iki yılı aşkın süre boyunca yapmış olduğu Tahran Sefirliği, Nasırüddin Şah'ın son ve Muhammed Ali Şah'ın ilk yılları ile Muzafferüddin Şah'ın saltanat süresinin tamamını kapsamaktadır. Mehmed Şemseddin Paşa'nın bu görevi, İran-Osmanlı ilişkileri açısından büyük önem arz etmektedir. Paşa, İran Meşrutiyeti de dahil olmak üzere, İran'ın en netameli dönemlerinin şahidi ve görevi süresinde Tahran'ın etkili Sefir-i Kebiri'dir. Şemseddin Bey'in (vezaret payesi ile Paşa olması 1912'dedir) Tahran Sefirliği sırasında sefaret, Tahran'daki müçtehitlerin İslam dünyasının sorunlarını tartıştıkları bir yerdi. Paşa'nın İran uleması ve II. Abdülhamid arası ilişkilerdeki rolü ile Sünni ve Şii mezheplerinin yakınlaştırılması hususundaki gayretleri de detaylı tetkikleri hak edecek teşebbüsler olarak görülmektedir. II. Meşrutiyet sonrası kısa süreli Evkaf Nazırlığı ve yaklaşık iki buçuk yıl süren Trablusgarp ve Bingazi'de naibü's-sultanlık görevi de Paşa'nın önemi haiz görevlerindendir. Tez kapsamında, Mehmed Şemseddin Paşa'nın hayatı muvacehesinde, önemli bir geçiş dönemi incelenmiştir.

Üç bölümden oluşan tezimizin giriş kısmında biyografi yazımına dair tespitlere yer verildikten sonra Mehmed Şemseddin Paşa'nın yetiştiği ve yaşadığı dönemdeki Osmanlı Devleti'nin ahvali özetlenmiş, Mehmed Şemseddin Paşa'nın biyografisini yazma gerekçeleri izah edilerek konuya dair kaynakların değerlendirmesi yapılmıştır. Birinci bölüm, Şemseddin Bey'in hayatının ilk dönemi, eğitimi, ailesi, Mabeyn-i Hümayun Katipliği, Atina Sefareti Baş Kitabeti, Umur-ı Şehbenderi Müdürlüğü, Bükreş Sefareti, Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği, birinci Tahran Sefareti ve Van Valiliği gibi bürokratik kariyerdeki yükseliş dönemini içermektedir.

Tezin ikinci bölümü, Şemseddin Bey'in uzun ikinci Tahran Sefareti dönemindeki faaliyetleri ekseninde inşa edilmiştir. İran tarihi açısından önemli sonuçları olan İran Meşrutiyeti'nin vuku bulduğu bu dönemde, iki ülke ilişkilerini etkileyen Ermeni meselesine, hudut anlaşmazlıklarına, 1905'de Osmanlı Devleti tarafından yapılan askerî harekâta ve İran'daki İngiliz ve Rus nüfuz mücadelesine daha yakından bakılmıştır. Yine bu dönemde İran'da meydana gelen kolera salgını, İran'a gelen Osmanlı işçilerinin mağduriyeti, Muzafferüddin Şah'ın İstanbul seyahati ve Şemseddin Bey'in İran Meşrutiyeti sürecindeki tutum ve yaklaşımı, arşiv belgeleri ekseninde ele alınmıştır. Tezin üçüncü bölümü, Şemseddin Bey'in II. Meşrutiyet sonrası görevleri olan Memuriyet-i Mülkiye Komisyonu riyaseti, Evkaf Nazırlığı, Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı gibi bürokratik görevlerini içermektedir. Ayrıca, Şemseddin Paşa'nın Çerkes Teavün Derneği'ndeki faaliyetleri, Çerkes alfabesi üzerine kaleme aldığı eseri ve oğluna kalan kütüphanesi üzerinden siyasi, dinî, tasavvufî yönü ile şahsiyeti üzerinde mütalaalarda bulunulmuştur.

Bu tez pek çok kişinin yardım ve desteği sayesinde ortaya çıktı. En başta danışman hocam Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a medyun-ı şükranım. Tezimi okuyan ve öneriyle zenginleştiren Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz, Prof. Dr. Bilgin Aydın, Uğur Belen ve Muhammed Emin Çalar'a müteşekkirim. Tez yazım safhasında bilgi, belge ve kaynaklara ulaşmam hususunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Vahdettin Engin, Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay, Prof. Dr. Berat Bırfın Bir, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, Doç. Dr. Osman Coşkun, Doç. Dr. Aydın Çakmak, Hakkı Tok, İhsan Ayal, Birol Ülker, Ozan Yıldırım, Mikail Devebakan, Mehran Besharat Ghazani ve Muhammed Hüseyin Sadıki'ye teşekkür ederim. Bu sürece fikir ve görüşleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç, Prof. Dr. Sebahat Deniz, Prof. Dr. Fethi Güngör, Dr. Öğretim Üyesi Ali Karaca, Prof. Dr. Okan Yeşilot, Prof. Dr. Yüksel Çelik, Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı, Prof. Dr. Filiz Dığıroğlu ve Sefer E. Berzeg'e gösterdikleri alicenaplık için minnettarım.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, IRCICA, İSAM, Marmara Üniversitesi ve Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Kütüphaneleri idareci ve personeline, Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesi Müdürü Melek Gençboyacı ile kütüphane çalışanları Abdullah Okal ve Gökhan Demirtaş'a yardımları için teşekkürü bir borç bilirim.

Ve bu sürecin tüm aşamalarında yanımda olan aileme teşekkür ederim.

Vedat Yurt

İstanbul, Haziran 2024

ÖZET

Bu biyografi çalışması, Mehmed Şemseddin Paşa'nın tarihî kişiliğini, insan merkezli ve bir bütün olarak okumayı, anlamayı ve anlatmayı amaçlamıştır. Paşa'nın hayat serencamındaki değişim ve dönüşümü takip ile sabit ve değişkenleri tespit etmeye gayret edilmiştir. On iki yıl gibi uzun bir süre boyunca Tahran Sefir-i Kebiri olarak bulunduğu İran'daki faaliyetlerine vakıf olunmaya çalışılmıştır. Mehmed Şemseddin Paşa'nın bürokratik ve siyasi kariyerinin bazı kesitleri üzerine sınırlı sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, etnik, dinî ve tasavvufî hususiyetleri ile ailesi ve kütüphanesi gibi farklı yönleri üzerinde durulmamıştır. Bu tez kapsamında öncelikle, Paşa hakkında yapılan çalışmalar arşiv belgeleri hakemliği ile tashih edilmiştir. Üzerinde durulmayan veçhelerine ilişkin elde edilen bulgular ortaya konulmak suretiyle Mehmed Şemseddin Paşa'nın şahsiyetine dair biraz daha anlamlı ve renkli bir portre çizilmiştir. Çalışma sırasında karşılaşılan en büyük handikap, Paşa'nın gerekmediği sürece düşüncelerini yazıp dillendirmekten imtina etmesi ve hal ehli olmasının doğal neticesi olan, özel hayatı ve düşüncelerine dair kaynak yetersizliği olmuştur. Şemseddin Paşa'nın vazifesini hakkıyla yapmaya gayret eden bir devlet adamı olmanın yanında, iç tekamülüyle daha fazla ilgili bir sûfî olduğu görülmüştür. Şemseddin Paşa'nın modernleşen dünyanın arif bürokratlarından biri olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Şemseddin Paşa, Çerkesler, Osmanlı-İran İlişkileri, İran Meşrutiyeti, Naibü's-Sultan, Trablusgarp, Bingazi

ABSTRACT

This biographical research is aimed at reading and understanding the historical personality of Mehmed Şemseddin Pasha as a whole from a human-centered perspective. It attempts to trace transformations, detect stability and changes in the Pasha's life journey and gain a firm understanding of his activities in Iran during his twelve-years term in office as the ambassador of Tehran. Although, in the literature, there is a limited number of works on certain periods of Mehmed Şemseddin Pasha's political and bureaucratic career, different dimensions of Pasha's as a person including his family, library and ethnic, religious and sufistic sensibilities are not studied. Building upon an evaluation of existing works about Mehmed Şemseddin Pasha in the light of archive documents, this thesis sketches a more meaningful and complete portrait of Pasha by putting forward findings on overlooked dimensions of his personality. The biggest challenge of the study was lack of resources regarding his personal life and thoughts due to Pasha's hesitant attitude towards writing down and voicing his thoughts which was a result of his sufi ethics. The thesis concludes that along with being a devoted statesman, Şemseddin Pasha was a sufi, more concerned with his internal journey as one of the wise ("arif") bureaucrats of the modernizing world.

Keywords: Mehmed Şemseddin Pasha, Circassians, Ottoman-Iranian Relations, Iranian Constitutional Monarchy, Naibu's-Sultanate, Tripoli, Benghazi

KISALTMALAR

a.g.e.:	adı geçen eser
a.g.m.:	adı geçen makale
a.g.t.:	adı geçen tez
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
çev.:	Çeviren
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.:	Hicri
haz.:	Hazırlayan
IRCICA:	İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM:	İslâm Araştırmaları Merkezi
km.:	Kilometre
KVKK:	Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
M.:	Miladi
nr.:	Numara
s.:	sayfa
S.:	Sayı
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK:	Türk Tarih Kurumu
vb.:	ve benzeri
Y.:	Yıl

GİRİŞ

İnsan zaman ve mekânla mukayyettir. Geçmiş bugünden ayrı düşünülemeyeceği gibi bugün de geçmiş olmadan anlaşılamaz. Bir meseleyi zaman ve mekân koordinatına yerleştirmeden konuşmak mümkün değildir. İnsan bu iki varoluşsal temel üzerinde yükselir ve anlaşılabilir. Mekân boyutu ile mesafe ve uzaklık algılanabilir iken zaman boyutu olmaksızın derinlik ve geçişkenliği tahayyül etmek kabil değildir. Oysa insanı anlamak mekânla birlikte zaman düzleminde de derinlik fikriyatına sahip olmakla mümkündür. Dün ve bugün arasındaki gelgitler ve hareketlilik içerisinde oluşturduğumuz bir bakış açısı ile herhangi bir dönem, toplum ve kişi hakkında daha gerçekçi değerlendirmeler yapmamız mümkün olabilmektedir.[1] Zamanın olaylara değil, olayların zamana bağlı oluşu ve hareketin özde bulunduğuna dair "*hareket-i cevheri*" perspektifi bu ilişkiye dair ufuk açıcı yaklaşımlar ortaya koymaktadır.[2] İnsanı anlamak hareketi anlamakla mümkündür. Nurettin Topçu'nun ifadesiyle "*insanın cevheri harekettir, yaptığı ne ise, insan odur.*"[3] Aynı zamanda insanı yaşadığı zaman ve çevreden soyutlamadan, sosyal ilişkileri ve bu ilişkilerdeki tutum ve duruşu muvacehesinde değerlendirmek önemlidir.[4]

Biyografiler, insanı zaman ve mekân zemininde anlamlandırma iddiasındaki çalışmalardır. Osmanlı biyografi geleneği ortak İslam mirasından tevarüs etmiştir. Arap edebiyatında grup biyografilerinin genel adı olan "*tabakat*" ile Fars edebiyatında daha ziyade şairler için yazılan tabakat eserlerine verilen isim olan "*tezkire*" bu geleneğin iki ana damarıdır. Feridüddin Attar'ın İslam âleminde büyük teveccühe mazhar olan "*Tezkiretü'l-evliyâ*" eserinden mülhem tezkire, Osmanlılar üzerinde daha etkili olmuştur. Hazret-i Peygamberin hayat ve sîretini konu edinen siyer-i nebî türü eserler ile suret ve vasıflarına dair yazılan hilye-i şerifler de bu sahanın temel metinlerinden sayılabilir. Hadis sıhhatine gösterilen ihtimamın sonucu müracaat edilen biyografik veriler bu türün gelişmesine zemin hazırlamıştır.[5] Biyografiler, insanların tarihteki serencamını anlamanın önemli vasıtalarındandır. Aynı zamanda bir dönemi daha yakından tanımak için de kullanışlı enstrümanlardan biridir. Bir şahsa dair vasıflar layıkıyla bilinmeden o kişinin hakiki mahiyeti anlaşılamayacağı gibi, "*kusur ve meziyetleri muvazene ve*

[1] Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 11.
[2] Abdülkerim Sürûş, *Evrenin Yatışmaz Yapısı*, (çev.) Hüseyin Hatemi, İnsan Yayınları, İstanbul 1984, s. 67.
[3] Mehmet Fatih Birgül, *İrade Hareket İsyan Nurettin Topçu'nun Entelektüel Biyografisi 1* Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 157-158.
[4] Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 14.
[5] Mustafa İsen, "Biyografi Geleneğimiz", *Kubbealtı Akademi Mecmûası*, Y. 25, S. 4, (Ekim 1996), s. 144.

muhakeme ve yekdiğerinden farkları mukayese olunamaz."[6] Bireyler üzerinden siyasal, sosyal, etnik ve dinî ilişkilerin oluşması veya çözülmesini gözlemlemek mümkündür[7]. "*Eşhasın her türlü ahvaline vakıf olmadıkça vakaları layıkıyla anlamak kabil olmaz*."[8]

Biyografi, tarih ve edebiyatın kesişme noktasında yer alır. Bu sahada fikir beyan etmek faklı bilim dallarında bilgi sahibi olmayı gerektirir. 20. yüzyıl tarih yazımı ve özelde biyografi sahasında önemli değişikliklere yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde makro ve genellemeci yaklaşımlardan mikro analizlere, büyük anlatılardan yerel yaklaşımlara, toplumsal bakış açısından bireysele doğru bir değişim yaşanmıştır. İyi bir biyografi yazmanın ilk şartı zengin bir kaynağa sahip olmaktır. Avrupa'da kilise defterleri ile sıradan insanların bile doğum, evlilik ve ölümünün kayıt altına alınması, aristokratik sosyal yapı nedeniyle tutulan kayıtlar ve hatırat yazma geleneği neticesinde oluşan özel arşivler, biyografi çalışmaları için çok kıymetli hazinelerdir. Söz konusu kaynaklar Osmanlı Devleti'nde oldukça sınırlı ve kısırdır. Buna rağmen "*nispeten sağlam temelleri ve geleneği olan*" terâcim-i ahval çalışmaları 20. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir.[9] Biyografik malzemenin azlığı ve yetersizliği, bu sahada batı dünyasından farklı bir geleneğe sahip olunması ve geleneğin güncellenmek yerine değiştirilmeye çalışılması, bu alanın bizdeki en temel problematiklerindendir.

Çalışmamızda Mehmed Şemseddin Paşa'nın tarihî şahsiyetinin oluşum ve değişim süreci incelenerek, Çerkes kimliği ve dinî/tasavvufî konulardaki yöneliminin Paşa'nın şahsiyet ve ilişkilerine etki ve yansımasına dair tahliller yapılması hedeflenmiştir. Mehmed Şemseddin Paşa'nın yaptığı görevlerde müesses devlet politikasını icra veya etkileme becerisi ile dönemin diğer bürokratları ve halef/selefleri ile farklılık veya benzerlikleri tetkik edilmiştir. Aynı zamanda Şemseddin Bey'in sefaret dönemi üzerinden, Osmanlı-İran ilişkilerine daha yakından bakılmak suretiyle, söz konusu vetirede iki devlet arasındaki ilişkinin tarihsel izdüşümüne mercek tutulmuştur. Osmanlı entelektüel tarihinin en yoğun ve hareketli döneminde yaşamış bu âlim diplomatın şahsında, bir Osmanlı aydını ve bürokratının geçirdiği sosyal ve zihinsel dönüşüm[10], tarihsel bağlam ve birey arasındaki denge ekseninde incelenmiştir.[11] 19.

[6] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 299.
[7] Simone Lassig, "Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarih Yazımı" (çev.) Canan Özkılıç, *Otur Baştan Yaz Beni,* (haz.) Abdulhamit Kırmızı, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 58.
[8] İbnülemin Mahmut Kemal, "Unutulan Adamlar", *Müteferrika,* S. 17, (2000), s. 210.
[9] Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 14-20.
[10] Derin Terzioğlu, "Tarihli İnsanı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi", *Cogito,* S. 29, (2001), s. 293.
[11] Özgür Türesay, "Tarih Yazımı ve "Biyografinin Dönüşü", *Halil İnalcık Armağanı -I-: Tarih Araştırmaları*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2009, s. 345.

yüzyılda yaşanan bürokratik dönüşüm sonucu arşiv belgelerinin, standardizasyon ve formelleşme ile birlikte ketum ve insan duygu durumuna dair işaretlerden âzâde hale geldiği genel kabul görmüş bir vakadır.[12] Buna rağmen arşiv vesikalarından elde edilen ipuçları[13] ve satır arası okumalarıyla bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Kendi yaşadığı tarihî geçmişin ve içinde yaşadığı toplumun eseri olan tarihçinin, geçmişe dair tespitlerini bugün ifade ediyor oluşu nedeniyle yazıp söylediklerinin güncel ve kişisel anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla objektiflik ve tarihsel gerçeklik iddialarını bu eksende kritik etmek gerekmektedir. Tarihî bilginin, tarihçi prizmasından yansıyarak bize ulaştığı unutulmamalıdır. Fakat nihayetinde tarihsel olguların bir araya getirilerek yorumlanması neticesinde, geçmiş bir zaman, olay ve kişi hakkında kanaat sahibi olmaktayız. O halde bahse konu tarihsel olguların sayısını artırmak ve yapılacak yorum ve değerlendirmeleri olgularla mütenasip bir şekilde ifade etmek yapılması gereken en makul yaklaşım olsa gerektir.

Mehmed Şemseddin Paşa, 1855'te Kafkasya'da dünyaya gözlerini açtığında Osmanlı Devleti Rusya ile savaş halinde idi. Kırım Savaşı akabinde barış yapılmadan 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ilan edildi. 1864'de Çerkesler için sonun başlangıcı olan Kafkasya'dan büyük bir sürgün vuku buldu, 1865'de İstanbul'da kolera salgını yaşandı. 1876'da Abdülaziz'in hal'i ile başlayan, V. Murad ve II. Abdülhamid'in cülusu ile devam eden fırtınalı dönem, 23 Aralık'ta meşrutiyetin ilanı ile son buldu. Rusya ile 1877'de başlayan 93 Harbi akabinde 3 Mart 1878'de Ayastefanos, 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. 1878 senesi tarihte görülmemiş bir buhrana tesadüf etmekteydi.[14] Bu sürecin sonunda 20 Aralık 1881'de Duyûn-ı Umumiye İdaresi kuruldu. Berlin Antlaşması ile uluslararası bir mesele haline gelen Ermeni Sorunu, 1895-1896'lı yıllarda tırmanmaya başladı. Girit merkezli olaylar sonucu 1897'de Yunanistan ile savaş vuku buldu. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edildi, 17 Aralık'ta Meclis-i Mebusan açıldı. 13 Nisan 1909'da yaşanan 31 Mart vakası sonucu 27 Nisan'da Abdülhamid ha'l edilerek V. Mehmed Reşad tahta geçti. Meşruti yönetim altında 1911-1913 yılları, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile geçti. Osmanlı Devleti, 4 Kasım 1914'te I. Dünya Savaşı'na girdi. Savaş devam ederken 1917'de Şemseddin Paşa dâr-ı bekaya irtihal etti.

[12] Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme" s. 21.
[13] Feridun Emecen, "İki Osmanlı Ricalinin Resmî Hayatlarının Kaynaklarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XVII, (1997), s. 97.
[14] Abdurrahman Şeref, II. Viyana kuşatması sonrası Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan "*sefer-i tavîlin en ağır devresi*" olan H. 1100/ M. 1688-1689 senesini, yedi sadrazam değişikliğinin olduğu ve "*sâl-i buhran*" olarak nitelediği H. 1295/M. 1878 "*senesine nispeten ehven*" olarak tarif eder. Bkz. Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 237.

Paşa'nın kısa hayat hikâyesiyle kesişen bu muhtasar Osmanlı tarihi kesiti, baş döndürücü bir hercümerce işaret eder. Bu çalışma, bahsi geçen dönemi, Kırım ve I. Dünya savaşları arasında yaşamış Mehmed Şemseddin Paşa'yı merkeze alarak yapılan bir okuma ve anlama girişimidir.

Mehmed Şemseddin Paşa hakkında Sicill-i Ahval kayıtlarından hareketle devlet görevlerini içeren ve birbirini tekrar eden kısa biyografik çalışmalar yapılmıştır. İran Sefirliği esnasında, İran Meşrutiyeti sürecindeki etki ve rolünü inceleyen birkaç akademik çalışma ile Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığını konu eden bir makale dışında, Paşa'nın bütün hayatını muhtevi kapsamlı bir monografi çalışması bulunmamaktadır.

İbnülemin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsameddin, "*Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarin Teracim-i Ahvali*" isimli eserlerinde Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahval Defteri'ndeki malumata istinaden, Paşa'nın Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı dahil olmak üzere bürokratik görevlerine dair ilk tercüme-i halini yazmışlardır.[15] İbrahim Alâeddin Gövsa, "*Meşhur Adamlar*" isimli eserinde İbnülemin Mahmud Kemal'den ihtisar ettiği bilgilere ilaveten Şemseddin Paşa'nın ölüm tarihine de yer vermiştir.[16] Mücellidoğlu Ali Çankaya, "*Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*"de ilk iki eserdeki bilgilere ilaveler yapmak suretiyle daha zengin bir Şemseddin Paşa portresi çizmiştir.[17] Mehmed Zeki Pakalın "*Sicill-i Osmanî Zeyli*"nde kendisinden önceki eserlerden derlediği bilgilerle, kendi sınırları içinde en kapsamlı Mehmed Şemseddin Paşa biyografisini yazmıştır.[18] Abdurrahman Gülmez'in *"Kârnâme-i Sefâret Şemseddin Beg der İrân (Ba Tikye-i ber İsnâd-e İrân ve Osmanî)"* isimli Yüksek Lisans tezi ve *"Osmanlı ve İran Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917)"* adındaki makalesi, Şemseddin Paşa'nın hayatını İran'daki faaliyetleri merkezli incelemekle birlikte[19] söz konusu çalışmalarda Paşa'nın hayatına dair yeterli malumat bulunmamaktadır.

---

[15] İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin "Mehmed Şemseddin Paşa", *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârülhilâfetilaliyye 1335(1919), s. 212-215.

[16] İbrahim Alâettin, "Şemsettin Paşa", *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri Cild 4*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1933-1936, s. 1489-1490.

[17] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Târihinin Önemli Olayları ile Birlikde Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı)* C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 83-85.

[18] Mehmed Zeki Pakalın, "Şemseddin Paşa", "*Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi-XVII Cilt*", (haz.) Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 93-96.

[19] Abdurrahman Gülmez, *Kârnâme-i Sefâret Şemseddin Beg der İrân (Ba Tikye-i ber İsnâd-e İrân ve Osmanî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tahran Üniversitesi, Tahran 1393(2014). Abdurrahman Gülmez, "Osmanlı ve İran Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917)". *Journal of Universal History Studies*, 3/2 (2020), 195-212.

Selda Kılıç, "*İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti*" isimli makalesinde, Şemseddin Bey'in İran'dan döndükten sonra yazdığı rapor ekseninde İran Meşrutiyeti'ni değerlendirmiştir.[20] Hasan Hazreti "*Gozariş-i Şemseddin Beg (Sefiri Osmanî) ez Tahavvülat-ı Meşruta der İran*" adlı makalede, aynı raporu Farsçaya çevirerek tetkik etmiştir.[21] Osman Karacan, "*Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasi ve Toplumsal Olaylara Etkisi*" isimli makalesinde, Şemseddin Bey'in İran Meşrutiyeti'ndeki etkinliğini, hakkındaki değerlendirmeler muvacehesinde mütalaa etmiştir.[22] Hasan Yenilmez, Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti'ne yönelik siyasetini ele aldığı doktora tezinde, Şemseddin Bey'in İran Meşrutiyeti'ndeki rolüne dair değerlendirmelerde bulunmuştur.[23] Aydın Çakmak, *"Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı"* isimli makalesinde meseleyi mahsusen naibü's-sultanlık bağlamında değerlendirmiştir.[24] Ayrıca konuya dair bazı ansiklopedi ve kitaplarda da Şemseddin Paşa'ya dair mücmel malumat bulunmaktadır.[25]

Yapılan çalışmalarda Mehmed Şemseddin Paşa'nın hayatı, belli kesitlerde ve özellikle de bürokratik görevleriyle ilişkili olarak ele alınmıştır. Tarihî bir kişilik olarak hayatı bir bütün olarak ortaya konulmamış, eğitimi, ailesi, kütüphanesi ve şahsiyetine neredeyse hiç değinilmemiştir. Müstakil olarak Şemseddin Paşa'yı konu eden bu tez kapsamında, diğer akademik çalışmalardan farklı olarak, Paşa'nın hayatı ulaşılan belgeler muvacehesinde bir bütün olarak değerlendirilip ortaya konulmuştur.

Çalışmada kaynak değerlendirilmesi ve anlatım tarzında kronoloji esas alınmış, arşiv ve kütüphane araştırması yöntemi kullanılmıştır. Transkripsiyonlarda TDV İslam Ansiklopedisi transkripsiyon sistemi esas alınmıştır. Arşiv belgelerinin künyesine

---

[20] Seda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareketler "1906 Meşrutiyeti"", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 32 (2002), 143-161.

[21] Hasan Hazreti, "Gozariş-i Şemseddin Beg (Sefir-i Osmanî) ez Tahavvülat-ı Meşruta der İran", *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulume İnsanî Danişgahê*, 182 (1386/2007-2008), s. 63-78.

[22] Osman Karacan, "Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasî ve Toplumsal Olaylara Etkisi" *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi.* 6/1 (2022), 167-180.

[23] Hasan Yenilmez, *Osmanlı'da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

[24] Aydın Çakmak, "Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 45, (2021), s. 75-122.

[25] İsmet Parmaksızoğlu, "Şemseddin Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, s. 251; "Şemseddin Paşa", *Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, s. 228; "Mehmed Şemseddin Paşa", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 2432-2433; "Şemseddin Paşa", *Meydan Larousse*, 18, s. 504; "Şemsettin Paşa", *Büyük Larousse*, 21. Cilt, s. 11046; "Şemseddin Paşa", *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)*, 5. Cilt, s. 2652; Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer), "Büyükleri Bilelim: Şemsettin Tleseruk Paşa", *Yeni Kafkas*, S. 28 (52), (1961), s. 15-16; İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara 1991, s. 85-86. İzzet Aydemir, Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer)'in Yeni Kafkas Dergisinde 1961'de yazdığı terceme-i hali, 30 yıl sonra 1991'deki kitabında, kaynak göstermeden hemen aynı şekilde tekrar yayınlamıştır. Nart Kozok, *Osmanlı Tarihinde İz Bırakan Çerkesler*, İzmir 2010, s. 229; Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Saçi'nin İnsanları*, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013, s. 330-332.

bibliyografyada yer verilmiş, dipnotta belgelerin önce dosya sonra gömlek numarası belirtilmiştir. Belgelerde öncelikle Rumî takvim esas alınıp[26] yoksa Hicri takvim kullanılmış, söz konusu tarihler TTK Tarih Çevirme Kılavuzu aracılığıyla Miladi takvime dönüştürülmüştür. Tez metninde Mehmed Şemseddin Paşa'nın ismi, hayatına dair değerlendirme yapıldığında "Paşa", diğer durumlarda o dönemdeki unvanına göre yazılmıştır. Çerkez ve Çerkes yazımları arasında, kaynak metin ve belgede geçen yazımlara sadık kalınmış, tez metninde Çerkes yazımı kullanılmıştır.

Tez kapsamında en geniş çerçevede istifade edilen birincil mehaz Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'dir. İlgili arşivin başta Hariciye Nezareti ve Yıldız olmak üzere birçok fonu tetkik edilmiştir. Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tahran Sefareti (HR.SFR.20) fonu, DES (Dosya Envanter Sistemi) olarak tasnif edilmiştir. Belge özetlerinin olmaması ve internet üzerinden erişim imkânının bulunmaması nedeniyle ilgili fona akademik çalışmalarda fazlaca rağbet gösterilmemektedir. 1840-1923 yılları arası, Tahran Sefaretinin başta Hariciye Nezareti olmak üzere İran'daki Şehbenderlikler ve komşu vilayetlerle yazışmaları kapsayan bu fondaki Osmanlıca belgeler[27], (ki bir kısmı Farsça ve Fransızcadır) inceleme alanımıza giren dönem boyunca detaylı bir şekilde incelenmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) istifade edilen bir diğer arşivdir.

Düstur, Salnameler, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Defterleri ve süreli yayınlar etkin kullanılan arşiv kaynaklarındandır. İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Farabi Sayısal Kütüphanesi Osmanlıca OCR arama imkânı ve IRCICA OMETAR (Osmanlı Medeniyet Tarihi) araştırması kapsamında oluşturulmuş veri tabanı, çalışmamıza katkı sağlayan diğer önemli enstrümanlardandır. Seyfettin Özege koleksiyonundaki matbû eserler ve Hakkı Tarık Us koleksiyonundaki süreli yayınlar veri tabanında arama yapmaya imkân sağlayan Muteferriqa, tez yazım sürecinde etkin bir biçimde kullanılan diğer bir veri tabanıdır. Süreli yayın taramalarında daha ziyade İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Millî Kütüphane'den istifade edilmiştir. Şemseddin Paşa'nın kitaplarından bir kısmına, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesinde ulaşılmıştır. TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi,

[26] Ali Akyıldız, "19. Yüzyıl Belgelerinde Hicrî Takvim Sorunu: Hicrî Tarihler Doğru Zamanı mı Gösterir?", *Toplumsal Tarih*, S. 326 (Şubat 2021), s. 55.
[27] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2017, s. 234.

Marmara Üniversitesi Kütüphaneleri ve Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Kütüphaneleri de bu dönemde yararlanılıp istifade edilen diğer kütüphanelerdendir.

Şemseddin Paşa'nın zevce ve çocukları ile soyadları ve ölüm tarihlerinin tespit edilebilmesi ve çalışmasının aile ve sosyal hayat boyutu ile zenginleştirebilmesi maksadıyla birçok kurumla iletişime geçilmiştir. Türkiyat Enstitüsü vasıtasıyla, teracim-i ahval çalışmaları için vazgeçilmez öneme sahip olup 1914-1927 arası devlette görev yapmış kişilerin bilgilerini muhafaza eden SGK Emeklilik Hizmetleri Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı'na, Mehmed Şemseddin Bey'in Evkaf Nazırlığı yapmış olması nedeniyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne[28], oğlu (Ahmed Furkaneddin) Orhan Şemseddin Bey'in 1920-1922 arası PTT Genel Müdürlüğü yapması dolayısıyla, PTT Genel Müdürlüğü'ne, nüfus kayıtları için İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne ve Orhan Şemseddin Bey'in Dış İşleri Bakanlığındaki bürokratik görevleri için Dış İşleri Başkanlığı Diplomatik Arşiv Daire Başkanlığı'na yazı yazılmış ve bilgi talebinde bulunulmuştur. Söz konusu yazılar, ilgili kurum yetkililerinden randevu alınmak, talebin gerekçe ve önemi şifahen izah edilmek suretiyle elden teslim edilmiştir. Bu çalışmaların neticesinde Mehmed Şemseddin Bey'in nüfus kaydına ilişkin kısmî bir malumat ile oğlu Orhan Şemseddin'in nüfus, ikamet ve ölüm tarihi gibi yeni bilgilere ulaşılmakla birlikte kurum arşivlerinden beklenen seviyede istifade edilememiştir. "*Tâkat-fersâ ve haysiyet-şiken zorlu mücadele*" neticesinde, kurum arşivlerinin, "*büyük bir varlık içinde kahreden bir yokluk*" manzarası arz ettiği görülmüştür.[29]

Biyografi çalışmaları için birer hazine hüviyetinde bulunan kurum arşivlerinin kapıları araştırmacılara neredeyse kapalıdır. Bunun en önemli sebebinin, ilgili arşivlerin Devlet Arşivleri Başkanlığına aktarılması sürecinin getirdiği kafa karışıklığı ve belirsizlikler ile Kişisel Verilerin Korunmasına ilişkin yasal düzenlemelerin bütün açıklığına rağmen tersten ve negatif yorumlanması olduğu gözlemlenmiştir. Konuya dair KVKK mevzuatında yanlış anlaşılmaları tashih edecek bir düzenleme yapılmasının gerekliliği aşikârdır.[30] Meselenin sosyal ve psikolojik boyutunda ise kurum yetkililerinin

[28] Vakıflar Genel Müdürlüğü yetkilileri ile yapılan yazışma ve görüşmelerde Mücellidoğlu Ali Çankaya'nın eserinde, kaynak olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, 8413 numaralı dosyayı referans gösterdiği belirtilmiş ve söz konusu dosya tetkik edilmek talep edilmiştir. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.III, s. 83. Osmanlıca personel dosyalarının tasnif edilmediği, bu tür amaçlar için erişime müsaade edilmeyip, bilgi paylaşımı yapılmadığı şeklinde cevaplar alınmış ve maalesef ilgili belgeleri görmek mümkün olamamıştır.

[29] Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 6.

[30] 24.03.2016 tarihinde kabul edilen 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununun (KVKK) istisnaları tanımlayan 28 inci maddesi c) bendi "Kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini, ekonomik güvenliği, özel hayatın gizliliğini veya kişilik haklarını ihlal etmemek ya da suç teşkil etmemek kaydıyla, sanat, tarih, edebiyat veya bilimsel amaçlarla ya da ifade özgürlüğü kapsamında işlenmesi" şeklinde olup bu durumlarda kanun hükümlerinin uygulanmayacağını belirtmektedir. Talep kapsamında özel hayatın gizliliği ve kişilik

müteredditi, ketum ve olumsuz yaklaşım sergilemeleri ve sorumluluk almamak ve kendilerine ilave iş çıkarmamak istemeleri gibi sebepler bulunmaktadır. Arşiv belgelerinden istifade ile kurumlar aleyhine açılan davaların hukuki sonuçlarının bürokratik hafızada oluşturduğu olumsuz örnekler, akademik ve ilmî tecessüsle yapılan çalışmalara olumsuz bir biçimde yansımıştır. Bu olumsuz tecrübeye rağmen kişisel anlamdaki pozitif yaklaşım örneği olarak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesi görevlilerinin yaklaşımı gösterilebilir. Bu sayede, sınırlı da olsa Şemseddin Paşa'nın kütüphanesine ilişkin malumata ulaşmak mümkün olabilmiştir.

haklarının ihlali gibi bir durumun söz konusu olmadığı gibi ölüye ait verilerin kişisel veri kapsamında değerlendirilemeyeceği açıktır. Ölüm tarihleri üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmiş birilerine ait verilerin bu kanun kapsamında bulunmadığı ve yüz yıl önce yaşamış birilerinden muvafakat alınmasının mümkün olamayacağı aşikâr olmasına rağmen olumsuz cevap verilme gerekçesi çoğunlukla ilgili kanun olmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EĞİTİMİ, AİLESİ, BÜROKRATİK KARİYERİNDEKİ YÜKSELİŞİ

1.1. Eğitimi

Mehmed Şemseddin Bey, 1855 yılında Kuzey Kafkasya'da bugün Rusya sınırları dahilinde bulunan Soçi'de doğdu. Babası Çerkes Ubıh halklarından Dığ kabilesine mensup Hacızade Osman'dır.[31] Ubıhlar, Adıge ve Abhaz-Abazaların yakın akraba halkalarından bir Çerkes halkı olup, 1864 sürgününe kadar Kafkasya'nın Karadeniz tarafı kıyılarında, bugünkü Soçi civarında yaşamaktaydılar.[32] Ubıh halklarının alt bir soyadı olan Dığ kelimesinin, Ubıhça'da "koşmak" veya "doğurmak" fiilleri ile ilişkili olabileceği ifade edilmektedir.[33]

Mehmed Şemseddin'in Osmanlı topraklarına ve İstanbul'a ne zaman ve nasıl geldiğine dair farklı malumatlar bulunmaktadır[34], daha detaylı bilgi ailesi kısmında verilecektir. Sicill-i Ahval kayıtlarından, Mehmed Şemseddin'in tahsiline Çerkesistan'da başladığı anlaşılmaktadır.[35] İstanbul'daki ilk eğitimine Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'nde başlamıştır. Mezkûr mektep, Fatih Cami Malta Çarşısı devamında Fatih Caddesi üzerinde, medresesiyle birlikte tesir sahası geniş külliye dahilindeydi. Hafız Ahmed Paşa tarafından 1595-1596'da inşa ettirilen külliyede, cami ile birlikte medrese, kütüphane, darülkurra, çeşme ve sebil bulunmaktaydı. Külliye ve Hafız Ahmed Paşa Cami, 1894 büyük İstanbul depremi ve 1918'deki Fatih yangınıyla büyük oranda tahrip oldu. 1976'da başlayan medrese ve caminin ihyası, 1991'de tamamlandı. Medresenin batı köşesindeki

---

[31] "*Bin iki yüz yetmiş bir senesi evahirinden çerkes memalikinde ubih kıtası dahilinde tevellid etmişdir*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[32] "*Ubıh*" kelimesinin "*Ubih*", "*Vubıh*", "Wubıh", "*Obih*", "*Obeyh*" gibi faklı şekillerde telaffuz ve yazımlarına rastlanmaktadır. Sefer Berzeg, Ubıhların Batı Kafkasya-Çerkesya'da Ruslara karşı verilen mücadelenin önderliğini yaptıklarını ve 1861-1864 yılları arasında Çerkes Millî Meclisi ve hükümetini kuracak kadar etkin ve öncü bir rol oynadıklarını söyler. Bkz. Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar,* Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2022, s. 7.

[33] Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 109. "*Dığ*" kelimesinin "*Diki*" gibi faklı şekillerde telaffuz ve yazımına rastlanmaktadır. Bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 93.

[34] İbnülemin Mahmud Kemal ve Mehmed Zeki Pakalın "*Ailesiyle Dersaadete hicret ederek*" şeklinde herhangi bir tarih vermezlerken, Mücellidoğlu Ali Çankaya; "*1862'de ailesi ile birlikte İstanbul'a göç ettiği*", Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer), İzzet Aydemir ve Sefer E. Berzeg; "*1864'de evvela Samsun'a çıkıp oradan İstanbul'a geçtiklerini*" yazmışlardır.

[35] Çerkesistan coğrafi bir tanımlamadır. "*Bâlâ Kafkasda büyük bir hıtta olub, Kafkas silsile-i cebelinin kısm-ı garbisi sırtından ve şimali eteklerinden ibaret olduğu halde, şimalen Kuban ve Terek ırmaklarının mecralarına kadar bu iki ırmak vadilerinin kısm-ı cenubisi dahi şamil bulunur.*" Bkz. Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm,* Mihran Matbaası, İstanbul 1322/1904, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, C. 3, s. 1871. 1884 öncesi Sicill-i Ahval kayıtlarında memur beyanlarının esas alındığı göz önünde bulundurulduğunda, Sicill-i Ahval Defterlerinde geçen "*çerkes memaliki*" ve "*Çerkesistanda*" tabirlerinin Şemseddin Bey'e ait tabirler olduğu söylenebilir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. Şemseddin Bey'in bu kavramları coğrafi boyutu yanında, sürüldüğü topraklara, vatanına, etnik bir aidiyet boyutuyla, siyasi anlamda da kullanmış olabileceği tahmin edilebilir ki bu hassasiyeti, II. Meşrutiyet sonrası faaliyetlerinde kendini gösterecektir.

boşluğun Sıbyan Mektebi'nin yeri olabileceği düşünülmektedir.[36] Sıbyan mekteplerinin eğitim süresi bahsi geçen dönemde dört yıl[37] olmakla birlikte, Mehmed Şemseddin'in Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'nde hangi yıllar arasında ve kaç yıl eğitim gördüğüne dair elimizde bir malumat bulunmamaktadır.

O dönemlerde Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'nde Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Tecvid, Arapça dilbilgisi, Türkçe-Arapça manzum sözlük olan Sübha-i Sübyan kitapları okutulur, muayyen gün ve zamanlarda sülüs ve nesih talimi yaptırılırdı.[38] Mehmed Şemseddin, Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'nden sonra sırasıyla Fatih ve Beşiktaş Rüştiye mekteplerinde ve mülkiyenin öncüsü olarak Osmanlı bürokrasisine nitelikli memur yetiştirmek amacıyla kurulan, Mahrec-i Aklam'da[39] okudu.[40] Rüştiye mekteplerinde eğitim süresi dört, Mahrec-i Aklam'da ise üç yıldı.[41] Mehmed Şemseddin'den yaklaşık on beş yıl sonra Mehmet Akif Ersoy'un da okuduğu Fatih Rüştiye Mektebi, Fatih Cami Boyacı Kapısı çıkışında Darüşşafaka Caddesi'nin Başmüezzin Sokak ile kesiştiği yerdeydi.[42] 1870'li yıllar, eğitimin devletin görevi olarak tanımlandığı ve eğitim sisteminde önemli reformların yapıldığı bir dönemdi. Örgün eğitimin ilk, orta ve yüksek okul şeklinde derecelendirmek suretiyle düzenlendiği bu dönemde, reformların bir anda hayata geçirilmesi mümkün olmadığından, öğrenim sürelerine tam olarak uyulduğunu söylemek mümkün değildir.[43]

Mehmed Şemseddin'in Fatih ve Beşiktaş Rüştiye mekteplerinde hangi yıllar arası eğitim gördüğünü net olarak tespit edememekle birlikte, 1871'de Mahrec-i Aklam'a başladığı ve 1871-1872 döneminin okuldaki ilk yılı olduğunu biliyoruz. Sınıf derecelendirmeleri üçüncüden birinciye doğru olduğundan, 1872'de Mahrec-i Aklam'ın ilk yılında "*sınıf-ı sâlis'de*" okudu.[44] Eğitim dönemi sonunda öğrencilere diploma ve

[36] Mustafa Koç, *Revnakoğlu'nun İstanbul'u: İstanbul'un İç Tarihi Fatih*, Cilt 1, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 273-274; Mühabat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 228-229; Semavi Eyice, "Hâfız Ahmed Paşa Camii ve Külliyesi", *DİA*, XV, s. 85-87.

[37] 1847 tarihli "*Etfâlin tâlim ve tedris ve terbiyelerini ne veçhile icra eylemeleri lâzım geleceğine dair Sıbyan Mekâtibi ve hâceleri efendilere i'tâ olunacak tâlimat*", 1869 tarihli "*Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi*" gereği söz konusu mekteplerde eğitim dört yıldı. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013 s. 160-163.

[38] Mehmed Şemseddin'den kısa süre önce aynı Sıbyan Mektebinde okuyan Bereketzâde İsmail Hakkı (1851-1918) hatıratında Mekteb'deki eğitime dair bilgi vermektedir. Bkz. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, (haz.) Mümtaz Habib Güven, Nehir Yayınları, İstanbul 1997., s. 23.

[39] Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maârif-i Adliyye", *DİA*, EK-2, s. 236 ve 238.

[40] BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[41]. "*Bu tarihlerde 14 yaşında bir genç rüşdiyeyi bitirerek hayata atılıyor ve memur olabiliyordu*" Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 384, 448, 476.

[42] Mustafa Koç, *Revnakoğlu'nun İstanbul'u: İstanbul'un İç Tarihi Fatih*, Cilt 2, s. 535.

[43] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 157-158; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 118-123.

[44] Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maârif-i Adliyye", s. 237.

başarı durumlarına göre ödül verilirdi. Sırasıyla aferin, tahsin, zikr-i cemil (imtiyaz) ve mükafat olmak üzere dört çeşit ödül belgesi bulunmaktaydı.[45] Yusuf İzzeddin Efendi'nin teşrifi ile Maarif Nezareti'nde yapılan yıl sonu törenlerinde başarılı öğrencilere diploma, mükafat ve zikr-i cemil verilmişti. Başarılı olarak ödül alan öğrencilerden bir de Mehmed Şemseddin idi.[46] 1873 yılında Mahrec-i Aklam ikinci sınıfında (*sınıf-ı sânî*) Arapça, Farsça, Cebir, İnşâ, Tarih, Rik'a, Resim, Fransızca ve Tercüme derslerini alan Mehmed Şemseddin, 79 mükafat derecesi ile bir üst sınıfa geçti.[47] Mehmed Şemseddin, 1874'de Arapça, Farsça, Tercüme, İnşâ, Hendese, Tarih, Hesab, Cebir, Fransızca, Coğrafya ve Resim derslerini tahsil etti ve on kişilik sınıftan (*sınıf-ı evvel*) 109 mükafat derecesi ile diploma aldı.[48] Mehmed Şemseddin'in okuduğu dönemde muhtemelen Ayasofya civarındaki Muhtar Bey Konağı'nda eğitim veren Mahrec-i Aklam'ın öğrenci sayısı bu dönemde önceki senelere nazaran artış göstermişti.[49] Okul nizamnamesi gereği mezun olanların istedikleri kalemlerde çalışmaları gerekiyordu. Kuruluş amacı doğrultusunda eğitim verdiği dönem boyunca mezunları birçok devlet kurumunda istihdam edildi.[50] Mahrec-i Aklam'ı başarı ile tamamlayan öğrenciler Mekteb-i Sultani'ye devam etmekte, burası için gereken şartları sağlamayanlar ise Darülmuallimin ve Mekteb-i Mülkiye'ye gitmekteydi.[51]

Mehmed Şemseddin'in 1874'de Mahrec-i Aklam'dan "*isbat-ı ehliyet ve liyâkat ederek şahâdetnâme almış*" olduğu ve Mekteb-i Sultani'ye gitmek istediği anlaşılmaktadır.[52] Bu dönemde okul, eğitimini Mekteb-i Tıbbiye'nin Gülhane'deki binasında yapmaktaydı. Mehmed Şemseddin, ilk sene eğitimine Gülhane'de başlamış, sonraki yıllarda okulun bugün halen eğitim verdiği İstiklal Caddesi'ndeki yerinde

[45] Tahsin Berküren, Celalettin Kişmir, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1868-1908 Yılları Arası*, İstanbul 2009, s. 5.
[46] *Takvim-i Vekâyi*, S. 1509, 11 Cemaziyelahir 1289/16 Ağustos 1872, s. 1-2.
[47] *Takvim-i Vekâyi*, S. 1599, 13 Cemaziyelahir 1290/8 Ağustos 1873, s. 2. "*Mahrec-i Aklamın sınıf-ı sânî şâkirdanı*"
[48] *Takvim-i Vekâyi*, S. 1677, 26 Cemaziyelahir 1291/10 Ağustos 1874, s. 2. "*Mahrec-i Aklamın Şahâdetnâme alacak sınıf-ı evvel şâkirdanı*"
[49] Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam (Mahrec-i Aklâm)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 6, (2002), s. 23 ve 27.
[50] BOA, MF.MKT., 7/109, lef. 1-2, 29 Teşrinisani 1288/11 Aralık 1872. Bahsi geçen senede 15 mezudan 4'ünün Tercüme Odası, 3'ünün Maliye, 3'üünün Adliye, 2'sinin Şûrâ-yı Devlet ve 1'er öğrencinin Tahrirat-ı Ecnebi ve Mezahib Odasında istihdam edildikleri, 1 öğrencinin ise Orman Mektebine devam ettiği görülmektedir.
[51] BOA, MF.MKT., 4/68, 22 Ağustos 1288/3 Eylül 1872. "… *istikmal-i derece-i matlube tahsil etmek edenlerin cedid mekteb-i sultaniye nakl ve oraya münasib olmayanların Darülmuallimin ve mekteb-i mülkiyeye devam ettirilmesi* …"
[52] BOA, MF.MKT., 19/34, lef. 1-2, 5 Ağustos 1290/17 Ağustos 1874. Belgede "*aklam-ı şahaneye girmek istidasında bulunanların esamisini mübeyyin tanzim ettirilen pusula*" ile "*şâkirdanın arzu eyledikleri kalemlerde ta'yin olunmaları mekteb-i mezkûrun mevzû-ı iktizasından*" olduğu belirtilmektedir. Ekinde Mehmed Şemseddin haricindeki diğer mezunların tamamının Maliye Nezareti, Tahrirat-ı Hariciye Kalemi, Şûrâ-yı Devlet Mazbata Odası, Nafia Nezareti, Hariciye Mektubi Kalemi, Ahkam-ı Adliye Mazbata Odası, Rüsumat Mektubi Odası, Bab-ı Seraskeri Mektubi Odası gibi görevlere tayin edildikleri, sadece Mehmed Şemseddin'in tahsiline devam etmek istediği görülmektedir.

eğitimine devam etmiş ve buradan mezun olmuştur.[53] Mektebe başladığı 1874'te, 67 öğrencinin bulunduğu dördüncü sınıfın, birinci şubesinde 109 numaralı öğrencidir. İlk sene müfredatında Fransızca, Tarih, Coğrafya, Hendese, Hesab, Talim-i Hatt-ı Fransevî, İbare, Talim-i Akaid-i İslami, Kitabet, Arapça, Farsça ve Almanca dersleri bulunmaktaydı. Talim-i Akaid-i İslamî, Türkçe, Arapça, Farsça ve Almanca ders grupları, okunan sınıftan bağımsız olarak teşkil edilmekte, alt ve üst sınıftan diğer öğrencilerle birlikte tedrisat yapılmaktaydı. Bu nedenle Mehmed Şemseddin, söz konusu derslerde kendinden önce ve sonraki dönemlerde okula başlayan diğer öğrencilerle de sınıf arkadaşlığı yapmıştı. İlk sene okul müfredatında lisan çeşitliliği dikkat çekicidir. "*Elsine-i Mütedâvile*" grubunda; Rumca, Ermenice, Bulgarca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca dersleri bulunmaktaydı. Mehmed Şemseddin, bu lisanlar içinden Almancayı tercih etti. İlk yılın sonunda başarı ile geçtiği dersler, hocaları ve başarı durumu aşağıdaki şekildedir.[54]

Ders Adı	Muallim	Başarı Durumu
Talim-i Akaid-i İslami	Halil Hilmi Efendi	Mükâfat
Kitâbet	Said Bey	Zikr-i cemil (2)
Arapça	Habib Efendi	Mükâfat
Farsça	Habib Efendi	Mükâfat
Fransızca	"Mösyö" Jak Mo	Zikr-i cemil (4)
Tarih	"Mösyo" Nonot	Mükâfat
İbâre	"Mösyö" Döbua	Zikr-i cemil (4)

[53] Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", *DİA*, XIII, s. 325; Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultanî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 132.

[54] *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1292/1875, Cetvelde Arabî ve Farisi Derslerinde Şemseddin'in okul numarasının 209 olarak yazılmak suretiyle zühul edildiği görülmektedir, zira söz konusu dönemde öğrenciler arasında başka bir Şemseddin ismi ve 209 numara bulunmamaktadır. Bkz. Tahsin Berküren, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1871-1996 Yıllara-Sınıflara-Okul Numaralarına ve Soyadlarına Göre*, İstanbul 1997. Şemseddin'in öğrenci olarak okulda bulunduğu dönem olan H. 1292, 1293, 1294 ve 1295 yılları tevzi-i mükâfat cetvellerinden sadece 1292 yılı defterine ulaşılmış, diğer cetvellere maalesef ulaşılamamıştır. 1907 yılında Mekteb-i Sultani'nin kütüphane ve arşivinin yanması sonucu, Galatasaray Lisesi Kütüphanesinde Şemseddin'in öğrenci olduğu dönem ait herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Okul tarihine dair en kapsamlı çalışmalardan birini yapan Fethi İsfendiyaroğlu "Galatasaray Tarihi" kitabını dört cilt olarak planlamış, III. Ciltte okuldan yetişmiş kimselerin hal tercümelerine yer vereceğini söylemişse de vefatı dolayısıyla sadece I. Cildi neşredilmiştir. İsfendiyaroğlu'nun bu çalışma için hazırladığı belgelerin bir kısmı, İstiklal Caddesinde bulunan Galatasaray Üniversitesi Kültür ve Sanat Merkezi/Galatasaray Müzesinde incelenmiş, belge yığını şeklinde, ağırlıklı olarak yabancı hocalara ait ayrı zarflarda bulunan belgelerden de ilave bir bilgi temin edilememiştir. Bkz. Tahsin Berküren, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1871-1996 Yıllara-Sınıflara-Okul Numaralarına ve Soyadlarına Göre, İstanbul 1997*, s. XI-XIV.

Almanca “Mösyö” Furkaş Zikr-i cemil (1)

Şemseddin Bey’in kitâbet dersini aldığı hocası “*Lastik Said*” lakabıyla maruf, dilde sadeleşme akımının temsilcilerinden Kemalpaşazade Said Bey idi.[55] Said Bey’in oğlu Cemil Said (Dikel) Bey ile sonraki dönemlerde Tahran Sefareti’nde birlikte görev yapacaklardı. Arapça ve Farsça hocası, İsfahan doğumlu olup sonradan Osmanlı tâbiiyetine geçen Habib Efendi idi.[56] 12 yıl boyunca Mekteb-i Sultani’de hocalık yapan Mirza Habib İsfehanî (1835-1893), entelektüel kişiliği ile dikkat çeken bir muallim, mütercim ve müellifti.[57] İbâre dersini aldığı Mösyö Alfred Döbua, mektebin en eski muallimiydi.[58]

Şemseddin Bey, Sava Paşa’nın müdürlüğü sırasında Mekteb-i Sultani’ye başladı, Ali Suavi’nin bir yıla yakın ve Ali Nizami Paşa’nın dört aylık müdürlüğü döneminde okulda eğitimine devam etti ve Halil Efendi’nin müdürlüğü döneminde okuldan mezun oldu.[59] Nev’i şahsına münhasır bir şahsiyet ve dönemin gizemli figürlerinden biri olan Ali Suavi, Mekteb-i Sultani Müdürlüğü sırasında okulu “*modern bir medrese haline*” getirip, “*kozmopolit yapısını Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmak*” istikametinde adımlar attı. Müfredatta Arapça, Farsça, Akaid ve Türkçe gibi derslere ağırlık verip, Sava Paşa döneminde okutulan Esâtir-i Evvelîn, Yunan ve Roma Tarihleri gibi dersleri kaldırttı.[60] Şemseddin Bey’in okulda olduğu dönem aynı zamanda mektep bünyesinde 1874-1881 yılları arasında “*Darülfünun-ı Sultani*” adıyla bir üniversite tecrübesinin yaşandığı bir döneme de tesadüf etmekteydi.[61]

Şemseddin Bey, Mekteb-i Sultani öğrencisi iken Macaristan’a yapılan bir geziye katıldı. 1876’da Macar mebus ve ileri gelenleri ve öğrencilerinden oluşan bir heyet İstanbul’a ziyarete gelmişti. Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi riyasetinde, 20 Nisan-21 Mayıs 1877 tarihleri arasında Macaristan’a iade-i ziyaret yapıldı.[62] On beş

[55] Mehmet Ali Beyhan, “Said Bey, Lastik”, *DİA*, XXXV, s. 549.
[56] Ali Alparslan, “Habib Efendi”, *DİA*, XIV, s. 370.
[57] Filiz Dığıroğlu, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, (2017), s. 298, 316.
[58] Abdurrahman Şeref vd., *Mekteb-i Sultanî 50. Yıl*, Tıpkıbasım, (haz.) İzzeddin Çalışlar, Melih Şabanoğlu, Galatasaray Eğitim Vakfı, İstanbul 2018, s. 195.
[59] BOA, İ.DH., 767/62451, 4 Rebiülahir 1295/7 Nisan 1878. “… *Abdurrahman Efendi’nin Mekteb-i Mülkiye ve Halil Efendi’nin Mekteb-i Sultani müdürlüklerine me’mûriyetleri* …”
[60] Ali Suavi, 1 Şubat 1877’de atandığı Mekteb-i Sultani Müdürlüğünden, Maarif Nazırı Münif Paşa ve İngiliz elçisi Layard’ın girişimleri sonucu 9 Aralık 1877’de azledildi, 20 Mayıs 1878’de Çırağan hadisesi vuku buldu. Bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 327.
[61] Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultanî*, s. 126.
[62] *Muallimler Mecmuası*, S. 31, Mayıs 1925, s. 1411; Cemil Öztürk, “113 Yıl Önceki Bir Türk Heyetinin Macaristan Gezisi”, *Tarih ve Toplum*, C. 34, S. 83, (1990), s. 52; Ebubekir Sofuoğlu, “Abdülmecid ve Macar Mülteciler: "Her Bir Macar İçin Elli Bin Osmanlı'yı Feda Ederim"”, *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, (2001), s. 41.

kişiden oluşan heyette mebus, gazeteci, Mekteb-i Sultani Hoca ve öğrencileri bulunmaktaydı. Şemseddin Bey'in sınıf arkadaşları Ali Cevad ve Ali Rıza Beyler ile mabeynde çalışma arkadaşı olacak Ragıb Bey de heyet üyeleri arasındaydı. Heyet, 29 Nisan – 6 Mayıs arasında, Karadeniz ve Tuna yoluyla Temeşvar ve Szeged üzerinden kalacağı Budapeşte'ye ulaştı.[63] Cadde ve binalar çiçeklerle süslenmişti. Yüz binlerle ifade edilen büyük bir kalabalık tarafından tezahüratlarla karşılanan heyete olağanüstü bir ilgi ve teveccüh gösterilmişti.[64] 15 Mayıs 1877'de dönüşü beklenen heyete dair çıkan gazete haberlerinden, heyet üyelerinin kimler olduğunu net olarak öğrenmekteyiz, ki Şemseddin Bey "*Ümerâ-i Çerâkesten Osman Beyzâde*" olarak tanımlanmıştı.[65] İtalya, Venedik ve Çanakkale üzerinden İstanbul'a gelen heyeti karşılayanlar arasında dönemin Mekteb-i Sultani Müdürü Ali Suavi de vardı.[66]

1878 yılında Mekteb-i Sultani diplomasını alarak mezun olan talebelerden biri de Şemseddin'dir. Şemseddin Bey ile birlikte mezun olan isimler arasında Mehmed Cevad, Mıgırdiç, Lambrinidis ve Volkoviç de bulunmaktadır. Maarif Nezareti Salnamesi'nde Mehmed Cevad'ın ismi geçmemekte, Volkoviç'in ismi Volofski olarak yer bulmaktadır. Bahsi geçen yıla ait Tevzî-i Mükâfat cetveline ulaşamadığımızdan mezun sayısını ve mezun isimlerini net olarak söylemek mümkün olmamakla birlikte, Şemseddin Bey'in okulu birinci olarak bitirdiği hususunda tereddüt bulunmamaktadır.[67]

Mekteb-i Mülkiye'ye rüştiye mezunları birinci sınıftan alınırken, tedrisat olarak yüksek okul seviyesinde olan Mekteb-i Sultani mezunları, Mekteb-i Mülkiye'ye dördüncü sınıftan kabul ediliyorlardı. Öğrenim süresi beş yıl olan okulun 1-3. sınıfları idâdî (Lise), 4-5. sınıfları yüksek (Mülkiye) kısmı idi.[68] Her ne kadar belge üzerinde H.1295 (M. 1878) yazılmışsa da "*bu sene bâ şahâdetnâme çıkan beşinci sınıf şâkirdanı"* arasında 1879 mezunlarının isimlerine yer verildiğinden 1879 tarihine ait olduğunu

---

[63] Cemil Öztürk, *a.g.m.,* s.53-54. Budapeşte'ye giden heyetin resmi. Bkz. Ek 1.

[64] Bayram Nazır, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Macar Dostluk İlişkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 43, (2010), s. 313; Yılmaz Gülen, "Csok Jasa!", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, (2001), s. 4.

[65] Cevad Bey "*Esbak Dâhiliye Nâzırı Hasan Tahsin Efendizâde*", Ali Rıza Efendi "*Trabzon hânedânından Sarıcazâde*" ve Ragıb Efendi ise "*Eğriboz hânedânından Kethüdâzâde*" olarak vasfedilir. Bkz. *Vakit*, S. 554, 15 Mayıs 1877, s. 2.

[66] Ebubekir Sofuoğlu, *a.g.m.,* s. 46.

[67] Abdurrahman Şeref vd., *a.g.e.,* s. 231; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye,* 1316/1899, s. 610-611; Bazı kaynaklarda ise Volkoviç ve Mıgırdiç isimleri birleştirilerek mezun sayısı dört olarak da verilmektedir. Bkz. Tahsin Berküren, Celalettin Kişmir, *a.g.e.*, s. 22. Ayrıca daha sonra Mabeyn-i Hümayun'da çalışan Mehmed Cevad değil Ali Cevad olmalı, bu isimde zühul edildiği veya tam adının Mehmed Ali Cevad olduğu değerlendirilmektedir. Bkz. *Akşam*, S. 8060, 1 Nisan 1941, Sermed Muhtar Alus, "*Gördüklerim, duyduklarım Mektebi Sultani Eski Galatasaray Lisesi*" s. 4; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.,* C.III, s. 83.

[68] Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultanî,* s. 431; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.,* C. I, s. 115-120; BOA, Y.PRK.MF., 1/8. "*Bu sene dördüncü sınıfa Mekteb-i Sultani'den şahâdetnâme alanlardan ve birinci sınıfa dahi Mektatib-i Rüşdiyeden çıkanlardan talebe alınmaktadır yedlerinde şahâdetnâme olmayanlar hakkında duhul imtihanı icra olunacaktır.*"

değerlendirdiğimiz belgede, "*Mekteb-i Mülkiye-i Şahane talebesi*" listesinin "*dördüncüden beşinciye nakledilen şâkirdan*" arasında "*Mehmed Şemseddin Efendi*" de bulunmaktadır.[69] Şemseddin Bey, 1880 yılında Mekteb-i Mülkiye'yi birincilikle bitirdi.[70]

Şemseddin Bey, Ağustos 1878'de Mekteb-i Sultani'den mezun olur olmaz, aynı okulda Türkçe muallimi olarak göreve başladı.[71] Sonraki eğitim döneminde sınıf-ı mahsus birinci ve ikinci şubeden iki öğrencisi mükâfat, sekiz öğrencisi zikr-i cemil derecesi aldı.[72] Mehmed Şemseddin, 1879 yılında, Mekteb-i Sultani muallimliği ile birlikte Mekteb-i Mülkiye'nin hem öğrencisi, hem de idadi kısmının birinci sınıfında Hesâb-ı Nazarî ve Hendese muallimiydi.[73] Sicill-i Ahval kayıtlarında 1 Ağustos 1878'de her iki okulda da muallimliğe başladığı belirtilmişse de 1908 yılında mazuliyet maaşı talebi vesilesiyle söz konusu muallimliklerine dair daha fazla malumat sahibi olmaktayız. Hariciye Nezareti, Maarif Nezareti'ne yazdığı yazı ile mezkûr muallimliklerin resmî kayıtlara işlenmediğini belirtip, istihdam süresi ve almış olduğu maaş miktarını sormuştu. Yapılan tetkik neticesinde, Şemseddin Bey'in 27 Eylül 1878'de 750 guruş maaşla Mekteb-i Mülkiye'deki muallimliğine başladığı, 13 Mart 1880'deki maaşının 600 guruşa tenzil edildiği, 13 Ağustos 1880'de de memuriyetinin sonlandığını bildirmişti. Mekteb-i Sultani'de ise 1 Ekim 1878'de 300 guruş maaşla başladığı muallimlikte maaşının, 13 Mart 1880'de 250 guruşa tenzil edildiği ve 12 Temmuz 1880'de ise bu görevinden ayrıldığı belirtilmişti.[74] Devletin yaşadığı malî sıkıntılar sebebiyle maaşların düzenli ödenememesi ve maaş tenzilleri döneme ait genel bir uygulamaydı.[75] Gerek maaş miktarı gerekse muallimliğe başlangıç tarihleri anlamında Sicill-i Ahval kayıtlarında bulunan farklılıkların Şemseddin Bey'in aradan geçen zaman içinde söz konusu bilgileri hatalı

---

[69] BOA, Y.PRK.MF., 1/8. Mehmed Şemseddin ile birlikte, Lamrinidis, Cevad, Mehmed Şefik, Rıza, Mihran ve Maraşyan Efendilerin isimleri de geçmektedir.

[70] Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, (haz.) Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960, s. 3.

[71] "*Mekteb-i sultaniden huruç tarihi olan bin iki yüz doksan beş senesi şehr-i şaban-ı şerif evalinde yirmi üç yaşında olduğu halde üç yüz elli guruş maaşla mekteb-i mezkûr ihtiyad sınıflarına lisan-ı Türki talimine …*". Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. "*Esamî-i muallimin*" listesinden ayrı olarak "*Mekteb-i Sultanî idadi sınıflarının Türkçe ve Fransızca muallimleri*" başlığı altında, Şemseddin Efendi olarak geçmektedir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1297/1880, s. 399.

[72] "*Mekteb-i Sultaninin bin iki yüz doksan altı senesi receb-i şerifin yirmi dördüncü ve doksan beş sene-i rumîsi temmuzunun ikinci pazar ertesi günü [14 Temmuz 1879] icra olunan tevzî-i mükâfat cedvelidir*" "*Sınıf-ı mahsus ikinci şubeden; (762) Tevfik mükâfat, (22) Agah, (146) Ali Saib, (397) Adli ve (102) Fazıl zikr-i cemil ve Sınıf-ı mahsus birinci şubeden; (167) Burhaneddin mükâfat, (87) Sabri, (419) Asaf, (287) Hakkı ve (147) Kazım zikr-i cemil*" Bkz. *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1296/1879, s. 9.

[73] "*Mekteb-i sultaniden huruç tarihi olan bin iki yüz doksan beş senesi şehr-i şaban-ı şerif evalinde yirmi üç yaşında olduğu halde … başkaca yedi yüz elli guruş maaş ile şâkirdi bulunduğu mekteb-i mülkiyenin idadi kısmının birinci sınıfında hesâb-ı nazarî ve hendese tedrisine …*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. Salname'de "*hesab muallimi*" olarak geçmektedir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1297/1880, s. 397.

[74] BOA, MF.MKT., 1066/3 lef. 1-2, 24 Haziran 1324/7 Temmuz 1908.

[75] Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 50-51.

vermiş olabileceği şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu durum, aynı zamanda doğruluk tetkiki yapılmaksızın memur beyanına istinaden tescil edilen 1884 öncesi Sicill-i Ahval kayıtlarında zühul olabileceği[76], teyide muhtaç olduğunu ve bu kayıtlara ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini de göstermektedir.

Şemseddin Bey'in okuduğu dönemde Mülkiye Mektebi, II. Mahmud türbesi yanında şimdi Basın Müzesi olan 1870'li yıllarda ikinci Darülfünun binası olarak da kullanılan Maarif Nezareti binasındaydı.[77] 1 Aralık 1877'de Ohannes Efendi'nin açılış dersi ile ikinci defa açılan Mülkiye Mektebi'ne 13 Nisan 1878'de Abdurrahman Şeref Bey müdür olarak atandı. Abdurrahman Şeref Bey, Şemseddin Bey'in okulda olduğu dönem içerisinde hem müdürlüğünü, hem de Coğrafya-i Sınaî ve İstatistik muallimliğini yaptı.[78] Şemseddin Bey, Mekteb-i Mülkiye'de iki yıl süresince Abdurrahman Şeref dışında, Portakal Mihail, Sakızlı Ohannes, Ali Şahbaz, Aristokles, Hallaçyan, Ahmed Şükrü, Mizancı Murad gibi hocalardan ders aldı.[79] Bu dönemde mektep, Tarih-i Osmanî, Coğrafya-i Osmanî, Coğrafya-i Sınaî, Hukuk-i Medeniye, Hukuk-i Milel, Hukuk-i Ticaret, Usûl-i Defterî, Usûl-i İdâre, Usûl-i Mâliye, İlm-i Servet, İlm-i Hikmet, Âsâr-ı Atîka, İstatistik, Etnoğrafya, Kozmoğrafya, Fransızca derslerinden oluşan zengin bir müfredat kapsamında eğitim vermekteydi.[80]

Şemseddin Bey, II. Abdülhamid'in özel iltifatına mazhar olan Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'den başarıyla mezun oldu. Sultan Abdülhamid'in bu teveccühüne rağmen Mekteb-i Sultani, batı medeniyetine açılan ilk pencere, Mekteb-i Mülkiye ise siyasi fikirlerin neşvünema bulduğu bir müessese olarak zaman içinde padişahın sonunu hazırlayan aydın ve bürokratların yetiştiği iki önemli mekân hüviyetine büründü. Oysa Mekteb-i Sultani tevzi-i mükafat törenine nazırlar katılır, başarılı olanlar taltif edilirdi. Mülkiye mektebini dereceyle bitirenler Mabeyn-i Hümayun'a alınır ve kendilerine altın saatler hediye edilirdi.[81] Şemseddin Bey, zamanının en iyi okullarında eğitim görmüşse de o'nun engin birikimi yalnızca okul hayatına isnat edilemez. Bu eğitim kurumları

[76] Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *DİA,* XXXVII, s. 135.
[77] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 129.
[78] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 134; BOA, İ.DH., 767/62451, 4 Rebiülahir 1295/7 Nisan 1878. "… *Abdurrahman Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye ve Halil Efendi'nin Mekteb-i Sultani müdürlüklerine me'mûriyetleri* …". Mücellidoğlu Ali Çankaya söz konusu eserinin C. I, s. 136'da Abdurrahman Şeref'in Müdürlüğe getiriliş tarihini 13 Haziran 1878, C. II, s. 819'da 13 Nisan 1878 olarak vermektedir.
[79] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 122. Aynı dönemde okulda Recaizade Mahmud Ekrem ve Kemalpaşazade Said Bey'de bulunmakla birlikte bahsi geçen hocaların verdiği derslerin idadi kısmındaki dersler olması sebebiyle ve Şemseddin Bey'in Yüksek Kısım (Mülkiye)'de okumasından dolayı adı geçen hocalardan ders almamış olduğu değerlendirilmektedir.
[80] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 146-147.
[81] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, III, s. 872.

dışında devrin dinî ve kültürel mekânlardan da feyiz almıştır. Şemseddin Bey, dinî ilimler konusunda dönemin "*hocasız âlim, mektepsiz münevver*" lerinden biridir.[82]

1.2. Ailesi

Şemseddin Paşa'nın oğlu Orhan Şemseddin'in Meclis-i Mebusan seçimleri için hazırladığı beyannameden, ailenin Kafkasya'dan 1860'lı yıllarda geldiği ve Eskimanyas civarına yerleştikleri anlaşılıyor.[83] Dığ Hacızade Osman adına yazılan 25 Ağustos 1864 tarihli arzuhal, ailenin bu bölgeye yerleşimlerine ilişkin bilgiler vermektedir. Söz konusu arzuhalden Osman Bey'in, Çerkes muhacirlerinin önde gelenlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Arzuhale göre, Balıkesir sancağı Manyas kazası Mürved karyesinde iskân edilmek üzere, atmış haneye ferman verilmiş şimdilik on sekiz hane seksen altı nüfus iskân edilmişti. Mülteciler dört aydır borçlanmak suretiyle idare etmekteydi ve yapılan evlerinin eksikleri tamamlanmamıştı. Kış mevsimi yaklaşmakta ve ziraat mevsimine girilmiş olmasına rağmen, kendilerine yevmiye, öküz ve tohum verilmemişti. Hacızade Osman Bey, ihtiyaçlarının bir an evvel giderilmesini için arzuhalinin Muhacirin Komisyonu'na havale edilmesini talep etmişti.[84]

Muhacirin Komisyonu tarafından yapılan tetkik neticesinde, göçmenlerin imar ve iskânında yaşanan yapısal sorun ve aksaklıklar gün yüzüne çıkmıştı. Muhacirlerin bir an evvel iskân edilmesi ve aynı yıl içinde ektikleri araziden mahsul almalarının sağlanması gerekiyordu. Bu şekilde hazinenin korunması memurların birinci vazifesi olmasına rağmen söz konusu çalışmalar yapılmamıştı. Komisyonun raporuna göre, iskân için seçilen mahallerde yerleştirilebilecek nüfus miktarı önceden belirlenmeli ve gerekli planlamalar zamanında yapılmalıydı. Ev ve araziler muhacirlerin sevkinden önce hazırlanmalıydı. Göçmenler ilgili bölgeye gelir gelmez, doğrudan evlerine yerleştirilmeli ve aynı sene içinde mahsul almaları sağlanmalıydı. Komisyon, söz konusu tespitlerin muhacir iskân eden tüm yerleşim birimlerine talimatla gönderilmesini önerdi.[85] Osman Bey, 26 Eylül 1864'deki arzuhaliyle on sekiz hanedeki seksen altı nüfusun huzur nafakasının tarafından ödendiğini belirtti, taleplerinin karşılanmadığı ve mevcut durumu idareye gücünün kalmadığını bildirdi. Arzuhal üzerine yazılan derkenarda, zirai aletlerin

---

[82] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, s. 375, 381.

[83] "*Ailem Kafkasya'dan tarih-i hicretinden, yani elli seneyi mütecâviz bir zamandan beri livanız kurâsından Eskimanyas'da mutavattındır*." 1 Safer 1338/26 Teşrinievvel 1335/26 Ekim 1919. Bkz. İsmet Önder Kırlı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balıkesir Milletvekilleri*, Yorum Matbaacılık, Ankara 2019, s. 285; T. Cengiz Göncü, *Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsân (1877-1920)*, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2010, s. 347-350.

[84] BOA, MVL., 451/29, lef. 2-3, 22 Rebiülevvel 1281/25 Ağustos 1864.

[85] BOA, MVL., 451/29, lef. 4, 20 Rebiülahir 1281/9 Eylül 1280/22 Eylül 1864.

oraya sevk olunalı hayli vakit geçtiği halde neden verilmediğinin tetkik edilmesi istendi.[86] Çerkes muhacirlerinden Osman Bey adına yazılan 14 Ocak 1865'deki arzuhalden, yapılan tüm başvurulara rağmen netice alınamadığı anlaşılmaktadır.[87]

Manyas köylerinde iskân olunalı üç yıla yakın bir süre geçtiği halde, Ubıh kabilesinden Hacızade Osman Bey'in akrabası Çerkes muhacirlerinin sorunları devam etmektedir. On kişiye bir çift öküz verilmesi gerekirken on sekiz kişiye bir çift öküz verilmesi, arazi, tohum, zirai alet/edevat taleplerinin karşılanmaması sorunlardan birkaçıdır.[88] Yine aynı dönemde Manyas'a bağlı köylerde, Ubıh kabilesinin yaptırdıkları evlerin yıkılıp başka yerlere nakledildiklerine dair yapılan yazışmalar, bu bölgede Çerkes muhacirlerinin meskûn bulunduğunu göstermektedir.[89]

1864 yılından başlamak üzere Çerkes muhacirlerinin ve özelde Ubıh kabilesinden birçok ailenin Manyas civarındaki köylerde, özellikle Eskimanyas (Soğuksu)'dan başlayıp Mürüvetler (Boğazpınar) ve Hacıyakup köylerinden geçerek Işıklar ve Hacıosman köylerine doğru devam eden hat üzerinde iskân edildiği görülmektedir.[90] Şemseddin Paşa'nın babasının, gerek Sicill-i Ahval kaydı gerekse oğlunun yukarıda zikredilen seçim beyannamesindeki ifadeleri doğrultusunda, bahsi geçen Hacızade Osman olduğu değerlendirilmektedir. Ubıh Dığ Hacızade Osman'ın, akrabalarından oluşan kalabalık bir grubun temsilcisi/lideri pozisyonunda bulunduğu ve ailenin Mürüvetler (Boğazpınar) Eskimanyas (Soğuksu) civarından iskân edildiği anlaşılmaktadır.[91]

Aileye dair en kapsamlı bilgi Sefer Berzeg tarafından verilmektedir. Ubıh Dığ kabilesinden Eskimanyas (Soğuksu)'yu yurt edinen iki ayrı aile bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Hacızade Osman, Hacı Mehmed ve İsmail kardeşlerden oluşan ünlü

---

[86] BOA, A.}MKT.UM., 810/62, lef. 1-2, 24 Rebiülahir 1281/26 Eylül 1864.
[87] BOA, A.}MKT.UM., 830/55, lef. 1, 16 Şaban 1281/14 Ocak 1865.
[88] BOA, MVL., 540/135, lef. 1-2, 22 Safer 1283/26 Haziran 1867.
[89] BOA, A.}MKT.UM, 876/97. Arşiv kayıtlarında 10 Cemaziyelahir 1282/31 Ekim 1865 olarak görülmekle birlikte belge üzerinde bir tarih bulunmamaktadır.
[90] BOA, A.}MKT.UM., 810/25, 14 Cemaziyelevvel 1281/15 Ekim 1864; BOA, A.}MKT.UM., 810/60, 15 Cemaziyelevvel 1281/16 Ekim 1864; BOA, A.}MKT.UM., 812/11, 21 Cemaziyelevvel 1281/22 Ekim 1864; BOA, A.}MKT.UM., 822/53, 15 Receb 1281/14 Aralık 1864; BOA, A.}MKT.UM., 831/62, 11 Ramazan 1281/7 Şubat 1865; BOA, A.}MKT.UM., 835/46, 15 Şevval 1281/13 Mart 1865; BOA, İ.MVL., 576/25854, 26 Rebiülahir 1284/27 Ağustos 1867; BOA, BEO.AYN.d., 1136/35, 5 Cemaziyelevvel 1284/4 Eylül 1867; BOA, A.}MKT.MHM., 390/56, 5 Cemaziyelevvel 1284/4 Eylül 1867.
[91] İsmet Parmaksızoğlu, Hacızade Osman Bey'in Şeyh Şamil'in cihat arkadaşlarından olduğunu söylese de bu bilgiyi teyit edecek bir belge ve malumata ulaşamadık. Bkz. İsmet Parmaksızoğlu, *a.g.m.*, s. 251. Ayrıca arşiv belgelerinde Osman bin Hasan olarak geçen, Batum'daki Ordu-yu Hümayun Meclisi ile Mirliva Süleyman Reşid Paşa emrinde tercümanlık yapan, hizmetinden dolayı 1859'da kendisine maaş başlanıp, beşinci rütbeden mecîdî nişanı ile taltif edilen, Çerkes Osman Efendi'nin de Şemseddin Bey'in babası olan Osman Bey olması ihtimal dahilindedir. Bkz. BOA, İ.DH., 433/28658, lef. 2, 2 Zilkade 1275/3 Haziran 1859; BOA, A.}MKT.NZD., 289/98, lef. 1-2, 3 Safer 1276/1 Eylül 1859.

Hacemuklar ailesi, diğeri ise Zaurbey, Süleyman ve Mehmed Ali kardeşlerin ailesiydi.[92] Aradan geçen zaman zarfında adı geçen yerleşim yerlerindeki demografik yapı büyük ölçüde değişmiştir. Günümüzde bahsi geçen köylerde nesebi bu ailelere ulaşan çok az kişi bulunmaktadır. Söz konusu kimselerin geçmişlerine dair bilgi ve malumatları mahduttur.[93] Şemseddin Paşa'ya ait olup, Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesindeki kitaplarında bulunan orijinal mühür, Paşa'nın dört nesil öncesine şeceresini vermektedir. H.1322 (M. 1904) yılına ait mühürde "*Mehmed Şemseddin Bin Osman Bin Hasan Bin Zekeriya Bin El Hac Muhammed El Diğî El Kafkasî*" yazmaktadır.[94] Şemseddin Paşa'nın annesi Hanife Hanımdır.[95]

Mehmed Şemseddin Bey'in 1911'de vefat eden eşi Fatma Safiye Hanım, Çerkes Hafız Paşa'nın kızdan torunu ve Mısır Fevkalâde Komiseri Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın kızıydı.[96] Fatma Safiye Hanım'a, Şemseddin Bey'in Van valisi olduğu dönemde İran Devleti tarafından Afitâb Nişanı verildi.[97] Şemseddin Bey'in ikinci Tahran Sefirliği esnasında, söz konusu nişan Fatma Safiye Hanım'a birinci dereceye yükseltilerek tekrar tevcih edildi.[98] Bu dönemde nişan taltifi, diplomatik münasebetlerin önemli bir aracı haline gelmişti. Afitâb, İran'ın bir diğer nişanı olan hurşîd gibi Farsça güneş anlamına gelmekteydi. Afitâb Nişanı, Osmanlıdaki şefkat nişanının muadiliydi ve sadece kadınlara verilmekteydi.[99]

---

[92] Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 244-245.

[93] 13-14 Ağustos 2022 tarihinde Eskimanyas (Soğuksu)'dan Hacıosman'a kadar uzanan güzergâh boyunca saha çalışması yapılmış, köy sakinlerinden genelde bahsi geçen kardeş aileler, özelde Şemseddin Paşa'ya ilişkin bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Mehmed Ali, Süleyman ve İsmail Bey'in nesebinden birilerine ulaşılmış ise de ilgili kişiler Şemseddin Paşa ve oğlu Orhan Şemseddin ismini duymadıklarını beyan etmişlerdir. Böylece Paşa'nın özel emvâl-i metrûkesine erişme ve şahsi mektup/yazışma/fotoğraf gibi terceme-i hal çalışmaları için eşsiz kıymete haiz malumata ulaşma ümidimiz akim kalmıştır.

[94] Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 114, (34 Ae Farsça 114), fihrist. Ailenin soyağacı için Bkz. Ek 11

[95] Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırması Enstitüsü vasıtasıyla Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğüne yazılan yazıya verilen 17.12.2021 tarih ve 166256 sayılı cevabi yazıda; "*Osman ve Hanife'den olma 1272(1856) Çerkezistan doğumlu Mehmet Şemsettin isimli bir şahsa İstanbul Beşiktaş ilçesi, Ortaköy Mahallesinde rastlanmış ise de ilgili şahıs kayıtlı olduğu haneye tek başına tescil edilmiş olup hanede alt ve üstsoyuna ait herhangi bir şahıs kayıtlı değildir*" denilmektedir.

[96] Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer), *a.g.m.*, s. 16; Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"; Şemseddin Paşa'nın hanımı Fatma Safiye hanımın ismine, Orhan Şemseddin Bey'in Dış İşleri Bakanlığı arşivindeki dosyasından ulaşılmıştır. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğünden alınan resmî yazıya istinaden ilgili personel ile yapılan telefon görüşmesinde, 1883 tarihli Sicil-i Nüfus Kütüklerine (ATİK) göre, Beşiktaş Ortaköy Mahallesi 130. Haneye 1. Sırada Saadetli Şerif Mehmed Rauf Paşa (1254)'nın damadı olarak Mehmed Şemseddin'in kayıtlı olduğu, sonrasında Paşa'nın kızlarının ve son sırada Ahmed Furkaneddin Orhan Bey'in, babası Tahran Sefiri Mehmed Şemseddin olarak kayıtlı bulunduğu ifade edilmiştir.

[97] BOA, İ.TAL., 105/51, 20 Cemaziyelevvel 1314/15 Teşrinievvel 1312/27 Ekim 1896.

[98] BOA, İ.TAL., 307/3, 24 Rebiülahir 1321/7 Temmuz 1319/20 Temmuz 1903.

[99] Nişanda İran millî sembolü haline gelmiş olan güneş, daha zarif ve kadınsı bir tasarımla resmedilmişti. Bkz. Akın Kiren, "Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 45, (Bahar 2019), s. 160-161.

Şemseddin Bey'in tespit edebildiğimiz tek çocuğu Ahmed Furkaneddin Orhan Şemseddin'dir. Orhan Şemseddin Bey, 23 Ekim 1885'de İstanbul Ortaköy'de doğdu.[100] İlk ve orta öğrenimine müteakip babası gibi, Mekteb-i Sultani'de okudu. 1897'de İbtidâî ikinci sınıf birinci şubede 99 numara ile başladığı okulda, ilk sınıftan itibaren başarılı bir öğrenciydi, ilk yılı zikr-i cemil (1) ile geçti.[101] 1901'de dördüncü sınıftan fevkalade mükafat derecesi ile bir üst sınıfa geçti. İki defa mükafat ile en başarılı olduğu derslerden biri, babasının da hocası, Abdurrahman [Şeref] Efendi'den aldığı, Tarih-i Osmanî dersiydi.[102] 1904 yılında da çaba, gayret ve hüsnü hareketiyle başarılı öğrenciler arasındaki yerini korudu.[103] Temmuz 1905'de tahsilini tamamlayıp Mekteb-i Sultani'den diploma alan öğrencilerden biri de Orhan Furkaneddin Efendi idi. Orhan Şemseddin, başarılı bir öğrencilik hayatı sonunda Mekteb-i Sultani'den birinci olarak mezun oldu.[104]

Orhan Şemseddin Bey, 10 Mart 1906'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemi kâtibi olarak meslek hayatına başladı. Fakat Orhan Bey'in aşırı kilolu oluşundan kaynaklı sağlık sorunları bulunmaktaydı. İzinli olarak Tahran'a babasının yanına giden Orhan Şemseddin Bey, babası tarafından bir dönem Muzafferüddin Şah'ın baştabipliğinde bulunmuş meşhur Fransız tabiplerinden Schueidez'e muayene ettirildi. Doktor Schueidez'in raporuna göre Orhan Bey, mide büyümesine bağlı kalbindeki sinir bozuklukları nedeniyle, genel olarak vücudu özel olarak da kalbi, aşırı yağ yüklenmesine maruz kalmıştı ve sağlık durumu kritikti. Doktor Schueidez, tedavinin gerekli altyapı ve cihazlara sahip bir Avrupa şehirlerinde yapılmasını önerdi ve talep edilmesi halinde tedavi sürecine kendisinin nezaret edebileceğini beyan etti. Şemseddin Bey, söz konusu rapora binaen 15 Haziran 1907'de Hariciye Nezareti'nden, Orhan Şemseddin'in izin müddetinin Kasım ayına kadar uzatılmasını talep etti.[105]

---

[100] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 285. Tam doğum tarihine, Orhan Şemseddin Bey'in Dış İşleri Bakanlığı arşivindeki dosyasından ulaşılmıştır. "*14 Muharrem 1303/11 Teşrinievvel 1301/23 Ekim 1885 tarihinde Boğaziçi'nde Ortaköy'de tevellüd ettim*."

[101] İlk senenin sonunda Fransızca dersinden zikr-i cemil (2), İbâre dersinden zikr-i cemil (4), Hesap dersinden mükafat ve Hüsnü Hatt dersinden zikr-i cemil (1) dereceleri almıştır. Bkz. *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1315/1897, s. 71.

[102] *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1319/1901, s. 10-11.

[103] *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1322/1904, s. 3, 8.

[104] *Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli*, 1323/1905, s. 2.

[105] BOA, BEO., 3233/242405, lef. 3, 16 Zilhicce 1325/7 Kanunisani 1323/20 Ocak 1908. "…*Orhanın düçar olduğu semen-i müfritin esbab-ı endişe olacak derecede tezâyüd ve tevsî etmiş ve Fransa etibbâ-i meşhuresinden olub bir müddet İran hizmetinde ve Şah-ı sabık sertebâbetinde bulunduktan sonra bu kere memleketine avdet etmiş olan doktor Şınayder tarafından tanzim olunub leffen takdim …*" BOA, HR.TH., 348/108, lef. 2, 23 Mayıs 1907. Fransızca rapor "…*Orhan Bey mide büyümesine bağlı kalpteki sinir bozuklukları nedeniyle genel olarak vücudun ve özellikle kalbin aşırı yağ yüklenmesinden mustariptir. Sağlık durumunun kritik olduğunu; uzun ciddi elektrikli hidroterapötik bakım ve hijyenik tedavi sürecinin olduğunu beyan ederim*…" Bkz. BOA, HR.TH., 348/108, lef. 1, 4 Cemaziyelevvel 1325/2 Haziran 1323/15 Haziran 1907.

Orhan Şemseddin Bey'in sağlık durumuna dair yazışmaların devam ettiği bu süreçte, dönemin Paris Sefiri Salih Münir Paşa, Şemseddin Bey'in oğlu ve iki sene evvel Mekteb-i Sultani'den birincilikle mezun oluşuna istinaden Orhan Bey'i Paris Sefareti Ataşeliğine önerdi. Salih Münir Paşa, bu tayinin gerçekleşmesi halinde Orhan Bey'in mesleki bilgi ve becerisini artırmak üzere, Paris'teki Siyasi İlimler Okulu'ndaki derslerini takip ederek tahsilini tamamlayabileceğini belirtti. Orhan Şemseddin Bey, Hariciye Nezareti İntihab-ı Memurin Komisyonu'nun görüşü doğrultusunda, 4 Temmuz 1907'de Paris Sefareti Ataşesi olarak görevlendirdi.[106] Şemseddin Bey, 16 Kasım 1907'de oğlunun Tahrirat-ı Hariciye Kalemi kitabetine 1.000 guruş maaş ile tayin edildiğini ve aynı maaş ile Paris Sefareti'ne görevlendirildiğini fakat söz konusu maaşı şu ana kadar 500 guruş olarak aldığını bildirdi. Paris gibi pahalı bir şehirde zaten az miktarda olan maaşının yarısını alamamasının Orhan Bey'in mağduriyetini artırdığını belirtmek suretiyle, maaşın tam olarak ödenmesini talep etti.[107] Hariciye Nazırı, konuya dair irade çıkarılması gerektiğini bildirdi.[108] Paris'te Siyasi İlimler tahsili gören Orhan Bey, Fransızca ve Farsçası iyi derecede olmak üzere, İngilizce de bilmekteydi. Eylül 1908'de Berlin Sefareti üçüncü kâtibi oldu.[109] Sonraki dönemlerde Londra, Petrograt (St. Petersburg-Leningrad) ve Stokholm Sefaretleri Başkâtipliği görevlerinde bulundu.[110]

1919 sonbaharında Orhan Şemseddin Bey'i Karesi mebusluğu için aday olarak görüyoruz. Meclis-i Mebusan seçimlerine adaylığını hazırladığı seçim beyannamesi ile duyurdu.[111] Taşrada seçim süreci ilk neticelenen yerlerden biri Karesi idi. Seçilenlerden arasında "*sefâret kâtipliklerinde bulunmuş muktedir bir zât*" olarak vasıflandırılan Orhan Şemseddin Bey de vardı.[112] Mebus seçilenler mutasarrıflıktan Dahiliye Nezareti'ne telgrafla bildirildi.[113] Karesi'den seçilecek 5 mebus için 34 aday başvuruda bulunmuştu. İki dereceli olarak yapılan seçimlerde, 247 ikinci seçmen oy kullanmış, 106 oy alan Şemseddin Bey, üçüncü sıradan seçilmişti.[114] Orhan Şemseddin Bey, mebusluğunu belgeleyen mazbatayı 20 Kasım 1919'da elden aldı.[115] Ocak 1920'de yeni seçilen

[106] BOA, İ.HR., 407/27, lef. 1, 2, 4, 23 Cemaziyelevvel 1325/21 Haziran 1323/4 Temmuz 1907.
[107] BOA, BEO., 3233/242405, lef. 2, 10 Şevval 1325/16 Kasım 1907.
[108] BOA, BEO., 3233/242405, lef. 3, 16 Zilhicce 1325/7 Kanunisani 1323/20 Ocak 1908.
[109] *Servet-i Fünûn*, S. 103, 14 Eylül 1324/27 Eylül 1908, s. 4.
[110] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 286; BOA, HR.UHM., 188/32, lef. 2, 25 Şubat 1331/9 Mart 1916.
[111] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 285; T. Cengiz Göncü, *a.g.e.*, s. 347-350.
[112] *Vakit*, S. 726, 15 Safer 1338/9 Teşrinisani 1335/9 Kasım 1919, s. 1.
[113] *Peyam*, S. 341-99, 16 Safer 1338/11 Teşrinisani 1335/11 Kasım 1919, s. 3.
[114] 125 oy alan Hacım Muhiddin Bey 1., 122 oy alan Abdülaziz Mecdi Efendi 2., 94 oy alan Gürcü Fuad 4. ve 91 oy alan Erdekli Rasim Bey 5. sıradan mebus seçilmiştir. Bkz. *Vakit*, S.732, 21 Safer 1338/15 Teşrinisani 1335/15 Kasım 1919, s. 2.
[115] BOA, HR.SFR.4, 962/8, 20 Teşrinisani 1335/20 Kasım 1919.

mebusların seçim mazbataları Dahiliye Nezareti'nden meclise gönderilmiş ve incelenmeye başlanmıştı.[116] Babasının on bir yıl önce muvaffak olamadığı mebusluk hedefine Orhan Şemseddin Bey ulaşmıştı. Orhan Şemseddin Bey, Misâk-ı Millî'yi kabul eden son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Karesi mebusu olarak bulundu.

23 Eylül 1920'de Refik Halid [Karay] Bey azledilerek Posta ve Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğüne getirilen[117] ve İstanbul hükümetinin son genel müdürü olan Orhan Bey, bu görevine 31 Ekim 1922'ye kadar devam etti.[118] 20 Ağustos 1923 tarihi itibariyle Orhan Bey'e, TBMM hükümeti Maliye Vekaleti Mahsusat-ı Zatiyye İdaresi tarafından 750 guruş maaş tahsis edildi.[119]

Orhan Şemseddin Bey'in, "*Türkiye Cumhuriyeti Başvekili Birinci Ferik İsmet Paşa Hazretlerine*" hitabıyla kaleme aldığı uzun mektubu 1926 yılına kadarki hayatına dair önemli bilgiler verir. Orhan Bey'in Ferid Paşa'nın Sadareti dönemindeki Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü nedeniyle, Mekteb-i Mülkiye muallimliğine atanmasına çekince konulmuştu. Bu durum kendisinde vatanında hayati haklarından mahrum edildiği hissi uyandırmış, zımnen hainlikle suçlandığını hissederek müteessir olmuştu. Mebusluğunun akabinde, Sevr Antlaşması'nı tebellüğ için Versay'a giden delegasyonda müşavir olarak yer almış, Ferid Paşa sadaretinde yirmi dokuz gün, Tevfik Paşa sadaretinde ise yirmi dört ay Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğünü yapmıştı. Mekteb-i Mülkiye'de üç buçuk sene siyasi haberleşme usulleri üzerine ders vermişti. Son iki yıldır Robert Koleji'nde Türkçe muallimliği yapmaktaydı.[120] Bu mektubundan sonra Ekim 1926'da Mülkiye Mektebi'nde, 1 Kasım 1926'da ise Robert Koleji'nde tekrar muallimliğe başladı.[121] Orhan Şemseddin Bey, yeni kurulan cumhuriyette eski görevine dair tereddütleri izale etmek için özel bir gayret gösterdi. Maarif Vekaleti'ne başvurmak

---

[116] *Yenigün*, S. 303, 18 Kanunisani 1336/18 Ocak 1920, s. 4.
[117] BOA, İ.DUİT., 127/2, lef. 2, 9 Muharrem 1339/23 Eylül 1336/23 Eylül 1920; BOA, DH.MEM., 529/8, lef. 24, 9 Muharrem 1339/23 Eylül 1336/23 Eylül 1920; *Takvim-i Vekâyi*, S.3965, 12 Muharrem 1339/26 Eylül 1336/26 Eylül 1920, s. 1.
[118] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 289. Asaf Tanrıkut, bu görevi 4 Teşrinisani 1338/4 Kasım 1922'ye kadar yaptığını yazar, Bkz. Asaf Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984, s. 307. 30 Ekim 1922'de İstanbul'da yapılan son Meclis-i Vükela toplantısında "*Osmanlı İmparatorluğunun İnkiraz Bulup TBMM Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair*" karar alınmış, 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış, 4 Kasım 1922 tarihinde son sadrazam Tevfik Paşa kabinesinin istifasıyla, son Osmanlı hükümetinin ortadan kalmıştı. 4 Kasım 1922 tarihi "*inkılap*" olarak adlandırılmıştı. Bkz. Savaş Ş. Barkçin, *Ahmed Avni Konuk Görünmeyen Umman*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 37-39. Orhan Şemseddin Bey'in görevinin böylesine önemli bir tarihsel kırılma anında son bulmuş olması Cumhuriyet döneminde kendisine epeyce bir zorluk çıkaracaktır.
[119] BOA, HR.SFR.4, 962/43, 20 Ağustos 1923.
[120] Arşiv arama kayıtlarında 31 Aralık 1925 tarihi yazıyorsa da mektup üzerinde tarih bulunmamaktadır. Orhan Bey, Ferid Paşa ile görevi süresince dört defa toplamı bir saati bulmayan görüşmesi olduğunu anlatıp, o dönemde Posta ve Telgraf Müdir-i Umumiliğine getirilmesini "*akıl kabul etmeyecek derecede garip bir tesadüf olarak*" nitelendirir. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/57, lef. 1-2.
[121] BOA, HR.SFR.4, 962/5, lef. 3, 1 Teşrinisani [Kasım] 1926.

suretiyle, Millî Mücadele'deki hizmetini belgeleyip açıklayan, Ankara Posta ve Telefon Genel Müdürlüğü derkenarının, vekaletteki siciline işlenmesini istedi.[122] 1924-1927 yılları arasında Robert Kolejinde görev yapmaya devam etti.[123] Orhan Şemseddin Bey, aynı zamanda Darüşşafaka'nın temelini oluşturan Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslamiyye'nin üyesi idi.[124] Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü görevi ile birlikte başladığı Mülkiye Mektebi Fransızca muallimliğine Dış İşleri Bakanlığı'ndaki görevine kadar aralıklı olarak da olsa devam etti.[125]

Orhan Şemseddin Bey'in ömrü müzayaka içerisinde geçmişti. Babasının vefatını müteakip kendisine miras olarak kalan kıymetli kitapların bir kısmını satarak bir nebze olsun sıkıntısını gidermeye çalıştı.[126] Hususi ilişkileri ile yakın çevresinden borçlanma yoluna gitti.[127] Borçlanmasının yurtiçi ile de sınırlı olmadığı, yurtdışına kadar uzandığı ve 1914'lere kadar gittiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Bankası Londra şubesinden aldığı İngiliz Lirası avansının ödeme vadesine de riayet edememişti.[128] Ayrıca babasından veraseten kalan borçlar da bunun cabasıydı.[129] Posta ve Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğü Tahsilat Sandığı'ndan da borç almış ve vadesinde ödememişti. Mezkûr sandık müdürlüğü, sandıktan daha önce alınan meblağın defaten ödenmesini talep etti.[130] İtibar-ı Millî Bankası, cari hesabı mukabili bankada tutulan teminatının satılarak zimmetinden tenzil edilmesi için muvafakatini istedi.[131] Bu bildirime istinaden Orhan Bey, bankaya olan borcunun bir miktarının bazı hisse ve tahvillerinin satış bedelinden ödenmesini istemiş ise de borç bakiyesinin ödemesi için bankaya başvurmamıştı. Söz konusu banka, hesabın ödenmesi zaruretine binaen Orhan Bey'i bankaya davet etti ve ödemeler için bir çözüm bulmaya çalıştı.[132] Orhan Bey, yurt dışı borçlarını ödemek üzere taksitlendirmiş

[122] BOA, HR.SFR.4, 962/59, 7 Teşrinievvel [Ekim]1926. Ankara Posta ve Telefon Müdüriyet-i Umumisinin derkenarı 22 Mart 1339[1923] tarihlidir.
[123] BOA, HR.SFR.4, 961/76, lef. 1-2, 5-7; BOA, HR.SFR.4, 961/86, lef. 1-2, BOA, HR.SFR.4, 962/51; BOA, HR.SFR.4, 961/93, lef. 3.
[124] *Dârüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi Dârüşşafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti Nasıl Yaşıyor?* Evkâf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1927, s. 100.
[125] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 291; BOA, HR.SFR.4, 961/95, lef. 1, 18 Teşrinievvel [Ekim] 1927. Mekteb-i Mülkiye Fransızca Muallimi Ahmed Fürkaneddin Orhan Şemseddin Bey'in Maarif Nezareti'nde Mahfuz Dosyasının Sicil Numarası: 4738'dir. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 961/91, 12 Mart 1927.
[126] BOA, MF.ALY., 128/111, lef. 1, 7 Kanunisani 1335/7 Ocak 1919.
[127] Münir Paşa'nın eşi Naime Hanım'dan iki ay zarfında iade edilmek üzere 150 Osmanlı Lirası borçlanır. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/5, lef. 1, 21 Haziran 1335/21 Haziran 1919.
[128] 7 Haziran 1914 tarihinde Osmanlı Bankası Londra Şubesinden aldığı 35 İngiliz Liralık avansa karşılık yalnız 40 Türk Lirası ödemiş olup, banka kalan borcun süratle ödenmesini talep etmektedir. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 961/72, lef. 1, 25 Eylül 1340/25 Eylül 1924.
[129] 300 liralık borç için Şubat 1921 maaşından itibaren aylık 30 lira ödenmesi gerekirken Ağustos 1922'ye kadar ancak 80 lirası ödenmişti, kalan 220 liranın tediyesi istenmektedir. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/38, 15 Ağustos 1338/15 Ağustos 1922.
[130] Mezkûr sandığa borcu 39.000 guruştur. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/44, Teşrinievvel 1340/Ekim 1924.
[131] BOA, HR.SFR.4, 961/84, 29 Ağustos 1341/29 Ağustos 1925.
[132] BOA, HR.SFR.4, 961/90, 18 Eylül 1926.

olmasına rağmen ödemeleri zamanında yapamadı. Taksit vadelerine riayet edememesi nedeniyle avukat tebligatlarının ardı arkası kesilmiyordu.[133] Orhan Bey, 15 Ekim 1924'de gelir ve giderlerinin detaylı dökümünü yaptığı listenin borçlar kısmını, "*Rabbim işlerimi kolaylaştır*" mealindeki dua cümleciği ile bitirmişti. Bu durum Orhan Şemseddin Bey'in yaşadığı malî sıkıntının özetiydi.[134]

Orhan Şemseddin Bey, 1 Ağustos 1929'da Ticaret Mukaveleleri Akdine Memur Heyet Başkâtipliğine ve 26 Ağustos 1929'da ise aynı bakanlık Ticari İşler Müdürlüğü görevine getirildi.[135] 4 Haziran 1930'da bazı Avrupa ülkeleri ile yapılacak antlaşmalar için görevlendirildi.[136] 1931'de önce Paris, 8 Ekim 1931'de ise Berlin Büyükelçiliği orta elçilik müsteşarlığına tayin oldu.[137] Orhan Bey, Berlin-İstanbul ekspresiyle Berlin'den İstanbul'a doğru yola çıktığı sırada tren Breslav'a yaklaşırken, 21 Aralık 1931'de geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etti[138] ve Berlin Türk şehitliğine defnedildi.[139] Yukarıda da zikredildiği üzere, Orhan Bey'in kalbindeki sinir bozukluklarından kaynaklı kalbin aşırı yağ yüklenmesinin neden olabileceği kalp krizi riski Fransız tabip Schueidez tarafından 24 yıl önce tespit edilmişti. Bu durum yıllar sonra Orhan Bey'in ölümüne neden oldu.[140]

Orhan Şemseddin Bey fiziki olarak kilolu ve cüsseliydi, henüz 22 yaşındayken vücudundaki yağlanma ciddi sağlık problemi haline gelmişti. Muhtemelen bu rahatsızlığını dikkate almadan yaşaması ve gereken tedaviyi zamanında yapmaması sonucu genç denebilecek bir dönemde, 46 yaşında vefat etti. Müsrif ve düzensiz hayatı babasını da üzmekte ve endişelendirmekteydi. Zira Şemseddin Paşa, oğlunun Avrupa'da olduğu dönemde sefahat içinde yaşayıp çok para harcaması nedeniyle, Amiş Efendi'den oğlunun ıslah olması için himmet ve dua etmesini istemekteydi.[141] Tasavvufa merakı olan

---

[133] BOA, HR.SFR.4, 961/93, lef. 1-2, 2 Haziran ve 6 Ekim 1927.
[134] BOA, HR.SFR.4, 961/82, lef. 1, 15 Teşrinievvel 1340/15 Ekim 1924. "*Rabbi yessir velâ tuassir Rabbi temmim bi'l-hayr (Rabbim! İşlerimi kolaylaştır, zorlaştırma, Rabbim işlerimi hayırla sonuçlandır)*"
[135] BCA, 30-18-1-2/5-46-10, 16 Eylül 1929 tarihli kararname; BCA, 30-11-1-0/50-24-2, 26 Ağustos 1929 tarihli kararname.
[136] BCA, 30-18-1-2/11-40-9, 4 Haziran 1930 tarihli kararname.
[137] BCA, 30-11-1-0/66-27-9, 8 Ekim 1931 tarihli kararname.
[138] *Akşam*, S. 4742, 22 Kanunievvel[Aralık] 1931, s. 2; *Milliyet*, S. 2107, 22 Kanunievvel[Aralık] 1931, s. 2; *Cumhuriyet*, S. 2740, 22 Kanunievvel[Aralık] 1931, s. 3; *Son Posta*, S. 508, 23 Kanunievvel[Aralık] 1931, s. 10.
[139] Alaattin Uca, Ahmet Hamdi Can, "Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 3, (Eylül 2019), s. 1271. Makalede Doğum ve ölüm tarihleri "*1884-1951*" şeklinde hatalı okunmuş/yazılmıştır.
[140] BOA, HR.TH., 348/108, lef. 2, 23 Mayıs 1907. Orhan Şemseddin Bey'in cenazesinin tekfin, nakil ve sair işleri Berlin'de Schenker S. Co. Şirketine 2410 mark'a yaptırıldı. Fakat ödeme epey gecikmeli yapıldı, aradan geçen sekiz yıla rağmen bu hususa dair yazışmalar devam etmekteydi. Bkz. TDA, 501/32199-128368-45; TDA, 501/32199-128368-44; TDA, 501/32199-128368-42. Orhan Şemseddin Bey'in fotoğrafı için Bkz. Ek 7
[141] Amiş Efendi bu dua ve himmet talebine Amiş Efendi "*Allah'ın ıslâhına dağlar, taşlar, tahammül edemez, hallâç pamuğu gibi atılır. Allah iyilik versin*" şeklinde mukabele eder. Bkz. M. Cemal Öztürk, "Bir Dervîşin Hâtırâlarında Ahmed Tâhir Efendi", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 277.

Orhan Bey'in, Fusûs ve Mesnevi şârihi Ahmed Avni Konuk (1868-1938) ile yakınlığı bulunmaktaydı. Ahmed Avni Bey, Orhan Bey'in Posta ve Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğü sırasında, Genel Müdür Yardımcısı olarak görev yapmıştı. Konuk, Fusûs tercüme ve şehri mukaddimesinde Orhan Şemseddin Bey'in takdim şeklindeki iki şiirine yer vermişti.[142] Selefi Refik Halid Karay, Orhan Bey'i ilmî ve sosyal becerileri bulunan kibar bir kişi olarak nitelendirmektedir.[143] Yahya Kemal Beyatlı'nın, Orhan Bey'le ilgili fikir ve kanaatleri bir hayli olumsuzdur. Orhan Bey'i İttihâd-ı İslam fikriyatını şahsi emelleri için istismar eden, bencil, türedi, ikbalperest birisi olarak tarif etmektedir. 1914 ve 1919 yıllarındaki iki ayrı görüşmesinde Orhan Bey'in söylemlerindeki değişimi gördüğü en tiksindirici döneklilerden biri olarak anlatır.[144]

Osman Nuri Ergin, Orhan Şemseddin Bey'in koyu bir Bahaî olduğunu söyler. Abdülaziz Mecdi Tolun'un da bulunduğu bir mecliste, müderris Ahmed Naim Bey'e karşı Bahaîliği savunduğu ve hatta Bahâullah hakkında yazdığı manzum methiyeyi okuduğunu kendi şahitliği ile anlatır. Yine Vahyi Ölmez, Orhan Şemseddin Bey'in kendi beyanına istinaden, üç yüz lira aylıkla ülkemizde Bahaî eserlerinin yayımcılığını yaptığını nakleder. Vahyi Ölmez, Şemseddin Paşa'nın vefatından sonra Paşa'nın köşklerinde, dostlarıyla yaptıkları zikir sohbetleri esnasında, Avrupa'dan henüz gelmiş olan Orhan Bey'in soğuk tavır ve davranışlarını yadırgadığını belirtir. Şemseddin Paşa ile oğlu arasındaki zıtlığı gördüklerinde şaşkınlıkla, "*O diriden ölüyü çıkarır*" ayetini okuduklarını söyler.[145]

Şemseddin Paşa'nın vefatını müteakip Ocak 1918'de "*Trablusgarb ve Bingazi Naibü's-Sultanı merhum Şemseddin Paşanın hemşiresi*" imzasıyla Nalan Aşk ve Adalet Zehra adına sadarete yazılmış iki arzuhal bulunmaktadır.[146] Aralarında küçük farklılıklar

---

[142] Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, Kenan Basımevi, İstanbul 1942, s. 267; Savaş Ş. Barkçin, *a.g.e.*, s. 33, 238. Abdülbaki Gölpınarlı, söz konusu Farsça methiyenin, şiirsel değerinin pek de yüksek olmadığı kanaatindedir. Gölpınarlı, Orhan Şemseddin'in Marsilya'da ateşe iken vefat ettiğini söyleyerek zühul etmiştir, zira Orhan Bey vefat ettiği sırada Berlin orta elçilik müsteşarı idi. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 151.

[143] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 291; Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1964, s. 200.

[144] İsmet Önder Kırlı, *a.g.e.*, s. 291-292. Yahya Kemal hatıralarında, Orhan Bey'in Berlin Sefaret kâtibi iken tanıştığı Enver Paşa'yı müncî-i İslam olarak gördüğü, onun sayesinde I. Dünya savaşı sırasında çok iyi imkanlarla İsveç, Danimarka, Flemenk gibi devletler nezdinde, gizli vazifelerle diplomatik görevlere atandığından, yemeğe meraklı olduğu ve Fransız şarabı tükettiğinden de bahseder. Bkz. Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976, s. 133-135.

[145] Kur'an-ı Kerim'den Rum 19 "*ve yuḫricu-l meyyite mine-l ḥayyi*" kısmını okurlar ayetin tamamı "*O ölüden diriyi çıkarır ve diriden ölüyü çıkarır, ölümünden sonra da yeri diriltir. İşte siz de böyle çıkarılacaksınız*." şeklindedir. Bkz. Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 267-268.

[146] BOA, İ.DUİT., 116/106. Arşiv arama kayıtlarında 7 Rebiülahir 1336(20 Ocak 1918) tarihi yazıyorsa da belge üzerinde tarih bulunmamaktadır. BOA, BEO., 4501/337528, lef. 1-3, 15 Rebiülahir 1336/28 Kanunisani 1334/28 Ocak 1918.

bulunan söz konusu iki arzuhalin aynı kişiye ait olduğu, Nalan Aşk'ın Adalet Zehra Hanım'ın Harem'deki ismi olduğu anlaşılmaktadır.[147] Adalet Zehra Hanım arzuhaliyle, Paşa'nın ölümüyle kimsesiz ve günlük geçimini temin etmekten aciz kaldığını belirtip, kendisine hayatını idame ettirecek miktarda bir maaş tahsis edilmesini talep etti. Konu 28 Ocak 1918'de Meclis-i Vükela'da müzakere edildi ve Muvâsat Tertibi'nden münasip miktar maaş tahsisi için Maliye Nezareti'ne gönderildi. Kederini gidermek manasındaki "*muvâsat*", vefat eden devlet memurlarının ailelerine maaş tahsisine imkân sağlayan bir ödeme kalemiydi. Maliye Nezareti, 14 Şubat 1918'de sadarete yazdığı yazı ile hemşirelere maaş tahsis edilmesine dair fıkranın Meclis-i Mebusan tarafından kaldırıldığı ve maaş tahsisi yapılsa bile Meclis tarafından ret edileceği şeklinde görüş bildirdi.

Nalan Aşk'ın arzuhalinde Şemseddin Paşa'nın vefatıyla yalnız ve himayesiz kaldığı, günlük nafakasını tedarik etmekten aciz ve mahrum bir hal ve acınacak bir sefalet içine düştüğünü söylerken "*Firdevs-i aşiyan refi-i sultan aliyetüşşan hazretlerinin cariyelerinden*" olduğunu beyan etmesi, kendisinin bir dönem cariyeler arasında bulunduğuna işaret etmektedir.[148] Nalan Aşk kalfanın, 13 Mart 1882 tarihinden itibaren 1500 guruş maaşla hazinedar tayin olunduğu, 13 Şubat 1883 tarihi itibariyle yerine Rumuzgar kalfanın tayiniyle çerağ edildiği görülmektedir.[149] Bu bilgilerden Adalet Zehra Hanım'ın, kardeşi Şemseddin Bey'in mabeynde olduğu dönemde Abdülhamid'in cariyeleri arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Orhan Şemseddin Bey'in borç listesinde, "*Halam Atiye Hanım*" ibaresi geçmektedir.[150] Atiye Hanım'ın Orhan Şemseddin'in öz halası mı, baba tarafından başka bir aile büyüğü mü olduğu net değildir. Atiye Hanım'ın Orhan Şemseddin Bey'in halası olduğunu doğrulayacak başka bir veri bulunmamakla birlikte, Şemseddin Paşa'nın Adalet Zehra Hanım'dan başka en az bir kız kardeşi daha olduğu kesindir. Zira "*dayıbey*" olarak

[147] Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat,* Ersa Matbaacılık, İstanbul 1963, s. 119.
[148] BOA, İ.DUİT., 116/106. Arşiv arama kayıtlarında 7 Rebiülahir 1336(20 Ocak 1918) tarihi yazıyorsa da belge üzerinde tarih bulunmamaktadır., BOA, MV., 211/35, 10 Rebiülahir 1336/23 Kanunisani 1334/23 Ocak 1918; BOA, BEO., 4501/337528, lef. 1-3, 14 Şubat 1334/14 Şubat 1918. Arşiv belgelerinden, yapılan yazışmalar neticesinde maaş bağlanıp bağlanmadığına dair net bir malumata ulaşamadık.
[149] BOA, MB.İ., 96/194, 6 Nisan 1298/18 Nisan 1882; BOA, MB.İ., 115/40, 9 Şubat 1298/21 Şubat 1883. Asaf Tugay, Adalet Zehra Hanım'ın Haremden çerağ edildikten sonra kendi arzusuyla çok çirkin birisi (Nafia Nezareti Orman ve Maadin Şubesi Müdürü) ile evlendiği ve hiç çocuğu olmadığını yazar. Bkz. Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat*., s. 126 ve 131.
[150] BOA, HR.SFR.4, 961/82, lef. 1, 15 Teşrinievvel 1340/15 Ekim 1924.

bilinen Mehmed Ali Bey, Şemseddin Paşa'nın yeğenidir.[151] Şemseddin Paşa'nın Hacı Rasim isminde bir de erkek kardeşi vardır.[152]

1918 yılında, Arifiye tren istasyonunda, iki polis arasında Şemseddin Paşa ailesinin trene bindirilmesi meselesinden dolayı münakaşa vuku bulmuştu. Adapazarı'ndan İstanbul giden Paşa'nın ailesinden kastın Paşa'nın kız kardeşleri Adalet Zehra ve/veya Atiye hanımlar olabilecekleri değerlendirilmekle birlikte, ilgili belgeden seyahat esnasında ayrıca başka kimlerin olduğuna dair detay bulunmamaktadır.[153] 1925 yılı itibariyle sağ olduğunu öğrendiğimiz Adalet [Zehra] Hanım'ın, yeğeni Orhan Şemseddin ile iletişiminin devam etmekte olduğu görülmektedir. Adalet [Zehra] Hanım, "*Eskimanyaslı Halanız*" ifadesi ile Orhan Bey'e yazdığı mektubunda, ilkbaharda bir araya gelip görüşme temennisinde bulunmuştu. Orhan Bey'in yol masrafı için göndereceğini söylediği 30 liranın yetmeyeceğinden 40 liraya göndermesini talep etmişti. Adalet [Zehra] Hanım, Orhan Bey'den Said Paşa'nın eşinin vefatı dolayısıyla Paşa'ya taziye ve üzüntüsünü bildirmesini rica etmişti.[154] Bu mektupta bahsi geçen Said Paşa'nın, Şemseddin Paşa'nın amcası İsmail Bey'in oğlu, yani amcazadesi Said Paşa olduğunu değerlendirmekteyiz.[155] Said Paşa, 1903'de Musiki-i Hümayun Yüzbaşı idi. Abdülhamid'in huzurunda düşerek sakatlanmış ve Hamidiye Etfal Hastanesi'nde tedavi edilmişti.[156] Said Paşa, mevki komutanlıklarında Medine-i Münevvere Muhafızlığı ve Şeyh'ül-Harem görevlerinde bulunduktan sonra emekli olmuştu. 1925 yılında Erenköy'deki köşkünde oturmaktaydı.[157]

Şemseddin Paşa'nın Ocak 1916'da bir süre kendi yanında kalan bir halasının da bulunduğu anlaşılıyor. Şemseddin Paşa, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 10 Ocak 1916 tarihli arzuhalde, halazadesi Binbaşı Hasan Nuri'nin boşboğazlık etmek suretiyle söylediği münasebetsiz sözler nedeniyle sürgün edildiğinden bahisle, Hasan Nuri'nin 75 yaşındaki annesinin kendi yanında bulunduğundan bahsetmektedir. Şemseddin Paşa'nın

---

[151] BOA, HR.SFR.4, 962/49, 31 Ağustos 1341[1925]; Adalet Çakır Çağlı, "Kuşadaviyye Yolunda Bir Mürşid-i Kâmil: Ahmed Amiş Efendi ve Müntesip ve Muhibleri", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 101.

[152] "*… Şûrâ-yı Devlet kararı 24 Ağustos 1315/5 Eylül 1899" s. 280., "elyevm Tahran Sefiri bulunan atufetli Şemseddin Bey Efendi hazretlerinin biraderi Hacı Rasim Bey'in uhde-i tasarrufundaki bağa muttasıl …*" Bkz. Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i Umûr-i Belediye Evamir ve Mukarrerat-ı Belediye,* Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1335/1919, s. 283.

[153] BOA, DH.EUM.SSM., 30/6, lef. 1, 6 Zilhicce 1326/12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.

[154] BOA, HR.SFR.4, 962/46, Arşiv arama kayıtlarında 31 Ocak 1925 tarihi yazıyorsa da mektup üzerinde tarih bulunmamaktadır.

[155] Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 245.

[156] Arşiv arama kayıtlarında 29 Zilhicce 1320/29 Mart 1903 tarihi yazıyorsa da belge üzerinde tarih bulunmamaktadır. "*Tahran Sefiri Şemseddin Bey kulunuzun Amucazadesi Musiki-i Hümayun Cenab-ı Mülükaneleri Yüzbaşılarından Kulları bende Said*" Bkz. BOA, Y.PRK.KOM., 11/24.

[157] Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 245.

halası felç geçirmişti ve hastalığı nedeniyle yaşadığı rahatsızlığın da etkisiyle sürekli evladını sormaktaydı. Şemseddin Paşa, arzuhalinde halasının ağlama ve iniltisine dayanamadığı söylemiş ve Hasan Nuri'ye kefil olduğunu belirterek serbest bırakılmasını talep etmişti.[158]

Şemseddin Paşa'nın bir diğer akrabası, yeğeni Mehmed Ali Bey'dir. Orhan Bey, 31 Ağustos 1925 tarihli mektubunda, Mehmed Ali Bey'den halazadelerimden diye bahsetmektedir.[159] Bu durumda Mehmed Ali Bey'in annesinin Orhan Bey'in halalarından olan Atiye Hanım olması mümkündür, zira diğer halası Adalet Zehra Hanım'ın çocuğu olmamıştır.[160] Mektuptan Mehmed Ali Bey'le ilgili önemli bilgiler öğrenmekteyiz. Mehmed Ali Bey, Balkan Harbi'nden beri savaşlara katılmış Çanakkale Savaşı'nda iki defa ağır surette yaralanmış, Irak'ta İngilizlere esir düşerek iki yıl Hindistan'da kalmış, Kuvâyımilliye'ye katılmış, Afyon cephesinde tabur komutanı iken maluliyetine binaen emekli olmuştu. Orhan Bey mektubunda Mehmed Ali Bey'i, namus timsali ve dirayetli bir adam olarak tanımlamış ve Mehmed Ali Bey'in 60-70 lira maaşla vazifelendirilmesini talep etmişti.[161] Mehmed Ali Bey, soyadı kanunundan sonra, "*mahviyetten*" mülhem, Yitik soyadını tercih etti. Şemseddin Paşa ile akrabalığından dolayı Amiş Efendi müntesipleri arasında "*dayıbey*" olarak bilinen Mehmed Ali Bey, 1967 yılında vefat etti. Mehmed Ali Bey'in mezarı Sahrayıcedid kabristanındadır.[162] O da dayısı gibi "*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*"nin son üstatlarındandır.[163]

Şemseddin Paşa'nın bir diğer akrabası Mehmed Ali Bey'in ise, Ubıh Dığ kabilesinin Eskimanyas'da iskân edilen ailelerinden biri olan Zaurbey ve Süleyman Bey'in kardeşi olduğu değerlendirilmektedir. Mehmed Ali Bey, 7 Kasım 1897'de Dahiliye Nezareti'ne yazdığı arzuhalde Eskimanyas'ı yurt edinmiş Kafkas muhacirlerinden olup okuma-yazma ve idare işlerine aşina olduğundan bahisle, Karesi Sancağı veya diğer vilayetlerden birinde görevlendirilmesini talep etmişti. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, Hüdavendigar Vilayeti'ne gönderdiği yazı ile Şemseddin Bey'in akrabasından olması da belirtilmek suretiyle, Mehmed Ali

[158] Aydın Çakmak, *a.g.m.*, s.111., BOA, DH.EUM.1.Şb., 6/5, lef.11, 4 Rebiülevvel 1334/28 Kanunievvel 1331/10 Ocak 1916.
[159] Orhan Bey'in "*Arz-ı ihlâs-perverleridir*" hitabıyla yazdığı ve "*idâre-i âliyeniz*" ifadesinden bir makam sahibine yazdığı anlaşılan mektubu için Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/49, 31 Ağustos 1341[1925].
[160] Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat.*, s. 131.
[161] BOA, HR.SFR.4, 962/49, 31 Ağustos 1341[1925]. Adalet [Zehra] hanımın yeğeni Orhan Bey'e yazdığı mektupta selamını gönderdiği Mehmed Ali Bey'in de Orhan Bey'in halazadesi veya Şemseddin Paşa'nın akrabasından olan Mehmed Ali Bey'den biri olabileceği kanaatindeyiz. Bkz. BOA, HR.SFR.4, 962/46.
[162] Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 101-102, 104.
[163] Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, XIII, s. 257.

Bey'in münhal bir Nahiye Müdürlüğüne tayininin yapılmasını istedi.[164] Mehmed Ali Bey, 1 Şubat 1920'de "*Oğlum Orhan*" hitabıyla Orhan Bey'e yazdığı mektupta, Orhan Bey'in halası ve cümle akrabalarının sıhhat ve afiyeti haber vermekte ve Orhan Bey'in mebusluğundan duyduğu memnuniyeti ve başarı dileklerini iletmekteydi.[165] Nahiye Müdürlüğünden emekli olan Mehmed Ali Bey'in, 1920'li yıllarda vefat ettiği anlaşılmaktadır.[166]

Yakınlığına dair ek bir malumat bulunmamakla birlikte Yusuf Ziyaeddin Bey'in de Şemseddin Bey'in akrabalarından olduğu anlaşılmaktadır. Büyük âlimlerden olan ve Maarif Nezareti'nde başmüfettişlik yapan Yusuf Ziyaeddin Bey'in, Şubat 1909'de Maarif Nazırı olması gündeme gelmişti.[167] Yusuf Ziyaeddin [Ersal] için yapılan bu teklif gerçekleşmemiş ve Yusuf Ziyaeddin [Ersal], Nisan 1909'da Düzce Bidâyet Mahkemesi üyeliğine getirilmişti.[168]

1.3. Mabeyn-i Hümayun'daki İlk Görevi

"*İki şeyin arası*" anlamına gelen mabeynin mekânsal anlamda tarihi 1675'lere kadar gitmektedir. Mabeyn-i Hümayun, Osmanlı Devlet bürokrasisindeki kilit rolüne II. Abdülhamid döneminde ulaştı. Başkitabet Dairesi, padişah ile ülke içi ve dışındaki devlet organizasyonu arasındaki yazışmaları yürüten ve çoğunlukla Mekteb-i Mülkiye'yi dereceyle bitirenlerin istihdam edildiği Mabeyn-i Hümayun'un en önemli dairesiydi.[169] Böylesine kritik bir misyonu ifa eden birime alınacak kişilerde aranan en önemli meziyetler zekâ, kabiliyet ve sadakatti.[170] Mabeyn-i Hümayun, Şemseddin Bey'in bürokrasideki ilk görev yeri oldu.

Şemseddin Bey, Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmeden Mabeyn-i Hümayun'a tayini hakkında irade çıkarıldı.[171] Şemseddin Bey, 29 Haziran 1880'da 2.500 guruş maaş ile Mabeyn-i Hümayun yedinci kitabetinde memur olarak göreve başladı. Şemseddin Bey'in bu göreve tayin edilmesinde başarısı kadar, Mülkiye Mektebi Müdürü Abdurrahman

---

[164] BOA, DH.TMIK.M., 42/69, lef. 1-2, 12 Cemaziyelahir 1315/27 Teşrinievvel 1313/8 Kasım 1897.
[165] BOA, HR.SFR.4, 961/50, 11 Cemaziyelevvel 1338/1 Şubat 1920.
[166] Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 245.
[167] On yedi yıldır maarif sahasında başarılı çalışmalar yapan Yusuf Ziyaeddin Bey'in tayininin gerçekleşmesi halinde ilgili nezaretin ıslah ve terakki edeceği ve Yusuf Ziyaeddin Bey'in başarılı olacağının umulduğu beyan edilerek, konu Sadrazam'a arz edilmişti. Bkz. *El-Adlü Esâsü'l-Mülk*, S.15, 30 Kanunisani 1324/12 Şubat 1909, s. 3.
[168] Yusuf Ziyaeddin Bey'in Sebsığ Çerkeslerinden, Şemseddin Paşa'nın ise Ubıh ve Dığ kabilesinden olması akrabalık ilişkisinin anne tarafından olabileceğini düşündürmektedir. Bkz. Mustafa Bektaşoğlu, "Ersal, Yusuf Ziyaeddin", *DİA*, EK-1, s. 419-420.
[169] Ali Akyıldız, "Mâbeyn-i Hümâyun", *DİA*, XXVII, s. 283, 285.
[170] Sedat Kanat, *II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyûn ve Görevleri*, Gece Akademi, Ankara 2019., s. 48.
[171] "*mekteb-i mülkiyeden çıkmak üzere bulunanlardan Şemseddin Efendi ile Cevad Efendi'nin serian Mabeyn-i Hümâyun cenab-ı mülükanesine i'zamı*" Bkz. BOA, İ.DH., 1295/101878, 20 Receb 1297/28 Haziran 1880.

Şeref Bey ve Maarif Nazırı Münif Paşa'nın himaye ve destekleri olduğu bir gerçektir.[172] Mülkiye Mektebi, 1880 yılında yedi mezun vermişti. Şemseddin ve Ali Cevad Beylerin mabeynde memuriyete başlamasına müteakip, Mülkiye Mektebi Nizamnamesinin on birinci maddesi gereği, diğer beş mezun farklı mülkiye hizmetlerinde istihdam edildi. Her birinin meyil ve arzuları doğrultusunda istedikleri kalemlerde istihdamına dair okul müdürlüğü bir liste hazırladı.[173] Mezun öğrencilerin, listede yazılı veya ona muadil olan hizmetlerde istihdamı istendi.[174]

Şemseddin Bey'in mabeynde memuriyete başladığı tarihte kurum çalışanları açısından köklü bir dönüşüm yaşanmaktaydı. Mabeyn-i Hümayun katiplerinden Süreyya, Nuri, Hacı Hasan, Mahmud ve Aziz Beyler başka münasip hizmetlerde istihdam olunmak üzere görevlerinden azledilip yerlerine Şemseddin ve Ali Cevad, Fazıl, Kazım, Kâmil ve Ragıb Beyler getirilmişti.[175] Mülkiye Mektebi, 1879 senesinde on üç kişilik ilk mezunlarını vermişti. Şemseddin Bey'den birkaç ay önce mabeynde memuriyete başlayan Reşid Beyle birlikte Kazım, Kâmil ve Ragıb Beyler de Mülkiye Mektebi'nin ilk dönem mezunlarındandı.[176] Reşid ve Ragıb Bey 1876, Kazım ve Kâmil Bey 1877 Mekteb-i Sultani mezunuydu.[177] Yani mabeyn katiplerinin neredeyse tamamı Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye mezunuydu.

Şemseddin Bey, mabeynde göreve başladığında, Mülkiye Mektebi'nden diplomasını almamıştı ve Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'de muallimliklerine devam etmekteydi. Maarif Nezareti, diploma meselesini bir an önce halletmek için

---

[172] BOA, DH.SAİDd., 10/959. Ali Cevad Bey dönem ikincisi olarak mezun olmuştur. Ali Cevad Bey, Şemseddin Bey'in sınıf birincisi olduğunu söylese de aşağıda izah edileceği üzere irade çıktığı tarihte daha şahâdetnâmesini almamış ve tevzi-i mükâfat töreni yapılmamıştır. Bkz. Ali Cevad, *a.g.e.*, s. 3; "*Şemseddin Bey 2500 guruş*" Bkz. BOA, Y.PRK.HH., 12/2, lef. 4-2.

[173] BOA, MF.MKT., 66/15, 23 Şevval 1297/28 Eylül 1880; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316/1899, s. 516-517. Mücellidoğlu Ali Çankaya, mezun sayısını eserinin bir yerinde sekiz olarak verir ve sekizinci mezun olarak Hasan Fehmi'nin ismini zikrederken, Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.III, s. 79-87, başka bir yerinde ise yedi olduğunu yazar. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 147.

[174] Mekatib-i Mülkiye'den şahâdetnâme alan efendiler, Bkz. BOA, Y.A.RES., 8/4, lef. 1-3, 7 Zilkade 1297/11 Ekim 1880.

İsimleri	Dereceleri	Arzu eyledikleri hidemat
Lambrinidis Efendi	Ali ül'ala	Sefaret Kitabeti veyahut Şehbenderlik
Şefik Efendi	Ala	Dersaadette Kalem riyasetine muadil hidemattan biri
Mihran Zoharabyan Efendi	Ala	Kaza Kaimmakamlığı yahud ona muadil bir me'mûriyet
Maraşyan Efendi	Karîb-i âlâ	Divan-ı muhasebat mülâzımlığı
Ali Rıza Efendi	Vasat	Hüdavendigar Vilayetinde Kaimmakamlık.

[175] BOA, MB.İ., 85/166. Belge üzerinde tarih bulunmamakta ise de belge metni içinde "*20 Receb 97 [28 Haziran 1880] tarihinden mu'teber olmak üzere*" ibaresi bulunmaktadır. Bkz. BOA, MB.İ., 85/167; Ali Akyıldız, *Mabeyn-i Hümayun Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi,* Timaş Yayınları, İstanbul 2024, s. 230-231.

[176] BOA, Y.PRK.MF., 1/8; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316/1899, s. 516. Mücellidoğlu Ali Çankaya mezun sayısını eserinin bir yerinde on dört olarak vermiş ve on dördüncü sırada Hüseyin Hüsni ismine yer vermiş, Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.III, s. 69-78, başka bir yerinde ise on üç olarak vermiştir. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 144.

[177] Abdurrahman Şeref vd., *a.g.e.*, s. 229-231.

Mabeyn-i Hümayun ile iletişim halindeydi. Mabeyne, önce şifahen sonra da yazılı olarak Şemseddin ve Ali Cevad Beylere diploma verilmesi için gereken imtihanı yapmak üzere kendilerine üç dört gün öncesinde bilgi verilmesini gerektiğini nazik bir şekilde bildirdi. Ayrıca padişah, önceki yıl Mülkiye mezunlarının takdimi esnasında bu sene yapılacak imtihana katılacağını söylemişti. Eğer padişahın imtihana iştiraki söz konusu olacak ise tevzi-i mükâfat merasimi ona göre planlanacaktı.[178]

Şemseddin Bey'e Mabeyn-i Hümayun'da memuriyete başlamasının üzerinden iki ay geçtikten sonra, dördüncü rütbeden Mecîdî Nişanı ve sâlise rütbesi[179], dört ay geçtikten sonra ise sâniye rütbesi tevcih edildi.[180] 17 Kasım 1880'de dördüncü rütbeden Osmanî[181], 28 Ağustos 1881'de üçüncü rütbeden Osmanî Nişanı ve mütemâyiz rütbesi[182], 16 Ağustos 1882'de ise ûlâ sınıf-ı sânisi rütbesi tevcih olundu.[183] Şemseddin Bey, 1881 (H.1298), 1882 (H.1299) ve 1883 (H.1300) yılları salnamelerinde, Mabeyn-i Hümayun Katibi olarak kayıtlıdır. Söz konusu salnamelerde, bahsi geçen dönemde hangi rütbe ve nişanlarına sahip olduğu belirtilmiştir.[184]

Mabeyn-i Hümayun gibi çok kritik bir yerde memuriyete başlayan Şemseddin Bey, burada üç yıl iki ay sekiz gün katiplik görevinde bulundu. Bahsi geçen memuriyette hızlı rütbe ve nişan taltiflerine rağmen, 7 Eylül 1883'de "*me'mûriyetine af"* buyuruldu.[185] Sicill-i Ahval kayıtlarında eskiden olduğu şekilde maaşını almak üzere mezkur tarihte

---

[178] BOA, Y.MTV., 4/59, lef. 3-4, 19 Şaban 1297/15 Temmuz 1296/27 Temmuz 1880.

[179] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, MB.İ., 64/104, 29 Ramazan 1297/23 Ağustos 1296/4 Eylül 1880; *Tercüman-ı Hakikat*, S. 673, 4 Şevval 1297/28 Ağustos 1296/9 Eylül 1880, s. 1. Osmanlı bürokrasisinde rütbe ve nişanların özel bir yeri vardır. Daha ziyade askerî sınıfa mahsus olan rütbelerin mülkiye tarafında da bir sıralama ve hiyerarşisi oluşmuştur. Askerî ve mülkî erkana madalya takılması II. Mahmud ile başlamış ve nişanların çeşit, derece ve dağıtılma usulleri zamanla değişiklik göstermiştir. Batı tarzı ilk nişan olan Mecîdî nişanı II. Mahmud, Osmanî nişanı ise Abdülaziz döneminde çıkarılmıştır. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C.I, s. 78; İbrahim Artuk, "Nişan", *DİA*, XXXIII, s. 154-155; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 923-936; Ahmet Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, Hilmi Kitapevi, İstanbul 1948, s. 120-121.

[180] BOA, MB.İ., 66/76, 28 Zilkade 1297/20 Teşrinievvel 1296/1 Kasım 1880. Şemseddin bey, bu rütbe tevcihini Sicill-i Ahval Defterine hatalı olarak, bir ay öncesi tarihi olan 28 Şevval olarak kaydettirmiştir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[181] Sicill-i Ahval kayıtlarında "*bir sene-i kâmile mürurunda üçüncü rütbelerden Osmanî nişan*" denmekteyse de üçüncü rütbeden Osmanî nişanı tevcihi, 7 Kasım (Hicri bir sene sonrası) veya 17 Kasım (Miladi bir sene sonrası) 1881 değil, 28 Ağustos 1881 Miladi takvimine denk gelmektedir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[182] BOA, MB.İ., 80/168, 2 Şevval 1298/15 Ağustos 1297/28 Ağustos 1881. Bu rütbe tevcihi de Sicill-i Ahval kayıtlarında üç gün sonrası olan 5 Şevval olarak kayıt edilmiştir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. "*Mabeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülükâne yedinci kâtibi izzetlü Şemseddin Bey Efendiye rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemâyizi*" Bkz. *Vakit*, S.2107, 31 Ağustos 1881, s. 1.

[183] BOA, MB.İ., 103/130, 1 Şevval 1299/4 Ağustos 1298/16 Ağustos 1882; İ.DH., 861/68955, 1 Şevval 1299/4 Ağustos 1298/16 Ağustos 1882. Sicill-i Ahval kayıtlarında bir gün öncesi olan "*ramazan-ı şerifin selhi*" (30 Ramazan) olarak geçmektedir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[184] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1298/1881, s. 93; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1299/1882, s. 82; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1300/1883, s. 32.

[185] BOA, HH.İ., 222/13, 9 Zilkade 1300/30 Ağustos 1299/11 Eylül 1883. Belgede tarih-i af için 26 Ağustos (7 Eylül 1883) tarihi geçmekle birlikte, Sicill-i Ahval Defterinde "*üç yüz senesi zilkadesi evahirinde* [30 Zilkade 1300(2 Ekim 1883)]" ibaresi geçmektedir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

memuriyetten ayrıldığı belirtilmektedir.[186] Şemseddin Bey, Rumî takvime göre 26 Ağustos 1299'da memuriyetten affını talep ettiğinden, 25 Ağustos'a kadar çalıştığı dönem için hesaplanan 2.016 guruşun kendisine ödenmesi istendi.[187] Bu hesaptan Şemseddin Bey'in mabeynde göreve başladığı günden itibaren maaşının 2.500 guruş olarak kaldığı ve değişmediği anlaşılıyor. Arşiv belgesinde Şemseddin Bey'in memuriyetten affı ile ilgili herhangi bir gerekçe belirtilmemektedir. Bu durum, resmî bir şekilde ifade edilmesinin mümkün olamayacağı bir gerekçeyi akla getirmekle birlikte, resmî belgelerden bunu beyan ve ima eden bir işaret beklemek de beyhudedir. Zira resmî belgeler, bu gibi durumlarda oldukça ketumdur ve genellikle sükût etmektedir. Bu sebepsiz ortadan kayboluşla ilgili muhal ve magazin yönü ağırlıklı bir iddianın bulunduğunu da belirtmeden geçemeyeceğiz. Zira Şemseddin Bey'in kız kardeşi ile ilgili sarayda yaşanan bir hadisenin, Şemseddin Bey'in iki buçuk yıl ev hapsinde tutulmasına sebebiyet verdiği iddia edilmişti.[188]

1.4. Atina Sefareti Baş Kitabeti ve Maslahatgüzarlığı

Osmanlı Devleti'nden ilk ayrılan Balkan devleti olan Yunanistan'la diplomatik ilişkiler, muadil diğer ülkelere göre daha erken bir tarihte başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Atina'daki diplomatik temsilciliği 1840'da açılmış, ilk maslahatgüzar olarak Kostaki Musurus Bey görevlendirilmişti.[189] Şemseddin Bey'in ilk yurt dışı görevi de Yunanistan olacaktı. Tam iki buçuk senelik bir kayıp dönemden sonra Şemseddin Bey'in ismi, Hariciye Nezareti bünyesindeki bir görevle, tekrar karşımıza çıkmaktadır. Şemseddin Bey, 7 Mart 1886'de 3.000 guruş maaşla Atina Sefareti Baş Kitabeti'ne tayin edildi.[190]

---

[186] "*kemâkân maaşını almak üzere munfasıl*", BOA, DH.SAİDd., 10/959.
[187] BOA, HH.İ., 222/13, 9 Zilkade 1300/30 Ağustos 1299/11 Eylül 1883.
[188] Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat*, s. 119-131. Asaf Tugay iddialarını, Ali Nuri Bey isimli birisi tarafından Fransızca olarak L'Akcham adlı gazetede neşredilen ve bizzat Şemseddin Bey'in kız kardeşi tarafından tercüme ettirilen bir makaleye dayandırır. Vakanın olduğu dönem (1883-1886), Şemseddin Bey'in mabeynden ayrılma ve Atina Sefareti görevine atanma tarihleriyle de uyumlu olduğu gibi kız kardeşinin ismi de Şemseddin Paşa'nın ölümüne müteakip verdiği arzuhal ile aynıdır. Bu mesele aynı müellifin başka bir eserinde de yer bulmuştur. Bkz. Asaf Tugay, *İbret İkinci Kısım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1962, s. 6-7 ve 317-319. Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat* kitabında Fransız gazetede neşredilen makalenin yazarının Ali Nur Bey olduğunu söylerken (s. 119, 130), *İbret İkinci Kısım* kitabında ise Fransızca gazetede yayımlanan makalenin altında imza bulunmadığını ve müellifinin meçhul olduğunu, Adalet Hanım tarafından Ali Nur Bey'e tercüme ettirildiğini yazar (s. 319). Söz konusu olayın daha özet ve farklı detaylarla anlatımı başka eserlerde de yer bulmuştur. İddianın sahibi Hayriye Bin Ayad isminde bir kadın olup, söz konusu iddiaları 1904'de Berlin'de toplanan Dünya Kadınlar Kongresinde yaptığı konuşma ve aynı yıl Viyana'da "Türk Kadını, Sosyal Yaşam ve Harem" adıyla yayınlanan eserinde yer bulmuştur. Bkz. Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar*, s. 344-345; Adil Baktıaya, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, h2o Kitap, İstanbul 2016, s. 174-175.
[189] Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020., s. 309.
[190] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.MTZ.(01), 17/632, Gurre Cemaziyelahir 1303/23 Şubat 1301/7 Mart 1886; *Saadet*, S. 354, 9 Mart 1886, s. 1; *Tarîk*, S. 702, 9 Mart 1886, s. 1. "*Atina sefâret-i seniyyesi baş kitâbeti mabeyn-i hümâyun cenâb-ı mülükâne kitâbet hidmetinde bulunmuş olan saadetlü Şemseddin Bey Efendiye*"; İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali* eserinde bu tarihi sehven 1

Bu tür görev tevcihlerinde usul olduğu üzere, daha önce Mabeyn-i Hümayun kitabet hizmetinde bulunduğu ve hüsnü ahlakı, bilgisi, görgüsü ve ehliyeti ile tecrübe edilmiş bir kişi olan Şemseddin Bey'in bu vazifeye uygunluğuna işaret edilmişti. Yapılan bu görevlendirmenin, ilgili sefarette vaki olan bir usulsüzlüğe binaen, 6 Mart 1886 tarihli şifreli telgrafla itimat edilir birinin görevlendirilmesi talebine istinaden yapılmış olması Şemseddin Bey'e duyulan güven ve teveccühü göstermekteydi. Ayrıca Mabeyn-i Hümayun Başkatibi aynı yazıda, resmî yazışmaların bazı yabancı sefirlere sızdırılması nedeniyle dört seneden beri Atina Sefaretinin kayıt defterlerinin kaldırıldığını hatırlatıyor, resmî yazışmalarının muhafazası ve içeriğinin dışarıya sızdırılmamasına azami dikkat ve itina gösterilmesi gerektiği hususunda sefareti uyarıyordu. Bu hususa ilişkin tüm sefaretlere talimatname gönderilmesi için hazırlık yapıldığından bahsedilen söz konusu yazıda, bu meselede dikkat göstermeyen katiplerin azledilerek yerlerine daha muktedir kişilerin atanması için padişah iradesi çıkarıldığını haber veriyordu.[191]

Şemseddin Bey'in Atina'da bulunduğu Mart 1886 Mart 1887 arası dönem, Yunanistan'la Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin hareketli olduğu bir sürece tekabül etmekteydi. 1885'de Filibe isyanıyla Balkanlardaki dengenin Bulgaristan lehine bozulmasından endişelenen Yunanistan, Osmanlı sınırında askerî hareketlilik içine girmiş ve bölgedeki karışıklıklardan istifade ile Epir ve Güney Makedonya'yı ilhak etmek üzere hazırlıklara başlamıştı. Büyük devletler, Şarki Rumeli meselesinin çözümüne çalışıldığı bir dönemde Balkanlar'da yeni bir krizi çıkarlarına uygun bulmayarak Yunanistan'a nota vermişti. Bu notaya Yunanistan'ın müspet cevap vermemesi üzerine İngiltere, Avusturya ve Almanya ortak donanması Yunanistan'ı denizden kuşatmıştı.[192]

Şemseddin Bey'in Baş Kitabet'e tayininden kısa süre önce, Atina Sefaretine Feridun Bey atanmıştı.[193] Mayıs 1886'ya gelindiğinde Yunanistan'la yaşanan diplomatik kriz yeni bir aşamaya gelmiş ve büyük devletler sefirlerini Atina'dan çekmişti. Bu duruma binaen Feridun Bey'in de Yunan hükümetine bir beyanname vermesi ve sefaret işlerini Şemseddin Bey'e bırakarak Atina'dan ayrılması gündeme gelmişti.[194] Bundan

Cemaziyelahir 1301 olarak yazar Bkz. *a.g.e*., s. 213, aynı hatalı tarih Mücellidoğlu Ali Çankaya Bkz. Bkz. *a.g.e*., C. III, s. 83 ve Mehmed Zeki Pakalın'ın eserlerinde de görülür. Bkz. *a.g.e*., s. 93.

[191] BOA, İ.DH., 980/77412, Gurre Cemaziyelevvel 1303/23 Şubat 1301/7 Mart 1886. Belgede Hicri tarih her ne kadar Cemaziyelevvel olarak yazılsa da Rumî tarihin 23 Şubat 1301 olması sehven yazıldığını, doğrusunun Cemaziyelahir olduğunu göstermektedir.

[192] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 440; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 282; Muhammet Ballı, *Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)*, History Studies, 13/6, (Aralık 2021), s. 1737.

[193] BOA, Y.A.HUS., 188/86, lef. 2, 7 Şubat 1301/19 Şubat 1886.

[194] BOA, HR.SYS., 1729/101, 4 Mayıs 1886.

dolayı Feridun Bey, 7 Mayıs 1886'da Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, Almanya, İngiltere, Avusturya ve İtalya sefirlerinin ayrılış istikametlerine dair bilgi verdi ve sefaret işlerini Şemseddin Bey'e bırakarak Atina'dan ayrıldığını bildirdi.[195] Atina Sefiri Feridun Bey, görev mahallini terk etmeden bir gün önce Yunanistan Başvekili Mösyo Deliyani ile görüş olmasına rağmen, Atina'dan ayrılışına dair herhangi bir malumat vermemişti. Mösyo Deliyani, Şemseddin Bey aracılığı ile gönderdiği notada, Feridun Bey'in Atina'dan ayrılışının Avrupa Devletleri sefirlerinin yaklaşımı ile uyumlu olmasının anlaşılabilir olduğunu beyan ettikten sonra, Feridun Bey'in salimen seyahat etmesi ve kısa zamanda Atina'ya dönmesi temenni ettiğini bildirdi.[196] Bu gelişmeler üzerine Şemseddin Bey, 7 Mayıs 1886'dan 13 Haziran 1886 tarihine kadar, otuz altı gün süreyle muvakkaten maslahatgüzarlık görevini de deruhte etti.[197]

Şemseddin Bey, Atina'daki maslahatgüzarlık göreviyle birlikte günlük gelişmeleri düzenli şekilde telgrafla Babıali'ye bildirmeye başladı. Yunan sahillerinin abluka altına alınması üzerine Başvekil Mösyo Deliyani, Yunan subayların terhis edildiğini duyurdu ve Yunanistan için büyük devletlerin talebine itaatten başka çare bulunmadığını beyan etti.[198] Yunanistan, siyasi anlamda istikrarsız bir döneme girmişti. Deliyani'nin istifasını kabul eden kral, 10 Mayıs 1886'da muhalif fırka reisi Trikopi'yi ikinci defa kabine kurmakla görevlendirdi.[199] Trikopi'nin kabine kurmaya muvaffak olunamaması üzerine kralın görev verdiği Mösyo Valvis, 12 Mayıs 1886'da yeni kabineyi kurdu.[200] 13 Mayıs 1886'da Fransız sefir de ülkesine dönmek üzere Atina'dan ayrıldı. Bu arada Yunan Meclisi'nin 19 Mayıs 1886'da toplanması kararlaştırıldı.[201] Şemseddin Bey, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yeni kabine kurulmasından bir gün sonra Yunanistan Meclisi'nde siyasi dengelerin değişeceğini ve Trikopi fırkasının mecliste çoğunluğu sağlayacağını haber verdi.[202] Kısaca günü birlik hükümet değişikliklerinin olduğu Atina'da ciddi bir siyasi kaos yaşanmaktaydı. Atina'ya ilk dönen yabancı misyon

---

[195] Muhammet Ballı, *a.g.t.*, s. 1737; BOA, HR.SYS., 1729/115, 7 Mayıs 1886.
[196] *Tarîk*, S. 766, 13 Mayıs 1886, s. 1.
[197] BOA, DH.SAİDd., 10/959., "…*Yunan mesele-i icrasında düvel-i ecnebiye sefirisiyle beraber üç yüz üç senesi şehr-i şaban-ı şerifinin üçünde sefir saadetlü Feridun bey efendi hazretleri Atinayı terk etmekle avdetine yani sene-i merkumenin şehr-i ramazan-ı şerifinin on birine kadar muvakkaten maslahatgüzarlık hizmetinde bulunarak* …" İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali* eserinde bu tarihi sehven 3 Şaban 1300 olarak zikreder ve 48 gün maslahatgüzarlık yaptığını yazar Bkz. *a.g.e.*, s. 213, Mücellidoğlu Ali Çankaya ilgili tarihi 3 Şaban 1303 olarak doğru olarak verir Bkz. *a.g.e.*, C. III, s. 83. Mehmed Zeki Pakalın ise söz konusu tarihi 3 Şaban 1301 olarak belirtir Bkz. *a.g.e.*, s. 93, her iki yazar da İbnülemin Mahmud Kemal gibi, Şemseddin Bey'in maslahatgüzarlığının 48 gün sürdüğünü yazarlar, oysa Sicill-i Ahval kayıtlarına göre bu süre 36 gündür.
[198] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 1, 9 Mayıs 1886.
[199] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 2, 10 Mayıs 1886.
[200] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 4, 12 Mayıs 1886.
[201] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 3, 13 Mayıs 1886.
[202] BOA, HR.SYS., 1730/25, 13 Mayıs 1886.

temsilcisi Rusya sefiriydi. Şemseddin Bey, 14 Mayıs 1886 tarihinde Rusya Sefiri'nin Atina'ya ulaştığını bildirdi.[203]

Bu dönemde Atina'daki yeni kabine, Osmanlı Devleti ile arasındaki ilişkileri güçlendirmek için diplomatik faaliyetlerini artırmıştı. Başvekilinden Hariciye Nazırı'na Yunan devlet adamları Şemseddin Bey ile görüşmeler yapmaktaydı. Başvekil Mösyo Valvis, Şemseddin Bey ile gerçekleşen görüşmesinde gayet saygılı ve dostane bir yaklaşım içerisinde olmuştu. Yeni Hariciye Nazırı Loryoti ise Şemseddin Bey ile mülakatında, Mösyo Deliyani dönemini eleştirmiş ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına müteakip ordunun dağıtılması hakkında emirname neşredileceğine dair teminat vermişti. Son günlerde Atina'dan gelen memnuniyet verici haberler, devam eden sorunun çözümüne dair ümitleri artırmıştı.[204]

Sefirlerin Atina'dan ayrılmaları, Yunan sahillerinin abluka altına alınması ve kabinenin istifasıyla yeni bir hükümet teşkili gibi mühim vakalar, Yunan sorununun çözüm ihtimalini artırmıştı. Hariciye Nazırı Mösyo Loryoti Şemseddin Bey'e, Yunan Devleti'nin hiçbir zaman savaşma niyetinde olmadığı halde önceki hükümet döneminde harp için yapılan yatırımların iki dost devleti boş yere yüksek masraflara katlanmak mecburiyetinde bıraktığını ve kendisinin iki komşu devlet arasına girmiş soğukluğun izalesi ve dostane münasebetin yeniden tesisine gayret göstereceğini beyan etmişti. Şemseddin Bey, Yunan Hariciye Nazırı'nın beyanına uygun davrandığı kanaatindeydi. Fakat kral tarafından geçici olarak oluşturulan kabinenin meclis tarafından düşürülmesi ve oluşturulacak yeni kabinenin halihazırdaki kabinenin silah bırakma kararına razı olmaması ihtimal dahilindeydi. Şemseddin Bey, 19 Mayıs 1886'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği yazıda halkın harp masrafları altında ezildiği, kamuoyunun bıkkınlık ve ümitsizlik içinde olduğu tespitlerine yer verdi. Büyük devletlerin baskısının devam ettiği bu ortamda, Yunan hükümetinin silah bırakma kararından geri adım atmayacağına ilişkin beklentisini ve Yunan sorununun bertaraf edileceğine dair ümitli olduğunu bildirdi.[205]

Yunanistan'daki siyasi tablo her gün değişebilecek hassas dengeler üzerinde kurulmuştu. 20 Mayıs 1886'da Trikopi taraftarları mecliste çoğunluğu sağlamış ve fırkanın mebuslarından biri meclis başkanlığını kazanmıştı. Trikopi'nin yeni kabine teşkil etmesi beklenmekteydi.[206] Herkes kabinenin teşkilini beklerken, resmî kanallardan

[203] BOA, Y.PRK.SGE., 2/71, 15 Mayıs 1886.
[204] *Saadet*, S. 414, 18 Mayıs 1886, s. 1.
[205] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/18, 7 Mayıs 1302/19 Mayıs 1886.
[206] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 6, 20 Mayıs 1886.

Osmanlı askerinin sebebiyet verdiği bir çatışma haberi yayılmıştı. Büyük devletlerin maslahatgüzarları Şemseddin Bey'e müracaat edip, "*Yunan devleti terk-i silaha başlamış iken niçin sizin askeriniz muhârebeye sebebiyet verdi?*" diye sormuşlar, Şemseddin Bey de "*asker-i şâhâne asla muhâbereye sebebiyet vermemiştir ve bu vak'a ya ehemmiyetsiz bir mücâdeleden ibaret veyâhud Yunan tarafından mahsus îkâ edilmiş bir fitnedir*" şeklinde cevap vermişti. Konuyu Yunan Hariciye Nazırına soran Şemseddin Bey, Osmanlı askerinin saldırısı ile iki ülke ordusu arasında çatışma çıktığı ve Osmanlı askerinin geri çekilmesini bekledikleri şeklinde cevap almıştı. Buna istinaden Şemseddin Bey, Osmanlı askerinin hiçbir vakit böyle bir harekette bulunmayacağı beyan etmişti. Başvekil Trikopi, Yunan meclisinin sorusuna cevaben Şemseddin Bey'in verdiği teminata göre, bu vakıanın Osmanlı askeri tarafından yapılmadığının anlaşıldığını söyledi.[207] Huduttan tekrar Osmanlı tarafından saldırı başlatıldığı haberleri gelmiş, Trikopi ile görüşen Şemseddin Bey olayları teskin etmeye çalışmıştı.[208]

Şemseddin Bey, kraliyet tarafından alınan silah bırakma kararının ilan edildiğini, çatışma olduğuna dair kendisine ulaşan malumat bulunmadığını ve tekrar çatışma başlamışsa bu durumun ya askerin meclisin emrine itibar etmediği veya kraliyet emrinin fesat için çıkarıldığı şeklinde yorulması gerektiğini bildirildi.[209] Bahsi geçen olan Yunan ordusunun savaş ilan etmeden Osmanlı hududunda tecavüze başlaması ve Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun mukavemeti neticesinde, Yunan kuvvetlerinin geri çekilmek durumunda kalmasından ibaretti. Denizden abluka altına alınan Yunanistan'ın karada da mağlup olması Yunanistan'a geri adım attırmış ve askerlerini terhise mecbur bırakmıştı.[210] Maslahatgüzar olarak görev yapan Şemseddin Bey'in Osmanlı ve Yunan ordusu arasındaki çatışmadan haberdar olmaması söz konusu değildi, buna rağmen kendinden emin ve güven veren bir yaklaşım sergilemek suretiyle meseleyi suhuletle yönetmeyi başarmıştı.

Yunan askerleri peyderpey huduttan çekilmekteydi. Yunan hükümeti tarafından silah bırakma kararı resmen devletlere tebliğ edilmediğinden abluka devam etmekteydi.[211] Yunan Hariciye Nazırı, Şemseddin Bey'den Yunan esirlerin iadesi için Babıali nezdinde aracılık etmesini istemişti. Şemseddin Bey de esir iadesinin Atina

[207] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 7, 22 Mayıs 1886.
[208] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 8, 23 Mayıs 1886.
[209] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 9, 24 Mayıs 1886.
[210] Mahir Aydın, *a.g.e*, s. 282; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 440.
[211] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/29, lef. 10, 29 Mayıs 1886.

üzerinde hüsnü tesir yapacağını düşünmekteydi.[212] Yıldız Sarayı'ndan Şemseddin Bey'e, gayrı resmî surette ve hususi olarak Mösyo Trikopi'ye ulaştırılmak üzere irade gönderildi. Söz konusu iradede, esirlerin iadesi için Babıali'ye kesin talimat verildiği, meselenin suhulete kavuşmasının Osmanlı sınırlarında bulunan Rumların gelecekleri için de hayırlı olacağı ve Yunan hükümetinin Osmanlı Devleti ile barış içinde yaşamasının, her iki devletin menfaatine uygun olacağı bildirildi.[213]

Yunanistan'a uygulanan ablukanın kaldırılması için kendi maslahatgüzarına talimat gönderen ilk ülke İngiltere idi. 6 Haziran 1886'da ablukanın kaldırılacağı beklenmekteydi. Şemseddin Bey, bu hususa dair Yunan Devleti'ne verilecek notada Babıali'nin yazısının esas alınacağını bildirdi.[214] Yunanistan'a uygulanan abluka Fransa arabuluculuğu ile 7 Haziran 1886'da kaldırıldı.[215] Ablukanın kalkması, Yunan sorununun son bulması ve diğer devlet sefirlerinin de Atina'ya geri dönmesi üzerine Feridun Bey'in Atina'ya dönmesi için irade çıkarıldı.[216] Tahsis edilen gemiler vasıtasıyla ablukada görev alan askerlerin nakline başlanmış, kısa sürede vatanlarına gönderilen asker sayısı on beş bine ulaşmıştı. Birkaç güne kadar silah bırakma meselesinin de halledileceği beklenmekteydi.[217]

Yunan sahillerini ablukaya alan ülkelerin donanmaları, 7 Haziran 1886'dan itibaren sahilleri tahliye etmeye başladı. Şemseddin Bey, yedi sekiz aydır siyasi gündemi meşgul eden ve Osmanlı Devleti'ni ciddi masrafa katlanmaya zorlayan Yunan sorununun son bulduğunu bildiren 9 Haziran 1886'daki yazısı ile Osmanlı-Yunan ilişkilerine dair önemli tespit ve önerilerde bulundu. Şemseddin Bey, halihazırda Yunan sorunu savuşturulmuş olsa da Yunanlıların barıştan yana olduklarına güvenilmemesi gerektiği kanaatindeydi ve Yunanistan'ın eline geçecek ilk fırsattan istifade etmeye çalışacağını düşünmekteydi. Şemseddin Bey'e göre, Yunanlılar ne güvenilir bir dost ne de korkunç bir düşman olamayacaklardır. Yunanistan'ın şarlatan ve yaygaracı tavırlarıyla her zaman komşusu olan Osmanlı Devleti'ni rahatsız edebilecek olay çıkarma kapasite ve potansiyeline sahip olması dolayısıyla, düşmanlığından ziyade dostluğunun aranması daha uygun olacaktır. Yunanistan'ın Avrupa'yı galeyana getirip, harekete geçirecek siyasi manevralarına karşı önlem alınmalıdır. Şemseddin Bey, Osmanlı Devleti'nin

[212] BOA, İ.MTZ.(01), 18/678, 30 Mayıs 1886.
[213] BOA, Y.PRK.BŞK., 10/85, 3 Haziran 1886.
[214] BOA, Y.PRK.EŞA., 5/31, 5 Haziran 1886.
[215] Muhammet Ballı, *a.g.t.*, s. 1737; Mahir Aydın, *a.g.e*, s. 283; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 440.
[216] BOA, İ.DH., 994/78488, 27 Mayıs 1302/8 Haziran 1886.
[217] BOA, Y.PRK.BŞK., 10/86, 12 Haziran 1886.

Yunanlıları bir babanın yaramaz çocuğunu idare ettiği gibi idare etmesi gerektiği fikrindeydi.[218]

Şemseddin Bey'in Atina'da özelikle maslahatgüzarlığı dönemindeki performansı başarılı bulunmuştu. Dirayet ve liyakati ile söz konusu dönemde memuriyet vazifesini hakkıyla yapması sebebiyle taltif edilmesi uygun görüldü. 14 Haziran 1886'da kendisi ile birlikte Ateşemiliter Seyfullah Bey ve Yunanistan'da bulunan şehbenderlerin de rütbeleri yükseltildi.[219] Şemseddin Bey'in yeni rütbesi ûlâ sınıf-ı evvel idi.[220] Şemseddin Bey, 10 Temmuz 1886'da Hariciye Nezareti Encümeni şubelerinden biri olan ve ilgili nezarette istihdam edilecek memurların alımını yapmak üzere teşkil edilen imtihan komisyonuna tayin edildi.[221] İlgili komisyon, Hariciye Nezareti'ne yeni alınacak personelin durumlarını, liyakat derecelerini, ibraz ettikleri şahâdetnâmeleri ve gerekli sâir evrakı tetkik ederek lüzumu halinde imtihanlarını da yapmakla görevliydi.[222] Bu komisyondaki ilk yılında Hariciye Nezareti Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdürü Ali Gâlib ve Sicill-i Ahval Müdürü Nazırzâde Hamdi Bey ile birlikte görev yaptılar.[223] Umûr-ı Şehbenderî Müdürü riyasetinde Sicill-i Ahval Müdürü ve Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdüründen müteşekkil komisyonda Umûr-ı Şehbenderî Müdürlüğüne getirilmeden Şemseddin Bey'in tayin olması dikkat çekicidir.[224] Bu durum, Sicill-i Ahval kayıtlarında zühul edildiği veya Atina sefaretindeki muvaffakiyeti dolayısıyla, teamüllere aykırı olarak komisyondaki görevine daha önce tayin olunduğu şeklinde yorumlanabilir.

Şemseddin Bey'in Başkatip olarak görev yaptığı dönemde sefaretin ikinci ve üçüncü katipliklerini Atıf ve Alfred Beyler yapıyordu.[225] Şemseddin Bey, Umûr-ı Şehbenderi Müdüriyeti esnasında Nisan 1888'de Atina Sefiri Feridun Bey'in hastalığı

---

[218] Şemseddin Bey, Yunanistan'da devlet kuvvetini elinde bulunduran meclisin üyelerinden kaynaklanan zorluk ve sıkıntılara rağmen Mösyo Trikopi'nin güvenilir biri olduğu kanaatindeydi. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 5/32, 28 Mayıs 1302/9 Haziran 1886.

[219] BOA, İ.DH., 993/78450, 12 Ramazan 1303/3 Haziran 1302/14 Haziran 1886; BOA, HR.MKT., 1358/13, 20 Ramazan 1303/22 Haziran 1886.

[220] Sicill-i Ahval kayıtlarında söz konusu rütbeye terfi tarihi 7 Zilkade 1303/7 Ağustos 1886 olarak verilir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959; 1888-1893 (H.1305-1310) salnamelerinde de "*rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli hazerâtı*" listesinde, Umûr-ı Şehbenderi Müdürü Şemseddin Bey'in "*tarih-i rütbesi*" olarak söz konusu tarih verilmektedir. "*Atina Sefâret-i seniyesi baş kâtibi saadetlü Şemseddin Bey Efendi hazretlerine rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel*" Bkz. *Saadet*, S. 481, 8 Ağustos 1886, s. 1.

[221] "*Bin üç yüz üç senesi şevvalinin sekizinci günü [10 Temmuz 1886] Encümen-i mezkûre şuabatından olan ve hariciye nezareti aklamına dahil olmak istid'asında olanları kabule me'mûr bulunan imtihan komisyonuna dahi alaka-i me'muriyet olarak ta'yin*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[222] *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi'nin Sâlnâmesidir (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, C. II, (haz.) Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s. 167.

[223] Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II,* s. 158.

[224] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1308/1891, s. 168-169.

[225] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1304/1887, s. 379.

dolayısıyla, Atina Sefareti maslahatgüzarlığına tekrar tayin edildi.[226] Fakat Feridun Bey'in Atina'daki görevinde devamı kararlaştırıldı ve Şemseddin Bey'in gönderilmesinden vazgeçildi. Sadece sekiz gün süren söz konusu tayin iptal edildi.[227]

1.5. Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü

Şemseddin Bey, 6 Mart 1887'de 5.000 guruş maaş ile Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderi Müdüriyetine tayin edildi ve aynı tarih itibariyle aynı zamanda Encümeni-i Hariciye azası oldu.[228] Encümen-i Hariciye, dâimî azaları Hariciye Mektupçusu, Tahrîrât-ı Hariciye Kâtibi, Dîvân-ı Hümâyûn Mütercim-i Evveli, Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdürü, Umûr-ı Şehbenderî Müdürü ve Sicill-i Ahval Müdürü'nden müteşekkil, başkanlığını Hariciye müsteşarının yaptığı, Hariciye Nezareti idare meclisi makamıydı.[229] Encümen-i Hariciye'nin asli vazifesi, Hariciye Nezareti'ne alınacak memurların seçimi, nezaret işlerinin idaresi, cari işler ile olağan dışı harcamalara dair toplanıp fikir alış verişinde bulunmaktı ve aldığı kararları tutanak halinde nezarete arz etmekteydi. Encümen, toplantı ve müzakereleri zaman zaman akşamlara kadar devam eden aktif ve icracı bir makamdı.[230] Şemseddin Bey, Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü görevini yürüttüğü süre boyunca Encümen-i Hariciye azalığı görevini de deruhte etti.[231]

---

[226] BOA, İ.MTZ.(01), 18/719, 12 Şaban 1305/24 Nisan 1888; BOA, HR.MKT., 1451/57, 15 Şaban 1305/27 Nisan 1888; *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2971, 27 Nisan 1888, s. 1; *Mürüvvet*, S. 42, 27 Nisan 1888, s. 1; BOA, HR.MKT., 1451/95, 17 Şaban 1305/29 Nisan 1888; BOA, İ.MTZ.(01), 18/721, 17 Şaban 1305/29 Nisan 1888.

[227] "*Müşarünileyh hüsnü hizmeti görüldüğü halde sefarete tayin kılınmak üzere bin üç yüz beş senesi şabanının on ikisinde Atina Sefaret-i Seniyyesi Maslahatgüzarlığına nakil edilmiş ise de Sefir saadetlü Feridun Bey Efendi hazretlerinin Dersaadete avdeti muvakkat olduğu gibi Maslahatgüzarlık memuriyetini dahi muvakkat olduğuna binaen şehr-i mezkurun on yedisinde zikr olunan Umur-u Şehbenderi Müdiriyetine dahi uhdesinde ibga buyurularak ahiren müşarünileyh Feridun Beyin Sefarette ibgası cihetiyle şehri mezburenin yirmisinde kendüsü dahi müdiriyet-i mezkureden ibga edilmiştir.*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, HR.TH., 50/66, lef. 1-2, 21 Şaban 1305/20 Nisan 1304/3 Mayıs 1888. Bu kısa Atina Maslahatgüzarlığı görevlendirmesi 24 Nisan ile 2 Mayıs 1888 tarihleri arasıdır. "*Saltanat-ı seniyenin Atina Sefiri saadetlü Feridun ve Umûr-i Şehbenderî müdüri Şemseddin Bey Efendiler hazretlerinin me'mûriyeleri ibgâ buyurulduğu haberi te'yid etmiştir.*" Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2977, 4 Mayıs 1888, s. 1.

[228] BOA, İ.DH., 1025/80804, 10 Cemaziyelahir 1304/22 Şubat 1302/6 Mart 1887. "*Müşarünileyhin me'mûriyet-i hazırası olan umûr-u şehbenderi müdiriyetine tarih-i ta'yininden itibaren encümen-i hariciye azasına iltihak eylediği*" Bkz. BOA, DH.SAİDd. 10/959. Hariciye Salnamesi'nde söz konusu tarih 12 Cemaziyelahir 1304/24 Şubat 1302/8 Mart 1887 olarak verilir. Bkz. *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye-II*, 1306/1889, s. 145.

[229] Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 167. Hariciye Nezareti Salnamesi'nde Encümen-i Hariciye'nin İmtihan, Kontrol ve Mubâyaat namıyla üç şubesi olduğunu belirtmekte, fakat Devlet Salnamesi'nde İdare, İmtihan ve Kontrol Komisyonu namıyla üç şubesinin bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1308/1891, s. 168-169.

[230] Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 167; *Saadet*, S. 1192, 28 Kasım 1888, s. 1.

[231] 1887'de bu encümen bünyesinde Hariciye Müsteşarı Artin Efendi, Hariciye Mektubcusu Raif Bey, Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Naum Efendi, Divan-ı Humayun Mütercim-i Evveli Davud Efendi, Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdürü Ali Gâlib Bey, Sicill-i Ahval Müdürü Nazırzâde Hamdi Bey ve Encümen Başkatibi Baki Bey vardı. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1305/1888, s. 148-149. 1888'de Müsteşar Artin Efendi Paşa olmuş, Mektupçuluğa Salih Münir Bey getirilmişti. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1306/1889, s. 156-157. 1889 ve 1890'da Encümen aynı üyelerle görevine devam etti. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1307/1890, s. 166-167; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1308/1891, s. .168-169. 1891 ve 1892'de Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdürü Mehmed Rıza Bey, Başkatip Tevfik Bey oldu. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1309/1892, s. 184-185; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1310/1893, s. 183-183.

Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü, yabancı ülkelerde bulunan Osmanlı şehbenderliklerinin muamelatını yürütmek ve yapılması gereken işlerine nezaret etmekle görevliydi.[232] Şehbenderhanelerle yapılacak yazışmaları yürütmek ve şehbenderlik personeli ile ilgili envanter ve enformasyon çalışmalarını yapmak Müdürlüğün görevleri arasındaydı.[233] Yurt dışındaki şehbenderliklerin teşkil ve idaresine dair, Hariciye Nezareti'ne sunulmak üzere görüş, kanaat ve raporlar ilgili müdürlük tarafından hazırlamaktaydı.[234] Müdürlük tarafından şehbenderliklere gönderilen pul, pasaport ve tabiiyet ilmühaberlerinin basım işleri takip edilmekte[235], sefaret kançılaryalarının gelir-giderine dair muhasebe cetvellerinin tetkiki yapılmaktaydı.[236]

Bu görev değişikliği sırasında Şemseddin Bey'in muhtemelen Atina'daki memuriyet vazifesinden dolayı muhakeme edildiği, muhakeme sonunda ise Feridun Bey'in ifadesiyle "*dirâyet ve ehliyeti ve vazîfesinde mesâî-i cemîlesi tasdik*" olunmak suretiyle suçsuz bulunduğu anlaşılmaktadır.[237] Hariciye Nezareti, Atina'da bulunan Şemseddin Bey'in yeni memuriyetine başlamak üzere biran önce yola çıkması gerektiği telgrafla Atina'ya bildirildi.[238] Şemseddin Bey'in ailesi Kudüs'teydi ve Feridun Bey'e ailesini almak üzere Yafa üzerinden İstanbul'a gitme talebini iletmişti. Buna istinaden Feridun Bey Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, Şemseddin Bey'in Kudüs'te bulunan ailesini almak için Yafa yoluyla İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesini istedi[239], talep uygun görüldü.[240] Kudüs'e gelen Şemseddin Bey, burada kısa bir süre kaldıktan sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a doğru yola çıktı.[241]

Şemseddin Bey'in Müdürlüğü sırasında maiyetinde ilk yıl Ser Halîfe (Dadyan) Diran Bey, Mümeyyiz Tevfik Bey ve kontrol memuru Rasim Efendi bulunmaktaydı.[242] İkinci yıl bu kadroya Mümeyyiz-i Evvel olarak Nureddin Bey eklendi.[243] Üçüncü ve dördüncü yıl Mümeyyiz-i Evvel İbrahim Rasim Efendi ve kontrol memuru Mehmed Fuad

---

[232] Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 169.
[233] Aydın Çakmak, *a.g.e*, s. 145-146.
[234] BOA, HR.UŞ., 33/5, lef. 1, 9 Temmuz 1303/21 Temmuz 1887; BOA, HR.UŞ., 33/84, lef. 1, 5 Eylül 1303/17 Eylül 1887; BOA, HR.UŞ., 33/89, 8 Eylül 1303/20 Eylül 1887; BOA, HR.UŞ., 35/31, lef. 1, 9 Kanunisani 1303/21 Ocak 1888; BOA, HR.UŞ., 35/66, lef. 1, 2 Şubat 1303/14 Şubat 1888.
[235] BOA, HR.UŞ., 49/101, 23 Haziran 1304/5 Temmuz 1888; BOA, HR.UŞ., 49/102, 28 Haziran 1304/10 Temmuz 1888.
[236] BOA, HR.UŞ., 48/60, 13 Eylül 1887.
[237] "*Hizmet-i nezaretten nakil suretiyle ve hasb'el-icab infikâk ederek vezaif-i me'mûresinden dolayı taht-ı muhakemeye alınmış ve müttehim olmamıştır. Müşarünileyh Feridun Bey Efendi tarafından yazılan mülahazada sahib-i tercemenin dirâyet ve ehliyeti ve vazîfesinde mesâî-i cemîlesi tasdik olmuştur.*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.
[238] *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2623, 9 Mart 1887, s. 1.
[239] BOA, HR.TO., 11/18, 10 Mart 1887.
[240] BOA, İ.HR., 305/19374, lef. 3, 3 Mart 1303/15 Mart 1887.
[241] *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2635, 23 Mart 1887, s. 1.
[242] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1305/1888, s. 150.
[243] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1306/1889, s. 162.

Bey oldu.[244] Beşinci yıl kontrol memuru yerine Evrak Müdürü Safvet Bey[245]getirildi. Altıncı yıl Tevfik Bey Mümeyyiz-i Evvel, Sedad Bey Mümeyyiz olarak görev yaptı.[246] Şemseddin Bey, şehbenderlik personelinin kendisine olan itimat ve desteğinin ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Şehbenderliklere gönderdiği yazıyla onlara duyduğu güven ve itimadı bildirdi.[247] Bu güven bildirimine kayıtsız kalmayan şehbenderlikler Şemseddin Bey'e tebrik mektupları ile mukabele ettiler.[248] Şemseddin Bey, görevine uzak coğrafyalarda bulunan ve şahsen görüp tanımadığı birçok Osmanlı memuru ile arasında bir güven ilişkisi tesis ederek başlamış oldu.

Şemseddin Bey, göreve başlar başlamaz müdürlüğün gerek fiziki şartları gerekse memurların özlük hakları gibi temel sorunlarla ilgilendi ve çözüm önerilerinde bulundu. Müdürlük katiplerinin oturduğu oda çok küçüktü, bir kişinin dahi oturacağı yer bulunmamaktaydı ve bu durum vazifelerini yapmalarına engel olmaktaydı. Şemseddin Bey, soruna çözüm bulmak için teneffüs odasıyla abdest alınan mahal arasındaki duvarın kaldırılması ve iki bölmenin birleştirilmesi şeklinde pratik bir çözüm önerisinde bulundu.[249] Kendi odası ve başkatip odasının tamir ve teşrifinin yapılmasını talep etti.[250] Şemseddin Bey, sayıları iki yüz elliye yaklaşan şehbenderliklerin yıllık beş milyon guruşluk pul dolaşımını yürüten ve iş hacmi her geçen gün artan müdürlüğü daha aktif hale getirmek için girişimlerde bulundu. Pul dolaşımının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için, ilgili memurların refakatine hesap işlerine aşina ilave iki memur tayin edilmesini talep etti. Maaşları düşük olan memurların maaşlarının yükseltilmesi için şehbenderlik bütçesinde bulunan tahsisatın kullanılmasını önerdi. Şemseddin Bey'in talep ve önerileri uygun görülerek gereken düzenlemeler için irade çıkarıldı.[251]

Romanya ve İran gibi bazı devletlere tayin edilen şehbenderlerin resmî sıfatları, ilgili devletler tarafından kontrol edildikten sonra kabul ve tasdik edilmekteydi. Şemseddin Bey, mütekabiliyet gereği Osmanlı Devleti'ne tayin edilen yabancı konsolosların memuriyetleri kabul edilmeden benzer bir kontrol mekanizmasından geçmesini önerdi. Yabancı sefaretlerden gönderilen yazıların tetkik edilmek üzere Umur-

[244] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye,* 1307/1890, s. 170; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1308/1891, s. 172.
[245] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1309/1892, s. 188.
[246] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1310/1893, s. 186.
[247] BOA, HR.UŞ., 48/1, 31 Mart 1303/12 Nisan 1887.
[248] BOA, HR.UŞ., 47/113, 20 Nisan 1887; BOA, HR.UŞ., 48/3, 9 Nisan 1303/21 Nisan 1887; BOA, HR.UŞ., 48/2, 9 Mayıs 1303/21 Mayıs 1887; BOA, HR.UŞ., 48/4, 12 Haziran 1303/24 Haziran 1887.
[249] BOA, HR.UŞ., 32/134, 25 Haziran 1303/7 Temmuz 1887.
[250] BOA, HR.UŞ., 32/151, 7 Temmuz 1303/19 Temmuz 1887.
[251] Aydın Çakmak, *a.g.e*, s. 147; BOA, İ.HR., 307/19558, lef. 2-3, 16 Ağustos 1303/28 Ağustos 1887.

ı Şehbenderi Müdüriyetine gönderilmesi için müzekkere hazırladı.[252] Şemseddin Bey'in görev yaptığı dönemde ilgilendiği ve hakkında müzekkere hazırladığı bir diğer husus, Hariciye Nezareti merkez teşkilatı altında bulunan Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü ve Vilayet Tercümanlığı memuriyetlerinin kurumsal aidiyeti meselesiydi. Söz konusu memuriyetlere yapılacak atamalar hususunda Dahiliye ve Hariciye Nezareti bürokratları farklı kanaatlere sahipti ve her iki nezarette bahsi geçen memuriyetlerin kendi uhdelerinde olması gerektiğini düşünmekteydi. İlgili memuriyetlere atamalar, meri usullere rağmen, bir süredir yerel yöneticilerin teklifi ile Dahiliye Nezareti tarafından yapılmaya başlanmıştı.[253] Şemseddin Bey, bahsi geçen memurların kendi müdürlüğü siyasi memurlarından olduğunu ve seçim, tayin ve terfilerinin tek elden Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü bünyesinde yürütülmesi gerektiği hususunda, 17 Ocak 1889'de bir rapor hazırladı. Raporunda söz konusu memurlara dair iş ve işlemlerin farklı nezaretler tarafından yürütülmesinin takip, kayıt ve raporlama anlamında karmaşaya sebebiyet verdiğine ve konuya dair bir talimat hazırlamasının gerekliliğine dikkat çekti.[254] 1891 yılına gelindiğinde Şemseddin Bey'in Adana Vilayet Tercümanlığına ilişkin teklifte bulunduğu görülmektedir.[255] Söz konusu personelin kurumsal bağlılığı sorunu uzun süre gündemde kalmasına rağmen çözümlenemedi.[256]

Umur-ı Şehbenderi Müdürlüğü, görev alanına giren bazı işler için Hariciye Nezareti'ndeki diğer birim ve personel ile de müşterek çalışmalar yapmaktaydı. Yabancı ülkelerdeki şehbenderliklerden gelen hesapları tetkik ve müzakere etmek üzere Hariciye Nezareti'nde oluşturulan komisyonun üyelerinden biri de Şemseddin Bey idi. Komisyonunun 25 Şubat 1891'deki toplantısına, Şemseddin Beyle birlikte Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelite Müdürü Gâlib Bey, muhasebeci Kirkor ve Tabiiyet Kalemi Müdürü Vahan Efendi de iştirak etmişti.[257]

Şemseddin Bey'e 1888 yılı başında yeni bir diplomatik görev verildi. Fas, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa Devletleri'nin sömürgeleştirme girişimlerine muhatap olmaya başlamış, 1880'de yapılan Madrid Konferansı ile de tüm emperyalist devletlere ticari imtiyaz vermek zorunda kalmıştı.[258] Fas Emiri, bu konferansta alınan

[252] BOA, HR.UŞ., 32/114, 7 Mayıs 1303/19 Mayıs 1887.
[253] Aydın Çakmak, *a.g.e.,* s. 85.
[254] BOA, HR.MTV., 55/82, lef. 12, 5 Kanunisani 1304/17 Ocak 1889.
[255] BOA, HR.MTV., 55/82, lef. 34, 14 Eylül 1307/26 Eylül 1891.
[256] Aydın Çakmak, *a.g.e.,* s. 86.
[257] *Sabah,* S. 540, 26 Şubat 1891, s. 2.
[258] Davut Dursun, "Fas", *DİA*, XII, s. 193; Gökhan Yeşilmen, "19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha", *Medeniyet ve Toplum,* C. 1, S. 2, (Güz 2017), s. 105, 109.

kararların hafifletilmesi maksadıyla yeni bir konferans yapılmasını talep etmiş ve İspanya'nın davetiyle yine Madrid'de konferans yapılması kararlaştırılmıştı. İlk Madrid Konferansı'nda bulunmamasına rağmen Osmanlı Devleti'nin toplantıya katılmak istemesinin nedeni, sömürgeci devletler karşısında bir İslam Devleti olan Fas'ın yanında olmak ve Fas lehine karar alınmasını temin etmekti. Fransa, konferansın yapılmasından ve Osmanlı Devleti'nin konferansa davet edilmesinden rahatsızdı. Meclis-i Vükela, konferans için önce Madrid Sefiri Turhan Bey'in katılmasını kararlaştırmıştı.[259] Sonra bu karardan vaz geçildi ve Şemseddin Bey, Fas hükümeti ile alakalı 1880 tarihli muahedenin tadilini müzakere için Madrid'de yapılması kararlaştırılan konferansa padişah tarafından delege olarak tayin edildi.[260]

Konuya dair yapılan haberlerde, konferansın İslam dünyası açısından önemine dikkat çekilmiş ve konferansa Şemseddin Bey gibi "*erbâb-ı iktidâr*" birinin görevlendirilmesinin memnuniyetle karşılandığı belirtilmişti.[261] Bu görevlendirme için maiyetine bir katip verilmesi kararlaştırıldı ve Müdürlük vekaleti Başkatip Diran Bey'e tevdi edildi.[262] Şemseddin Bey, "*menâfi'-i İslâmîye ve makâsıd-ı siyâsîyece ehemmiyet-i mahsûsası müsellem*" olan böyle bir memuriyet için kendisinin uygun görülmesi nedeniyle padişaha dua ile şükranlarını bildirdi.[263] Şemseddin Bey'in orta elçi sıfatıyla, 27 Ocak 1888 Cuma günü İtalya/Brindisi üzerinden Madrid'e gitmesi için 200 lira maaş ve harcırah tahsis edildi.[264] Osmanlı Madrid Sefiri Turhan Bey, Fransa ve İngiltere arasındaki anlaşmazlık sebebiyle müzakerelere ara verildiğini, bu nedenle yolculuğun Mart ayı başına ertelenmesi gerektiğini bildirdi.[265] Tüm bu hazırlıklara rağmen konferans yapılamadı ve Şemseddin Bey Madrid'e gidemedi.[266] Fas Emirinin talebi ve Almanya'nın girişimi ile gündeme gelen Madrid konferansı, Fransa ve İngiltere'nin manevraları sonucu yapılamadı.[267] Söz konusu konferans, II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti açısından önemli bir veridir. Konferans için Şemseddin Bey'in seçilmesi ise Şemseddin

[259] Gökhan Yeşilmen, "Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 43, (2022), s. 118, 119, 127.
[260] BOA, DH.SAİDd., 10/959, 8 Cemaziyelevvel 1305/9 Kanunisani 1303/22 Ocak 1888; BOA, A.{DVNS.NMH.d., 14/73, lef. 181, 10 Cemaziyelevvel 1305/24 Ocak 1888.
[261] *Saadet*, S. 932, 24 Ocak 1888, s. 1.
[262] *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2891, 25 Ocak 1888, s. 1.
[263] BOA, Y.A.HUS., 210/36, lef. 4, 8 Cemaziyelevvel 1305/22 Ocak 1888.
[264] BOA, İ.HR., 309/19673, 13 Cemaziyelevvel 1305/14 Kanunisani 1303/27 Ocak 1888.
[265] BOA, Y.A.HUS., 210/36, lef. 1, 15 Cemaziyelevvel 1305/16 Kanunisani 1303/29 Ocak 1888. Şemseddin Bey, sağlık sorunları sebebiyle mart ayı sonuna doğru birkaç gün müdürlük görevine devam edemedi. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, S. 2948, 31 Mart 1888, s. 1.
[266] İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 212.
[267] Gökhan Yeşilmen, "Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri", s. 119.

Bey'in Sultan Abdülhamid ve Osmanlı Devlet ricali nazarındaki konumu göstermesi açısından anlamlıdır. Zira Şemseddin Bey'in uzun İran sefirliği, II. Meşrutiyet sonrası Evkaf Nazırlığı ve özellikle de Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı, Şemseddin Bey'in kişiliği ve İslami anlamdaki derinliği ile ilişkili vazifelerdir.

Şemseddin Bey, Haricine Nezareti bünyesindeki yoğun mesaisi dışında aynı zamanda eğitim ve kültür faaliyetlerine de iştirak etmekteydi. Mesela Şemseddin Bey, 1888'deki Dârüttâlim mektebi imtihan ve diploma törenlerine katılmıştı. Törende okunan divan, gazel ve kasideler hakkında talebelere sorular soran Şemseddin Bey, aldığı cevaplar üzerine mektebin muallim ve talebelerini tebrik etmişti. Sorduğu sorular Şemseddin Bey'in edebiyat bilgisi ve edebî sanatlar konusundaki vukûfiyetini göstermekteydi.[268]

Şemseddin Bey, Eylül 1890'de Babıali'de rical-i devletten mürekkep bir başka komisyonun riyasetini de yürütmüştür. Osmanlı tabiiyetinden bazı kişilerin hükümeti bilgilendirmeksizin farklı desiselerle terk-i tabiiyet etmeleri devlet için baş ağrıtıcı bir hal almıştı. Söz konusu komisyon, bu durumun sebeplerini tetkik ve tabiiyet kanunu hükümlerinin muhafazası için teşkil edilmişti.[269] Osmanlı Tabiiyet Kanunu, bir kısım gayrimüslim Osmanlı tebaasının pasaport alarak tabiiyet değiştirme teşebbüslerini engellemek ve tabiiyet kaynaklı yolsuzlukları önlemek maksadıyla 28 Ocak 1869'da çıkarılmıştı.[270] Tabiiyet meselesi, sonraki dönemde farklı yasaklamaların gerekçesi olmuş ve Osmanlı Devleti'nin zevaline kadar gündemde kalmıştı.[271] Şemseddin Bey'in riyasetindeki komisyon iki gün içinde gereken incelemeleri yapmış, Tabiiyet Kalemi Müdür Muavini İstavraki Efendi iki defa dinlemiş ve konuya dair araştırma sonuçlarını Hariciye Nezareti'ne arz etmişti. Yapılan tahkikat neticesinde, terk-i tabiiyet teşebbüsünün bu işi kendisine geçim vasıtası edinen, Mişel Ha(y)im tarafından organize edildiği tespit edilmişti.[272]

Umûr-ı Şehbenderi Müdüriyeti esnasında, Şemseddin Bey'e 4 Mayıs 1887'de Yunanistan tarafından üçüncü rütbeden Suver Nişanı verildi.[273] 6 Mayıs 1890'da ikinci

[268] *Saadet*, S. 1156, 17 Ekim 1888, s. 2.
[269] *Mürüvvet*, S. 8, 7 Eylül 1890, s. 1.
[270] İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir*? *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 67-68.
[271] Vedat Yurt, *Osmanlı Devleti'nde 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 36.
[272] *Mürüvvet*, S. 11, 10 Eylül 1890, s. 3.
[273] BOA, İ.MTZ.(01), 18/706, lef. 2, 10 Şaban 1304/22 Nisan 1303/4 Mayıs 1888. Diğer adıyla "*Redamör*" olan Suver nişanı, 1833'de Yunanistan Kralı I. Onon zamanında çıkarılmış ve 1863 yılında tadil edilmişti. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 254. Hariciye Nezareti Salnamesi'nde nişan veriliş tarihi 15 Şaban 1304 (9 Mayıs 1887) olarak

rütbeden Osmanî Nişanı[274] ve 13 Mart 1891'de Gümüş Grid Madalyası tevcih edildi.[275] Şemseddin Bey, 1892 yılında Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır Hıdivliğine atanmasına dair fermanın tebliği ile vazifeli bir heyetle Mısır'a gitti. Bu vazifeye layık görülmekten duyduğu memnuniyeti padişaha teşekkür mektubu yazarak beyan etti.[276] Şemseddin Bey, 1 Nisan 1892'de çıktığı Mısır yolculuğundan 23 Nisan 1892 tarihinde döndü, Mısır'dan dönüşüne müteakip 28 Nisan 1892'de, üçüncü rütbeden Mecîdî Nişanı ile taltif edildi.[277]

1.6. Bükreş Sefareti ve Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği

Osmanlı Devleti'nin Romanya ile diplomatik ilişkileri, 1878'de orta elçilik seviyesinde açılan Bükreş Sefaretinin faaliyete geçmesi ile başladı.[278] 1892 yılı sonbaharında önce Belgrad Sefiri Feridun Bey'in Bükreş Sefaretine tayini gündeme gelmiş[279], fakat daha sonra Şemseddin Bey ismi öne çıkmıştı. Bir süredir sağlık sorunları yaşamakta olan Bükreş Sefiri Balak Bey azledildi ve Şemseddin Bey, 17 Kasım 1892'de 10.000 guruş maaş ve aynı miktar tahsisat ve Fevkalade Murahhas Orta Elçi unvanıyla Bükreş Sefaretine atandı.[280] 10 Aralık 1892'de Şemseddin Bey'in sefirliğini bildiren Türkçe ve Fransızca nâme-i hümâyunlar yazıldı. Şemseddin Bey'e gidiş harcırahı olarak 200 lira tahsis edildi[281] ve maaşının Bükreş Sefareti'ne tayin tarihinden itibaren ödemesi hususunda irade çıkarıldı.[282] Şemseddin Bey, Rusçuk yolunun kardan dolayı kapalı olması nedeniyle yolun açılması için bir müddet Varna'da bekledikten sonra, 28 Aralık 1892'de Bükreş'e ulaştı[283] ve 1 Ocak 1893'de Nâme-i Hümâyun'u resmî bir törenle Romanya Kralı'na takdim etti.[284]

---

kayıtlıdır. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 139; *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye-II*, 1306/1889, s. 204. Söz konusu nişan Sicill-i Ahval kayıtlarında bulunmamaktadır.

[274] *Cerîde-i Askerîye*, (27.sene), S. 231, 8 Mayıs 1890, s. 67.

[275] 16 Ramazan 1307/6 Mayıs 1890'da Nişan-ı Osmanî ve 2 Şaban 1308/13 Mart 1891'de Gümüş Grid madalyası ihsan buyurulur. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.DH., 1222/95642, 2 Şaban 1308/1 Mart 1307/13 Mart 1891.

[276] BOA, HSD.AFT., 13/211, lef. 1-2, 14 Şaban 1309/14 Mart 1892.

[277] Şemseddin Bey, Mısır'a 3 Ramazan 1309/1 Nisan 1892'de gider, 25 Ramazan 1308/23 Nisan 1892'de döner, 30 Ramazan 1309/28 Nisan 1892'de kendisine tebdilen üçüncü rütbe mecîdî nişan-ı zişanı ihsan buyurulur. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. Bu rütbe tevcihi salnamelerde 5 Şevval 1309/3 Mayıs 1892 olarak gözükmektedir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1310/1893*, s. 183, 187.

[278] Aydın Çakmak, *a.g.e*, s. 330-331.

[279] BOA, Y.A.HUS., 266/55, lef. 1, 9 Rebiülahir 1310/18 Teşrinievvel 1308/31 Ekim 1892.

[280] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HR., 339/60, lef. 2, 26 Rebiülahir 1310/4 Teşrinisani 1308/17 Kasım 1892. Bükreş Sefiri Balak Bey sağlık sorunları sebebiyle azledilmiş ve Şemseddin Bey'den boşalan Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğüne de Divan-ı Hümayun mütercim-i evvel muavini Ata Bey tayin olunmuştur. Bkz. *Cerîde-i Askerîye*, (30.sene), S. 361, 1 Aralık 1892, s. 286. "*Bükreş Sefâret-i seniyesi Umûr-ı Şehbenderî Müdürî saadetlü Şemseddin Bey Efendi Hazretlerine*" Bkz. *Takvim-i Ebuzziya*, S. 1, 1310-11(1892-93), s. 131.

[281] BOA, İ.HR., 340/2, lef. 2, 20 Cemaziyelevvel 1310/28 Teşrinisani 1308/10 Aralık 1892; BOA, BEO., 128/9528, 3 Cemaziyelahir 1310/11 Kanunievvel 1308/23 Aralık 1892.

[282] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HUS., 7/91, 4 Cemaziyelahir 1310/12 Kanunievvel 1308/24 Aralık 1892.

[283] BOA, HR.TO., 44/92, 26 Kanunievvel[Aralık] 1892; BOA, HR.TO., 44/93, 28 Kanunievvel[Aralık] 1892; BOA, Y.PRK.EŞA., 16/70, 29 Kanunievvel[Aralık] 1892.

[284] BOA, Y.A.HUS., 268/79, lef. 2, 1 Kanunisani[Ocak] 1893.

Şemseddin Bey, Bükreş'te iken Yıldız Sarayı'ndan gelen sıra dışı bir taleple ilgilenmek durumunda kaldı. Şemseddin Bey'den numunesi iletilen kehribardan iki üç kilo satın alması ve masrafını belirten pusula ile göndermesi istenmişti. Bunun üzerine önce Bükreş'teki kehribarcılara müracaat edilmiş, Romanya'nın sair büyük şehirlerinde araştırmalar yapılmış ise de numuneye benzer bir kehribar bulunamamıştı. Gayet nadir bir tür olan söz konusu numunenin Viyana'da bulunabileceği bilgisine istinaden, Viyana'ya özel olarak gönderilen birisi vasıtasıyla yaptırılan araştırma sonucunda doğal madenden yapılmış numuneye rastlanmadı. Bunun üzerine doğal olmamakla birlikte numuneye birebir uygun kehribarın Almanya'nın Leipzig şehri civarındaki bir fabrikada imal edildiğini öğrenen Şemseddin Bey, bu fabrikadan iki kilo yirmi gram ağırlığında suni kehribar getirtti. 29 Haziran 1893'de numune ile birlikte bir kutuya koyarak postayla Yıldız Sarayı'na gönderdi. Şemseddin Bey, gönderilen kehribarın numuneye göre biraz ince görünüyorsa da daha kalınının bulunamadığını, sipariş verilmesi halinde daha kalınının imal ettirilebileceğini bildirdi.[285]

Şemseddin Bey'in Bükreş görevi esnasında gündemi meşgul eden meselelerden biri de 19. yüzyılın yaygın bulaşıcı hastalıklarından olan koleraydı. Ağustos ayı başında Romanya'nın Tuna Nehri üzerinde bulunan liman şehri İbrail (Braila)'de kolera vakası zuhur etmişti. Sıhhiye Nezareti, hemen harekete geçmiş, 7 Ağustos 1893'de salgının önlenmesi için Romanya sahilinden geleceklerin diğer yolcularla temasına mâni olunması ve sahillerin muhafazası için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.[286] 18 Ağustos 1893 tarihi itibariyle, Sinop Karantinahanesi'nde 1342 yolcu karantina altına alınmış ve 31 hastada kolera vakasına rastlanmıştı. Bu durumun önü alınmaz ise ileride daha vahim sonuçların oluşabileceğine dikkat çeken Sıhhiye Nezareti, kaçakların girişinin engellenmesi için Hariciye Nezareti vasıtasıyla Bükreş Sefareti'ne bildirimde bulunmuştu.[287] Şemseddin Bey'in bu mesele hakkında ne yaptığına dair herhangi bir malumata ulaşamamakla birlikte, kolera vakasına dair yazışmalardan kısa süre sonra Şemseddin Bey'in azlinin gündeme gelmesi, bu konunun azlinde etkili olduğunu göstermektedir.

[285] BOA, Y.MTV., 79/83, 17 Haziran 1309/29 Haziran 1893.
[286] BOA, BEO., 252/18856, 24 Muharrem 1311/26 Temmuz 1309/7 Ağustos 1893.
[287] BOA, BEO., 260/19469, 6 Safer 1311/6 Ağustos 1309/18 Ağustos 1893.

Şemseddin Bey, 30 Ağustos 1893'de münasip bir memuriyete tayin edilmek üzere Dersaadet'e çağrıldı ve yerine Sadaret Seryaveri Mirliva Şakir Paşa tayin edildi.[288] Sicill-i Ahval kayıtlarında ve ilgili iradede azil sebebine dair bir malumat bulunmamakla birlikte İbnülemin Mahmud Kemal ve Mücellidoğlu Ali Çankaya, bu azlin kolera vakası ile ilişkili olduğu kanaatindedirler. Her iki müellif, Osmanlı Sefarethanesi'ne gelen Romanya Başvekilinin "*Bükreş'de çıkan Kolera'nın sirâyetini önlemek için tebaa-i Osmâniyeden 10000 kişinin Romanya'dan kaldırılmasını tebliğ*" ettiğini, Şemseddin Bey'in Başvekilin bu talebini Hariciye Nezareti'ne kendi fikrini belirtmeksizin bildirdiğini, dolayısıyla Şemseddin Bey'in azlinin bu mesele hakkındaki takdirsizliği sonucu olduğunu yazarlar.[289]

Azledildiğini gazeteden öğrenen Şemseddin Bey[290], 5 Eylül 1893'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, bilmeden meydana gelen bir hata ve kusuru olduysa af edilmesini talep etti.[291] 6 Eylül 1893'de Yıldız Sarayı Baş Kitabeti'ne gönderdiği telgrafta ise bir kusuru olup olmadığını bilmemekle birlikte, mesleki sadakat ve istikametten zerre kadar ayrılmadığını bildirdi.[292] Aynı gün Hariciye Nazırı Said Paşa, Şemseddin Bey için, 5.000 guruş maaşla Şûrâ-yı Devlet azalığına tayinin münasip olacağı yolunda görüş bildirdi. Sadrazam, aynı doğrultuda meseleyi padişahın onayına arz etti. Fakat Sultan Abdülhamid, şimdiye kadar hariciyede istihdam edilen Şemseddin Bey'in bundan sonra da Hariciye Nezareti bünyesinde görev yapmasını istemekteydi. İstikamet sahibi, iffetli ve namuslu biri olarak tanımladığı Şemseddin Bey'in hariciyede mühim bir göreve getirilmesi yönünde talimat verdi ve Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayinini reddetti.[293]

Bunun üzerine 30 Eylül 1893'de Sadrazam Ahmed Cevad Paşa, hariciye işlerine olan vukûfiyeti sebebiyle Şemseddin Bey'i, 6.000 guruş maaşla Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği'ne önerdi. Padişah, Şemseddin Bey'in Sadaretten gelen atama teklifini 1 Ekim 1893'de onayladı.[294] Şemseddin Bey, padişahın bu iradesinden duyduğu

[288] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HR., 342/28, 17 Safer 1311/17 Ağustos 1309/30 Ağustos 1893. Şakir Paşa'nın yeni görevini bildiren iki nâme-i hümâyun hazırlandı ve kendisine gidiş için harcırah tahsisatı yapıldı. Bkz. BOA, Y.A.RES., 66/32, lef. 1-6, 25 Safer 1311/25 Ağustos 1309/7 Eylül 1893.
[289] İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.,* s. 214; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.,* C. III, s. 83.
[290] BOA, Y.MTV., 82/82, 6 Eylül 1893.
[291] BOA, İ.HR., 342/42, lef. 2, 5 Eylül 1893; BOA, HR.TO., 45/30, 25 Ağustos 1309/6 Eylül 1893.
[292] BOA, Y.MTV., 82/82, 6 Eylül 1893.
[293] BOA, İ.HR., 342/42, lef. 3-4, 7 Rebiülevvel 1311/5 Eylül 1309/18 Eylül 1893.
[294] BOA, İ.HR., 342/44, 21 Rebiülevvel 1311/19 Eylül 1309/1 Ekim 1893. Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği görevini ifa eden İlyas Efendi Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin olunur. Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği tayin tarihi ve maaş miktarı Sicill-i Ahval kayıtlarında da aynı şekildedir. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali* eserinde bu tarihi sehven 21 Rebiülevvel 1312 olarak yazar. Bkz. *a.g.e.*, s. 214. Aynı hatalı tarih Mehmed Zeki Pakalın'ın eserinde de görülür. Bkz. *a.g.e.,* s. 94. Mücellidoğlu Ali Çankaya kitabında bu göreve nakil için 11 Eylül 1895 tarihini verir. Bkz. *a.g.e.,* s. 83. Abdurrahman Gülmez makalesinde bu göreve tayin tarihini hem 5 Ekim 1893 hem de 11 Eylül 1895 olarak verir. Bkz.

memnuniyete binaen Bükreş'ten Yıldız'a teşekkür telgrafı gönderdi.[295] Azlinden beri maaşının yarısının ödendiğini bildiren Şemseddin Bey, Bükreş'ten ayrılışına kadar maaşının tam ödenmesini talep etti. Zira burada masrafları hayli fazlaydı.[296] Bunun üzerine Bükreş'ten hareket gününe kadar maaşının tam ödenmesi uygun bulundu.[297]

Bu arada Şakir Paşa'nın görev mahalline gitmesi gecikmişti.[298] Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliğine tayin edilen Şemseddin Bey, Şakir Paşa Bükreş'e gidemediği için vekaleten Bükreş Sefiri olarak görev yapmaktaydı.[299] Bu dönemde Şemseddin Bey'e yeni bir görevlendirme daha yapıldı. Bu yeni görev Ermeni meselesiyle ilişkiliydi. 1890'lı yıllarla birlikte ihtilalci Ermeni örgütlerinin terör eylemleri artmış ve Ermeni meselesi gündem olmaya başlamıştı.[300] Ermeni fesat hareketlerini araştırmak üzere Dahiliye Nezareti'nde bir komisyon teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Şemseddin Bey, 21 Aralık 1893'de Ermeni sorununun yabancı memleketlerdeki akis ve yansımalarından haberdar olmak üzere teşkil edilen komisyonuna üye olarak atandı.[301]

Şakir Paşa Bükreş'e gitmemesine rağmen görevlendirildiği tarihten itibaren maaşını almaktaydı.[302] Bükreş'e gidene kadar maaşının ödenmesinde mahsur olmadığı bildirilmişti.[303] Bu dönemde sarayda Romanya kralı tarafından verilen davet ve eğlenceli toplantılara Şemseddin Bey yerine sefaret ikinci kâtibi Mehmed Rafet Bey'in katılması dikkat çekicidir.[304] Bu durum Şemseddin Bey'in bu tür toplantılara katılım hususundaki çekince ve hassasiyeti ile bağlantılı olabileceği gibi, uzatmalı sefareti ile de ilgili olabilir.

Bükreş Sefareti'nden azlinden sekiz ay, Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği'ne tayinin üzerinden yedi ay geçtiği halde hala Bükreş'te bulunan Şemseddin Bey, artık iyiden iyiye sıkılmaya başlamıştı. Yaz mevsimi gelmiş havalar hayli ısınmıştı. Şemseddin Bey, Hariciye Nezareti'nden yaz mevsimde Bükreş'te ikametin zorluğu ve Bükreş havasının sağlığına etkisini gerekçe göstererek, iki aylığına Dersaadet'e gitmek

---

a.g.e., s. 199. Oysa Eylül 1895'te Şemseddin Bey Tahran Sefiridir. "*Hâriciye Nezâret-i celilesi müsteşâr muavinliği Bükreş Sefir-i sabıkı saadetlü Şemseddin Bey Efendi hazretlerine*" Bkz. *Cerîde-i Askerîye*, (31.sene), S. 29, 5 Ekim 1893, s. 226.

[295] BOA, HR.TO., 45/37, 4 Teşrinievvel 1893/4 Ekim 1893.

[296] BOA, Y.MTV., 86/127, 12 Teşrinievvel 1893/12 Ekim 1893.

[297] BOA, İ.HUS., 17/29, 7 Rebiülahir 1311/5 Teşrinievvel 1309/18 Ekim 1893.

[298] BOA, Y.PRK.EŞA., 18/77, lef. 2, 16 Rebiülahir 1311/15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

[299] BOA, İ.HUS., 19/51, 17 Cemaziyelahir 1311/14 Kanunievvel 1309/26 Aralık 1893.

[300] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev.) Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2017, s. 252-253; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 451.

[301] BOA, Y.A.HUS., 287/75, 22 Cemaziyelahir 1311/19 Kanunievvel 1309/31 Aralık 1893. İlgili komisyon teşkili için 21 Aralık 1893 tarihinde irade çıkmıştır. Bkz. BOA, İ.HUS., 19/90, lef. 1-2, 26 Cemaziyelahir 1311/23 Kanunievvel 1309/4 Ocak 1894.

[302] BOA, İ.HUS., 21/20, 7 Şaban 1311/1 Şubat 1309/13 Şubat 1894.

[303] BOA, Y.A.HUS., 294/107, 19 Şevval 1311/13 Nisan 1310/25 Nisan 1894.

[304] BOA, Y.PRK.EŞA., 19/22, 28 Kanunisani 1309/9 Şubat 1894.

üzere tebdil-i hava talebinde bulundu. Fakat talebi uygun görülmedi. Bu dönemdeki yazışmalarda Şemseddin Bey'den, "*Bükreş sefîr-i sâbıkı olup Bükreşte bulunan*" diye bahsedilmesi ilginçtir.[305]

Şakir Paşa Bükreş'e gelemeden yeni bir göreve, Atina Sefareti'ne tayin edildi. Bükreş Sefareti'ne Hariciye Umûr-ı Hukukiye-i Muhtelite Kalemi Müdür Muavini Reşid Bey görevlendirildi.[306] Halefinin gelmesini yaklaşık bir yıl bekleyen Şemseddin Bey, 23 Ağustos 1894'de Dersaadet'e döndü[307] ve Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği görevine başladı.[308] Şemseddin Bey'in fiili Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliği görevi oldukça kısa sürdü. Zira 8 Kasım 1894'deki Tahran Sefiri oldu.[309]

Şemseddin Bey'in Bükreş Sefaretinden azli kolera vakası ve Romanya Başvekilinin talebi ile ilgili iken, yerine tayin edilen Şakir Paşa'nın Bükreş Sefirliğine başlayamaması, dolayısıyla Şemseddin Bey'in bir yıl uzatmalı Bükreş Sefirliği de Romanya kralının tavrıyla bağlantılıydı. Şakir Paşa'nın tayini sırasında diplomatik teamül gereği yapılan ve istimzaç olarak tabir edilen nabız yoklamasında, Romanya Kralı Karol'un Şemseddin Bey'in değişikliğine üzüntüsünü bildirmesi üzerine Şakir Paşa görevine başlayamamış ve Şemseddin Bey, "*ma'zûl sıfatında bir sene kadar vazîfe-i sefâreti îfâ*" etmişti.[310] Romanya Kralı Karol, Ekim 1894'de Şemseddin Bey'e birinci rütbeden "*Etoile de Romanie*" (Romanya Yıldızı) Nişanı tevcih etti. Nişan ve beratı İstanbul'daki Romanya Sefiri vasıtasıyla kendisine takdim edildi.[311]

1.7. Birinci Tahran Sefareti

[305] BOA, Y.A.HUS., 295/57, 3 Zilkade 1311/8 Mayıs 1894; BOA, İ.HUS., 24/17, lef. 1-3, 3 Zilkade 1311/8 Mayıs 1894; BOA, HR.TH., 141/36, 4 Zilkade 1311/27 Nisan 1310/9 Mayıs 1894. Tahran Sefaretine atandıktan sonra, Bükreş'te iken sehven yapılan fazla ödeme vesilesiyle, Şemseddin Bey'in 11 Haziran 1894 tarihine kadar Bükreş Sefiri olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 29/51, lef. 1, 17 Kanunievvel 1311/29 Aralık 1895. Hariciye Nezareti'nin bir buçuk yıl sonra tespit ettiği, 20 Franklık fazla ödemenin Şemseddin Bey'e bildirilmesini müteakip Şemseddin Bey, söz konusu meblağın ilk maaşından ödenmesi için Osmanlı Bankasına mektup yazdı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 29/51, lef. 2, 22 Kanunisani 1311/4 Şubat 1896.

[306] BOA, İ.HR., 344/28, 15 Zilkade 1311/8 Mayıs 1310/20 Mayıs 1894. Reşid Bey, Romanya Kralına itimatnamesini geç bir tarihte 28 Eylül 1894'de sundu. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 310/96, lef. 3.

[307] "*Hâriciye Nezâreti celîlesi Müsteşâr Muavin-i lahıkı ve Saltanat-ı seniyenin Bükreş Sefîr-i esbakı saadetlü Şemseddin Bey Efendi hazretleri dünkü gün Varna tarîkiyle şehrimize gelmiştir*." Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, S. 4846, 24 Ağustos 1894, s. 2.

[308] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1312/1894, s. 196-197.

[309] BOA, Y.A.RES., 73/9, lef. 1-6, 9 Cemaziyelevvel 1312/27 Teşrinievvel 1310/8 Kasım 1894.

[310] İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 214; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III., s. 83. Her iki kaynakta da bu dönemde tam maaşla görev yatığı belirtilmiş ise de yukarıda da zikredildiği üzere, azlinden Hariciye Nezareti Müsteşar Muavini olarak tayin edildiği Ekim 1893'e kadar maaşının yarısı ödenmiştir. Bkz. BOA, Y.MTV., 86/127, 12 Teşrinievvel 1893/12 Ekim 1893; BOA, İ.HUS., 17/29, 7 Rebiülahir 1311/5 Teşrinievvel 1309/18 Ekim 1893.

[311] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.TAL., 63/64, lef. 1-3., 29 Rebiülahir 1312/17 Teşrinievvel 1310/30 Ekim 1894. Söz konusu nişan 1877'de Prens Şarl döneminde çıkarılmıştı. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. II*, s. 257.

Şemseddin Bey'in en önemli ve uzun görevi Tahran Sefirliği olduğundan, Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihini hatırlamak, görev yaptığı dönemde Şemseddin Bey'in faaliyetlerini anlamlandırmak açısından faydalı olacaktır. İran, dinler, diller ve kültürler arası etkileşimin çok canlı olduğu kadim medeniyetler mozaiği İpekyolu üzerinde ve Maveraünnehir ile Anadolu arasında oldukça önemli bir tarihî coğrafya üzerinde bulunmaktadır.[312] Ayrılmaz ikiz kardeşler gibi olan Türkler ile İranlılar arasındaki kader birliğinin tarihi, bin yıl öncesinde kadar uzanmaktadır.[313] Türkler, tarihsel yürüyüşleri esnasında önce batı, sonra doğu komşusu olan İran coğrafyası ile çok yönlü ilişki içerisinde olmuşlardır.[314] İslam dininin İranlı tüccar ve sûfîler vasıtasıyla Orta Asya'ya yayılması, Türklerin dinî inanç ve tasavvurları üzerinde derin izler bırakmıştır.[315] İran'ın dinî anlamdaki bu etkisi orta ve yeni çağlar boyunca, hatta günümüze kadar İslam dünyası, daha özelde ise Anadolu üzerinde devam etmiştir.[316] Aynı şekilde İran'da Selçuklu hakimiyeti ile başlayan süreçle birlikte Farsça, Türkçe üzerine etkili olmuştur.[317] İki dil arasında altı binden fazla ortak kelime ve beş bin civarında deyim bulunması bu etkileşimin boyutunu gösterdiği gibi, Farsça'dan Türkçe'ye geçen kelimelerin din, tasavvuf ve edebiyat, Türkçe'den Farsça'ya geçen kelimelerin askerî ve idarî alana dair olması etkileşimin yönünü gösterir.[318] İran, köklü tarihi ve yüksek kültürü sayesinde dil, edebiyat ve felsefesiyle coğrafyaya hükmeden toplum ve devletleri dönüştürmüş, kendisine benzetmiştir.

İran'daki Sasani döneminde Bizans, Moğol hakimiyetinde Memluklar, Timur egemenliğinde ise Osmanlılarla (Yıldırım Bayezid) yaşanan mücadeleler, Osmanlı-Safevi mücadelesinin öncülleridir. Dünden bugüne İran'la ilişiklerimizde çok önemli bir yer tutan Osmanlı-Safevi çatışması, görünürde mezhep farklılığı zemininde oluşmuşsa da bu rekabet aslında siyasi temellidir.[319] Türkiye'deki ekser çalışmaların bu mücadeleyi daha ziyade mezhep farklılığı zemininde temellendirdikleri görülmektedir. Meseleyi daha geniş bir perspektiften ve problematik zaviyeden irdeleyen çalışmaların yeterince

[312] İlber Ortaylı, "İpekyolu Medeniyetinin İki Sütunu: İran ve Türkiye", *Cogito*, S. 12, (1997), s. 279-280.
[313] Nejat Göyünç, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri", *Atatürk Konferansları V*: 1971-1972, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975, s. 271-272; Roy Mottahedeh, *Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. XIX.
[314] Hüseyin Hatemi, "Türk-İran İlişkilerinin Önemi", *Avrasya Dosyası*, C. 2, S. 2, (Yaz 1995), s. 155.
[315] Ahmet Yaşar Ocak, "Ortaçağlar Türkiyesinde Tasavvufun Yerleşmesi: İran Tesirleri Meselesine Kısa Bir Bakış (13-15. Yüzyıllar)", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 358.
[316] Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye İran Dini İlişkileri Selçuklulardan Osmanlıların Sonuna Kadar Genel Bir Bakış", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 295.
[317] İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 280-281.
[318] Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Yapılan Araştırmalara Göre İran ve İranlılar", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 189.
[319] Hüseyin Hatemi, *a.g.m.*, s. 155-156.

yapılmaması, aynı ezberlerin tekrarlanmasına yol açmaktadır.[320] İki devletin siyasi ilişki ve mücadelesini, nedensellik bağlantısı temelinde daha geniş bir zaviyeden ve uzun zamanlar tarihi perspektifi ile tetkik eden çalışmalardan, daha makul ve tutarlı neticeler çıkmaktadır. Bu çalışmalardan birisinde Tikici, dört yüz yıllık döneme yayılan Osmanlı-İran ilişkilerini; doğal sınırı inşa ve muhafaza, iç karışıklıkların oluşması halinde güvenlik kuşağı tesisi ve iki ülke arasında tampon bölge teşkili ilkeleri ekseninde izah etmektedir. Osmanlı Devleti, bu üç ilke temelinde teşekkül ettirdiği doğal sınırlarına karşı İran'ın muktedir şahları tarafından yapılan her hamleyi püskürtmeye muvaffak olmuştur.[321]

18. yüzyıl başında iki devletin mücadelesinde üçüncü bir taraf olarak Rusya'nın ortaya çıktığı görülmektedir. 17. yüzyılın sonuna doğru kara sınırları epeyce genişleyen Rusya, 18. yüzyıl başından itibaren Akdeniz'e ulaşma hedefi doğrultusunda Osmanlı Devleti ile mücadeleye başlamıştı.[322] Rusya, Çar I. Petro döneminde Azak Kalesi'ni ele geçirerek Karadeniz'e çıkmak üzere adım attı ve ilk daimî elçisini göndermek suretiyle, Osmanlı Devleti ile diplomatik münasebetlerini başlattı.[323] Osmanlı Devleti, iki yüz yıllık süreçte yaklaşık her yirmi yılda bir karşı karşıya geldiği Rusya ile girdiği ve kalıcı düşmanlığa dönüşen bu savaşlarda büyük kayıplar verdi.[324] Rusya, 19. yüzyılın ilk yarısında Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarıyla İran'a, Bükreş (1812) ve Edirne (1829) Antlaşmalarıyla ise Osmanlı Devleti'ne güç ve otoritesini kabul ettirdi.[325] Rusya'nın Osmanlı ve İran karşısındaki bu başarısının temelinde, iki ülkeyi bir araya getirmeme ve her iki ülkeye karşı ayrı mücadele etme stratejisi yatmaktaydı.[326]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve bu dönemde İran'da hüküm süren Kaçarlar arasında önceki dönemlere nazaran daha az savaş ve mücadele oldu.[327] Her iki ülke tarafından, Rusya'ya karşı ortak iş birliği ve ittifak adımları atılmışsa da rasyonel zemini olmayan bu girişimler karşılıklı güven eksikliği sebebiyle başarısız olmuştur.[328] Bu dönemde Osmanlı Devleti tedrici bir modernleşme sürecini yaşarken, İran gayri nizami

[320] Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri, 16.-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 213-215.
[321] Naci Tikici, *Osmanlı-İran İlişkileri: Sınır ve Siyaset*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 197-198, 87.
[322] Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 70-71.
[323] Ensar Köse, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslar'da Nüfuz Mücâdelesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 19-21.
[324] Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul 1987, s. 84-88.
[325] Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkubbe, İstanbul 2005, s. 122-123, s. 204-205, 229.
[326] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, (çev.) Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s. 153.
[327] Muhammed Reza Hafeziniya, *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, (çev.) Kaan Dilek, İraniyat Yayınları, Ankara 2017, s. 252.
[328] Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 127.

ordusu, zayıf ekonomisi ve güçsüz devlet otoritesi nedeniyle, daha büyük zorluklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bahsi geçen dönemde her iki ülke üzerinde özellikle Rusya ve İngiltere'nin yoğun diplomatik, ekonomik ve askerî müdahaleleri olmuştur. İki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıkları, Rus ve İngiltere'nin oyalamasıyla on yıllarca gündemde kalmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki daimî elçiliğinin kuruluşu 1848-51 arası dönemde olmuştur.[329] Meşhur Sadrazam Küçük Said Paşa'nın babası Ali Namık Efendi ile başlayan, Mustafa Sami Efendi ile devam eden İran daimî elçiliğinin kuruluş süreci, Ahmed Vefik Efendi ile nihayetlenmiştir.[330] O zamana kadar orta elçilik seviyesinde temsil edilen Tahran Sefareti, 1878 yılında büyükelçilik seviyesine yükseltildi.[331] Osmanlı Devleti tarafından İslam dünyasına özellikle de İran'a tayin edilen elçilerin ulemadan seçilmesi teamüldü.[332] Abdülhak Hâmid'in [Tarhan] babası Hayrullah Efendi ve iki kez bu göreve getirilen Münif Paşa da diğer maruf İran sefirlerindendir. Cumhuriyetin ilanına kadarki dönemde İran'da en uzun süre görev yapan sefir Mehmed Şemseddin Bey'dir.

Şemseddin Bey'in Tahran Sefareti için görevlendirilmesi, ilk kez 1891'de Umûr-ı Şehbenderi Müdürü olduğu dönemde gündeme gelmişti. Fakat o zaman Tahran Sefareti'ne Mamuretü'l-aziz valisi Nasuhi Bey atanmıştı.[333] Şemseddin Bey'in Tahran Sefareti'ne tayin tarihi, Sicill-i Ahval kayıtlarında her ne kadar 18 Şubat 1895 olarak geçiyorsa da Şemseddin Bey, 10.000 guruş maaş 2.000 guruş azimet harcırahı ve Büyükelçi unvanıyla, 8 Kasım 1894'te Tahran Sefareti'ne tayin edildi. Şemseddin Bey'in Tahran'a tayini ve Viyana Sefaretine tayin olunan selefi Galip Bey'in memuriyetine son verildiğine dair Nasırüddin Şah'a hitaben nâme-i hümâyunlar yazıldı.[334] Galip Bey, 10

[329] Nejat Göyünç, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri", s. 275; Ahmet Acar, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliği'nin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 166.

[330] Nejat Göyünç, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri", s. 274-275; Ahmet Acar, *a.g.e.*, s. 196 ve 207.

[331] Aynı yıl İran'ın İstanbul Sefareti de Büyükelçiliğe yükseltildi. Bkz. Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 158-159; İlgili kaynak 1878 tarihini Devlet salnamelerine istinaden vermekle birlikte, Hariciye Nezareti Salnamesi'nde Münif Paşa'nın 1872'deki ilk Tahran Sefaretinde unvanının Büyükelçi olduğu kayıtlıdır. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. III*, s. 141.

[332] Kemal Beydilli, "Diplomasi: Devletlerarası İlişkileri Yürütme Aracı", *Üç Kıta- Bir Tarihçi Prof. Dr. İlhan Şahin Armağanı*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 57.

[333] Bu tarihte Umûr-ı Şehbenderi Müdürlüğü görevinde bulunan Şemseddin Bey, "*Tahran sefaret-i seniyyesi için evsaf-ı matlûbeye haiz*" biri olarak önerilmiş, o dönemde Atina Sefiri olan Galip Bey'in Tahran Sefiri olması durumunda ise Şemseddin Bey ismi, Atina Sefareti için gündeme gelmişti. Bkz. BOA, Y.PRK.TKM., 23/59, 19 Kanunıevvel 1307/31 Aralık 1891; Aydın Çakmak, *a.g.e.*, s. 290.

[334] BOA, Y.A.RES., 73/9, lef. 1-6, 9 Cemaziyelevvel 1312/27 Teşrinievvel 1310/8 Kasım 1894; BOA, DH.SAİDd., 10/959. Hariciye Nezareti Salnamesi'nde Şemseddin Bey'in Tahran'a tayin tarihi 10 Aralık 1894 olarak verilir. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. III*, s. 141. Mücellidoğlu Ali Çankaya kitabında, Şemseddin Bey'in Tahran Sefaretine tayin için, 18 Şubat 1896 tarihini verir. Bkz. *a.g.e.*, s. 83. Abdurrahman Gülmez makalesinde bu göreve tayin tarihini 1894 sonu 1895 başı olarak belirtir. Bkz. *a.g.m.*, s. 200. 8 Kasım 1894 tarihi itibariyle Hariciye Nezareti

Aralık 1894'de Tahran'dan ayrıldı.[335] 18 Şubat 1895 tarihli irade ile Şemseddin Bey'e verilecek maaşın Galip Bey'in ayrılış tarihinden itibaren başlayacağı bildirildi.[336] Şemseddin Bey'in Tahran'a gidişi sürekli ertelendi, aradan geçen zamana binaen önce 29 Ocak 1895, sonra 4 Nisan 1895 ve en son 27 Haziran 1895'de nâme-i hümâyunlar, üç kez yenilendi.[337]

Tahran maslahatgüzarı, 10 Haziran 1895'de bayram münasebetiyle şah ile yaptığı görüşmede, şahın yaz mevsimini geçirmek maksadıyla Tahran'da bulunmayacağını öğrenmişti. Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıyla, Nasırüddin Şah'ın bu görüşmede kendisine sefir beyin hareketinin sonbahara kadar tehirinin münasip olacağını söylediğini bildirdi.[338] Sadaret, 12 Haziran 1895'de bu duruma dair Hariciye Nezareti'nden görüş talep etti. Hariciye Nazırı, İran ile yaşanan sınır meseleleri ve hudut vilayetlerdeki olaylarına dikkat çekti ve şahın Tahran'da olmamasının sefirin vazifesini yapmasına mani olmayacağı belirterek Şemseddin Bey'in görev mahalline gitmesinin uygun olacağını yönündeki kanaatini bildirdi.[339] Sadrazam, İran'la hudut meselesi başta olmak üzere ihtilaflı konuların bulunduğu bu hassas dönemde sefirin görevinin başında bulunmasının önemli olduğu ve Şemseddin Bey'in Tahran'a gidişinin kesinlikle ertelenmemesi gerektiğini düşüncesindeydi. İran hükümeti nezdinde yapılaması gereken girişimlerin zamanında icrası için Şemseddin Bey veya uygun görülecek başka birinin Tahran'a gitmesi gerektiğini belirtti.[340] Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti tarafından padişah için hazırlanan hülasada, Hariciye nazırı ve sadrazam tarafından iletilen görüşler, Sultan Abdülhamid'e arz edildi.[341] Bu görüş ve tavsiyelere binaen Şemseddin Bey'in Tahran'a gidişi için padişah iradesi çıkarıldı. Şemseddin Bey'e 14 Temmuz 1895'te 50.000 guruş

Müsteşar Muavinliğine Mektubi Kalemi Mümeyyiz-i evveli Mustafa Tahsin Bey tayin edildi. Bkz. BOA, Y.A.RES., 73/14, lef. 1-2, 9 Cemaziyelevvel 1312/27 Teşrinievvel 1310/8 Kasım 1894.

[335] BOA, HR.TH., 153/51, 13 Şubat 1310/25 Şubat 1895.

[336] BOA, İ.HR., 346/62, 23 Şaban 1312/6 Şubat 1310/18 Şubat 1895.

[337] BOA, İ.HUS., 36/94, 6 Şevval 1312/20 Mart 1311/2 Nisan 1895; BOA, İ.HUS., 34/3, 1 Şaban 1312/16 Kanunisani 1310/28 Ocak 1895; BOA, Y.A.RES., 74/25, lef. 1-5, 2 Şaban 1312/17 Kanunisani 1310/29 Ocak 1895; BOA, Y.A.RES., 75/6, lef. 1-6, 8 Şevval 1312/22 Mart 1311/4 Nisan 1895; BOA, İ.HUS., 39/67, 2 Muharrem 1313/13 Haziran 1311/25 Haziran 1895. "*Nâme-i hümâyunların tarihleri eskimiş olduğuna mebni müceddeden tastir ve yeni tarih vaz*'" olunması için iradede çıkarılır. Bkz. BOA, İ.HR., 348/6, 11 Muharrem 1313/22 Haziran 1311/4 Temmuz 1895. "*tecdiden ve usul ve emsaline tatbikan yazdırılan*" nâme-i hümayunların tarihi için, BOA, Y.A.HUS., 339/98, lef. 2, Rebiülevvel 1313/Ağustos 1895. "*Şemseddin Beyin sefir-i kebir sıfatıyla nezdimizde ikamete me'mûr burulduğuna dair 4 Muharrem 1313/27 Haziran 1895 tarihli irsal buyrulan nâme-i meveddet-allame-i şehriyari …*"

[338] BOA, BEO., 639/47901, lef. 3, 10 Haziran 1895.

[339] BOA, Y.A.HUS., 330/129, lef. 2, 22 Zilhicce 1312/3 Haziran 1311/15 Haziran 1895.

[340] BOA, Y.A.HUS., 330/129, lef. 1, 25 Zilhicce 1312/6 Haziran 1311/18 Haziran 1895.

[341] BOA, Y.PRK.BŞK., 41/75, 25 Zilhicce 1312/19 Haziran 1895.

harcırah tahsis edildi, 26 Temmuz 1895'te bâlâ rütbesi tevcih edildi.[342] Şemseddin Bey, 28 Temmuz 1895'te Tahran'a doğru yola çıktı.[343]

Şemseddin Bey, 24 Ağustos 1895'te Tahran'a ulaştı, böylece 10 Aralık 1894'den beri muvakkat maslahatgüzarlık yapan Sefaret Müsteşarı Hasib Efendi'nin görevi sona ermiş oldu.[344] 4 Eylül 1895'te Nasırüddin Şah tarafından kabul edilen Şemseddin Bey, kendisinin sefirliğine tayini, selefi Ali Galib Bey'in görevinin sona erdiğini ve İran'ın İstanbul Sefiri Mirza Esedullah Hanın görevinden ayrıldığını bildiren üç nâme-i hümâyunu kısa bir takdim konuşması ile şaha arz etti. Nasırüddin Şah görüşmede, Tahran'a bir ay daha geç dönecekken, Osmanlı sefirini bir an evvel kabul etmek üzere acilen Tahran'a geldiğini söyledi. İki devlet arasındaki mevcut dostluk bağlarının bundan sonra daha sağlamlaşacağı ve kendisinin de bu yolda gayret etmekten geri durmayacağını beyan etti. Kabulden sonra sefarethaneye dönen Şemseddin Bey'e İran sadrazamı tarafından iade-i ziyaret yapıldı.[345] Şemseddin Bey, 7 Eylül 1895'de Nasırüddin Şah tarafından birinci rütbeden Murassa Şîr-i Hurşîd nişanı ile taltif edildi.[346]

Şemseddin Beyle birlikte Nasırüddin Şah'a hediyeler de gönderilmişti. Kasr-ı Ebyaz[347] isimli özel mekân gönderilen hediyeler ile tefriş edildi. Günümüzde Tahran Antropoloji Müzesi olarak kullanılan ve Gülistan Sarayı içinde bulunan Kasr-ı Ebyaz, Sultan Abdülhamid tarafından gönderilen hediyelerin teşhiri için Nasırüddin Şah tarafından özel olarak yaptırılmıştı. Hediyeler arasında göz alıcı büyük bir halı ile birlikte fabrika-i hümayun imalatı küçük bir ipek halı da bulunmaktaydı.[348] Sultan Abdülhamid tarafından gönderilen yirmi üç çeşit hediye bizzat Şemseddin Bey tarafından 10 Eylül 1895'te Nasırüddin Şah'a teslim edildi. Şah Türkçe olarak yaptığı teşekkür

---

[342] BOA, İ.HR., 348/20, lef. 2, 21 Muharrem 1313/2 Temmuz 1311/14 Temmuz 1895; BOA, İ.TAL., 83/23, 3 Safer 1313/13 Temmuz 1311/26 Temmuz 1895; BOA, DH.SAİDd., 10/959; "*rü'yet ve ehliyetine mebnî tefian rütbe-i bâlâ*", Bkz. *Hüdâvendigâr*, S. 1650, 19 Temmuz 1311/31 Temmuz 1895, s. 2. Mücellidoğlu Ali Çankaya kitabında Bkz. *a.g.e.*, s. 83 ve Abdurrahman Gülmez makalesinde Bkz. *a.g.m.*, s. 199, Şemseddin Bey'e bâlâ rütbesi tevcihinin, Ağustos 1895'de ve Hariciye Nezareti Müsteşar Muavini iken yapıldığını söylemek suretiyle zühul ederler.

[343] *İkdâm*, S. 363, 30 Temmuz 1895, s. 1.

[344] BOA, HR.TH., 161/98, 7 Rebiülevvel 1313/16 Ağustos 1311/28 Ağustos 1895.

[345] BOA, Y.A.HUS., 336/15, lef. 3, 4 Eylül 1895; BOA, Y.A.HUS., 337/74., lef 2-3, 19 Rebiüllevvel 1313/28 Ağustos 1311/9 Eylül 1895. Şemseddin Bey'in Tahran'a gelişi sırasında yol boyunca kendisine nezaret eden İranlı memurlar ile şah tarafından kabul olunduğu sırada şahın hademesine verilmek üzere, sefaretler müteferrikası tertibinden, 425 tüman 3 kıran 7 şahi ödemenin karşılığı olarak 9045 guruş tahsis talebinde bulunulmuştu. Bkz. BOA, ŞD., 2662/33, lef. 1-2, 16 Cemaziyelevvel 1313/23 Teşrinievvel 1311/4 Kasım 1895. Yazılan bu nâme-i hümâyunlara cevaben, İran şahı tarafından İstanbul'a gönderilen nâme-i hümâyunlar, İran Sefiri tarafından 15 Kasım 1895'de Sultan Abdülhamid'e takdim edildi. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 339/98, lef. 1, 1 Cemaziyelahir 1313/6 Teşrinisani 1311/19 Kasım 1895.

[346] BOA, DH.SAİDd., 10/959. 26 Eylül 1895 tarihinde Şemseddin Bey'in söz konusu nişanı takmasına müsaade eden irade çıkarıldı. Bkz. BOA, İ.TAL., 85/82, lef 1-3, 6 Rebiülahir 1313/14 Eylül 1311/26 Eylül 1895. Şîr-i hurşîd nişanı, İran'da 19. yüzyıl başında, Feth Ali Şah döneminde çıkarılmıştı. Kaçar dönemi İran şahlarının en çok verdiği nişan olup, taltif edilecek kişiye göre beş farklı rütbe halinde tevcih edilmekteydi. Bkz. Akın Kiren, *a.g.m.*, s. 157-158.

[347] Ahmed Rıza Hişmeti, Feriburz Devletabadi, "Mukaddeme-i ber Şinaht-i Mimari-i Kahhay-i Tehran der Dovre-i Kacar", *Faslname-i Elmi-i Mutalaat-ı Bastanşinasi-i Parse*, S. 14, (Zimistan 1390), s. 175.

[348] BOA, Y.PRK.EŞA., 22/63, 19 Rebiülevvel 1313/26 Ağustos 1311/9 Eylül 1895.

konuşmasında, bu kıymetli hediyeleri iki büyük İslam devleti arasındaki ittifakın mücessem bir timsali olarak kabul ettiğini söyledi. Avrupa şehirlerinden gördüklerinden çok daha kaliteli halıların Osmanlı fabrikalarında üretilmesinden dolayı şaşkınlığını gizleyemeyen Nasırüddin Şah, Şemseddin Bey'e takdir ve tebriklerini bildirmeyi de ihmal etmedi.[349]

Şemseddin Bey, İran'a ilk gittiğinde İngiliz telgraf şirketi tarafından Uzakdoğu halklarına mübalağalı ve düşmanlık güden haberler yapıldığını gördü. Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazı ile İngilizlerin dezenformasyonuna karşı önlem alınmasını istedi. Bu yayınların İslam toplumu üzerinde, özellikle de Asya Müslümanları arasında arzu edilmeyecek sûitesirler yapabileceğine dikkat çeken Şemseddin Bey, bu tür haberlerin yine matbuat yoluyla tekzip veya tashih edilmesi gerektiğini bildirdi.[350]

Nevruz, eski zamanlardan beri, İran'daki etnik ve dinî çeşitlilik içerisinde yaygın şekilde 21 Mart'tan itibaren on üç gün boyunca coşku ile kutlanan millî bir bayramdı. Şah Nevruz Bayramı için Kasr-i Şahî'de büyük bir tören tertip ederdi. Tebrik için gelen mülkiyelilere bizzat şah tarafından, askerlere ise vezir eliyle hediye takdimi yapılmaktaydı. Kırmızı keseler içinde verilen hediyelerde yirmi beş kıran bulunmaktaydı.[351] Tahran Sefaretinin, İran'ın bu tarihî, toplumsal ve kültürel geleneğine bigâne kalması mümkün değildi. Tahran Sefareti'ne nevruz etkinliklerinde kullanılmak üzere "*nevrûziye*" adıyla tahsisat yapılmaktaydı. Nevruz gelmeden evvel sefaret çalışanlarına elbise verilmesi mutat bir uygulama idi. Yine bu dönemde bahşiş dağıtmak de önemli bir adetti ve bunun için her yıl ayrı bir bütçe tahsis edilmekteydi. Şemseddin Bey döneminde de bu gelenek yaşatılmıştı. Hariciye Nezareti'ne 22 Ocak 1896'da yazılan yazı ile söz konusu harcamalarda kullanılmak üzere tahsis edilen 100 liranın bir an evvel gönderilmesi talep edilmişti.[352] Hariciye Nezareti, 7 Mart 1896'da *nevrûziye masrafı* adıyla ilgili ödenek tahsisinin yapıldığını bildirilmiş ve ilgili meblağın sarfına dair ispatlayıcı belgelerin gönderilmesi gerektiği hatırlatmıştı.[353]

Şemseddin Bey'in 1 Şubat 1896'deki Tahran'da ilk sefirliğine tesadüf eden "*velâdet-i hümâyunda*" sefarette program düzenlenmişti. Gündüz İran hükümetini temsilen gelen memurlar tebriklerini bildirmiş, akşam sefarethane görkemli bir şekilde

[349] BOA, Y.MTV., 128/54, 21 Rebiülevvel 1313/30 Ağustos 1311/11 Eylül 1895.
[350] BOA, HR.SFR.20, 29/26, 6 Teşrinisani 1311/18 Kasım 1895.
[351] BOA, HR.SFR.20, 34/66, 17 Mart 1313/29 Mart 1897. Kaçar döneminde kullanılan üç temel para birimi Tüman, Kıran ve Şahi idi. 1 kıran 20 şahiye, 10 kıran ise 1 tümana karşılık gelmekteydi. Bkz. Ahmed Kesrevî Tebrizî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, (çev.) Mehdi Kamruz, Hamit Zafer Kars, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021, s. 909.
[352] BOA, HR.SFR.20, 29/68, lef 1, 10 Kanunisani 1311/22 Ocak 1896.
[353] BOA, HR.SFR.20, 29/68, lef 3, 24 Şubat 1311/7 Mart 1896.

aydınlatılmış ve ziyafet verilmişti. Ziyafete sadrazam, nazırlar ile İran ricalinden birçok şahıs yanında İran'ın İstanbul sabık sefirleri Muhsin Han ve Mirza Esedullah Han da katılmıştı. Sultan Abdülhamid'e afiyet dilekleri ve dualar edilmiş, neşeli bir gece geçirilmişti.[354] Bu tür ziyafetler sonraki yıllarda da devam etmekle birlikte, ziyafet bütçesi gecikmeli olarak gönderilebilmekte ve diğer ödemeler gibi ödenek tahsisleri uzun yazışmalara konu olmaktaydı.[355] Tahran'da mukim tüm Osmanlı tebaasının katıldığı bu kutlamalar, devlet ricali dışında, İran ulemasının, şahın yakın çevresinin ve ecnebi sefirlerin katılım gösterdiği Tahran'daki önemli etkinliklerden biriydi.[356] Mazeretine binaen bu törenlere iştirak edemeyen İran devlet ricali, özür ve üzüntüsünü bildirmek durumunda kalıyordu.[357]

Osmanlı-İran ticari münasebetleri, kuzeyde Tebriz-Trabzon ve güneyde Basra-Halep hattı olmak üzere iki ana transit güzergahı üzerinden yürütülmekteydi.[358] Bayezid, Trabzon limanını Tebriz'e bağlayan yol üzerinde bulunması sebebiyle ticari açıdan oldukça önemli bir merkezdi.[359] Trabzon-Erzurum-Bayezid-Tebriz yolunun yapımı, Rusya'nın İran emtiasının ülkesi üzerinden Avrupa'ya transit geçişine yüksek gümrük vergisi koyması sebebiyle alternatif olarak 1883 yılında gündeme gelmişti.[360] Şemseddin Bey, transit yol olması hasebiyle önem atfettiği Tebriz yolunun inşasını yakinen takip etmekte ve bu yolun Bayezid'e kadar uzatılmasına çalışmaktaydı. Fakat bu yolun Osmanlı Devleti tarafındaki devamında sorunlar vardı. Birkaç sene önce başlanan yol yapımı devam ettirilememişti. Şemseddin Bey, konuyu Hariciye Nezareti'ne yazarak Trabzon ve Erzurum arasındaki yol yapımının Bayezid'e kadar uzatılması sürecinin hızlandırılmasını istedi. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, 25 Mart 1896'de meseleyi Erzurum Vilayeti ile Ticaret ve Nafia Nezareti intikal ettirdi ve yolun bir an evvel tamamlanması hususunda gayret gösterilmesi gerektiğini bildirdi.[361]

Osmanlı Devleti'nin Tahran'da iki sefarethanesi vardı. Bunlardan biri, belgelerde "*senevî*" olarak tanımlanan genel sefarethane diğeri ise yazları kullanıma açılan yazlık,

---

[354] BOA, HR.SFR.20, 29/79, 22 Kanunisani 1311/3 Şubat 1896.
[355] Bir yıl sonra Münif Paşa'nın sefirliği esnasında yapılan "*velâdet-i hümâyun*" 194 tüman 2 kıran 13 şahi, yaklaşık 42 Osmanlı Lirası tutmuştu. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 34/3, 18 Şubat 1317/18 Şubat 1897.
[356] BOA, HR.SFR.20, 60/54, lef. 29, 8 Teşrinievvel 1321/21 Ekim 1905.
[357] BOA, HR.SFR.20, 52/17, Cemaziyelevvel 1320/ Ağustos 1902.
[358] Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 109; Erkan Işıktaş, *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Ticari İlişkileri (Emtia, Tarife ve Sorunlar)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2022, s. 10.
[359] Hakan Kaya, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 20-21.
[360] Selâhattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 198-199.
[361] BOA, HR.SFR.20, 30/34, lef. 1, 13 Mart 1312/25 Mart 1896.

yani "*sayfî*" sefarethane idi. Şemseddin Bey, ilk Tahran Sefirliği esnasında Şubat 1896'da bu iki sefarethanenin tamirlerini yaptırmak için bütçe talep etti ve Hariciye Nezareti tarafından ilgili bütçe tahsisi yapıldı.[362] Fakat Şemseddin Bey'in sefarethanelerinin onarımı için sefaret müsteşarı Hasib Bey ile birlikte başlattığı çalışmalar, tamirat işlerini bitiremeden sefaret görevini Münif Paşa'ya devrettiğinden yarıda kaldı. Şemseddin Bey, görevden ayrıldıktan sonra Tahran Sefareti'ne yazdığı arzuhalde, söz konusu işten kalan meblağın sefarete iade edildiğini bildirdi.[363] Şemseddin Bey döneminde başlayan söz konusu tamirat faaliyetleri, Münif Paşa döneminde de devam edecekti.[364]

Şemseddin Bey'in Tahran'daki ilk görevi esnasında sefarette birlikte çalıştığı Osmanlı bürokratları, Sefaret Müsteşarı Hasib Efendi, Başkatip Baha Bey, İkinci kâtip Şükrü Bey ve Üçüncü Kâtip Şevki Bey'dir.[365] Sefaret Müsteşarı Hasib Bey, teftiş memuriyeti görevi nedeniyle Erzurum'da Şakir Paşa'nın maiyetinde görev yapmaktaydı. Şemseddin Bey, 20 Nisan 1896'da Hasib Bey'in fiilen görev mahallinde bulunamaması ve yeni bir göreve tayini veya müsteşarlıktan ayrılma ihtimaline binaen, Sefaret Başkatibi Baha Bey'i müsteşarlık için teklif etmişti. Baha Bey, İran'da uzun süre görev yapmış kıdemli ve yetenekli bir bürokrat idi. Hariciye Nezareti, daha önce Baha Bey'in taltifi hususunda teminat vermişti. Ayrıca Baha Bey'in bakmakla mükellef olduğu aile fertlerinin çokluğu ve duçar olduğu müzayaka da Şemseddin Bey'in bu teklifinin diğer makul gerekçelerindendi. Şemseddin Bey, Baha Bey için müsteşarlık uygun görülmez ise başka bir memuriyete naklinin yapılması ve terfi ettirilmesini talep etmekteydi.[366]

İran, Nasırüddin Şah'ın tahta çıkışının ellinci sene-i devriyesine tesadüf eden 5 Mayıs 1896 gününe gösterişli bir kutlama programı ile hazırlanıyordu. Osmanlı Devleti, bu vesileyle Nasırüddin Şah'a hitaben nâme-i hümayun yazılmasını kararlaştırmış ve nâme-i hümâyunu Tahran'a götürmek üzere Münif Paşa'yı görevlendirmişti. Münif Paşa'nın tercih edilmesinin resmî gerekçesi, kendisinin daha önce Tahran Sefareti'nde bulunması ve İran'da tanınan biri olması idi.[367] Münif Paşa, 1 Mayıs 1896 Cuma günü

[362] BOA, HR.SFR.20, 30/4, lef. 1, 12 Şubat 1311/24 Şubat 1896.
[363] BOA, HR.SFR.20, 30/4, lef. 6, 9 Haziran 1312/21 Haziran 1896. Bu arzuhal üzerine Münif Paşa döneminde Tahran Sefareti, söz konusu paranın tamirat hesabına dahil edileceği hususunda Hariciye Nezareti'ni bilgilendirdi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 30/4, lef. 10, 22 Haziran 1312/4 Temmuz 1896.
[364] BOA, HR.SFR.20, 30/4, lef. 2, 16 Zilhicce 1313/29 Mayıs 1896. Münif Paşa 1896 yılında, yazlık sefaret tamiratı için 200 lira istedi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 30/4, lef. 9, 9 Haziran 1312/21 Haziran 1896.
[365] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1313/1895, s. 948. Şükrü Bey'in tayini nedeniyle, Nisan 1896'da ikinci kitabete Şevki Bey getirildi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 30/51, lef. 1, 2 Nisan 1312/14 Nisan 1896.
[366] BOA, HR.SFR.20, 30/55, lef. 1, 8 Nisan 1312/20 Nisan 1896. Şemseddin Bey'in bu teklifi gecikmeli olarak da olsa gerçekleşti. H. 1319 (1901)'de Baha Bey, Tahran Sefareti müsteşarıydı. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1319/1901, s. 790.
[367] BOA, BEO., 767/57464, 3 Zilkade 1313/5 Nisan 1312/16 Nisan 1896. Orhan Köprülü konuya dair makalesinde, Münif Paşa'nın "*muvakkat bir sefaretle Tahran'a gönderildiğinden*" bahsetmekle birlikte, görevlendirmesinde buna dair bir ifade bulunmamaktadır. Ayrıca Orhan Köprülü ilgili makalesi ekinde verdiği, Münif Paşa'nın 25 Mayıs 1312/6

Reşt'e ulaştı. Buradan Tahran'a doğru hareket ettiğine ve Tahran Sefaretinde yapılacak tören için gereken malzemenin yolda olduğuna dair Dersaadet'i bilgilendirdi.[368]

Nasırüddin Şah, ellinci yılını kutlayamadan 1 Mayıs 1896'da Şah Abdülazîm[369] türbesinde uğradığı suikast sonucu öldürüldü. Konuya dair Tahran Sefareti'nden gelen ilk malumata göre cinayet, Kirmanlı Rıza isminde bir Bâbî tarafından rovelver marka tabanca ile ateş etmek suretiyle işlenmişti. Cinayet esnasında oldukça sakin tavırlarıyla dikkat çeken Rıza Kirmani, bu eylemini halka hizmet düşüncesi ile yaptığını söylemişti. Cinayete ilişkin tahkikat devam etmekle beraber, cinayet faili Rıza'nın Dersaadet'te bulunan Cemaleddin Afgani ve Mirza Ağa Han Kirmani ile münasebeti bulunduğu[370], hatta Mirza Rıza Kirmani ilk kurşunu atarken bu münasebeti itiraf edecek şekilde bağırdığı iddia edilmekteydi.[371]

Bu suikast üzerine İran ile olan ilişkilerin daha zor ve hassas bir döneme girme ihtimaline binaen, Tahran Sefareti'ne iktidar sahibi birinin görevlendirilmesi gündeme geldi. Şemseddin Bey gibi mûnis birinin böylesi bir dönemi idare etmekte zorlanacağına kanaat getirilmiş olmalı ki, 9 Mayıs 1896'da Şemseddin Bey azledilerek yerine Münif Paşa atandı.[372] Şemseddin Bey, İran'dan ayrılmadan birikmiş maaşları ile harcırahının ödenmesini istedi. Ailesinin beraberinde bulunduğunu belirterek, dönüş harcırahının gidiş harcırahından az olmaması gerektiğini hatırlattı.[373] Buna istinaden kendisine 25.000 guruş harcırah ödenmesi uygun bulundu.[374]

1.8. Van Valiliği

İran'da bunlar yaşanırken İran'la sınır komşu olan Van'da da Ermeni olayları nedeniyle gergin bir atmosfer vardı. 14 Haziran 1896 gecesi başlayan Ermeni isyanı

Haziran 1896 tarihli, halihazırda Osmanlı Arşivinde BOA, Y.EE., 9/31 numarası ile kayıtlı olan arîza-i husûsîyesinde de "*Şah hazretleri*" ifadesine dip not olarak "*Nasreddin Şah*", "*Şah-ı merhum*" ifadesine ise "*Muhammed Şah olmalı*" demek suretiyle zühul ettiği değerlendirilmektedir. Zira söz konusu tarihte Nasırüddin Şah öldürülmüştür, dolayısı ile ilk dipnot Muzafferüddin Şah, ikinci dipnot ise Nasırüddin Şah olmalıdır. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bâzı Vesikalar", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 280, 286-287. İlgili belgeden Muzafferüddin Şah'ın babasına düzenlenen suikastın şoku içinde bulunduğu, İran devlet bürokrasisinin güvenlik endişesi ile müteyakkız bir şekilde ilave tedbirler alarak yeni şahı korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

[368] BOA, Y.PRK.AZJ., 32/101, 1 Mayıs 1896.

[369] Mustafa Öz, "Şah Abdülazîm", *DİA*, XXXVIII, s. 250.

[370] BOA, Y.PRK.HR., 21/76, lef. 1-2, 19 Nisan 1313/1 Mayıs 1896.

[371] Mirza Rıza Kirmani'nin kurşun atarken "*Berâ-yı hâtır-ı çeşmet Cemâl (Cemâl[eddin Afganî]nin hatırı için)*" diye bağırdığı rivayet edilir. Bkz. Süleyman Nazif, *Nâsıruddîn Şah ve Bâbîler*, (haz.) A. Ergun Çınar, Kitabevi, İstanbul 2014, s. 43.

[372] "*… Tahran Sefaret-i seniyesi umûrunun bir yed-i iktidâra tevdî'i lâzime-i hal ve maslahattan bulunduğuna ve memûriyet-i mahsûsa ile Tahran'a îzam buyrulan Münif Paşa'nın …*" Bkz. BOA, İ.HR., 351/27., lef 1-2., 26 Zilkade 1313/27 Nisan 1312/9 Mayıs 1896; BOA, DH.SAİDd., 10/959; Aydın Çakmak, *a.g.e.*, s. 291. Hariciye Nezareti Salnamesi'nde ilgili tarih 16 Zilkade 1313/29 Nisan 1896 olarak verilir. Bkz. Ahmed Nezih Galitekin, *a.g.e., C. III*, s. 141. Abdurrahman Gülmez makalesinde ilgili tarihi 16 Mayıs 1896 olarak verir. Bkz. *a.g.m.*, s. 200.

[373] BOA, Y.PRK.EŞA., 24/47, 15 Mayıs 1896.

[374] BOA, BEO., 784/58759, 14 Zilhicce 1313/15 Mayıs 1312/27 Mayıs 1896.

dikkatleri Van'a çevirdi.[375] Padişah'ın iradesi üzerine Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Tahsin Paşa, Van valisi Nazım Paşa'nın bu şartlarda göreve devamının uygun olmayacağını, hızlıca ve gizli bir şekilde uygun birinin önerilmesi gerektiğini bildirdi.[376] Ticaret ve Nafia Nazırı, Dahiliye Nazırı, Hariciye Nazırı, Şûrâ-yı Devlet Reisi ve sadrazamdan oluşan Encümen-i Mahsus-ı Vükela meseleyi müzakere etti. Van'da artan kargaşa sebebiyle mahalli idarenin önemi artmıştı. Van'a görevlendirilecek vali, Müslüman halkı bu zararlardan korumak için gereken tedbirleri alabilecek iktidar sahibi birisi olmalıydı. Komisyon Şemseddin Bey'i önerdi. Bu kararın alınmasında Şemseddin Bey'in istenen vasıflara sahip olması etkili olmuştu. 9 Mayıs 1896'da yerine "*yed-i iktidâr"* birinin atanması için Tahran Sefareti'nden azledilen Şemseddin Bey, çok değil bir buçuk ay sonra *"erbâb-ı iktidâr"* olduğu için Van Valiliğine atanacaktı. Komisyonun Şemseddin Bey kararının diğer gerekçesi ise, Şemseddin Bey'in o günlerde Tahran'dan dönmek üzere oluşu sebebiyle kısa sürede Van'a gidip görevi devralabilecek durumda olmasıydı.[377] Bunun üzerine Şemseddin Bey, 26 Haziran 1896'da 20.000 guruş maaş ile Van Valiliğine tayin edildi.[378] Şemseddin Bey Van valisiyken, Nâib Mehmed Tevfik Efendi, Vali Muavini ise Ohannes Ferid Efendi idi.[379]

Şemseddin Bey'in Van'da görev yaptığı dönemde vilayetteki siyasi ve sosyal ortamı anlamak için Ermeni meselesine, bu meseleye dair askerî anlamda yapılan faaliyetlere ve komuta kademesine daha yakından bakmak gerekir. Şemseddin Bey'in Van'da bulunduğu dönemin en önemli meselesi olan Ermeni sorunu, 1878 Berlin Antlaşması ile uluslararası bir boyut kazanmıştı. Söz konusu antlaşmanın 61. maddesiyle Ermeniler'in yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması kararlaştırılmış ve yapılacak ıslahatın kontrolünü de büyük devletler üstlenmişti. 1894 Sason olayları akabinde oluşan dış baskı sonucu Osmanlı Devleti, Ağustos 1895'te söz konusu yerler için bir ıslahat programı uygulamaya koymuştu.[380] Anadolu Islahatı olarak adlandırılan programı yürütmek üzere Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişi sıfatıyla Yaver-i Ekrem Şakir Paşa atanmıştı. Şakir

[375] Emel Demir Görür, *Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 90.
[376] BOA, Y.PRK.BŞK., 46/82, lef. 1, 11 Muharrem 1314/11 Haziran 1312/22 Haziran 1896.
[377] BOA, İ.DH., 1335/12, lef. 1-2, 15 Muharrem 1314/15 Haziran 1312/26 Haziran 1896. "*yed-i iktidâr"* olmadığı için azledilen birisinin bir buçuk ay sonra *"erbâb-ı iktidâr"* olduğu için başka bir yere atanması, azil ve atamalara dair arşiv belgelerindeki sıfat ve taltiflere eleştirel bakılması gerektiğine dair önemli bir karinedir.
[378] BOA, DH.SAİDd., 10/959; Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 83-84; BOA, A.{DVNS.TVCM.d., nr. 2, lef. 112, 21 Muharrem 1314/2 Temmuz 1896. "*Van Vilayeti Valiliği Tahrân Sefîr-i sâbıkı atufetlü Şemseddin Bey Efendi hazretlerine*" Bkz. *Yeni Asır*, S. 87, 4 Temmuz 1896, s. 1.
[379] *Van Vilayeti Salnamesi*, 1315/1897, s. 134.
[380] Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 447-451.

Paşa, Van'da bu dönemde etkili olan askerî karakterlerden ilkidir. Paşa, görev sahası içinde bulunan vilayetlerden biri olan Van'a Eylül 1896'da gelerek Islahat Layihası doğrultusunda çalışmalara başlamıştı. Şemseddin Bey'in tayininden kısa süre önce Haziran 1896 tarihinde vuku bulan geniş çaplı Ermeni isyanı sebebiyle Van'da ekonomik durum kötüleşmiş ticaret durma noktasına gelmişti. Sadece 1/10 oranında toplanabilen vergilerin askerî harcamalara ayrılması nedeniyle memurlar on aydır maaş alamamaktaydı.[381]

Anadolu Islahatı kapsamında bir diğer önemli komutan, Sason olaylarını müteakip bölgeye gönderilen ilk teftiş heyet başkanı Ferik Saadettin Paşa idi. Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişliğine karşı sorumlu ve Şakir Paşa'nın denetiminde görev yapan Saadettin Paşa, Şubat 1896'dan Ekim 1896'ya kadar Van'da bulunarak teftiş ve ıslah faaliyetlerini yürütmüştü. Saadettin Paşa, Van Ermeni İsyanının olduğu dönemde Van valisi atanmadığından Vali vekilliğini de deruhte etmişti.[382] Saadettin Paşa, devlet, aşiretler ve Ermeniler üçgeninde bölgede sükûnetin tesis ve temini için gayret göstermişti.[383]

Bu dönem Van'da etkili olan komutanlardan biri de Mehmed Zeki Paşa'dır. Merkezi Erzincan'da bulunan 4. Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa, Hamidiye Alaylarının kuruluşunu gerçekleştirmekle görevlendirilmişti. Hamidiye Alayları, Rus Kazak Alayları örneğinden ilhamla sınır güvenliği, Ermeni isyanlarının önlenmesi ile bölgede asayişin tesisi gibi farklı hedeflerle 1890'lı yıllarda kurulmuştu. Aşiretlerden istifade ile teşkil edilen Hamidiye Alayları, söz konusu dönemde Van'da oldukça etkili bir güçtü. Aşiret kaynaklı sorunlarda Şakir Paşa hukuk ve adalet eksenli bir yaklaşım sergilemekteyken, Zeki Paşa çoğunlukla aşiretlerden yana bir tavır takınmaktaydı.[384] Paşalar arasındaki bu yaklaşım farkı, aşiretler tarafından istismara açık bir konu olmuştu. Sıklıkla yağma ve çapul olaylarına karışan aşiret ağaları, devletin müdahalesi halinde İran

[381] Şakir Paşa bu görevi esnasında, isyancı Ermenilerin İran'dan geçiş yaptıkları sınırda güvenliği artırmak başta olmak üzere, idarî, malî, adlî ve maarif konularından, emniyet güçlerinin teşkilatlandırılmasına kadar birçok alanda faaliyetler yürüttü. Bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa 1838-1899,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 129-162. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin en önemli sonuçlarından bir olan Anadolu Islahatı, 1894 Sason olayları sonrası Ermeni meselesinin uluslararası mesele haline dönüşmesiyle tekrar gündeme geldi. İngilizlerin Genel Komiser teklifine karşılık, 27 Haziran 1895'de Ahmet Şakir Paşa Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişi olarak atandı. Ahmet Şakir Paşa'nın teftiş ve ıslah çalışmaları 23 Ağustos 1895 ile 21 Ağustos 1899 arası devam etmiş, Paşa 16 Eylül 1896 – 5 Ekim 1896 tarihleri arasında Van'da bulunmuştur. Bkz Emel Demir Görür, *a.g.e.,* s. 149-153.

[382] Emel Demir Görür, *a.g.e.,* s. 148-149, 311; Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 365.

[383] Vahdettin Engin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, Sebahattin Yıldız Eğitim Vakfı, Ankara 2018, s. 73, 82.

[384] Vahdettin Engin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, s. 22-24.

tarafına geçmekte, vali ve vilayetteki komutanlarının emrinde bulunmadıklarını ve Hamidiye Alayı görevlisi olduklarını söylemekteydiler.[385]

İngiliz ve Fransız Arşiv Belgelerindeki Konsolosluk Raporlarına göre, Mehmed Zeki Paşa, Şemseddin Bey'in Van'da asayişi tesis ve yönetimde adaleti temin çabalarını engellemekteydi. Mehmed Zeki Paşa, söz konusu raporlarda "*iyi niyetli valilerin önündeki en büyük engel*" olarak nitelenmekteydi. Mehmed Zeki Paşa'nın sadece Şemseddin Bey ile değil, dönemin Erzurum valisi ve Şemseddin Bey'in kayınpederi Şerif Mehmed Rauf Paşa ile de yıldızı barışmıyordu. Zira "*emir kulu olmayan*" Mehmed Rauf Paşa, bölgede herkesin ters düşmekten korktuğu Zeki Paşa'nın otoritesini kabul etmiyordu.[386] Şerif Mehmed Rauf Paşa ve Şemseddin Bey, Zeki Paşa tarafından himaye edilip korunmuş olsalar da adları yağma ve aşiretler arası kan davalarıyla anılan Hamidiye Alayları'nda görevli birtakım şahısların yapmış oldukları kanun dışı faaliyetler nedeniyle yargılanmaları ve sürgün edilmeleri için girişimlerde bulunmuşlardı.[387]

1896-1897'li yıllarda Van'daki etkili olan komutanlardan dördüncüsü ise Van Kumandanı ve 4. Orduya bağlı 8. Nizamiye Fırka Komutanı Ferik Şemsi Paşa idi. Görev ve sorumluluk alanlarının kesişmesi vilayetlerde, sivil ve askerî otoriteleri zaman zaman karşı karşıya getirmekteydi. Askerî otoritelerin valilere karşı "*bir kontrol ve denge unsuru olarak*" konumlandırılmaları yanında Van'ın asayiş anlamında kritik bir yer olması, bu yetki ve otorite karmaşasını büyütmüştü. Daha sonra vekaleten Vali olarak atanacak olan Van Kumandanı Şemsi Paşa, 21 Kasım 1896'da gizli olarak Saray'a gönderdiği şifreli telgrafla Şemseddin Bey'i şikâyet etmişti.[388] Şikayetinde Van'da aciliyet arz eden ıslahatların yapmasının zaruretinden bahseden Şemsi Paşa, muktedir ve faal bir valiye şiddetle ihtiyaç duyulduğunu bildirmişti. Şemseddin Bey'in bu süreci yürütmesinin mümkün olmadığı ve elinden bir şey gelmeyeceğini söyleyip, padişahın bu duruma acilen müdahale etmesini talep etmişti.[389] Şemsi Paşa, Şemseddin Bey'den sonra getirildiği Van vali vekilliği döneminde 4. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa ile anlaşmazlık yaşamış ve vali vekilliği uzun sürmemişti.[390] Şemsi Paşa'nın İngiliz ve Fransız konsoloslarıyla

[385] Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 30.
[386] Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (çev.) Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 147-150.
[387] Janet Klein, *a.g.e.*, s. 244-247. Şemseddin Bey ile kayınpederi Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın yolları aynı dönemde, Vilâyât-ı Sitte'nin (Erzurum ve Van) iki valisi olarak kesişmişti. Kayınpeder ve damadının yolları sonraki dönemlerde Eyâlât-ı Mümtâze (Mısır ve Trablusgarp) komiser ve naibi olarak kesişecek ve nihayetinde her ikisinin de ebedî istirâhatgâhı Sahrayıcedid mezarlığı olacaktır.
[388] Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, s. 191.
[389] BOA, Y.E.E., 132/18, 9 Teşrinisani 1312/21 Kasım 1896.
[390] Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilâyeti*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2018, s. 107.

ilişkisini iyi tutmaya özel bir gayret gösterdiği ve konsolosların da gerekmesi halinde Şemsi Paşa lehine girişimde bulundukları ilgili konsolosluk raporlarına yansımıştı. Konsolosluk raporlarına göre, paşalar arası anlaşmazlığın temel nedeni Van'daki askerî idarecilerin sınırlarının belirlenmemiş olması ve taburların komuta yetkisinin kesişmesiydi.[391]

Bu genel çerçeve içerisinde, Şemseddin Bey'in göreve geldiği ortama ve yaptığı faaliyetlere daha yakından bakılabilir. 14 Haziran 1896 gecesi başlayan Van Ermeni İsyanı, 4. Ordu ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın yirmi tabur asker ile müdahalesi neticesinde 24 Haziran'da kontrol altına alındı. 10 ve 15 Eylül 1896'da yeniden isyan teşebbüsleri olmuşsa da olayların büyümesine müsaade edilmedi.[392] Yüzlerce vatandaş ve askerin ölümüne sebebiyet veren komitecilerin muhakemesi için sıkıyönetim ilan edildi ve Saadettin Paşa başkanlığında Divan-ı Harp kuruldu. Van ile sınırlı kalmayan olaylar, şark vilayetlerindeki ıslahat politikalarının daha fazla gündemde kalmasına neden oldu.[393] Babıali, 29 Temmuz 1896'da Avrupa devletleri büyükelçilerinin katılımı ile toplantı tertip etti ve Taşnak Komitesi tarafından organize edilen ve uluslararası anlamda ses getiren olaylara dair bilgilendirme yaptı.[394] Dış baskılar sonucu 15 Temmuz 1896'da çıkarılan af ile tutuklu tüm komiteciler serbest bırakıldı. 22 Aralık 1896'da çıkarılan genel af ile Ocak 1897 itibariyle tüm mahkumlar tahliye edildi.[395]

Şemseddin Bey, Van'da yaşanan sıkıntılı ortamın izalesi ile asayişin temin ve muhafazası için alınması gereken tedbirleri Babıali'ye bildirmişti. Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti, söz konusu tedbirlerin tetkik edilerek yapılması icap edeceklere dair padişah iradesi çıkarılması gerektiği bildirildi.[396] Şakir Paşa, bir buçuk iki aydan beri alışveriş bahanesiyle Rusya ve İran'a giden bazı Ermeniler hakkında, Erzurum ve Van valilerinden malumat istemişti. Şakir Paşa yazısında, söz konusu kişilerin önemli Ermeni fedailerinden olduklarına dikkat çekmiş ve Rusya ve İran'a gidiş gerekçelerine dair iki ihtimali gündeme getirmişti. Şakir Paşa'nın gündeme getirdiği birinci ihtimal, Osmanlı

[391] Şemsi Paşa'nın görevi esnasında birçok konuda İngiliz konsolosuyla iş birliği yapması raporlara yansımıştır. Şemsi Paşa, Babıali'den gelen ıslahat talimatlarını İngiliz konsolosuyla müzakere etmiş, bu yaklaşımı konsolos tarafından takdir edilmişti. İngiliz ve Fransız konsolosları, Şemsi Paşa ile Mehmed Zeki Paşa arasındaki mücadeleye, sefaretleri vasıtasıyla Babıali üzerinden müdahil olmuşlardı. Bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908,* s. 205.
[392] Emel Demir Görür, *a.g.e.,* s. 90; Tarık Ziya Arvas, *a.g.e.,* s. 113-114.
[393] Şeyhmus Bingül, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 457-467; Dilşen İnce Erdoğan, *a.g.e.,* s. 337-372.
[394] Emel Demir Görür, *a.g.e.,* s. 90-91.
[395] Tarık Ziya Arvas, *a.g.e.,* s. 114, 310.
[396] BOA, İ.HUS., 49/66, 3 Ağustos 1312/15 Ağustos 1896.

Devleti sınırları haricindeki Ermenileri fesada teşvik etmek üzere, İran ve Rusya'da bulunan Ermeni komite yöneticilerinin talebine istinaden gidiyor olabilecekleri, ikinci ihtimal ise buradaki Ermenilerin dışardan kuvvet tedarik etmek maksadıyla bu faaliyeti yapıyor olabilecekleriydi.[397] Şemseddin Bey'in Şakir Paşa'ya verdiği cevap, Şemseddin Bey'in özelde Ermeni meselesi olmak üzere, sosyal ve siyasal meselelere bakışına dair önemli ipuçları vermektedir. Şemseddin Bey'e göre son yaşanan olaylar Ermeni toplumunu oldukça hassas bir noktaya getirmişti. Giderilmesi mümkün olmayan korku ve mevcut ekonomik sorunların etkisi ile Ermenilerin ülkeyi terk etmeyi düşünmeleri anlaşılabilir bir durumdu. Son dönemde Dahiliye Nezareti'nin bilgisi dahilinde, devlet ve vatandaş ile herhangi bir problemi olmayan kişilere pasaport verilmeye başlanmıştı. Günlük ortalama on beş kişiye pasaport verilmekteydi ve pasaport alıp sınır geçişini bekleyen iki yüz Ermeni bulunmaktaydı. Pasaportsuz olanların iadesi için Muradiye Kaymakamlığı ve Bayezid Mutasarrıflığı'na gereken uyarı yapılmıştı. Rusya'ya giden Ermeniler arasında geri dönmeyecek ve Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyette bulunacakların olması mümkündü. Ancak kimlerin zaruret, kimlerin sûiniyet ile gittiklerinin ayrımını yapmak mümkün değildi. Şemseddin Bey, memurların meseleye dikkat ve itina ile yaklaşmaları için uyarılmaları gerektiğini de bildirmişti.[398]

Islahat kapsamında Diyarbakır, Erzurum, Sivas ve Van gibi doğu vilayetlerinde taşra idarî teşkilatında birtakım düzenlemeler yapılmaktaydı. Bu çerçevede Şemseddin Bey, Van'da ilk tahkikat heyetini teşkil etti. 12 Kasım 1896'da nahiye teşkilatında bu aşamada gayrimüslim kaymakam tayinini mahzurlu görerek, yalnız iki kazaya gayrimüslim kaymakam muavini tayinini Babıali'ye arz etti. İhtiyaç halinde jandarmanın nüfus oranında Hristiyanlara da verilmesi için, talep toplamak üzere halka duyuru yaptı.[399] Şemseddin Bey, vilayette bir taraftan aşiretlerin gayrinizami hareketlerini dizginlemeye çalışırken, diğer yandan ıslahat kapsamında hapishane yapılması, hastane şartlarının iyileştirilmesi ve ihtiyaç sahiplerine yapılacak yardımların plan ve koordinesi faaliyetlerini yürütmekteydi.[400]

Şemseddin Bey, yürüttüğü ıslahat çalışmalarıyla beraber diplomatik faaliyetlere de devam etmekteydi. Babıali'nin talimatları doğrultusunda Kasım 1896'da Fransız ve İngiliz konsoloslarına yapılan ıslahat çalışmaları hakkında bilgi verdi. Bu çalışmalardan

[397] BOA, Y.EE., 131/49, lef. 1, 13 Ağustos 1312/25 Ağustos 1896.
[398] BOA, Y.EE., 131/49, lef. 3, 15 Ağustos 1312/27 Ağustos 1896.
[399] BOA, Y.PRK.UM., 36/37, lef. 2; BOA, Y.PRK.ASK., 116/21 lef 11, 31 Teşrinievvel 1312/12 Kasım 1896.
[400] Şeyhmus Bingül, *a.g.t.*, s. 333, 496, 550.

bazıları, vali muavini ile iki kaymakam muavininin atanması, tahkikat-i evveli heyetlerinin oluşturulması, gayrimüslimlerin jandarma teşkilatında görev alabileceklerine dair bilgilendirme yapılması, kadın mahkumlar için hapishane ve hasta tutuklular için hastane kiralanmasıydı. Şemseddin Bey, Şubat 1897'de Tesrî-i Muamelat Komisyonu'na, ıslahat layihası kararlarının nahiyeler hariç tamamlandığını bildirdi.[401] Şemseddin Bey, Van'daki görevi esnasında eğitim çalışmaları[402], yetim kalan Ermeni çocuklarına yönelik çalışmalar[403], vilayet dahilinde telgrafhane yapımı[404] gibi farklı alanlarda faaliyet yürüttü.

Şemseddin Bey'in maaşı, 1897 (R. 1313) yılında devlet memurlarının maaşlara yapılan genel tensikat kapsamında 13 Mart 1897'de 18.000 guruşa tenzil edildi.[405] Tensikata neden olan malî krizin, Girit isyanı, İstanbul'daki Ermeni olayları ve Osmanlı Bankası işgali gibi farklı sebepleri vardı. Şakir Paşa'nın Vilayet-i Sitte teftişi sonunda hazırladığı layihaya göre, Ermeni olayları nedeniyle Anadolu'da oluşan asayişsizlik vergi kaçırma olaylarını artırmış, bu durum gelirlerdeki düşüş ve vergilerdeki yükselişin gerekçesi olmuştu.[406] 1896 (R. 1312) bütçesindeki açık üzerine, Maliye Komisyonu yaptığı incelemeler neticesinde, devlet görevlilerinin maaşında %10 kesintiye gidilmesi kararlaştırılmıştı.[407] Şemseddin Bey'in maaşında yapılan kesintinin arka planı bahsi geçen tasarruf tedbirleriydi.

Şemseddin Bey'in ağırlıklı olarak Ermeni meselesiyle iştigal ettiği Van valiliği, oldukça yorucu ve yıpratıcı geçti. Şemseddin Bey, 9 Nisan 1897 tarihinde, "*çok acil*" notu ile gönderdiği şifreli telgrafta görevden affını istedi. Sağlık problemlerini gerekçe gösteren Şemseddin Bey, vilayetin ağır şartlarına ve zorluklarına karşı daha tecrübeli birinin valiliğe atanmasını talep etti.[408] Şemseddin Bey'in bu telgrafında, vilayetteki askerî yetkililerle yaşadığı sorunlardan hiç bahsetmeyerek olayların gerçek sebeplerini beyan etmekten imtina etmesi o'nun mutedil kişiliği ile izah edilebilir.

---

[401] Emel Demir Görür, *a.g.e.*, s. 348-349. Kitapta Şemseddin Bey'den Paşa olarak bahsedilmiştir, oysa Şemseddin Bey Trablusgarp görevi öncesi, 20 Ekim 1912 yılında vezaret tevcihi ile Paşa unvanı almıştır.
[402] BOA, MF.MKT., 349/14, 9 Receb 1314/2 Kanunievvel 1312/14 Aralık 1896.
[403] BOA, DH.TMIK.M., 32/77, 12 Nisan 1313/24 Nisan 1897.
[404] BOA, DH.TMIK.S., 7/108, 9 Mart 1313/21 Mart 1897.
[405] BOA, DH.SAİDd., 10/959.
[406] Şevket Kamil Akar, *a.g.t.*, s. 141-142.
[407] Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 104-105.
[408] "*Zaaf-ı vücud u husûsiyat-ı hali çakeranem sebebiyle vilayetin müzâyaka-i şedide ve ahval-i müşkilesine karşı te'min-i hüsn-ü idareye kat'iyyen muktedir olamadığım cihetle derece-i iktidârı ve tecârib vâkıası ahval-i hazıra ile mütenasib bir zâtın vilayete ta'yiniyle çakerlerinin affım hususunun tefrih ve istirhamını bilmecburiyye mücaseret eylerim*" Bkz. BOA, A.}MKT.MHM., 670/2, lef. 2, 28 Mart 1313/9 Nisan 1897.

Yaver-i Ekrem Müfettiş Şakir Paşa, Van'daki ortamın hassasiyetine binaen, Şemsi Paşa'nın 21 Kasım 1896'daki şifreli telgrafıyla talep ettiği vali değişikliği talebinin uygun olmayacağı kanaatindeydi. Vali ve kumandan arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın, vilayette bir yönetim zafiyeti görüntüsü oluşturma ihtimaline karşı her iki tarafa nasihat ve itidal tavsiyesinde bulunulmasını önerdi. Şakir Paşa'nın bu tavsiyesi doğrultusunda sadrazamlık, 16 Nisan 1897'de kumandanlık ve valiliği itidale davet etti, bu nazik dönemde vilayetin en büyük memurları arasındaki ihtilaftan vaz geçilmesini ve maddi/manevi mesuliyet oluşturacak tavır ve hareketlerden uzak durulmasını istedi.[409] Fakat rical-i devlet tarafından vilayetteki idarî çok başlılığın sürdürülemez olduğu görülmüş olacak ki 8 Mayıs 1897'de Şemseddin Bey'in Van Valiliğinden istifası kabul edildi ve yerine vekaleten 8. Nizamiye Fırka Kumandanı Ferik Şemsi Paşa tayin edildi.[410] 1897 (H. 1315) yılı Van Vilayeti Salnamesi'nde, vali olarak Mehmed Şemseddin Bey görülmekle birlikte, "*Salnâmenin basımı sırasında vukû bulan değişiklikler/tâyinler/rütbeler*" kısmında, valiliğe vekaleten Şemsi Paşa'nın getirildiği belirtilmiştir.[411] Aynı yıla ait Devlet Salnamesi'nde ise bâlâ rütbesindeki rical arasında Şemseddin Bey, Van valisi olarak geçerken, Van Vilayeti kısmında ise vali vekili olarak Şemsi Paşa'nın ismine yer verilmiştir.[412]

Şemseddin Bey'in Van Valiliğinden istifasından bir gün sonra sadaret, Dahiliye Nezareti ve Seraskerliği görev değişikliği hakkında bilgilendirdi.[413] 4. Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa, 12 Mayıs 1897'de Erkan-ı Harbiye'ye Şemsi Paşa'nın Şemseddin Bey hakkındaki iddialarını gönderdi. Şemsi Paşa'ya göre, Şemseddin Bey görevinde kalmak için İngiliz konsolosluğu vasıtasıyla girişimde bulunmaktaydı.[414] Şemsi Paşa, 14 Mayıs 1897'de vali vekili olarak acildir notuyla Dahiliye Nezareti ve Seraskerliğe yazdığı şifreli telgraflarında iddialarını daha da ileri götürdü. Şemsi Paşa, Şemseddin Bey'in Ermeni Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi ile birlikte Ermenileri tahrike yönelik bir tertip içinde olduğunu iddia etti ve Şemseddin Bey'in biran evvel

[409] BOA, A.}MKT.MHM., 670/2, lef. 1, 3, 4, 4 Nisan 1313/16 Nisan 1897.
[410] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HUS., 53/33, 6 Zilhicce 1314/26 Nisan 1313/8 Mayıs 1897. Sadrazamlığın 24 gün gibi kısa bir sürede karar değiştirerek Şemseddin Bey'i görevden alması ve yerine Şemsi Paşa'yı vekaleten Vali ataması İngiliz raporlarına farklı şekilde yansımıştır. Buna göre birbirleriyle anlaşamayan Şemsi Paşa ve Mehmed Zeki Paşa arasında Van'daki taburların komutası hususunda çıkan kavga çıkmış, Fransız ve İngiliz konsoloslukları İstanbul'daki sefirleri üzerinden Babıali'ye Şemsi Paşa lehine baskı yapmış ve bunun sonucu olarak Şemsi Paşa, Van taburlarının komuta yetkisiyle Van valiliğine getirilmiştir. Bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, s. 205.
[411] *Van Vilayeti Salnamesi*, 1315/1897, s. 134, 211.
[412] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1315/1897, s. 43, 492.
[413] BOA, BEO., 948/71090, lef. 1, 27 Nisan 1313/7 Zilhicce 1314/9 Mayıs 1897.
[414] BOA, BEO., 948/71090, lef. 5, 30 Nisan 1313/12 Mayıs 1897.

Van'dan ayrılması gerektiğini bildirdi.[415] Sadaret, aynı gün Şemseddin Bey'i Van'dan hemen ayrılması gerektiği hususunda uyardı.[416]

Şemseddin Bey, tüm bu iddia ve ithamlara 15 Mayıs 1897'de "*sâbık Van valisi Şemseddin*" imzasıyla, sadarete gönderdiği kısa bir yazıyla cevap verdi. Öncelikle valilik görevinin devamı hususundaki girişim iddialarına cevaben, kendisinin 9 Nisan 1897'de görevden affını talep ettiğini ve istifasının kabulüne dair telgrafı 12 Mayıs'ta aldığını belirtti. Bu ifadeleriyle detay ve polemiğe girmeksizin Şemsi Paşa'nın iddialarının yersiz ve aynı zamanda ayrılmak istediği bir göreve iade edilmesi için teşebbüste bulunmasının abes olduğunu ima etti. Şemseddin Bey, istifasının kabul edildiği 12 Mayıs 1887 tarihi itibariyle "*derhal terk-i me'mûriyet ve devr-i vezâif*" ettiğini bildirdi. Bir an evvel Van'dan ayrılmak istediği fakat birikmiş maaşlarının ödemesinin yapılmaması, yol parasının olmaması ve esnafa 25.000 guruştan fazla borcu bulunması nedeniyle Van'dan ayrılamadığını belirtti. Van'dan ayrılabilmesi için hiç olmazsa iki maaşının ödenmesini talep etti.[417] Sadaret, Şemseddin Bey'in talebini süratle gereği yapılmak üzere Maliye Nezareti'ne gönderdi.[418] Şemseddin Bey, Yıldız Sarayı'na gönderdiği yazıyla 12 Mayıs günü aynı zamanda şifre anahtarı ve sair malzemeyi de devir-teslim ettiğini ve borçları nedeniyle beş gün gecikmeli olarak 17 Mayıs'ta Van'dan ayrıldığını bildirdi.[419] Şemsi Paşa, 31 Mayıs 1897'de kendi gayreti ile Şemseddin Bey'in ailesine 45.000 guruş ödediğini haber verdi.[420] Şemseddin Bey, 16 Haziran 1897'de Trabzon'dan İstanbul'a doğru yola çıktı.[421]

Şemseddin Bey'in istifası, görev devri ve Van'dan ayrılışına dair yazdıkları ile Şemsi Paşa'nın aynı sürece ilişkin iddiaları, aralarındaki güven eksikliğini göstermektedir. Şemsi Paşa, 21 Kasım 1896'da Şemseddin Bey'i Saray'a şikâyet etmiş Şemseddin Bey'in ayrılış sürecine dair yazdıklarında çok ciddi ithamlarda bulunmuş olmasına rağmen Şemseddin Bey, iddiaları ciddiye almamış ve bu vahim ithamlara doğrudan cevap verme gereği duymamıştır. İkisi arasındaki tarz ve üslup farklılıklarının da karşılıklı önyargılarını büyüttüğü ve bazı ithamlara zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Şemsi Paşa'nın özellikle İngiliz

[415] BOA, BEO., 948/71090, lef. 2, 4; BOA, BEO., 950/71241, lef. 2; BOA, DH.ŞFR., 209/2, 2 Mayıs 1313/14 Mayıs 1897.
[416] BOA, BEO., 950/71241, lef. 1, 2 Mayıs 1313/14 Mayıs 1897.
[417] BOA, BEO., 950/71240, lef. 2, 3 Mayıs 1313/15 Mayıs 1897.
[418] BOA, BEO., 950/71240, lef. 1, 5 Mayıs 1313/17 Mayıs 1897.
[419] BOA, Y.PRK.UM., 38/45, 5 Mayıs 1313/17 Mayıs 1897.
[420] BOA, DH.ŞFR., 209/110, lef. 1-1, 1-2, 1-3, 19 Mayıs 1313/30 Mayıs 1897.
[421] *Hizmet*, S. 1105, 17 Haziran 1897, s. 3.

konsolosuyla yakınlığına rağmen Şemseddin Bey'i İngiliz konsolosluğu ile ilişkilendirme çabası dikkat çekicidir. Şemsi Paşa'nın iddialarında geçen girişimlere dair diğer bir ihtimal de Ermeni Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi'nin Şemseddin Bey'in bilgisi haricinde Şemseddin Bey adına bu faaliyetlerde bulunmuş olabileceğidir. Söz konusu teşebbüslerin, İngiliz konsolosluğu tarafından Şemsi Paşa'ya yanlış/faklı intikal ettirilmiş olması mümkündür. Fakat her halükârda Yıldız Sarayı tarafından bu iddiaların pek de ciddiye alınmadığı söylenebilir. Zira Şemseddin Bey, sonraki süreçte başta Tahran Sefareti olmak üzere önemli ve üst düzey devlet görevlerine getirilmiştir.

Şemseddin Bey, Van'da göreve başladığı andan itibaren şehrin birikmiş sorunlarının çözümü için yoğun bir mesai harcamış ve vilayette asayiş, güven ve huzurun tesisi için ciddi bir gayret göstermişti. Aynı zamanda şehrin gelişim ve imarına dair çalışmalar da yürütmüştü. Bu kadar yoğun bir çalışma içerisindeyken, bir yandan da daha önce toplanan malumatlar ekseninde bir salname neşri için de çalışmalar yapmaktaydı. Nihayet Van Vilayetine dair ilk ve tek salname onun döneminde vücuda getirilmişti.[422]

Bu dönemde Van Valiliği ateşten gömlekti ve Şemseddin Bey içinde bu zorlu görev uzun süreli olmadı. 1895-1898 arasında Van'da dört faklı vali görev yapmıştı.[423] Van'da valilerin sıklıkla değiştirilmesinin muhtelif sebepleri vardı. Bölge şartlarının getirdiği zorluklar, idarî anlamdaki yetki ve otorite karmaşası, farklı eğilim ve karakterdeki devlet görevlilerinin yaklaşımları ve bölge meseleleri üzerine azami düzeyde dikkatini teksif etmiş konsolosluk görevlilerinin müdahaleleri söz konusu sebeplerin başta gelenlerindendir.

Şemseddin Bey Van'dan ayrıldıktan sonra Temmuz 1897'de malî sorunlar yaşamaya başladı. Benzer durumda olan kamu görevlileri gibi kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmesini talep etti. Sadaret, bu talebi Mülkiye Tekâüd Sandığına gönderdi.[424] Şemseddin Bey'in adı 25 Temmuz 1897'de Beyrut Valiliği için gündeme gelmesine rağmen söz konusu tayin gerçekleşmemiş[425] ve Beyrut'a vali olarak Reşid Mümtaz Paşa atanmıştı.[426] Şemseddin Bey'e bir miktar maaşı bağlanmıştı, fakat bu maaş yetersizdi. Van'dan dönerken 200 lira borç almak zorunda kalmıştı ve şiddetli bir geçim sıkıntısı

[422] *Van Vilayeti Salnamesi*, 1315/1897, s. 7.
[423] Temmuz 1895'den Mart 1898'e kadar sırasıyla, Ahmed Nazım Paşa, Mehmed Şemseddin Bey, Şemsi Paşa ve Tahir Paşa, Van Valiliğinde bulundu. Bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 41.
[424] BOA, BEO., 976/73148, 10 Safer 1315/28 Haziran 1313/11 Temmuz 1897.
[425] BOA, Y.PRK.A., 11/60, 24 Safer 1315/12 Temmuz 1313/25 Temmuz 1897.
[426] Bu tayinde Arap İzzet Paşa'nın etkisi olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, s. 62.

yaşamaktaydı. Şemseddin Bey, 14 Ağustos 1897'de, "*tensîb buyurulacak bir suretle ikdâr ve pençe-i zarûretten tahlîsi*" için yeni bir göreve atanmasını talep etti.[427]

[427] BOA, Y.PRK.UM., 39/73, 15 Rebiülevvel 1315/14 Ağustos 1897.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ TAHRAN SEFARETİ

2.1. Şemseddin Bey'in Tahran Sefirliği Dönemindeki İcraatları

Münif Paşa'nın Nasırüddin Şah'ın ellinci yılını kutlamak üzere çıktığı Tahran yolculuğu, 9 Mayıs 1896'de ikinci Tahran Sefaretine dönüşmüştü. Münif Paşa'nın söz konusu tarihten, 16 Ağustos 1897'de Tahran'dan ayrılmasına müsaade edildiği zamana kadar Tahran'da görev yaptığı dönem, Münif Paşa açısından bir sürgün dönemiydi. Tahran'a geldiğinden beri hasta olan Münif Paşa'nın sağlığı her geçen gün kötüleşmiş, doktorların tebdil-i hava önerisi doğrultusunda Tahran'a tayininin üzerinden daha bir ay bile geçmemişken, Sefaret Başkatibini maslahatgüzar bırakarak iki ay süreyle İstanbul'a gitmek üzere izin talebinde bulunmuştu.[428] Münif Paşa, 16 Eylül 1896'da Tahran'daki sefirlik maaşının İstanbul'daki mazuliyet maaşının yarısından az olmasındaki acayipliğe dikkat çekerek, ya maaşının yükseltilmesi veya istifasının kabulünü istemişti.[429] Tahran Sefareti Başkatibi ve Ateşemiliteri başta olmak üzere bazı sefaret memuruyla sorunlar yaşayan Münif Paşa, ilgili memurlar tarafından sefaret memurlarına hakaret ettiği, şahsi amaçlarla gereksiz telgraflar çektirdiği, sefaret mutfağını kapatıp memurları lokantada yemeğe mecbur ettiği, sefaret eşyasını satarak sefarethaneyi kapatmaya çalıştığı gibi bir takım iddia ve suçlamalara muhatap olmuştu.[430] Henüz on üç yaşındaki hasta kızının vefat haberini yaklaşık kırk gün sonra, 31 Mart 1897'de alan Münif Paşa'nın teessürü bir kat daha artmıştı.[431] Tahran Sefareti'nde yaşanan idarî ve malî sorunlar ziyadesiyle birikmiş ve sefaretteki kaos son raddesine gelmişti. Sefaretin durumu hakkında "*evliyâ-yı umûrun cidden nazar-ı dikkat ve merhametlerini"*[432] isteyen Münif Paşa tam bir çaresizlik içindeydi. Nihayet 16 Ağustos 1897 tarihinde, Münif Paşa'nın yerine tayin edilecek sefir gelene kadar, sefaret ateşemiliterini maslahatgüzar olarak bırakmak suretiyle Tahran'dan ayrılmasına müsaade edilmişti.[433]

Münif Paşa'nın zoraki Tahran Sefaretinin devam ettiği dönemde, İran'ın Osmanlı fevkalade sefiri Sultan Abdülhamid'e maruzatta bulunmuş, padişah da bu maruzata dair

[428] BOA, Y.MTV., 143/96, lef. 2, 3 Haziran 1896.
[429] "*İstanbul'da ma'zûliyet maaşım yirmi iki bin beş yüz guruş iken bu kadar uzak yerde me'mûriyet maaşımın on bin guruş olması hiçbir zaman ve mekânda misli görülmemiş garâib-i ahvâldendir*." Bkz. BOA, Y.MTV., 146/30, 16 Eylül 1896.
[430] BOA, Y.PRK.EŞA., 25/62, lef. 1-5, 11 Teşrinisani 1312/23 Kasım 1896.
[431] BOA, HR.SFR.20, 34/70, 27 Şevval 1314/19 Mart 1313/31 Mart 1897.
[432] BOA, HR.SFR.20, 35/35, 8 Mayıs 1313/20 Mayıs 1897.
[433] BOA, İ.HUS., 55/44, 16 Rebiülevvel 1315/4 Ağustos 1313/16 Ağustos 1897.

görüşünü raporlaması için, Salih Münir Bey'i görevlendirmişti.[434] Salih Münir Bey, Abdülhamid tarafından Hariciye Nezareti'nde özel bir misyonla görevlendirilmiş bir kişiydi. "*Yabancı elçilerle mahremâne münasebet*" kurmakta, "*Münir kulları*" mahlası ile hazırladığı mahrem raporları Sultan Abdülhamid'e arz etmekteydi.[435] Söz konusu görüşmede, ilk Tahran görevi vesilesiyle Şemseddin Bey'in de adı geçmişti. Şemseddin Bey'in dinî vazifelerini icrada gösterdiği metanet, sebat ve kararlık sebebiyle çok saygın bir kişi olduğundan bahsedilmiş, İran'da oldukça etkili olan ulema tarafından da sevilip takdir edildiği belirtilmişti.[436] Salih Münir Bey'in elçilik tayinlerindeki özel görevi göz önünde bulundurulduğunda[437] bu raporun, Münif Paşa sonrası için yapılacak yeni görevlendirmede, Şemseddin Bey'in isminin öne çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. Raporun hazırlandığı 10 Nisan 1897 tarihi, Şemseddin Bey'in Van valiliğinden affını istediği tarihin ertesi gününe tekabül etmektedir.

Münif Paşa'nın Tahran'dan ayrılmasına müsaade edilmesinden beş gün sonra 21 Ağustos 1897'de Şemseddin Bey'in Tahran Sefaretine tayini hususunda irade çıkarıldı.[438] 27 Ağustos 1897'de tayin için İran hükümetinin onayı alındı[439] ve Şemseddin Bey, 13 Eylül 1897'de 13.500 guruş maaş ve 9.000 guruş tahsisatla ikinci kez Tahran Sefiri oldu.[440] Şemseddin Bey'e 16 Şubat 1898'de, birinci rütbeden Mecîdî Nişanı tevcih edildi.[441]

Şemseddin Bey Tahran'a Muzafferüddin Şah'a "*murassa imtiyaz nişanı*" götürmek üzere görevlendirilen bir heyetle birlikte gitti. Şaha nişan tevcih görevi, önce Ferik Abdullah Paşa'ya verildi ise de sonra değiştirildi ve görev Erkan-ı Harbiye Mirlivalarından Mehmed Rebii Paşa'ya tevdi edildi.[442] Mehmed Rebii Paşa refakatinde

---

[434] BOA, Y.PRK.TŞF., 4/108, lef. 1-2, 29 Mart 1313/10 Nisan 1897.
[435] Kasım Hızlı, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi*, Timaş Akademi, İstanbul 2022, s. 52; Sedat Kanat, *a.g.e.*, s. 148.
[436] "*vezâif-i dinîyesinin icrasında göstermiş olduğu metânet ve sâlabet hasebiyle bir mevki'-i mümtaz-ı fevkalâde ihrâz etmiş ve mâlûm-ı şâhâneleri buyurulduğu üzere İranca pek nüfuzlu bulunan heyet-i ulemâ tarafından mazhar-ı takdir ü sâyiş olmuş olduğu*" Bkz. BOA, Y.PRK.TŞF., 4/108, lef. 1-2, 29 Mart 1313/10 Nisan 1897.
[437] Kasım Hızlı, *a.g.e.*, s. 51.
[438] BOA, İ.HUS., 55/117, 21 Rebiülevvel 1315/9 Ağustos 1313/21 Ağustos 1897.
[439] BOA, Y.A.HUS., 376/4, lef. 3., 27 Ağustos 1897.
[440] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HR., 356/21, 15 Rebiülahir 1315/1 Eylül 1313/13 Eylül 1897. Sadrazam arzı ile atamaya uygunluk verilmesi arasındaki on dört günlük bekleme, bu tayin hususunda bir miktar tereddütler bulunduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Sicill-i Ahval defterine göre maaşı 25 Rebiülevvel 1316/1 Ağustos 1314/13 Ağustos 1898'de 4.500 guruş artırılarak 18.000 guruşa çıkarıldığı belirtilmişse de Muzafferüddin Şah'ın İstanbul'u ziyareti esnasında, 9 Cemaziyelahir 1318/21 Eylül 1316/4 Ekim 1900 tarihinde, Bkz. BOA, İ.HR., 368/51, maaşının 30.000 guruşa çıkarılmasına dair yazışmalardan söz konusu tarihte maaşının, ilk tayininizdeki maaşı olan 13.500 guruş olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, BEO., 1583/118708, 18 Cemaziyelahir 1318/30 Eylül 1316/13 Ekim 1900.
[441] BOA, İ.TAL., 130/81, 24 Ramazan 1315/3 Şubat 1313/16 Şubat 1898. Sicill-i Ahval Defterinde nişan tevcihi için iradenin çıktığı tarih yerine Sadrazam arzı tarihi olan 16 Ramazan 1315/8 Şubat 1898 tarihi verilmiştir. Bkz. BOA, DH.SAİDd.
[442] BOA, İ.HUS., 62/17, 7 Şevval 1315/16 Şubat 1313/1 Mart 1898.

Şemseddin Bey ve Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari'den Binbaşı Mazhar Bey'in de bulunduğu heyet 2 Mart 1898'de vapur ile İstanbul'dan Batum'a doğru hareket etti. Osmanlı heyeti, 6 Mart'ta Batum'dan Tiflis'e doğru yola çıktı ve 14 Mart'ta Türk-İran sınırına vardı. Heyet, sınırdan itibaren mihmandar refakatinde yoluna devam etmek suretiyle 27 Mart 1898'de Tahran'a ulaştı.[443]

Mehmed Rebii Paşa, 30 Mart 1898'de İmtiyaz Nişanını şaha takdim etti ve şahı yapacağı Avrupa gezisi kapsamında İstanbul'a davet etti. Muzafferüddin Şah, bu davete icabet edecek ve 1900 yılındaki ilk Avrupa seyahatinde İstanbul'a gelecekti. Nişanı büyük bir memnuniyetle göğsüne takan Muzafferüddin Şah, Azerbaycan Türkçesiyle yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki muhabbeti artıracağını ümit ettiği dostluk nişanından dolayı padişaha teşekkür etti.[444] Muzafferüddin Şah, tören esnasında iki devlet arasındaki samimi dostluğu güçlendirmek için selefine göre daha büyük bir gayret ve çaba göstereceğine dair teminat verdi.[445]

Muzafferüddin Şah'a gönderilen nâme-i hümâyunlar, önce 14 Eylül 1897'de hazırlanmış[446], sonra Hariciye Nezareti'nin talebi üzerine 26 Şubat 1898'de tekrar yazdırılmıştı.[447] Söz konusu nâme-i hümâyunlar 30 Mart 1898'deki kabulde Şemseddin Bey tarafından, iki devlet arasındaki dostluk ve ittihadı teyit eden bir konuşma ile birlikte şaha takdim edildi.[448] Şemseddin Bey, Farsça olarak yaptığı konuşmasında Türk ve Acem milletlerinin birliğinin önemine dikkat çekti.[449] Bahsi geçen nâme-i hümâyunlara karşılık şah, cevabi dostluk mektubu ile mukabelede bulundu. Muzafferüddin Şah mektubunda, Şemseddin Bey'in İran'a ikinci kez sefir-i kebir olarak tayin edilmesinden duyduğu memnuniyeti bildirdi. Mektubunda, Şemseddin Bey'i kabulü sırasında kendisinden iki devlet arasındaki samimi dostluk ve muhabbeti güçlendirmesini beklediğini belirten

---

[443] Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 140; BOA, Y.PRK.PT., 16/112, 6 Mart 1898; *Yeni Asır*, S. 258, 7 Mart 1898, s. 2. Şemseddin Bey'in Tahran'a gelişi sırasında teşrifat memuru hademe ve İran şahı tarafından Osmanlı heyetinin karşılanması için gönderilen mihmandar için 5.794 guruş tahsisat yapıldı. Bkz. BOA, İ.HR. 357/70, lef. 2, 4 Rebiülevvel 1316/11 Temmuz 1314/23 Temmuz 1898.

[444] Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", s. 142, 145, 146; BOA, Y.PRK.NMH., 7/42, 31 Mart 1898.

[445] BOA, Y.MTV., 175/96, 30 Mart 1898.

[446] BOA, Y.A.RES., 88/85, lef. 1-3, 16 Rebiülahir 1315/2 Eylül 1313/14 Eylül 1897. Nâme-i hümâyunda Şemseddin Bey'in "*birinci rütbeden mecîdî*" nişanına haiz olduğu belirtilmişse de ilgili nişan, beş ay sonra 16 Şubat 1898'de tevcih edilmiştir.

[447] BOA, İ.HR., 358/5, lef. 1-2, 5 Şevval 1315/14 Şubat 1313/26 Şubat 1898.

[448] BOA, Y.A.HUS., 383/139, lef. 3, 19 Mart 1314/31 Mart 1898.

[449] Melike Sarıkçıoğlu, "İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası ve İran'ın Panislamizm'e Bakışı", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik, I. cilt [İç ve Dış Siyaset]*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 286.

Muzafferüddin Şah mektubunu, iki devletin dostluk ve ittihadının peygamberin risalesini kuvvetlendirecek mertebede olması temennisiyle bitirdi.[450]

Şemseddin Bey'in İran'da bulunduğu dönemde iştigal ettiği meseleler nelerdi? Bu konularda Şemseddin Bey'in yaklaşım ve tavrı hangi istikamette oldu? Öncelikle Şemseddin Bey, İran'da hürmet edilip saygı gösterilen bir sefirdi. "*Şerefü`l-mekân bi`l-mekîn*" sözü mucibince, bulunduğu makamı kişilik, karakter ve dirayetiyle şereflendiren Şemseddin Bey'e, İran devlet ricali ve şah özel iltifat göstermekteydi. Resmî kabullerde gözlerin üzerinde olduğu ihtiram gösterilen bir misafirdi.[451] O'nun saygınlığı, bulunduğu makamdan ziyade, dinî şahsiyetinin tavır ve duruşuna yansıyan mehabetiyle de irtibatlıydı. İran'da yalnız Osmanlı tebaası değil, diğer Müslüman tebaa da Şemseddin Bey'i kendisine yakın görür, sorunlarının çözümünü o'nda ararlardı.[452]

Basra Körfezi, kadim Mezopotamya coğrafyasını dünyaya bağlayan limanlarıyla, jeopolitik olduğu gibi ticari olarak da önemliydi. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar dört yüzyıl boyunca Osmanlı hakimiyetinde kalan Basra Körfezi, 19. yüzyılın sonlarında önemli nüfuz mücadele sahalarından biriydi.[453] Şemseddin Bey, Tahran'daki görevi sırasında İran'ın Basra Körfezi'ndeki etkinliğini artırmaya yönelik faaliyetlerini yakından takip ederek Saray'a bildirmekteydi. İran'ın 1899 yılında Bender Lenge'ye iki harp gemisi göndermesi üzerine, diğer devletler tarafından atılacak adımların Basra Körfezi'nde yeni bir krize sebebiyet verebileceğine dikkat çeken Şemseddin Bey, Mayıs 1899'da Şah nezdinde girişimde bulunmuş ve Şah'dan gemilerin körfezden geri çektirilmesini istemişti.[454] Şemseddin Bey'in bu girişiminin Abdülhamid'in bölgeye yönelik planlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, bir süredir İran idaresinde olan Hürmüz Adası'nın Osmanlı toprağı olduğunu iddia etmekteydi. Sultan Abdülhamid, 9 Temmuz 1899 tarihli iradeyle bu iddiayı teyit edecek belgelere dair araştırma yapılmasını istemiş fakat söz konusu iddiayı doğrulayacak bir kayıt bulunamamıştı.[455]

---

[450] BOA, Y.EE., 59/44, lef. 1-3, 24 Zilkade 1315/16 Nisan 1898.
[451] *Ma'lûmât*, S. 1034, 5 Nisan 1900, s. 4.
[452] 1900 yılında, Savuçbulak'taki Müslüman halk, beldenin hakiminin bazı muamelelerinden rahatsızlıklarını Şemseddin Bey'e iletmiş, Şemseddin Bey'in durumu Muzafferüddin Şah'a arz etmesi üzerine beldenin hâkimi azledilmişti. Bkz. *Ma'lûmât*, S. 1006, 8 Mart 1900, s. 4.
[453] Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", *DİA*, V, s. 114; İdris Bostan, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. IX (1989), s. 311.
[454] BOA, Y.PRK.EŞA., 32/79, 6 Mayıs 1899.
[455] İdris Bostan, *a.g.e.*, s. 315.

Şemseddin Bey İran'daki sosyal ve siyasal hadiseleri yakinen takip etmekte ve tespitlerini Saray'a raporlamaktaydı. 1898 yılında İran'da hububat hasılatı düşük seviyede gerçekleşmiş ve kış aylarında İran genelinde, özellikle Tahran'da buğday tedarikinde sorunlar yaşanmaya başlamıştı. Hükümet, bu durumun halkta oluşturacağı tepkiden çekinmekteydi. Rusya'dan buğday ithal edip, bedelinin yarısına fırıncılara satarak soruna çözüm üretmeye çalışmışsa da sorunun büyümesine engel olamamıştı. Muharrem ayının da girmesi ile birlikte galeyana gelen halk, tepkisini alım-satım işlerinde İranlılarla rekabet içerinde bulunan Yahudilere yöneltmişti. 10 Haziran 1899'de Tahran'da başlayan gösterilerde çoğunluğu tüccar ve esnaf yirmi binden fazla kalabalık Mescid-i Şâhî'de toplanmış ve on gün boyunca gösteri yapmıştı. Olaylar, sadrazamın ulema ve müçtehitler nazarındaki nüfuzu ile daha fazla büyümeden yatıştırılmıştı.[456] Kıtlık ve pahalılığın sebep olduğu olaylar Eylül 1899'da tekrar şiddetlenmişti. Geçim sıkıntısı içerisindeki halk, İran'ın değişik yerlerinde ayaklanarak tüccar ve esnafa saldırmış, konaklama yerlerini tahrip edip malları yağmalamıştı. Öfkeli kalabalık, Kazvin'de bir Müslüman kadına sataştıkları bahanesiyle, Ermeni tacirlerin ev ve işyerlerine saldırmış, bir konaklama yerini tahrip etmişti. İran hükümeti ve Rus sefareti memurlarından oluşan bir grup olay yerine giderek incelemelerde bulunmuş, Rus Sefirinin girişimleri sonucu, tahrip edilen hanelerin inşası, yağmalanan malların iadesi hakkında irade çıkarılmıştı.[457]

İran'da yaşanan bu kıtlığın Osmanlı Devleti'ni de etkileyen boyutları bulunmaktaydı. Sınırın her iki yakasındaki aşiretler arası ilişkiler dolayısıyla, Osmanlı-İran hududundaki geçişkenlik her daim yüksekti. Dönemsel ihtiyaçlar nedeniyle zaman zaman sınır geçişlerinde birtakım esnekliklere gidilebilmekteydi. Mesela Osmanlı Devleti, 1899 yılı yazında Şemdinli (Şemdinan) ve Yüksekova (Gevar) kazalarındaki zahire ihtiyacı sebebiyle İran'dan zahire getirenlere geçici olarak gümrük vergisi muafiyeti getirmişti. Bu amaçla İran'a gidecek vatandaşlara zorluk çıkarılmaması istenmişti.[458] Hariciye Nezareti, 16 Ağustos 1899'da Tahran Sefareti'ne yazdığı yazı ile İran'dan getirilen zahirenin devlet otoritesinin zayıf olduğu bölgelerde bazı kişiler tarafından cebren iade ettirildiğine dair istihbaratı iletti ve bu durumuna önlenmesi için girişimde bulunulmasını istedi.[459] İran'da devlet düzen ve hiyerarşisinin sağlıklı

[456] BOA, Y.PRK.EŞA., 33/44, 7 Haziran 1315/19 Haziran 1899.
[457] BOA, HR.SFR.20, 45/113, 7 Eylül 1315/19 Eylül 1899.
[458] BOA, HR.SFR.20, 44/123, lef. 1, 7 Temmuz 1315/19 Temmuz 1899.
[459] BOA, HR.SFR.20, 44/123, lef. 3, 4 Ağustos 1315/16 Ağustos 1899.

işlememesi sebebiyle, gümrük vergisi muafiyeti devreye alınamamış ve zahire ihtiyaçları nedeniyle İran'a gitmek durumunda kalan bölge haklı mağduriyetler yaşamaya başlamıştı. Diyarbakır Valiliği, 27 Ağustos 1899'de mezkûr kazalardaki sefaletin sona ermesi için Tahran Sefaretinin konuya müdahil olmasını istemişti.[460] Bölge ahalisi adına Şemdinli'den gönderilen 27 Ağustos 1899 tarihli telgraf, zahire ihtiyacının şiddetlendiğini haber vermekteydi.[461]

Bunun üzerine Şemseddin Bey, İran Hariciye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve elde ettiği malumatı 25 Eylül 1899'de Hariciye Nezareti'ne göndermişti. Buna göre, İran'ın Azerbaycan Eyaletinde mahsul arzında sıkıntı yaşanmış ve İran genelinden özellikle de Azerbaycan bölgesinden zahire ihracı yasaklanmıştı. İran hükümeti Şemseddin Bey'e, mağduriyete sebebiyet verecek böyle bir yasaktan dolayı üzüntü duyduğunu belirtmekle birlikte, kendi ülkesinde kıtlık ve pahalılık olmaması adına böyle bir önlem almak zorunda kalındığını bildirmişti.[462]

İran'daki görevi sırasında Şemseddin Bey'den tarım ve ticaret konularında da malumat istenmişti. Şemseddin Bey, 1899 yılında İzmir Ticaret Odası'nın talebi üzerine İran'daki afyon rekoltesi hususunda araştırma yapmış ve rapor hazırlamıştı. İran, önemli afyon üreticilerinden olması yanında, ticaret yollarının geçiş güzergahında bulunması dolayısıyla da dikkate alınması gereken bir ülkeydi. İran'daki afyon arzı, Osmanlı piyasasını ciddi biçimde etkilemekteydi ve bölge tüccarı işlerini sağlıklı bir şekilde planlamak için İran'daki mahsul durumunu bilmek istemekteydi. İzmir Ticaret Odası, 6 Temmuz 1899'da Tahran Sefareti'nden malumat istemiş, cevap alamayınca piyasaları Londra'dan gelen bilgilerle yönetmişti. İzmir Ticaret Odası, İran mahsulünün az olduğuna dair özel bilginin teyit edilememesinin bölge tüccarının zarar etmesine sebebiyet verebileceğinden endişe etmekteydi. Hariciye Nezareti, konuya dair İzmir Ticaret Odası'nın 12 Eylül 1899 tarihli yazısını, 15 Ekim 1899'da Tahran Sefareti'ne gönderdi.[463] Şemseddin Bey, 25 Aralık 1899'da hazırladığı raporda İran'da ticaret ve ziraat odaları ile istatistik daireleri gibi kurumlar bulunmadığını yazdı ve afyon tüccarından elde ettiği malumatı iletti. Bir kısım tüccar afyon fiyatının yükselmesini bu yıl İran'daki afyon arzının geçen yıla nazaran yüzde otuz düşük olmasıyla izah ederken, bazıları ise Hindistan'daki afyon mahsulatının beklenenden az oluşu ile ilişkilendirmişti.

[460] BOA, HR.SFR.20, 44/123, lef. 4, 15 Ağustos 1315/27 Ağustos 1899.
[461] BOA, HR.SFR.20, 44/123, lef. 5, 15 Ağustos 1315/27 Ağustos 1899.
[462] BOA, HR.SFR.20, 44/123, lef. 10, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.
[463] BOA, HR.SFR.20, 46/26, lef. 2, 31 Ağustos 1315/12 Eylül 1899; BOA, HR.SFR.20, 46/26, lef. 1, 3 Teşrinievvel 1315/15 Ekim 1899.

Şemseddin Bey raporunu, ikinci ihtimalin daha isabetli olabileceğini belirtmek suretiyle göndermişti.[464]

Padişahların tahta çıkışlarının yıl dönümü vesilesiyle yapılan cülus merasimlerinin kapsamı, Sultan II. Abdülhamid döneminde daha ziyade genişletilmek suretiyle bir bayram havasına sokulmuş[465] ve dış temsilciliklerde de kutlamalar yapılmıştı. Şemseddin Bey'in görevi esnasında, İran'da cülus merasimleri büyük bir coşkuyla icra edilmişti. Bu günlerde sefirlikler dışında şehbenderliklerde de resmî kabul yapılması mutat bir uygulamaydı. Bu merasime ilgili şehbenderliğin bulunduğu İran eyalet hâkimi ve dost devlet konsolosları davet edilirdi.[466] Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi dördüncü yılına tesadüf eden 31 Ağustos 1899 günü, Savuçbulak Şehbenderliği'nde görkemli bir tebrik merasimi icra edilmişti. Sabah şehbenderhaneye büyük bir sancak çekilerek cülus ilan edilmiş, bina sancaklarla süslenmişti. Önce Osmanlı tebaa ve tüccarı, sonra yanlarında dümbelek ve klarnet bulunan Savuçbulak ricali, at üzerinde askerî bando ile şehbenderhaneye gelerek, tebriklerini sunmuşlardı. Ziyaretçilere kahve ve şerbet ikram edilmişti. Kadı, beyzade ve ağaların da gelmesini müteakip akşama doğru Savuçbulak'ın yeni hâkimi Muktedirü'ddevle de şehbenderhaneye teşrif etmişti. Gece şehbenderhanenin ön tarafı renkli fenerlerle aydınlatılmış, "*Padişahım çok yaşa*" tabelasıyla süslenmişti. Osmanlı tüccarları, kaldıkları kervansarayı ipekli kumaşlarla süslemiş ve iki takım davul zurna çaldırarak iftihar ve sevinçlerini göstermişlerdi. Maytap ve fişek atışlarıyla gece yarısına kadar devam eden sevinç gösterileri ve şenlikler, dualarla son bulmuştu.[467]

İran'da bulunan Osmanlı tebaası, İran memurları tarafından zaman zaman haksız ve saldırganca muamelelere uğrayabilmekteydi. Hariciye Nezareti, 3 Temmuz 1899'de İran hükümetinin Osmanlı tebaa ve memurları hakkında reva gördüğü kötü muameleye dair detaylı bilgi istemişti.[468] Şemseddin Bey, 11 Eylül 1899'da gönderdiği raporda sadrazam ve Hariciye Nazırı'nın sefarete karşı hüsnü niyet göstermekle birlikte, İran'da düzen ve intizamdan yoksun bir devlet ile Osmanlı tebaası hakkında önyargı ve mezhep taassubuna sahip bir halk bulunduğunu yazdı. Bu ahval içinde, Osmanlı tebaa ve

[464] BOA, HR.SFR.20, 46/26, lef. 3, 13 Kanunievvel 1315/25 Aralık 1899.
[465] Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, VIII, s. 113. Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 42-45.
[466] Tebriz Başşehbenderliğinde 1903 yılında yapılan cülus merasimi hazırlıkları için Bkz. BOA, HR.SFR.20, 56/26, lef. 1, 1 Eylül 1319/14 Eylül 1903.
[467] BOA, HR.SFR.20, 45/86, lef. 1, 21 Ağustos 1315/2 Eylül 1899.
[468] BOA, HR.SFR.20, 44/91, lef. 1, 21 Haziran 1315/3 Temmuz 1899.

memurlarının zorluk ve sıkıntılarla yüzleşmesinin mukadder olduğunu bildirdi.[469] Şemseddin Bey, 31 Aralık 1899'de Hariciye Nezareti'ne durumu daha tafsilatlı bir şekilde raporladı. Yaşanan sorunların sefaretin gayreti ile çözülmesinin mümkün olamayacağını değerlendiren Şemseddin Bey, sefaret tarafından her ne yapılırsa yapılsın İran'da Osmanlı tebaasının hukuk ve menfaatinin temininin mümkün olamayacağı kanaatindeydi ve İran'a karşı şartların elverdiği ölçüde misliyle mukabele kaidesinin uygulanması gerektiği düşüncesindeydi. Fakat böyle bir siyasete karar verildiği takdirde bu siyasete uygun bir kişinin İran'a gönderilmesinin zaruret arz ettiğini belirten Şemseddin Bey, kendisinin bu siyasete uygun bir sefir olmadığını ifade etme gereği duymuştu.[470] Şemseddin Bey, gönderdiği bu rapor ile klasik bir diplomat mantalite ve mizacında olmadığını beyan etmekteydi.

Egemenliğin nişanesi olan sancak ve bayrak İran'da farklı vesilelerle gündeme gelmekteydi. 1899 yılı sonbaharında Basra Körfezi girişindeki Hürmüz Adası'nda Osmanlı Devleti tarafından karantinahane yapılması gündeme gelmişti. Söz konusu karantinahanenin tabip, memur ve gardiyanları Meclis-i Sıhhi tarafından gönderilecek ve adanın denizden muhafazası için karantinahanenin önüne Osmanlı gemileri konuşlandırılacaktı. İran hükümeti, karantinahanenin korunması için asker görevlendirmeyi teklif etmekte ve karantinahaneye İran bayrağı dikilmesini önermekteydi. Şemseddin Bey, söz konusu talebi 13 Eylül 1899'de Hariciye Nezareti'ne intikal ettirmişti. Hariciye Nezareti, 8 Ekim 1899 tarihli cevabi yazısında karantinahanenin karadan korunmasına ilişkin İran hükümetinin önceki taleplerine de ihtiraz kaydı konulduğu hatırlatmıştı. Meclis-i Vükela kararı ve irade gereği, tüm memurları Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmiş bir müessese üzerine Osmanlı bayrağı dikilmesinin gayet tabii olduğu belirtilmek suretiyle, İran hükümetinin talebi reddedilmişti.[471] Buna rağmen İran, kritik konumdaki Hürmüz civarındaki faaliyetlerine devam etmiş ve bir kısım adalara bayrak dikme hedefine sonraki yıllarda ulaşmıştı.[472]

Şemseddin Bey, İran'da görev yaptığı dönemde İran toplumuna dair tespit ve gözlemlerini Yıldız Sarayı'na bildirmekteydi. Hafız-ı Şirazi'nin kabri Şiraz'da dört

[469] BOA, HR.SFR.20, 44/91, lef. 2, 30 Ağustos 1315/11 Eylül 1899.
[470] BOA, HR.SFR.20, 44/91, lef. 8; BOA, Y.MTV., 197/158, lef. 1-2, 19 Kanunievvel 1315/31 Aralık 1899.
[471] BOA, HR.SFR.20, 45/103, lef. 2-3, 26 Eylül 1315/8 Ekim 1899. Sonraki dönemlerde de İran'daki Osmanlı tebaasının inşa ettirdikleri gemilere, Şehbenderliklerden temin ettikleri Osmanlı sancağı çekmeleri üzerine Şemseddin Bey, Şehbenderlikleri uyarmış ve Bahriye Nezareti'nin özel müsaadesi olmaksızın gemilere Osmanlı sancağı çekilmesinin Bahriye Ticaret Kanuna aykırı olduğu bildirmişti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 60/34, lef. 3, 23 Kanunisani 1320/5 Şubat 1905.
[472] 1904 yılında Sellâme ve Ebû Musa adalarına İran bayrağı dalgalanmaktaydı. Bkz. İdris Bostan, *a.g.e.*, s. 315.

duvarla çevrili bir meydandaydı bulunmaktaydı ve kabrin etrafına daha sonra parmaklık yapılmıştı. Şemseddin Bey, 17 Ekim 1899'de Yıldız Sarayı'na Seyyid Ali Ekber isimli bir müçtehidin talebelerine Hafız-ı Şirazi'nin kabrini kazma kürekle yıktırarak yerle bir ettirdiğini raporlamıştı. Seyyid Ali Ekber bu eylemi, Hafız-ı Şirazi'nin sûfî eğilimi ve Şiiliğe muhalif olması sebebiyle yaptırmıştı. Şemseddin Bey, bu olay üzerinden İran ulemasının ekseriyetinde görülen tahribat ve şiddet temayülüne dikkat çekmişti.[473]

Şemseddin Bey, uzun Tahran sefareti döneminde iki kez İstanbul'a geldi. İlki Muzafferüddin Şah'ın Avrupa seyahati kapsamında yaptığı İstanbul ziyareti dolayısıyla, 1900 yılı nisan ve aralık ayları arasında gerçekleşti. Dolayısıyla Şemseddin Bey 1900 yılının büyük kısmını İstanbul'da geçirmişti. Bu ziyaretin detayı Muzafferüddin Şah'ın Avrupa gezileri ve İstanbul ziyareti kısımda verilecektir.

Şemseddin Bey 18 Şubat 1901 tarihinde Saray'a gönderdiği yazısında, İran'daki kronik sorunlardan olan vergi toplama meselesine dikkat çekmişti. İran'ın Basra Körfezi'nde bulunan Buşehr, Benderabbas, Bender Lenge ve Muhammere limanlarında daha önce mültezimler marifetiyle toplanan vergiler, bir Belçikalı tarafından düzenlenip ıslah edilen gümrük idaresi tarafından toplanmaya başlanmıştı. Bu kapsamda, Basra Körfezi'nde kaçak eşya ithalinin önüne geçilmesi maksadıyla ilk aşamada iki küçük vapurdan müteşekkil bir filo kurulmuştu ve bu filonun ileride donanma haline getirilmesi planlanmaktaydı.[474]

Şemseddin Bey, İran'da bulunan Sünni halkın sorunlarını sorunlarıyla ilgilendi ve onlara yapılan ayrımcı yaklaşımlara karşı önlem almaya çalıştı. İran'ın Osmanlı hududuna yakın şehri Savuçbulak'ta halkın çoğunluğu Sünni mezhebindendi ve içlerinde pek çok ve ulema ve şeyh bulunmaktaydı. İran memurlarının kötü muamelesine maruz kalan bir kısım halk, 1900 yılında Savuçbulak Şehbenderhanesi'ne iltica etmişti. Bu olaydan sonra üzerlerine daha fazla tazyik uygulanmaya başlayan ahaliden bir kısmı, Osmanlı Devleti'ne ilticaya mecbur kalmıştı. Şemseddin Bey, içlerinde bölgenin meşhur ulemasından Şeyh Sadık ve akrabalarının bulunduğu on beş kişilik grubu İran'da korumanın mümkün olamayacağını değerlendirmiş ve 2 Mayıs 1901'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıyla, Şeyh Sadık ve yanındakilerin himaye edilmesini istemişti.[475]

[473] BOA, HR.SFR.20, 46/29, 5 Teşrinievvel 1315/17 Ekim 1899.
[474] BOA, Y.MTV., 211/108, 5 Şubat 1316/18 Şubat 1901.
[475] BOA, Y.MTV., 214/121, 19 Nisan 1317/2 Mayıs 1901.

Şemseddin Bey, 9 Kasım 1901'de Saray'a gönderdiği şifreli telgrafla görev yerinin değiştirilmesini talep etti. Şemseddin Bey, Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'nın münhal bulunduğunu haber almış ve ilgili memuriyete tayin talebinde bulunmuştu.[476] Şemseddin Bey'in tayin talebine olumlu cevap verilmediği gibi, maaş tediyeleri de aksamaktaydı. Memur maaş ödemelerinin düzenli yapılamaması, dönemin Osmanlı devlet hiyerarşisinin genel sorunuydu. Merkez/taşra, dahiliye/hariciye yaşanan bu sorundan istisna değildi. Şemseddin Bey de Tahran Sefareti esnasında maaşlarının geç ödenmesinden bîzar olmuş ve yazdığı yazılarla birikmiş maaşlarının ödenmesi için girişimlerde bulunmuştu. Zaman zaman ödenmeyen maaşları sebebiyle geçinemeyecek noktaya geldiğini dillendirmekte ve yaşadığı zarureti hafifletmek için maaşlarının ödenmesini talep etmekteydi.[477]

1902 yılında İran, ülkesindeki Osmanlı vatandaşlarına karşı yeni bir sorun çıkarmış, pasaportlarını Osmanlı Devleti'nde bulunan İran sefaret görevlilerine vize ettirmeden İran'a giriş yapan Osmanlı vatandaşlarından, mukabele-i bilmisl olarak iki kat, yani yirmi yedi kıran vize resmi almaya başlamıştı.[478] Konuya dair Şemseddin Bey, İran hariciyesi nezdinde girişimde bulundu. İran Hariciye Nezareti, söz konusu uygulamanın Osmanlı Hariciye Nezareti ile İran Sefareti arasında yapılan mukavelenin son maddesine dayandığını ve uygulamanın mütekabiliyet çerçevesinde doğru olduğunu savunmaktaydı.[479] Osmanlı Hariciye Nezareti, 13 Haziran 1903'de yazdığı yazı ile öncelikle İran'daki Osmanlı tebaasının en ziyade nail-i müsaade olan millet olduğunu hatırlattı. Ayrıca söz konusu mukavelenin, yalnız Osmanlı Devleti'nde mukim İran tebaası için yapıldığı ve bu uygulamaya son zamanlara kadar İran tarafından bir itiraz gelmediği bildirdi.[480]

Basra Körfezi, İngiltere'nin Hindistan erişim yolu üzerinde bulunması ve gündemde olan Bağdat Demiryolu projesi nedeniyle İngiltere'nin özel ilgisine mazhar olmuştu.[481] Bölgede işlerini tesadüflere bırakmak istemeyen İngilizler, yerel yöneticilerle temaslarını artırmışlardı. Şemseddin Bey'in 18 Mart 1903'de hazırladığı fezleke, İngiliz siyasetinin bölgeye ektiği fitne tohumlarına dairdi. İngiltere bu dönemde dikkatlerini

[476] BOA, Y.PRK.EŞA., 39/31, 9 Teşrinisani [Kasım] 1901.
[477] BOA, Y.MTV., 233/48, 8 Cemaziyelevvel 1320/30 Temmuz 1318/12 Ağustos 1902.
[478] BOA, HR.SFR.20, 51/34, lef. 6, 25 Haziran 1318/8 Temmuz 1902.
[479] BOA, HR.SFR.20, 51/34, lef. 12, 1 Teşrinievvel 1318/14 Ekim 1902.
[480] BOA, HR.SFR.20, 51/34, lef. 5, 31 Mayıs 1319/13 Haziran 1903.
[481] Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 401; Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları.*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 13.

Osmanlı sınırları dahilinde bulunan Basra Körfezi'ndeki şeyhlere çevirmişti. İngiliz yetkililer bölgedeki yerel şeyhlerle, her nevi imkân ve enstrümanı kullanmak suretiyle açık ve gizli görüşmeler yapmaktaydılar. Şeyhler de bir süredir İngiliz ayartmalarıyla bağımsızlıklarını elde etme hevesi içine girmişlerdi.[482] İngilizler bu politikalarında başarılı olmuş ve kendine bağladıkları şeyhler sayesinde Basra Körfezi'nde hakimiyet tesis etmişlerdi. Buşehr'deki İngiltere temsilcisi, anlaşmazlıkların onsuz çözülmeyeceği "*Basra Körfezinin taçsız kralı*" olmuştu.[483]

Şemseddin Bey, Nisan 1903'de Saray'a yazdığı raporlar İran'daki iktisadi ve siyasi duruma dair önemli malumatlar içeriyordu. İran'daki iktisadi problemler uzun müddetten beri mevcuttu, fakat hazinenin yükünü kısmen hafifleten gümrük gelirlerinin yeni gümrük tarifesiyle azalması, 1903 yılında malî problemin zirve yapmasına yol açmıştı. Bu sebeple, her sene nevruzda verilmesi adet haline gelmiş olan maaşlar 1903 yılında verilememişti. Şah'ın Horasan ziyareti ve sefir maaşlarının ödenmesi dahi Rusya'dan alınan borçla yapılabilmişti. Rusların borçlanma ile ilgili şartlarının ağır olması, İngiltere'den borç alınmasını gündeme getirmişti, fakat İngiltere borç vermek için Hazar Denizi'nde balık avcılığı imtiyazı istiyordu. Diğer yandan Rusya'dan alınan borç tamamen ödenmeden, başka bir devletle yeni bir borç akdi yapılması da mümkün değildi. Çözüm olarak İngilizler, Bank-i Şahi vasıtasıyla verdikleri borcu cari olarak isimlendirdiler. Bu borcun da derde deva olmayacağı, her geçen sene şiddetlenen malî buhrana ardışık olarak alınan borçlarla çare bulunamayacağını aşikârdı. Tahran'daki hava, bu sürecin nihayetinde malî işlerin yabancı uzmanların idaresine geçmesini icbar edeceği şeklindeydi.[484] Devletin memur maaşlarını ödeyemez hale gelmesi şikayetleri artırmış ve bu durumdan istifade etmek isteyenler, sadrazam ve hariciye nazırını değiştirmek için gündem oluşturmaya başlamışlardı.[485] Ülkenin ekonomik anlamdaki sorunları idarî zafiyet olarak kendini göstermeye başlamıştı.

İran'da yağış miktarının az olduğu dönemlerde zahire yetersizliği kıtlık ve pahalılığa sebebiyet vermekteydi. Bu durum kalabalık şehirlerde isyan ve kargaşaya yol açmaktaydı. Şemseddin Bey'in raporuna göre, 1903 yılı baharında Horasan Eyaleti'nin merkezi Meşhed'te yaşanan kıtlık ve pahalılık, durumdan istifadeye çalışan spekülatörlerin de tahriki ile ekmek fiyatlarının fahiş bir şekilde yükselmesine sebebiyet

[482] BOA, HR.SFR.20, 53/3, lef. 7, 5 Mart 1319/18 Mart 1903.
[483] Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 286.
[484] BOA, HR.SFR.20, 54/12, lef. 1, 12 Nisan 1319/25 Nisan 1903.
[485] BOA, HR.SFR.20, 54/12, lef. 2, 15 Nisan 1319/28 Nisan 1903.

vermişti. Valinin şehirden sürülmesi için başlayan gösteriler, memurların evlerinin yağma ve talan edilmesine kadar varan bir isyana dönüşmüş, olaylar üzerine Tahran'dan Kazak Alaylarının gönderilmesi gündeme gelmişti. Meşhed'de bulunan İmam Rıza'nın türbesine iltica eden isyancı kalabalık, şaha telgraf göndermek suretiyle yöneticilerin değişmesini ve ekmek fiyatlarının tenzili talep etmekteydi. Şah, olayları incelemek, olaylardaki yöneticilerin kusurunu tahkik etmek ve ekmek fiyatlarının makul bir seviyeye indirilmesi için tedbir almak üzere bölgeye memurlar göndermişti.[486]

Şemseddin Bey, 30 Mayıs 1903'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazı ile İran'daki iktisadi sistemin içinden çıkılmaz bir sürece girdiğine dair tespit ve gözlemlerini bildirdi. Önceleri iltizam usulüyle idare olunan İran Gümrükleri birkaç yıldır Mösyo Naus başkanlığında ecnebi memurlar tarafından emaneten idare edilmeye başlamıştı. Müstelzimler elinde kalan varidatın devlette toplanması sonucu oluşan memnuniyet üzerine, diğer devlet kurumlarında da yabancı memur istihdamı artmıştı. Bu durum birçok İranlı memurun işsiz kalmasına sebebiyet vermişti. Bu durumun muhtemel olumsuz sonuçları şaha iletilmiş olmasına rağmen, Naus'un şah nezdindeki nüfuzu sebebiyle netice alınamamıştı.[487]

Şemseddin Bey'in ikinci kez İstanbul'a gelişi tebdil-i hava talebiyle oldu. Şemseddin Bey, 19 Şubat 1903'de Tahran'ın havasına alışamayan ailesini İstanbul'a getirmek üzere, müsait bir mevsimde hareket etmek üzere dört aylık süreli izin istedi.[488] Talebine istinaden 29 Mart 1903'de, yerine geçici bir sefir tayini hususunda irade çıkarıldı.[489] Ertesi gün hazırlanan tezkere-i husûsiyede, "*Şemseddin Bey Efendi hazretlerinin avdeti müşkil olub oraya gidecek muvakkat sefîrin imtidâd-ı memûriyeti melhûz bulunmasına nazaran*" ifadesiyle, Şemseddin Bey'in İstanbul'a gelişinin dört ayla sınırlı kalmayabileceği belirtilmiş ve geçici sefir için dört farklı isim önerilmişti.[490] Şemseddin Bey'in tebdil-i hava talebi, İstanbul gazetelerinde haber olarak yer bulmuştu. Bu haberlere binaen Şemseddin Bey, 30 Nisan 1903 tarihli telgrafıyla, sıcaklar bastırmadan evvel Tahran'dan hareket etmek istediğini bildirdi.[491] Hariciye Nazırı ve sadrazam arzında ismi geçmemesine rağmen, 12 Mayıs 1903'de Tahran Sefareti

[486] BOA, Y.PRK.EŞA., 42/97; BOA, HR.SFR.20, 54/21, lef. 1, 29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903.
[487] BOA, HR.SFR.20, 54/40, 17 Mayıs 1319/30 Mayıs 1903.
[488] BOA, Y.A.HUS., 442/114, lef. 3, 19 Şubat 1903.
[489] BOA, İ.HUS., 103/167, 29 Zilhicce 1320/15 Mart 1319/29 Mart 1903.
[490] Mektub-i Hariciye Muavini Baki Bey, Van Vali-i sabıkı Nazım Paşa, daha önce Berlin ve Tiran Sefirliğinde bulunan Galib Bey ve Atina Sefir-i sabıkı ve Aydın Vali Muavini Asım Bey'in isimleri gündeme gelmişti. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 445/16, 1 Muharrem 1321/17 Mart 1319/30 Mart 1903.
[491] BOA, İ.HR., 383/46, lef. 4, 30 Nisan 1903.

Müsteşarı Baha Bey, maslahatgüzar olarak görevlendirildi.[492] Şemseddin Bey, 1 Haziran 1903'de görevi Baha Bey'e devretmek suretiyle Tahran'dan ayrıldı.[493]

Baha Bey'in maslahatgüzarlık vazifesi 1 Haziran 1903'den Şemseddin Bey'in Tahran'a döndüğü 17 Haziran 1904 tarihine kadar devam etti. Bu dönem üç farklı çerçevede Osmanlı-İran ilişkilerinde tansiyonun yükseldiği bir dönem oldu. Bir süredir Babıali'ye yakın olması sebebiyle İstanbul'daki İran Sefarethanesi'ne bayrak çekilmesine müsaade edilmemekteydi. İran hükümeti de mütekabiliyet gereği Tahran'daki Osmanlı sefarethane binalarına bayrak çekilmesini yasaklamıştı. Haziran-Aralık 1903 arası yapılan müzakereler sonunda, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki yasağını kaldırması ile İran'daki bayrak krizi de çözülmüştü.[494] İran'daki Osmanlı tebaasının kötü muameleye maruz kalmakta, sefaret ve şehbenderliklere büyük zorluklar çıkarılmaktaydı. Baha Bey, İran'ın Osmanlı vatandaş ve tüccarına yaptığı hukuksuzluklara karşılık olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin de İranlılara da aynı şekilde muamele etmesini önermişti.[495]

Osmanlı-İran hududunda aşiretler arası mücadele ve eşkıyalık iki devlet arasında her daim baş ağrıtan bir konu olmuştu. Tahran'da Baha Bey[496] döneminde söz konusu olayların sayısı, önceki dönemlere nazaran dikkat çekici miktarda artmıştı. Her iki devlet arasında yapılan yazışma, müzakere ve tahkikatlardan netice alınamıyor ve sorunlar genellikle komisyonlara, yani çözümsüzlüğe havale ediliyordu.[497] İran tarafının tutarsız cevapları Baha Bey'in sabrını taşırmış ve Bağdat Vilayeti tarafından İranlılara baskı yapılmasını teklif etmişti. Hariciye Nezareti Baha Bey'in teklifine, diplomatik nezaket

---

[492] Hariciye Nazırının arzında Mektub-i Hariciye Muavini Baki Bey'in, Sadrazam arzında ise Baki Bey'e ilaveten Van Vali-i sabıkı Nazım Paşa'nın ismi önerilmekte ve Baha Bey'in ismi zikredilmemektedir. Bkz. BOA, İ.HR., 383/46, lef. 1-3, 14 Safer 1321/29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903.

[493] BOA, BEO., 2070/155185, lef. 3, 19 Mayıs 1319/1 Haziran 1903.

[494] BOA, Y.MTV., 246/83, lef. 2; BOA, HR.SFR.20, 54/69, lef. 1, 10 Haziran 1319/23 Haziran 1903; BOA, HR.SFR.20, 54/69, lef. 3, 24 Temmuz 1319/6 Ağustos 1903; BOA, HR.SFR.20, 54/69, lef. 5, 16 Ağustos 1319/29 Ağustos 1903; BOA, HR.SFR.20, 54/69, lef. 9, 5 Teşrinisani 1319/18 Kasım 1903; BOA, HR.SFR.20, 54/69, lef. 11, 17 Kanunievvel 1319/30 Aralık 1903.

[495] Şemseddin Bey'in Tahran'da bulunmadığı bir dönemde maslahatgüzarlık üzerinden ilişkilerin gerilmesini istemeyen Hariciye Nezareti, Baha Bey'e konuyu İran hariciyesine iletmesini istemişti. Baha Bey ise İran memurları mutatları olduğu üzere, bu girişimde bulunan sefaret memurlarının teşebbüsünü akim bırakmak için aleyhlerinde çeşitli şikayetlerde bulunacaklarını, hatta kendisinin de şikâyet edilebileceğini bildirmişti. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 44/47; BOA, HR.SFR.20, 56/3, lef. 8-9, 29 Teşrinievvel 1319/11 Kasım 1903.

[496] Baha Bey'in İran hükümeti ve hariciye bürokrasisi ile ilgili kanaatleri genel anlamda olumsuzdu. İran'ın yalan ve şeytanlıktan ibaret olduğunu düşündüğü yerel siyasetine tamamen vakıf olduğunu düşünen Baha Bey, İran devlet görevlilerinin de kendisinden hoşlanmadı kanaatindeydi. Maslahatgüzarlığa tayininden beri bu memnuniyetsizliğini gizlemeyen İran Hariciye Nazırı, kendisine iade-i ziyarette bulunmamıştı ve diğer ülke sefaretlerine gösterdiği teveccühü Osmanlı Sefareti'ne göstermemekteydi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 56/7, lef. 2, 30 Temmuz 1319/12 Ağustos 1903.

[497] BOA, HR.SFR.20, 53/20, lef. 4, 18 Mayıs 1319/31 Mayıs 1903; BOA, HR.SFR.20, 53/20, lef. 9, 11 Haziran 1319/24 Haziran 1903; BOA, HR.SFR.20, 53/20, lef. 14, 30 Haziran 1319/13 Temmuz 1903; BOA, HR.SFR.20, 53/20, lef. 26, 25 Ağustos 1319/7 Eylül 1903; BOA, HR.SFR.20, 53/20, lef. 32, 24 Eylül 1319/7 Ekim 1903; BOA, HR.SFR.20, 56/34, lef. 1, 6 Teşrinievvel 1319/19 Ekim 1903; BOA, HR.SFR.20, 56/17, lef. 6, 8 Teşrinievvel 1319/21 Ekim 1903; BOA, HR.SFR.20, 56/17, lef. 30, 7 Kanunisani 1319/20 Ocak 1904.

sınırları içinde sefaretin İran'da kendi işine bakması ve vazifesini hakkıyla yapmaya odaklanması gerektiğini hatırlatmak suretiyle cevap vermişti.[498] Baha Bey'in bir diğer önerisi de İran'ın hududun muhafazası işini ihale ettiği nüfuzlu İranlılar ile aşiret reislerinin karşına, yerel olarak güçlü aşiretlerin çıkarılması ve onların bulundukları mahallerde güçlendirilerek çoğaltılması fikriydi.[499]

Şemseddin Bey'e Tahran'dan ayrıldıktan kısa süre sonra, Muzafferüddin Şah tarafından kendisine murassa enfiye kutusu, eşine ise tebdilen birinci rütbeden Afitâb Nişanı verilmiş ve 20 Temmuz 1903'de nişanın takılması hususunda irade çıkarılmıştı.[500] Uzun süre geçmesine rağmen Şemseddin Bey Tahran'a dönmemişti. Şemseddin Bey'in biran evvel görev yerine dönmesi için 24 Mart 1904'de irade çıkarıldı.[501] Şemseddin Bey, izin müddeti olan dört aylık süreden sonraki beş aylık dönemde maaşlarını alamamıştı, biriken maaşların ödemesinin Kirmanşah Başşehbenderliği hasılatından yapılması uygun görüldü.[502] Şemseddin Bey'e geri dönüş harcırahı olarak, 4 Mayıs 1904'de bir maaşı miktarı olan 30.000 guruş verilmesi kararlaştırıldı.[503]

Şemseddin Bey 17 Haziran 1904'de görev yerine ulaştı, fakat gelişi ile birlikte Tahran'da küçük çaplı diplomatik bir kriz yaşandı. Şemseddin Bey, 21 Haziran 1904'de Hariciye Nezareti'ne Tahran'a gelişinin üzerinden dört gün geçtiği halde kendisine resmî karşılama töreni yapılmadığı bildirdi. Şemseddin Bey, 28 Haziran tarihinde yazdığı ikinci yazısında 21 Haziran tarihli yazısını gönderdiği gün, önce Hariciye Nazırı Müşirüddevle'den konuya dair mektup aldığını sonra ise Sadrazam Mümtazeddevle'nin sefarete gelerek, yaşanan olaya dair üzüntüsünü ilettiğini haber verdi. Resmî karşılamanın yapılamaması, Şemseddin Bey'in Tahran'a gelişinin vaktinde haber alınamamasından kaynaklanmıştı. Şemseddin Bey Muzafferüddin Şah'la görüşmüş ve bu görüşme oldukça samimi bir havada geçmişti. Muzafferüddin Şah, bu görüşmede Şemseddin Bey'in

[498] BOA, HR.SFR.20, 51/42, lef. 24, 27 Ağustos 1319/9 Eylül 1903; BOA, HR.SFR.20, 51/42, lef. 23, 12 Teşrinisani 1319/25 Kasım 1903.
[499] Baha Bey'in tespitlerine göre; İran hükümeti Osmanlı hududunun muhafazasını ekseriyetle, sınırda emlak ve arazisi bulunan nüfuzlu İranlılara veya aşiret reislerine ihale etmekteydi. İran bu kimselerin sınırın diğer tarafından yaptığı gasp ve yağmaya müsaade etmekte, tecavüz ve eşkıyalıklarını görmeyip gizlemeye çalışmaktaydı. İran hudut muhafızlarının, Osmanlı toprağı olduğu tartışma götürmeyen yerlerdeki çapul faaliyetlerini meşrulaştırma gayretinde olan İran hükümeti, bu yerlerin İran'a ait olduğunu iddia etmekteydi. Baha Bey'e göre İranlı hudut muhafızları ve aşiret reisleri, Şeyh Sadık Efendi gibi muktedir kişilerin olduğu yerlere tecavüz edemiyor ve diş geçiremedikleri bu gibi kişiler aleyhinde şikâyette bulunarak, onları bulundukları yerlerden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 53/44, lef. 94, 18 Şubat 1319/2 Mart 1904.
[500] BOA, DH.SAİDd., 10/959; Şemseddin Bey Van valisi iken de Ekim 1896'da haremine İran Devleti tarafından afitâb nişanı tevcih olunmuştu, bu ikinci nişan tebdilen birinci rütbeden bir nişandı. Bkz. BOA, İ.TAL., 307/3, 24 Rebiülahir 1321/7 Temmuz 1319/20 Temmuz 1903.
[501] BOA, İ.HUS., 115/17, 6 Muharrem 1322/11 Mart 1320/24 Mart 1904.
[502] BOA, İ.HUS., 115/28, 10 Muharrem 1322/15 Mart 1320/28 Mart 1904.
[503] BOA, İ.HR., 388/27, lef. 2, 18 Safer 1322/21 Nisan 1320/4 Mayıs 1904.

Tahran'da bulunmayışının bir yıldan uzun sürmesinden dolayı mahzun olmakla beraber, tekrar dönmesinden dolayı memnun olduklarını söylemişti. Şemseddin Bey ise cevaben, dönüşünün kış mevsimine tesadüf etmesi ve sağlık sorunları nedeniyle geliş zamanının tehir edilmek durumunda kalındığını beyan etmişti. Şemseddin Bey, hariciye nazırı, sadrazam ve şahla yaptığı görüşmeler neticesinde olayın kasten vuku bulmadığına kani olmuş, mezkûr yazısıyla Tahran'daki memuriyetinden hoşnut olduğunu bildirmişti. Böylece resmî karşılama krizi suhuletle çözülmüş, hatta Şemseddin Bey için bir anlamda güven tazeleme vesilesi olmuştu.[504]

Şemseddin Bey, İran'da bulunduğu dönem içinde İran hükümetinin keyfi tutum ve yaklaşımlarından rahatsızdı[505] ve bu durumun Osmanlı vatandaşlarının hukuk ve menfaatine olumsuz tesiri bulunduğunu değerlendirmekteydi. Bununla birlikte Şemseddin Bey, sorunun İran'daki adlî ve mülkî sistemin sağlıklı işlememesinden kaynaklandığı düşüncesindeydi ve son dönemde bu yönde yapılan iyileşmelerden ümitliydi.[506] Bu anlamda Şemseddin Bey'in İran'daki sorunları tahlil edişi, kişisel değil kurumsal, yüzeysel değil sistem temelli bir bakış açısına dayanmaktadır. Şemseddin Bey ile Baha Bey'in sorunlara yaklaşımı mukayese edilecek olursa, Şemseddin Bey'in bardağı dolu tarafından görme eğiliminde olduğu, Baha Bey'in ise yılların getirdiği yaşanmışlıkların gölgesinde bardağın boş tarafına işaret ettiğini söylenebilir. Hudutta İran aşiretlerinin eşkıyalıklarına karşı aynı araç ve yöntemlerle mukabele edilmesi ile Bağdat'ta İranlılara baskı yapılması önerileri Baha Bey'in maslahatgüzarlığı döneminde yapılmış fakat Şemseddin Bey'den bu minvalde bir teklif gelmemiştir.[507] Bu durum Van valiliğinde de gördüğümüz üzere Şemseddin Bey'in suç ve suçlu ile mücadelede hukuk içinde kalmayı savunması ve hukukşinaslığı olarak değerlendirileceği gibi strateji geliştirme konusundaki zayıflığı olarak da yorumlanabilir.

---

[504] Şemseddin Bey durumu 15 Haziran 1320/28 Haziran 1904 tarihli yazısı ile Hariciye Nezareti'ne bildirdi. "*Şâh hazretleri ... makâm-ı serzenişte âcizlerine hitâben ... gaybûbetimin bir aydan ziyade müddet-i tûl çekmesinden nâşî münfail olduklarını beyan etmekle beraber yine avdetten dolayı mahzûz olduklarını ilâve buyurmuş*" Bkz. BOA, Y.A.HUS., 476/28., lef. 1-3. Hariciye Nazırı Müşirüddevle Fransızca olarak yazdığı mektubunda, Şemseddin Bey'in Tahran'a gelişinde kendisi ile ilgilenmediğine dair aleyhinde yapılan konuşmaların kendisini şaşırttığını, Reşt'teyken gönderdiği hoş geldin telgrafının ulaşmaması nedeniyle bir iletişim sorununun yaşandığını, resmî karşılama için görevlendirme yaptığını ve bir yanlış anlaşılma olduysa bu mektupla çözüleceğini ümit ettiğini yazmıştı. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 476/28., lef. 6.

[505] Muzafferüddin Şah'ın biraderlerinden Hemedan hâkimi Salaressaltana, bir Osmanlı vatandaşını, İranlı biri ile münakaşası suçlamasıyla darp ve işkence ettirerek hapsettirmişti. Sefaretin müdahalesi ile altı gün sonra hapisten cansız olarak çıkarılan şahıs, gayri insani bir şekilde sokağa atılarak teşhir edilmişti. İran Hariciye Nazırı, Şemseddin Bey'e, olaya dair üzüntüsünü bildirmekle iktifa etmişti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 60/17, lef. 24, 31 Teşrinievvel 1320/13 Kasım 1904.

[506] BOA, HR.SFR.20, 50/16, lef. 56-57, 20 Teşrinisani 1320/3 Aralık 1904.

[507] Şemseddin Bey, kendisinin Baha Bey'in önerileri doğrultusunda bir siyaset için uygun bir tercih olmadığını, yukarıda da zikredildiği üzere daha önce hazırladığı raporda beyan etmişti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 44/91, lef. 8; BOA, Y.MTV., 197/158, lef. 1-2, 19 Kanunievvel 1315/31 Aralık 1899.

Şemseddin Bey, 1906 ve 1907 yılında tebdil-i hava ve tedavi maksadıyla üç kez memleketine dönmek istemiş fakat bu talepleri uygun görülmemişti. Şemseddin Bey, 15 Mart 1906'da tebdil-i hava ve Bursa kaplıcalarında tedavi maksadıyla mevsim ve yolların müsait olduğu bir zamanda beş ay müddetle izin talebinde bulunmuştu.[508] Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'nın İran ile aramızda sınır ihtilafının bulunduğu bir dönemde sefirin görev yerinde bulunmamasının uygun olmayacağı şerhi düşerek arz ettiği izin talebi uygun görülmemişti.[509] Şemseddin Bey, aradan tam bir yıl geçtikten sonra 15 Mart 1907'de tebdil-i hava ve tedavi ihtiyacının artması gerekçesi ile dört ay müddetle İstanbul'a gitmek için tekrar izin talep etmişti.[510] Sadrazam Mehmed Ferid Paşa bu kez yazıyı ilave bir görüş beyan etmeksizin Padişaha arz etmiş fakat bu talep de uygun görülmemişti.[511]

Şemseddin Bey, 21 Eylül 1907'de sefaretin maruz kalabileceği fiziki güvenlik risklerine dikkat çekmiş ve son dönemde sınırda yaşanan olaylar sebebiyle halkta oluşan infial ve gazetelerin olumsuz neşriyatı sonucu, sefarethaneye saldırı ihtimalinin yükseldiği bildirmişti. Şemseddin Bey, İran hükümeti nezdinde gereken teşebbüsler yapılmakla birlikte sefarethaneye saldırının engellenmesinin mümkün olamayabileceğini yazmış ve dolaylı olarak ayrılmasına müsaade edilmesini talep etmişti.[512] Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Şemseddin Bey'in talebine bu kez uygun görüş bildirdi. Mehmed Ferid Paşa, İran hududunda devam eden askerî harekâta istinaden bu dönemde İran ile müzakere edilecek bir konu bulunmadığı kanaatindeydi ve sefarethaneye yapılan sözlü saldırıların fiili taarruza dönüşmesinden endişelenmekteydi.[513] Fakat Dersaadet, 25 Eylül 1907'de Şemseddin Bey'e bir kez daha böylesi bir dönemde Tahran'da sefir bulunmamasının uygun olmayacağını ve yerine münasip biri seçilip gönderilinceye kadar vazifeye devam etmesi gerektiğini bildirdi.[514] Tahran Sefareti Ateşemiliteri Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in söz konusu talebini 1907 yılı Ağustos ayında Mergavar'da vuku bulan sınır ihtilafı ve sonrasında gelişen olaylarla, daha ziyade Fermanfermâ (Abdülhüseyin Mirza)'nın Tebriz valisi ve hudut kumandanı olması ile ilişkilendirmektedir. Cemil Said Bey'e göre, Şemseddin Bey bu tayinle birlikte meselenin

[508] BOA, Y.A.HUS., 500/120, lef. 3, 15 Mart 1906.
[509] BOA, Y.A.HUS., 500/120, lef. 1, 22 Muharrem 1324/5 Mart 1322/18 Mart 1906.
[510] BOA, Y.A.HUS., 510/5, lef. 3, 15 Mart 1907.
[511] BOA, Y.A.HUS., 510/5, lef. 1, 2 Safer 1325/4 Mart 1323/17 Mart 1907.
[512] BOA, Y.A.HUS., 515/62, lef. 3, 21 Eylül 1907.
[513] BOA, Y.A.HUS., 515/62, lef. 1, 13 Şaban 1325/9 Eylül 1323/22 Eylül 1907.
[514] Şemseddin Bey'e müsaade edilmemekle birlikte ailesini Batum'a kadar götürmesi talebi uygun görülmüş, fakat Van vali-i sabıkının Batum'da katline dikkat çekilmek suretiyle, Şemseddin Bey'in ailesini emin bir yol ile göndermesi gerektiği hatırlatılmıştı. Bkz. BOA, İ.HUS., 158/58, 17 Şaban 1325/12 Eylül 1323/25 Eylül 1907.

dostane bir şekilde çözüm imkanının kalmadığı ve Tahran'daki Osmanlı tebaası aleyhinde oluşan olumsuz hava sebebiyle Tahran'daki sefaretin maslahatgüzarlık seviyesine indirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Fakat Şemseddin Bey, Payitaht'ı ikna edememiş ve bu talebi uygun görülmemişti.[515]

Şemseddin Bey, detayı Şemseddin Bey'in İran Meşrutiyeti kısmında anlatılacak olan 18 Aralık 1907'de Muhammed Ali Şah ile yaptığı görüşme nedeniyle, 7 Şubat 1908'de Tahran Sefareti'nden azledildi.[516] Batum Başşehbenderi Remzi Bey, maslahatgüzar sıfatıyla Tahran'a tayin edildi ve kendisinden bir an evvel görev mahalline gitmesi istendi.[517] Osmanlı basını, Şemseddin Bey'in azlini zamana göre farklı şekillerde gördü. İlk haberlerde Şemseddin Bey'in adını zikretmeden ve görevden azline dair herhangi bir ayrıntıya yer vermeden Remzi Bey'in maslahatgüzarlığını haber yaptı.[518] Şemseddin Bey'in İstanbul'a dönmesini müteakip azledildiğine dair haberler neşredildi.[519] II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında konuya dair değerlendirmelerde, Şemseddin Bey'in insaniyetperverane arabuluculuğu sayesinde, Tahran'da şah ve meclis arasında vuku bulabilecek büyük çatışma riskinin önlendiği yazıldı. Mutlakıyetle yönetilen bir ülke sefirinin meşrutiyete uygun yaklaşım sergilemesinin kendi azline sebep olmakla birlikte, Tahran'da meydana gelebilecek büyük bir mukatelenin önünü aldığına dikkat çekildi.[520]

Şemseddin Bey'e Tahran'dan dönüşü için 50.000 guruş harcırah tahsis edildi.[521] Şemseddin Bey, 20 Şubat 1908'de Tahran'dan ayrıldı.[522] Şemseddin Bey'in Tahran'daki göreviyle ilgili iddia ve talepler daha sonra da peşini bırakmadı, yolda iken sadarete şikâyet edildi. Lence'de yaşayan Abdullah bin İbrahim ismindeki şahıs, İran'daki Osmanlı tebaasının yetim muamelesi gördüğü halde Şemseddin Bey'in şahsi işleriyle

---

[515] Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, (haz.) A. Ergun Çınar, Kitabevi, İstanbul 2014, s. 46-49.
[516] BOA, DH.SAİDd., 10/959; BOA, İ.HUS., 163/88, 4 Muharrem 1326/25 Kanunisani 1323/7 Şubat 1908.
[517] BOA, İ.HUS., 163/89, 5 Muharrem 1326/26 Kanunisani 1323/8 Şubat 1908.
[518] *Tercüman-ı Hakikat*, S. 965, 9 Muharrem 1326/30 Kanunisani 1323//12 Şubat 1908, s. 1.
[519] Bu dönemde, detayı tam anlaşılmamakla birlikte, Şemseddin Bey'in *"süferâ-i saltanat-ı osmânîyenin (kıdemlisi) vazifesini"* ifa etmesi hakkında irade çıkarıldığı ve Petersburg, Atina ve Roma sefirlerine tebliğ edildiği görülmektedir. Bkz. *Balkan*, S. 417, 15 Nisan 1908, s. 4.
[520] *Tanin*, S. 58, 27 Eylül 1908, s. 3. "*Siyâsiyât-i mühimme-i hâriciye*", Tanin'de çıkan yazı dönemin velut yazarlarından İttihatçı Babanzâde İsmail Hakkı Bey (1876-1913) tarafından kaleme alınmıştı İsmail Hakkı Bey için Bkz. Faysal Mayak, "Babanzade İsmail Hakkı'nın Tanin'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 11, (2010), s. 421-437; Davut Hut, "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)", *Tarihimizden Portreler : Osmanlı Kimliği Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği, İstanbul 2013, s. 101-122; Hüseyin Özdemir, *Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in Meşrutiyet Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisana Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.
[521] BOA, İ.HR., 411/4, lef 2, 31 Kanunisani 1323/13 Şubat 1908.
[522] Remzi Bey 22 Şubat'ta görev mahalline ulaştı. Bkz. BOA, HR.TH., 358/98, 19 Muharrem 1326/9 Şubat 1323/22 Şubat 1908.

meşgul olduğu ve feryatlarına duyarsız kaldığı iddiasında bulundu.[523] Şemseddin Bey İstanbul'a döndüğünde sefirliği esnasında yaptırdığı işlere dair yazışmalara muhatap oldu. Şemseddin Bey'in talimatıyla Osmanlı tebaasından bazı kimselerin günlük iaşeleri ve memleketlerine iadeleri için Reşt Şehbenderliği'nce yapılan ödeme, Hariciye Nezareti vasıtasıyla kendisinden talep edildi.[524]

Şemseddin Bey'in Tahran'daki ikinci sefareti dönemde, müsteşarlık makamında ilk üç yılda Hasib Efendi, sonraki sekiz yıl boyunca ise Baha Bey bulundu. Başkatiplik görevini ilk dört yılda Sadreddin Bey, sonraki dört yılda Başkatip ve sefaret Başşehbenderi unvanı ile Mustafa Enver Bey ve son üç yılda ise aynı unvanla Mehmed Fuad Bey ifa etti.[525]

2.1.1. Telgraf ve Posta Haberleşmesi

Tahran Sefirliği döneminde Şemseddin Bey'i farklı yönleriyle meşgul eden meselelerden biri posta ve telgraf konusuydu. Telgraf, 19. yüzyılın en önemli buluşlarından biridir. Haberleşmede çığır açan bu icat vasıtasıyla iletişim çok hızlanmış fakat bu teknolojinin kullanımı hususunda usul ve teamüller tam oturmamıştı. Telgrafların önemli ve acil durumlarda, kısa bir şekilde yazılıp fazla ve gereksiz ibarelere yer verilmemesi gerektiği hususu daha önceleri de sadaret tarafından, merkez ve taşra teşkilatına tavsiye edilmişti. Fakat buna riayet edilmemesi devlete gereksiz telgraf masrafı yükü getirdiğinden, tehirinde mahsur olan durumlar istisna olmak üzere olur olmaz her şey için telgraf yazılmaması ve zaruri ve acil durumlarda ise telgrafların muhtasar yazılması gerektiği, 24 Nisan 1895'de tekrar hatırlatılmıştı.[526] Tahran Sefaretinin merkez teşkilatı ile haberleşmesinin önemli bir kısmını, telgraf ve posta ücretine dair yazışmalar oluşturmaktaydı. Bu hizmetlere ilişkin tahsisatlar zamanında yapılamamakta ve biriken borçlar gecikmeli ödenmekteydi.[527] Ödemelerin zamanında

[523] BOA, HR.TH., 358/67, lef. 2, 8 Şubat 1323/21 Şubat 1908.
[524] BOA, HR.SFR.20, 69/52, lef. 8, 9 Nisan 1324/22 Nisan 1908. Müessif bir olay da Lence'de yaşanmıştı. Kimsenin bulunmadığı sırada Lence Şehbenderhanesine giren bir şahıs, Osmanlı sancak direğini hakaretle yere indirip Osmanlı bayrağını parçalayarak ayaklar altına almıştı. Devlet ve milletin namusu olan sancağın uğradığı bu saldırı üzerine, İran hariciyesinin özür dilemesi ve Şemseddin Bey hakkında da gerekli muamelenin yapılması istenmişti. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 411/20, lef. 1-3, 1-4, 1 Mart 1324/14 Mart 1908. Belgenin ilk sayfasında (lef 1-1) tarih kısmında 3 Mart 1325 yazıyorsa da son sayfasında (1-5) 1 Mart 1324 yazmakta olup, ikinci tarihe itibar edilmiştir.
[525] *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1316/1898, s. 722; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1317/1899, s. 988; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1318/1900, s. 728; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1319/1901, s. 790; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1320/1902, s. 806; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1321/1903, s. 862; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1322/1904, s. 882; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1323/1905, s. 956; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1324/1906, s. 1020; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1325/1907, s. 1016; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1326/1908, s. 1016.
[526] BOA, HR.SFR.20, 27/80, 12 Nisan 1311/24 Nisan 1895.
[527] BOA, HR.SFR.20, 39/25, lef. 27, 23 Ağustos 1316/5 Eylül 1900; BOA, HR.SFR.20, 39/25, lef 32, 15 Teşrinisani 1316/28 Kasım 1900.

yapılamaması, söz konusu telgrafları çeken İngiliz Telgraf İdaresi ile İran Telgraf Nezareti arasında sorunlara sebebiyet vermiş ve Tahran Sefaretinin telgraflarının gönderiminde aksaklıklar yaşanmaya başlamıştı. Şemseddin Bey, telgraflarının çekiminin reddedilme ihtimalinin sebep olacağı problemlere karşı telgraf ücretlerinin zamanında ödenmesini istenmişse de bu çoğunlukla mümkün olamamıştı.[528]

Posta ve telgraf ücretleri Tahran Sefareti'ne Rumî takvime göre üçer aylık periyotlarla tahsis edilmekteydi, bu giderlerin yaklaşık 1/10'u posta, 9/10'u ise telgraf ücretiydi.[529] Diplomatik ilişkilerin arttığı dönemlerde telgraf giderlerinin yükseldiği söylenebilir. Şemseddin Bey'in ikinci sefirlik görevinin başlangıcında Muzafferüddin Şah'a nişan takdimi için giden heyetin Tahran'da bulunduğu Mart 1898 döneminde telgraf giderleri, önceki ve sonraki dönemlere nazaran yaklaşık on kat artmıştı.[530] Özellikle Mehmed Rebii Paşa'nın tören esnasında Dersaadet'le sürekli temasta olması telgraf giderlerine de yansımıştı.[531] Münif Paşa döneminde de telgraf giderleri, diğer zamanlara nazaran üç dört kart artmıştı.[532]

1903 yılı başında telgrafla ilişkili başka bir husus gündeme geldi. Tebriz Başşehbenderliği Tahran Sefareti'ne, Avrupa'nın her yerinde ve Osmanlı'da çekilen şifreli telgrafların her beş rakamı bir kelime sayıldığı ve bedeli buna göre alındığı halde, İran'da ülke içi ve dışı telgraf gönderimlerinde her üç rakamın bir kelime sayıldığını bildirdi. Tebriz Başşehbenderi, kısa şifreli bir telgrafın dahi yüksek meblağlara ulaşması sebebiyle zaruri ve acil işlerin dahi posta ile yapılmak durumunda kalındığını belirtti ve genel usullere aykırı olan bu durumun düzeltilmesini talep etti.[533] Şemseddin Bey, İran Telgraf İdaresi'nden aldığı bilgiye binaen 14 Ocak 1903'den itibaren ülke içi ve dışına gönderilecek tüm telgrafların her beş rakamının bir grup sayılacağı ve ona göre ücret

[528] BOA, HR.SFR.20, 39/25, lef. 67, 5 Teşrinisani 1317/18 Kasım 1901.
[529] BOA, HR.SFR.20, 30/40, lef. 7, 28 Nisan 1312/10 Mayıs 1896; BOA, HR.SFR.20, 35/20, lef. 2, 26 Nisan 1313/8 Mayıs 1897. 1311 Rumî yılı dördüncü üç aylık döneminde (13 Aralık 1895-12 Mart 1896) 768 tüman'lık giderin, 11 tüman'ı, 1312 Rumî yılı dördüncü üç aylık döneminde (13 Aralık 1896-12 Mart 1897) 1.110 tüman'lık giderin, sadece 9 tüman'ı posta gideriydi.
[530] BOA, HR.SFR.20, 39/22, lef. 14, 21 Temmuz 1314/2 Ağustos 1898. Bu dönem telgraf ve posta giderleri, 1.268 tüman iken, bir önceki dönem 82 tüman, bir sonraki dönem ise 174 tüman seviyesindeydi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 39/22, lef. 22, 14 Kanunievvel 1314/26 Aralık 1898; BOA, HR.SFR.20, 39/22, lef. 16, 20 Teşrinievvel 1314/1 Kasım 1898. 10 kıran; 1 tümandır ve bu dönemde İran ve Osmanlı para birimleri arasındaki dönüşüm 1 Osmanlı Lirası; 46 kıran hesabıyla yapılmaktaydı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 29/75, lef. 1, 20 Kanunisani 1311/1 Şubat 1896; BOA, HR.SFR.20, 30/40, lef. 7, 28 Nisan 1312/10 Mayıs 1896.
[531] BOA, HR.SFR.20, 39/22, lef. 4, 12 Haziran 1898; BOA, HR.SFR.20, 39/22, lef. 10, 20 Haziran 1898.
[532] Münif Paşa'nın Tahran Sefiri olduğu 1313 Rumî yılı birinci üç aylık döneminde 1.954 tüman, Bkz. BOA, HR.SFR.20, 36/49, 30 Haziran 1313/12 Temmuz 1897. 1312 Rumî yılı dördüncü üç aylık döneminde 1.110 tüman, Bkz. BOA, HR.SFR.20, 35/20, lef. 2, 26 Nisan 1313/8 Mayıs 1897 iken, Şemseddin Bey'in ilk Tahran Sefiri olduğu 1311 Rumî yılı üçüncü üç aylık döneminde 429 tüman Bkz. BOA, HR.SFR.20, 29/75, lef. 1, 20 Kanunisani 1311/1 Şubat 1896 ve 1311 Rumî yılı dördüncü üç aylık döneminde 768 tüman, Bkz. BOA, HR.SFR.20, 30/40, lef. 4, 28 Nisan 1312/10 Mayıs 1896, telgraf ücreti tahakkuk etmişti.
[533] BOA, HR.SFR.20, 52/58, lef. 1, 23 Kanunievvel 1318/5 Ocak 1903.

alınacağını bildirdi.[534] Tebriz Başşehbenderliği, 19 Şubat 1903'de her beş rakamının bir grup sayılmasının Fransızca rakamlı çekilecek telgraflar için geçerli olduğu Farsça için geçerli olmadığını ve Fransızca rakamlı telgraf çekiminin de yalnız Fransızca bilen memurların bulunduğu merkezlere yapılabildiğini belirtip sorunun devam ettiğini iletti.[535] Ülke içi/dışı telgraf gönderimi ve Fransız/Farsça rakamlı grup hesabı tartışması Şemseddin Bey'in tebdil-i hava sebebiyle Tahran'da olmadığı dönem boyunca da ilgili kurumlarla tartışılmaya devam etti. Hariciye Nezareti, 15 Ağustos 1904'de Posta ve Telgraf Nezareti'nden aldığı son malumatı Tahran Sefareti'ne iletmek suretiyle tartışmaları sonlandırdı. Buna göre, telgraflarda her üç rakamın bir kelime olarak sayılması ve ona göre ücretlendirilmesi İran dahilinde teati olunan telgraflara münhasır bir durumdu. Her idarenin bu ücretleri belirleme hakkı vardı ve bu konu mutabık kalınan genel bir usul değildi. Ayrıca idarelerin birbirine aynısı ile mukabele hakkı bulunmaktaydı.[536]

2.1.2. İran'a Gelen Osmanlı İşçileri

İran'da devam eden yol yapım çalışmaları Erzurum, Trabzon gibi yakın bölgede yaşayan Osmanlı tebaası için iş alanı oluşturuyordu. Erzurum'dan gelen iki yüz Osmanlı vatandaşı Haziran 1900'da Reşt yolu yapımında çalışmaya başlamıştı. Çalışanlar, dört ayın sonunda işlerini bitirmelerine rağmen aylardır paralarını alamamış açlık ve perişanlık içerisinde büyük bir mağduriyet yaşamış ve Şemseddin Bey'den yardım talebinde bulunmuşlardı.[537] Yine 1904 yılı içinde Trabzon ve civarından dört yüz kadar amele, Ruslar tarafından yapılmakta olan Kazvin-Reşt ve Kazvin-Hemedan yollarının inşasında çalışmak üzere İran'a gelmişti. Aylardır maaşlarını alamamışlar, kaldıkları yerler eşkıya saldırılarına hedef olmuş, yaşadıkları mağduriyeti anlatacak bir muhatap bulamışlardı. Şemseddin Bey, konunun sefarete intikal etmesi üzerine işçilerin memleketlerine gönderilmesi için teşebbüste bulunmuştu. Şemseddin Bey, can ve mal emniyetinin bulunmadığı bu gibi yerlere para kazanmak üzere gelmenin kesinlikle doğru olmadığı kanaatindeydi, benzer mağduriyetler yaşanmaması için Trabzon Valiliği'ni ikaz etmişti.[538] Bu ikaza rağmen sonraki senelerde de Osmanlı Devleti'nden İran'a amele gitmeye devam edecekti.

---

[534] BOA, HR.SFR.20, 52/58, lef. 55, 26 Kanunisani 1318/8 Şubat 1903.
[535] BOA, HR.SFR.20, 52/58, lef. 49, 6 Şubat 1318/19 Şubat 1903.
[536] BOA, HR.SFR.20, 52/58, lef. 17, 2 Ağustos 1320/15 Ağustos 1904.
[537] Arzuhal, çalışanlar adına Erzurum Aşkale'den Hacı Hüseyin oğlu Mehmed tarafından yazılmıştı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 41/61, lef. 2-3, 30 Teşrinievvel 1316/12 Kasım 1900.
[538] BOA, HR.SFR.20, 60/14, lef. 9-11, 18 Kanunievvel 1320/31 Aralık 1904.

İran'daki Rus şirketlerinde çalışan Osmanlı tebaasının mağduriyetine dair bir başka hadise 1906 yılında yaşandı. Merkezi Petersburg'da bulunan bir Rus şirketi, Enzeli-Tahran arasındaki yol tamirat işinin imtiyazını almış ve işi Trabzonlu bir yol müteahhidine ihale etmişti. Müteahhit iş kapsamında tamamı Osmanlı tebaasından bin beş yüz kişiyi çalıştırmaktaydı. Rus şirketi yirmi sekiz gün fazla çalıştırdığı amelenin parasını ödemeden işi durdurmuş, mağdur olan müteahhit hukuki haklarının takibi için Tahran Sefaretinin arabuluculuğuna müracaat etmişti. Konuya duyarsız kalmayan Şemseddin Bey, 20 Mayıs 1906'de amelenin memleketlerine dönmesi, alacaklarının ödenmesi ve meselenin dostane çözümü için ilgili şirket ve Rusya Sefareti nezdinde girişimlerde bulunmuştu.[539]

Bu işlerde çalışan Osmanlı vatandaşlarının mağduriyeti iş süresiyle sınırlı kalmıyor iş bitiminde de devam ediyordu. Üç yıl önce Rus şirketi tarafından Enzeli-Kazvin arasında inşa edilen kara yolunun yapımında çalışan iki Osmanlı vatandaşı, kalan alacaklarının tahsili için Osmanlı Sefareti'ne müracaat etmişti. İlgili vatandaşlar, Temmuz 1907'de konuya dair süreci takip etmek üzere Rusya Sefaretine giderken yolda sorumlu mühendisle karşılaşmış ve mühendisten alacaklarının istemişlerdi. Mühendis ve yanında bulunan şahsın silah ve kamalı saldırısına uğrayan Osmanlı vatandaşları yaralanmıştı. Şemseddin Bey, saldırıda bulunan Rusların cezalandırılması ve yaralanan Osmanlı vatandaşları için tazminat talebiyle Rusya Sefareti nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Rusya Sefiri, üzerinde silah olmayan Osmanlı tebaasının Rus mühendisle yolda karşılaşmasını tehdit olarak vasıflandırmakta, silahla yapılan saldırıyı haklı bulmakta, cezalandırılma talebini ret etmekte birlikte tazminat ve tedavi ücretinin ödenebileceğini söylemekteydi. Şemseddin Bey, suçluları himayede ısrarcı davranan Rus Sefaretinin tavrına şaşırmış ve hayretini gizleyememişti. Rusya Sefiri'nin cesaretlendirmesi ile vuku bulan hadisenin tazminatla geçiştirilmesinin kabul edilemez olduğu kanaatindeydi. Şemseddin Bey, 21 Ağustos 1907'de Rusya hükümeti nezdinde teşebbüste bulunulmak üzere durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmişti. Şemseddin Bey, Rus vatandaşları tarafından Rusya haricinde ve Osmanlı tebaasına karşı işlenen bir cinayetin muhakemesinin Rusya'da yapılmasının adil olamayacağını değerlendirmiş ve meselenin hakem vasıtasıyla halledilmesini daha doğru olacağını raporlamıştı.[540] Bu meseledeki tavır ve yaklaşımı ekseninde, Şemseddin Bey'in haksızlık karşısındaki hukuk

[539] BOA, HR.SFR.20, 63/123, lef. 1, 7 Mayıs 1322/20 Mayıs 1906.
[540] BOA, HR.TH., 352/4, 8 Ağustos 1323/21 Ağustos 1907.

ve adalet savunusunun, konunun küçüklük veya büyüklüğünden ve muhatabın kimliğinde bağımsız ilkesel bir tavır olduğunu söyleyebiliriz.

İran'a gidip gelme durumunda olan bir başka Osmanlı vatandaş grubu da iki ülke arasında nakliye işi yapanlardı. Geçimlerini yük hayvanları ile taşıma yaparak sağlayan mekkârecilerin[541], İran'a sık geçiş yapmaları nedeniyle mürur tezkerelerini her sınır geçişinde değiştirmeleri şikâyet konusu olmuştu. Şemseddin Bey, 28 Nisan 1903'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, on günde bir Süleymaniye'ye gidip gelmekte olan mekkârecilerin mağduriyetlerinin giderilmesi için, sınıra yakın şehbenderliklere altı ay geçerli olacak şekilde mekkâri pasaportları gönderilmesini teklif etmişti. Böylece hem şikayetlere çözüm bulunmuş hem de devlete ilave bir gelir temin edilmiş olacaktı.[542] Hariciye Nezareti, konunun Umur-ı Şehbenderi kaleminde mütalaası sonrasında 14 Haziran 1903'de Şemseddin Bey'in teklifine cevap verdi. Mekkârine mahsus ayrıca pasaport bulunmadığı, hududu ayda iki kez geçmekte olan deveci ve katırcılara uygulandığı gibi mekkâreciler için de beş guruş vize harcı alınarak altı ay süreli geçiş müsaadesi verilebileceği, bu durumda olmayanlar için söz konusu harcın iki misli yani on guruş olarak tahsil edilmekte olduğunu bildirdi.[543] Tahran Sefareti, Hariciye Nezareti'nin önerisinin çözüm olmayacağı düşüncesindeydi ve 7 Temmuz 1903'de yazdığı cevabi yazısında bunun gerekçesini izah etmişti. Osmanlı tebaası, her on günde bir pasaport almaya mecbur edildiğinden dolayı altı ay müddetli pasaport vizelerinden istifade etmeleri mümkün değildi, bu sebeple bahsi geçen kişiler için altı ay süreli pasaport verilmesi daha uygun olacaktı.[544] Bu örnekte de olduğu gibi, olayın vuku bulduğu yerde sorunlara geliştirilen pratik çözümlerin, merkez teşkilatınca anlaşılması ve çözüm önerilerinin uygulamasına onay verilmesi zaman alabilmekteydi.

2.1.3. İran'da Hicaz Demiryolu Faaliyetleri

Hamidiye Hicaz Demiryolu 1900 yılında, dinî, siyasi, askerî ve iktisadi gerekçelerle başlatmış büyük bir projeydi. Projenin inşaat masrafınınım artması ve nakit paraya duyulan ihtiyaç, Osmanlı Devleti'ni gelir getirici yeni birtakım düzenlemeler yapmaya mecbur etmişti. Projenin en önemli finansman kaynağını bağışlar oluşturuyordu ve Osmanlı sınırları haricindeki bağış toplama işleri, Osmanlı diplomatik misyonları

[541] Yük hayvanlarıyla taşıma isi yapan kimse, mükârî Bkz. Kubbealtı Lugatı https://lugatim.com/s/M%C3%9CK%C3%82R%C3%8E [Erişim tarihi: 04.06.2024]
[542] BOA, HR.SFR.20, 52/36, lef. 33, 15 Nisan 1319/28 Nisan 1903.
[543] BOA, HR.SFR.20, 52/36, lef. 36, 1 Haziran 1319/14 Haziran 1903.
[544] BOA, HR.SFR.20, 52/36, lef. 40, 24 Haziran 1319/7 Temmuz 1903.

vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bağış organizasyonu, Maliye Nezareti bünyesinde kurulan İane (Yardım) Komisyonu marifetiyle yürütülmekteydi.[545] Şemseddin Bey'in görev yaptığı dönem İran'da söz konusu projeye yönelik faaliyetler yoğunlaşmıştı. Hariciye Nezareti, 21 Mart 1903'de Tahran Sefareti'ne ilgili komisyon kararıyla Tahran'da bulunan Osmanlı Devleti memurlarının maaşlarından birer guruş kesinti yapılması ve Osmanlı Bankası vasıtasıyla gönderilmesi gerektiğini tebliğ etmişti.[546] Bu düzenleme öncesinde sadaret tezkeresi ile devlete yazılacak arzuhal ve eklerinden birer guruş alınması kararlaştırmış[547] ve 19 Mayıs 1903'de söz konusu düzenlemenin Tahran'da da uygulanması gerektiği bildirilmişti.[548]

Hamidiye Hicaz Demiryolu imalatını hızlandırmak üzere 1904 yılının ilk aylarında İran'da yardım toplama faaliyetleri artmıştı. Şehbenderliklere davet edilen Osmanlı vatandaşları yardım yapmaya teşvik ediliyorlardı.[549] 1904 yılı sonuna doğru proje finansmanı için yeni bir gelir kalemi daha ihdas edilmişti. Hariciye Nezareti, elli guruştan fazla ödenek ve gider makbuzlarının bir guruş fiyatında matbû kağıtlara yazılması ve elde edilen kazancın Hamidiye Hicaz Demiryolu'na tahsis edilmesine ilişkin çıkarılan iradeyi Tahran Sefareti'ne göndermişti. Şemseddin Bey, 9 Kasım 1904'de ilgili düzenleme hususunda şehbenderlikleri bilgilendirmişti.[550] 1905 yılında İran'ın değişik yerlerindeki Osmanlı tebaasından toplanan yardımlar Tahran Sefareti vasıtasıyla Dersaadet'e gönderilmeye devam etmişti.[551] Söz konusu projenin yapım işlerinde üstün hizmet gösterenler ile bağış yapanlara madalya ve berat verilmekteydi. Yapılan bağış miktarına göre farklılaşan madalyalar, nikel, gümüş ve altın cinsindendi.[552] Hariciye Nezareti, 28 Ağustos 1905'de İran'da Hamidiye Hicaz Demiryolu için bağış yapan iki Osmanlı vatandaşına verilmek üzere, gümüş liyakat madalya ve beratlarını Tahran Sefareti'ne göndermişti.[553]

2.1.4. Sınır Meseleleri ve Eşkıyalık

[545] Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 67-83, 94.
[546] BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 1, 8 Mart 1319/21 Mart 1903.
[547] 23 Aralık 1902 tarihili Sadaret tezkeresi için Bkz. BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 5, 10 Kanunievvel 1318/23 Aralık 1902.
[548] BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 11, 27 Mayıs 1319/9 Haziran 1903.
[549] BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 41, 11 Kanunisani 1319/24 Ocak 1904; BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 61, 7 Nisan 1320/20 Nisan 1904.
[550] BOA, HR.SFR.20, 53/40, lef. 102, 27 Teşrinievvel 1320/9 Kasım 1904.
[551] Kazvin'den toplanan 3990 kıranın karşılığı olan 68 Osmanlı Lirası 79 guruş karşılığı olarak çekle gönderilmişti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 57/36, lef. 13, 26 Şubat 1320/11 Mart 1905.
[552] Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 102-104.
[553] BOA, HR.SFR.20, 61/55, lef. 2, 15 Ağustos 1321/28 Ağustos 1905.

İki farklı toplum/düşünce/kültür/coğrafyayı birleştiren ve aynı zamanda ayıran ortak hat, sınırdır. Sonun ve başlangıcın müşterek noktası olan sınırları belirlemek bu anlamda oldukça zorlu bir iştir. Devletler arası mücadelenin söz konusu olduğu ülke sınırlarının tespiti çok daha meşakkatli bir süreçtir. Osmanlı-İran sınırı, 1514 Çaldıran Savaşı'ndan 1913 İstanbul Protokolüne kadar uzanan dört yüz yıllık bir dönemde, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilmiş dünyanın en eski sınırlarından biri kabul edilir. Buna karşın Basra Körfezi ile Ağrı Dağı arasındaki uzun bir hat boyunca, jeopolitik ve siyasi açıdan oldukça önemli bir bölgede bulunan hududun sınıra dönüşüm süreci sancılı olmuştu. Osmanlı ve İran arasındaki görüşmelere 1843 yılında Erzurum'da İngiltere ve Rusya'nın da aracı devletler olarak iştirak etmesi ile başlayan süreç yetmiş yıl sürmüştü. Bu süreç sonunda "*süzeren*" geçişken yapıdaki hudut, "*egemen*" katı ve muhkem yapıdaki sınıra dönüşmüştü.[554] Sınırın belirlenme süreci, "*pasaporta içi ısınmayan*"[555] bölge halkları arasında ihtilafları büyütmüş ve aşiretler arası sorunları devletler arası meseleler haline getirmişti.

Osmanlı-İran sınır tespit sürecini zorlaştıran sebepler muhtelifti. Bu zorluğun aşiretlerden kaynaklı sebepleri ve iki devletin stratejik yerlerden vazgeçmek istememeleri yanında bir diğer nedeni ise fiziki coğrafya ve iklim şartlarının ağırlığıydı.[556] İran'ın sadece Osmanlı Devleti ile değil diğer ülkelerle olan sınır noktalarında da hudut tespiti coğrafi ve mevsim şartlarından dolayı güçlükle yapılabilmekteydi. İran'ın Sistan vilayeti ile İngiltere kontrolü altındaki Belucistan arasında hudut olarak belirlenmiş ırmağın su yatağının değişmesi sebebiyle iki devlet arasında sınır ihtilafı oluşmuştu. Sınır tespiti için her iki devlet memurlarından oluşan bir komisyon sahada çalışmalara başlamış fakat

---

[554] Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, (çev.) Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 19-21; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s. 56-61.

[555] Otuzüç Kurşun

"....
Kirveyiz, kardeşiz, kanla bağlıyız
Karşıyaka köyleri, obalarıyla
Kız alıp vermişiz yüzyıllar boyu,
Komşuyuz yaka yakaya
Birbirine karışır tavuklarımız
Bilmezlikten değil,
Fıkaralıktan
Pasaporta ısınmamış içimiz
Budur katlimize sebep suçumuz,
Gayrı eşkiyaya çıkar adımız
..." Bkz. Ahmed Arif, *Hasretinden Prangalar Eskittim*, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 115.

[556] Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 194; İbrahim Aykun, *a.g.t.*, s. 276.

suların taşması ve sıcaklığın şiddetlenmesinden dolayı sahadaki tahkikat ve müzakere müsait bir mevsime ertelenmişti.[557]

İki devlet arasında, uzun sınır hattı boyunda sıklıkla hırsızlık, gasp, yağma ve çapul olayları vuku bulmaktaydı. Osmanlı ve İran devletleri arasında yolcu nakli yapan esnaf da bu tür saldırıların hedefi olabilmekteydi. 1900 yılı başında arabasıyla İran tebaasından yolcuları Urmiye'ye taşıyan Tarsuslu arabacı Mehmed Osman'a saldıran eşkıya, Mehmed Osman'ın elbise, para ve bazı eşyalarını gasp etmişti.[558] Mehmed Osman konuyu takip ederek müracaatla bulunmuş, müracaatları Hariciye Nezareti tarafından Tahran Sefareti'ne intikal ettirilmişti.[559] Aradan sekiz ay geçmesine rağmen uzayıp giden yazışmalardan bir netice çıkmamıştı.[560]

Şemseddin Bey, sınır üzerinde vuku bulan bu ve benzeri olayların önlenmesi için 1900 yılında İran hariciyesine üç ayrı komisyon kurulmasını önerdi. Muzafferüddin Şah tarafından da memnuniyetle karşılanan bu teklif üzerine, Erzurum-Van, Musul-Süleymaniye ve Bağdat-Basra merkezli olmak üzere üç komisyon kuruldu. Komisyonlar marifetiyle aşiretler arası ihtilafların adil bir şekilde çözülmesi bekleniyordu. Komisyon çalışmaları sayesinde aşiret saldırılarında azalma olmasına rağmen, ilgili komisyonlar çok uzun ömürlü olmadı ve bir süre sonra dağıldı.[561]

Osmanlı tacirleri, Osmanlı-İran ticari ilişkileri açısından önemli merkezlerden olan, Trabzon ve Tebriz arasındaki gidiş gelişleri sırasında güvenlik problemleriyle karşılaşabilmekteydi. Erzurumlu Halil ve Trabzonlu Temel, Temmuz 1901'de Trabzon'dan temin ettikleri ticari eşyayı Tebriz'e götürdükten sonra dönüş yolunda hududa yakın İran'ın Pir Ahmed karyesinde karşılarına çıkan kalabalık bir grubun saldırısına uğramış, hayvan, para ve eşyaları gasp, hizmetkarları tevkif edilmişti.[562] Sonraki yıllarda da Osmanlı vatandaşı tüccara benzer saldırılar yapılmış fakat merkezi ve yerel yetkililerin kayıtsızlığı nedeniyle suçlular tecziye edilememişti.[563]

---

[557] BOA, HR.SFR.20, 55/37, 30 Temmuz 1319/12 Ağustos 1903.
[558] BOA, HR.SFR.20, 47/20, lef. 1, 29 Kanunisani 1315/10 Şubat 1900.
[559] BOA, HR.SFR.20, 47/20, lef. 4, 12 Nisan 1316/25 Nisan 1900; BOA, HR.SFR.20, 47/20, lef. 6, 8 Mayıs 1316/21 Mayıs 1900; BOA, HR.SFR.20, 47/20, lef. 14, 17 Eylül 1316/30 Eylül 1900.
[560] BOA, HR.SFR.20, 47/20, lef. 16, 9 Teşrinievvel 1316/22 Ekim 1900.
[561] Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 102-103.
[562] BOA, HR.SFR.20, 49/105, lef. 5, 14 Temmuz 1317/27 Temmuz 1901.
[563] Çorum ahalisinden deveci Mustafa oğlu Süleyman Urmiye'den sebze yüküyle Trabzon'a giderken, 14 Haziran 1903'de Urmiye yakınlarında Acem eşkıyasının saldırısına uğramış, para, silah ve eşyaları gasp edilmişti. İlgili Şehbenderlik 19 Ağustos 1903 tarihinde, konuya dair etkin müdahalenin, merkezi hükümetin yerel yöneticilere kesin talimat vermesi ile sağlanabileceği bildirmişti. BOA, HR.SFR.20, 55/13, lef. 11, 5 Haziran 1319/18 Haziran 1903; BOA, HR.SFR.20, 55/13, lef. 10, 6 Ağustos 1319/19 Ağustos 1903.

Sınır geçilerek yapılan eşkıyalık faaliyetleri can kayıpları ile sonuçlanabiliyor suçluların takip ve cezalandırılmaları bürokratik süreçler arasında kaybolabiliyordu. Osmanlı tarafı mümkün olduğunca hakkaniyetin icrasına gayret göstermekteyse de İran tarafı, art niyetli ve iktidar yoksunluğundan kaynaklı bahane ve özür beyanı ile hakkı teslim etmekten geri durmaktaydı. Sefaret defterleri, yüzde doksan dokuz oranında halledilmeyen dava dosyaları ile doluydu ve bu hususa dair sefaret ve şehbenderlikler arası telgraflaşmaların israftan öte bir anlamı yoktu.[564] 1901 yılı yazında İran eşkıyası, sınırı geçerek Van'ın Nevruz nahiyesine girmiş, otuz yedi at ve on iki katırı gasp etmiş, bir kişiyi öldürüp iki kişiyi de yaralamıştı.[565] İran hariciyesi ilk incelemesinde böyle bir tecavüzün vaki olmadığı bu tür iddiaların iki taraf aşireti arasında mevcut olan düşmanlıktan neşet ettiğini bildirdi.[566] Osmanlı hariciyesi, verilen cevabın kayıtsızlığı üzerine iki devlet arasındaki sınırın uzun ve geniş olması, hududun tek taraflı muhafazasının mümkün olamaması ve eşkıyanın müştereken takip ve tenkili için carî bir antlaşma bulunmaması sebebiyle, Osmanlı askerinin gerekmesi halinde İran dahilinde de eşkıya takibi yapabilmesi için müsaade edilmesini istedi. İran hükümeti, bu talebi mevcut kanunlarda bulunmadığı ve hukuki olmadığı gerekçesiyle reddetti ve çözüm olarak konunun iki devlet memurlarından müteşekkil karma komisyona havalesini önerdi.[567]

Sınır boyunca yaşayan aşiretlerin, yaylak ve kışlaklar arası geçişi, sınırın iki tarafı arasında olabilmekte ve bu geçişler ciddi asayiş problemlerine sebep vermekteydi. Şemseddin Bey'in Tahran Sefirliği esnasında en fazla asayiş sorunlarına neden olan aşiretlerden birisi Sencabi aşireti idi. Osmanlı Devleti, 1888 yılında aşiretin kışlamak için geldiği Osmanlı topraklarında verdiği rahatsızlık üzerine aşiret için tedip ve müsadere kararı almıştı. İran tarafına dönen aşiretin reisleri, sonraki dönemde tekrar Osmanlı tarafına geçmemekle birlikte sınır hattında birçok asayiş vakasının faili olmuşlardı.[568] Aşiretin reisi olan Şir Han, oğullarıyla birlikte 1900'lü yıllardan itibaren yaptığı eşkıyalıkla bölge halkını bezdirmişti.[569] Şir Han'ın oğlu Kasım Han'ın, Hanekin'den Kasr-ı Şirin'e giden Osmanlı tebaasından bazı kimseleri keyfi bir şekilde tutuklayıp rüşvet verenleri tahliye edip vermeyenlere türlü eziyetler ettiğine dair şikâyetler

[564] Dönemin Tahran Sefiri Münif Paşa'nın raporu için Bkz. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 36/68, 14 Temmuz 1313/26 Temmuz 1897.
[565] BOA, HR.SFR.20, 49/106, lef. 1, 2 Ağustos 1317/15 Ağustos 1901.
[566] BOA, HR.SFR.20, 49/106, lef. 5, 22 Teşrinievvel 1317/4 Kasım 1901.
[567] BOA, HR.SFR.20, 49/106, lef. 7, 6 Mayıs 1318/19 Mayıs 1902.
[568] Fehminaz Çabuk, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017, s. 422-423.
[569] Özcan Aslan, *II. Abdulhamid Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 64.

gelmekteydi. Mukataa sahibi kimseleri ve ailelerini dahi zapt edip çeşitli zulümler yapmaktan geri kalmayan Şir Han'ın gadrine uğrayanlar, yazdıkları arzuhallerde Osmanlı tebaasına karşı yapılan bu hukuksuzluğun nasıl olabildiğine dair şaşkınlıklarını gizleyememekteydiler.[570] İran Hariciye Nezareti, 9 Ağustos 1902'da Şir Han'ın gasp ettiği yedi yüz elli koyunla ilgili şikayetleri incelemek üzere, benzer durumlarda yapıldığı gibi yine iki ülke memurlarının katılımı ile bir komisyon kurulmasını önermişti.[571]

Şemseddin Bey, 23 Eylül 1902'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıyla, gasp olaylarına ilişkin müşterek komisyonlar arası yapılan yazışmaların müphem ve çelişkili ifadelerle dolu olduğundan netice alınamadığını raporladı. Daha işlevsel, sınırları çizilmiş, müşterek kararı icbar edecek ve kendisine mahsus talimatı olan bir karma komisyon teşkilini önerdi. Şemseddin Bey, ayrıca söz konusu komisyonların hudutta toplanmasının uygun olmadığını değerlendirmekte ve toplantıların daha münasip merkezlerde yapılmasını teklif etmekteydi. Şemseddin Bey, teklif ve önerileri doğrultusunda teşkil edilecek komisyonların mühim bir hizmet yapacağı kanaatindeydi.[572]

Bu tür çapul faaliyetleri, bazen belli bir eşkıya grubundan ziyade bölge halkının organize faaliyeti de olabilmekteydi. Mesela Ekim 1902'de Vanlı Başiyan Avidis Efendi'nin, Bargiri (Muradiye) nahiyesindeki çiftliğinden beş yüz on iki baş hayvanı İran'ın sınıra yakın köylerinin halkı tarafından gasp edilmişti.[573] Hoy ve Selmas Şehbenderliği, hayvanların sahibine iadesi için tahkikat yaptırmış ve tespitlerini 27 Kasım 1902'de Tahran Sefareti'ne göndermişti. Şehbenderlik raporunda, söz konusu köylerin Maku hakiminin idaresinde bulunduğu, konuya dair ilgililere gereken tebligat yapılmasına rağmen cevap alınamadığı ve konunun Tahran Sefareti aracılığıyla İran sadareti üzerinden takibi halinde netice alınabileceğini bildirmişti.[574]

Sınırın Osmanlı tarafında da benzer asayiş vakaları olmaktaydı, bu kez Osmanlı topraklarında İran kervanı saldırıya uğramıştı. Mendeli'den hurma yüküyle İran'a dönmekte olan bir İran kervanına, sınıra yakın bir mahalde kötülükleriyle ile nam salmış bir eşkıya grubu saldırmış iki yüz yük hurmayı gasp edip bir kişiyi de katletmişti. Bu defa İran hariciyesi, yağmalanan malların iadesi ve suçluların tecziyesini istemiş eşkıyanın

[570] BOA, HR.SFR.20, 52/24, lef. 2, 5 Ağustos 1318/18 Ağustos 1902; BOA, HR.SFR.20, 52/24, lef. 3, 8 Ağustos 1318/21 Ağustos 1902.
[571] BOA, HR.SFR.20, 51/42, lef. 17, 21 Ağustos 1318/3 Eylül 1902.
[572] BOA, HR.SFR.20, 49/106, lef. 11, 10 Eylül 1318/23 Eylül 1902.
[573] BOA, HR.SFR.20, 52/44, lef. 2, 8 Teşrinievvel 1318/21 Ekim 1902.
[574] BOA, HR.SFR.20, 52/44, lef. 1, 14 Teşrinisani 1318/27 Kasım 1902.

yakalanıp cezalandırılması hususunda çaba göstermeyen Osmanlı memurlarından şikayetçi olmuştu. Şemseddin Bey, 28 Ocak 1903'de durumu Bağdat Valiliği'ne intikal ettirmişti.[575] Bağdat Valiliği şikâyeti incelemiş ve 13 Mayıs 1903'de iddia edilen gasp olayı ve cinayetin aslı olmadığı şeklindeki cevap vermişti.[576]

Hududun belirgin ve net olmaması, bazı yerleşim yerlerinin hangi devlete ait olduğu hususunda tereddüt oluşturabilmekte ve adlî vakalarda karşı devleti suçlayıcı iddia ve ithamlara sebebiyet verebilmekteydi. Van valiliği, vilayet sınırları dahilinde İran eşkıyası tarafından gasp ve tecavüzlerin artması üzerine konuyu İran tarafına bildirerek gereken önlemlerin alınmasını istemişti.[577] Şemseddin Bey, İran hariciyesi nezdinde girişimde bulundu ve elde ettiği malumatı 9 Ağustos 1904'de Hariciye Nezareti'ne bildirdi. İran Hariciye Nezareti, olaya konu mahallin İran sınırları dahilinde bulunduğunu bildirmiş ve Tahran Sefaretinin konuya müdahalesini ret etmişti.[578]

İran'da Osmanlı vatandaşı Müslüman tacirler yanında Musevi tacirler de faaliyet göstermekteydi. Süleymaniyeli Musevi tacir Baruh, Erdebil yolunda haydutlar tarafından saldırıya uğradığına para ve eşyasının alınarak yanında bulunanların da öldürdüklerine dair 1904 yılı başında Tebriz Başşehbenderliği'ne şikâyette bulunmuştu.[579] İlk incelemelerden meselenin aslı olmadığı yolunda bilgi verildiyse de Baruh'un Tahran Sefareti'ne yaptığı yeni başvurusuna istinaden İran hariciyesi, Azerbaycan hâkimi tarafından konunun araştırılması için memur görevlendirildiğini, Baruh'un olayın vuku bulduğu zamandan birkaç ay sonra şikayette bulunmasının böyle bir olayın vaki olmadığını doğruladığı şeklinde cevap verdi. Bu durumun kendisine bildirilmesi üzerine konunun peşini bırakmamakta ısrarcı olan Baruh, bu kez Tebriz Başşehbenderliği'nin olayı takip hususundaki ilgisizliğinden şikâyetçi oldu.[580] Benzer olaylarda da olduğu üzere, bu olayın üzerinden de on beş ay geçmiş olmasına rağmen tahkikat devam etmekte olup bir neticeye ulaşılamamıştı.[581]

Şir Han'ın İran devleti destekli eylemlerinin Tahran Sefaretinin girişimleri ile önlenmesi mümkün olmadığı aşikârdı. Şir Han'ın oğlu Kasım Han 1904 yılı sonu 1905 yılı başında bu kez Altıncı Ordu Süvari Mirlivası Mehmed Fazıl Paşa'nın devecilerine

[575] BOA, HR.SFR.20, 53/10, lef. 1, 15 Kanunisani 1318/28 Ocak 1903.
[576] BOA, HR.SFR.20, 53/10, lef. 2, 30 Nisan 1319/13 Mayıs 1903.
[577] BOA, HR.SFR.20, 58/42, lef. 1, 21 Mayıs 1320/3 Haziran 1904.
[578] BOA, HR.SFR.20, 58/42, lef. 4, 27 Temmuz 1320/9 Ağustos 1904.
[579] BOA, HR.SFR.20, 56/5, lef. 15, 22 Mart 1320/4 Nisan 1904.
[580] BOA, HR.SFR.20, 56/5, lef. 19, 15 Haziran 1320/28 Haziran 1904.
[581] BOA, HR.SFR.20, 56/5, lef. 12, 27 Şubat 1320/12 Mart 1905.

musallat oldu.[582] Şemseddin Bey, İran Hariciye Nezareti ile temasa geçti ve 26 Kasım 1904'de ilgili nezaretten aldığı yazıyı Bağdat Valiliği'ne gönderdi. İran Hariciye Nezareti, yine isnat edilen suçların aslı esası yoktur şeklinde tanıdık bir cevap vermişti.[583] Osmanlı Dahiliye Nezareti, 28 Ocak 1905'de Tahran Sefareti'ne gönderdiği yazı ile başka bir soruna dikkat çekti. Şir Han kaynaklı eşkıyalık, hudut üzerinde ve aşiretler arasındaki şiddet sarmalını beslemiş bölgedeki emniyet ve asayişin büsbütün ortadan kalkması gibi bir duruma sebebiyet vermişti.[584] Aradan yıllar geçiyor fakat Şir Han kaynaklı eşkıyalıklar bir türlü bitmiyordu. 1907 yılı sonu itibariyle, Şir Han'ın oğulları Ali Ekber ve Kasım Han Osmanlı tebaasından devecilerin mal ve paralarını gasp etmiş, Kirmanşah hükümeti yapılan usulsüzlükleri yine görmezden gelmişti.[585] Şir Han ve avenesinin eşkıyalıkları uzun süre Bağdat Vilayeti ve Tahran Sefareti'ni meşgul etmişti.

2.1.5. Ermeni Olayları

Ermeni çeteleri İran'da oldukça güçlü ve etkiliydiler. Mayıs 1897'de Urmiye şehrinde bir hastaneyi silah fabrikası olarak kullanabilecek ve eli silah tutan iki bin beş yüz kişiyi bir araya getirebilecek kadar organize idiler.[586] Temmuz 1897'de Karabağ'dan Selmas'a gönderilen altı bin adet silahla teçhiz edilmiş üç bin fedai[587], 25 Temmuz 1897'de tarihe Hanasor Baskını olarak geçecek olan bir saldırı düzenlemişti.[588] Bu saldırıda Hamidiye Süvari Alayları Kaymakamlarından Merzik aşireti reisi Şeref Bey'in çadırları hedef alınmış ve yaklaşık iki yüz kişi şehit edilmişti.[589] Asker gönderilerek bölgeden çıkarılan eşkıya grubu İran tarafına kaçmıştı. İran hükümetince inkâr edilse de gelen eşkıya grubu yer yer İran askerlerinin içinden geçtikleri halde herhangi bir engelleme ile karşılaşmamıştı. Hariciye Nezareti, 8 Ağustos 1897'de Tahran Sefareti'nden Ermeni eşkıyalarına karşı müsamaha gösteren İran memurlarının tedibi, İran'a firar eden eşkıyanın teczıyesi ve benzer durumların yaşanmaması maksadıyla gereken tedbirlerin alınması için İran hariciyesi nezdinde girişimde bulunması

[582] BOA, HR.SFR.20, 56/50, lef. 11, 8 Eylül 1320/21 Eylül 1904; BOA, HR.SFR.20, 56/50, lef. 24, 25 Kanunisani 1320/7 Şubat 1905.
[583] BOA, HR.SFR.20, 56/50, lef. 23, 13 Kanunisani 1320/26 Ocak 1905.
[584] BOA, HR.SFR.20, 56/50, lef. 20, 15 Kanunisani 1320/28 Ocak 1905.
[585] BOA, HR.SFR.20, 68/84, 30 Teşrinievvel 1320/12 Kasım 1907.
[586] BOA, HR.SFR.20, 30/73, lef. 19, 19 Nisan 1313/1 Mayıs 1897.
[587] BOA, HR.SFR.20, 35/44, 10 Temmuz 1897.
[588] Gökhan Bolat, *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010. s. 135.
[589] BOA, HR.SFR.20, 35/54, 7 Ağustos 1897.

istemişti.[590] Dönemin Tahran Sefiri Münif Paşa, Şah ve İran Hariciye Nazırı ile yaptığı görüşmelerde bu konuların takipçisi olmuştu.[591]

Bu olayların akabinde Tahran'a tayin edilen Şemseddin Bey'in Tahran Sefirliği'nin ilk gününden itibaren ana gündem maddelerinden biri, İran'dan Osmanlı topraklarına yapılan Ermeni tecavüzleri olmuştu. Şemseddin Bey ile Tahran'a gelen Mehmed Rebii Paşa'nın, 31 Mart 1898'de Hariciye Nazırı Muhsin Han ve 3 Nisan 1898'de Muzafferüddin Şah'la yaptığı görüşmelerde bu mesele geniş bir şekilde ele alınmıştı. Mehmed Rebii Paşa, söz konusu mülakatlarında Ermeni çetelerinin İranlılardan gördüğü destekten ve çetelerin İran topraklarından Osmanlı ülkesine gerçekleştirdiği tecavüzlerden şikayetçi olmuştu. Muzafferüddin Şah, Ermenilerin Ruslar tarafından desteklendiğini söylemiş ve Ermeni çetelerinin İran topraklarındaki faaliyetlerine müsaade edilmeyeceğine dair teminat vermişti.[592]

Şemseddin Bey, 23 Ağustos 1898'de Yıldız Sarayı'na İran hükümeti tarafından Selmas civarında Ermenilere silah dağıtımı yapıldığına ilişkin haberlerin asılsız olduğunu bildirmişti.[593] Şemseddin Bey, 15 Ocak 1899'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği yazı ile İran sadrazamının himayesinde, hasılatı Ermeni okullarına verilmek üzere tiyatro gösterisi düzenlendiğini raporlamıştı. Söz konusu tiyatronun yardım bileti organizasyonu İran Ticaret Nezareti tarafından yapılmış ve ilgili nezaret, İran devlet ricaline ve yabancı sefaretlere yardım bileti göndermişti. Muzafferüddin Şah'ın da bizzat yardım yapmak suretiyle iştirak ettiği bu etkinlikle toplanan 3.500 tüman Ermeni okul idaresine teslim edilmişti. Şemseddin Bey, organizasyonun İngilizler ile iyi geçinme ve birlikte hareket etme maksadıyla yapıldığı kanaatindeydi.[594]

Ermeni çeteleri, Temmuz 1899 ile Temmuz 1904 arası dönemde Hakkâri, Van ve Ağrı sınır hattı üzerinde müteaddit saldırı girişiminde bulundular.[595] Şemseddin Bey, Tahran'daki görev süresi boyunca Babıali ve Yıldız Sarayı'ndan Ermeni çetelerinin İran'daki faaliyetlerinin engellenmesine dair birçok talimat aldı.[596] İran hükümeti

[590] Şehit edilen kimselerin gözleri çıkarılmış, kulak ve burunları kesilmek suretiyle vahşi bir muameleye maruz kalmışlardı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 35/55, 8 Ağustos 1897.
[591] BOA, HR.SFR.20, 35/63, lef. 19, 30 Temmuz 1313/11 Ağustos 1897.
[592] Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", s. 143-145, 160.
[593] BOA, Y.PRK.EŞA., 31/7, 23 Ağustos 1898.
[594] BOA, Y.PRK.EŞA., 31/143, 4 Kanunisani 1314/16 Ocak 1899. "*Bu iânenin tertîbinden maksad-ı aslî ise İngilizlere mümâşattan ibâret idüğü*"
[595] Gökhan Bolat, *a.g.t.*, s. 129-131.
[596] BOA, Y.A.HUS., 444/8, lef. 4, 11 Şubat 1318/24 Şubat 1903; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 1, 24 Şubat 1320/9 Mart 1905; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 3, 12 Mart 1321/25 Mart 1905; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 7, 1 Nisan 1321/14 Nisan 1905.

nezdinde görüşme ve yazışmalarla bir dizi teşebbüslerde bulundu.[597] Yapılan bu girişimlerin sorunun çözümüne pek bir etki ve katkısı olmadı. Zira Osmanlı-İran sınırında, iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar sonucu devlet kontrolünün tam tesis edilememesi Emmeni sorununun bu hat boyunca devam etmesine uygun bir zemin hazırlamıştı.[598] Ermeni meselesi gibi çok taraflı ve çok boyutlu bir sorunun, sadece sefaret seviyesinde yapılan diplomatik girişimlere çözülmesi mümkün değildi.

2.1.6. İran'da Kolera Salgını

1904 yılı baharında İran'da büyük bir kolera salgını vuku bulmuştu. Osmanlı Devleti, Kirmanşah'ta ortaya çıkan vakalar üzerine hastalığın Osmanlı topraklarına sirayetini önlemek için bir dizi önlem almıştı. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, 5 Nisan 1904'deki toplantısında Kirmanşah Eyaleti'nden Osmanlı hududuna gelecek olan yolcular için, Hanekin Karantinahanesi'nde karantina tedbirlerini hayata geçirmişti. Yolcular Hanekin'de kırk sekiz saat içinde tıbbi muayeneye alınacak, hasta olanlar tedavi edilerek beş gün müşahede altında tutulacaklardı.[599] Tahran Sefareti, 14 Haziran 1904'de Hariciye Nezareti'ne hastalığa dair ilk ölüm haberlerini bildirmişti. Kirmanşah'da koleradan kırk iki can kaybı olmuştu. Hemedan'a 33 km. uzaklıktaki bir yerleşim merkezinde hastalık olduğuna dair rivayetler, yapılan tahkikat sonucu doğrulanmamış ve bu aşamada Hemedan ve Buşehr'de kolera vakası görülmemişti.[600]

Osmanlı Devleti bürokratları, hududuna yakın mesafede vuku bulan kolera hastalığının yayılmaması için gereken tedbirleri almakla birlikte, İran tarafından salgının yayılmasını engelleyecek önlemlerin etkin bir şekilde uygulanmadığı kanaatindelerdi. Hariciye Nezareti, 20 Haziran 1904'de Şemseddin Bey'den hastalığın yayılımını önleyecek yeni tedbirlerin alınması için İran hükümeti nezdinde teşebbüste bulunulmasını ve gelişmelere ilişkin bilgi vermesini istemişti.[601] Şemseddin Bey'in 21 Haziran 1904 tarihli yazısına göre, hastalık İran'ın farklı şehirlerine de sirayet etmişti. Hastalık sebebiyle günlük ölüm sayıları, Tahran merkezinde bir iki, Hemedan'da iki üç ve Kum'da sekiz on arasında değişmekteydi.[602] Şemseddin Bey'in 28 Haziran 1904'de gönderdiği rapor, tablonun her geçen gün daha kötüye gittiğini gösteriyordu. Tahran'daki şüpheli

[597] BOA, Y.A.HUS., 444/8, lef. 2, 6 Mart 1903; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 4, 13 Mart 1321/26 Mart 1905; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 6, 19 Mart 1321/1 Nisan 1905; BOA, HR.SFR.20, 61/8, lef. 8, 2 Nisan 1321/15 Nisan 1905.
[598] Gökhan Bolat, *a.g.t.*, s. 167.
[599] BOA, A.}MKT.MHM., 556/25, lef. 2, 24 Mart 1320/6 Nisan 1904.
[600] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 106, 1 Haziran 1320/14 Haziran 1904. 6 fersah uzaklık, yaklaşık 33 km.'dir
[601] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 102, 7 Haziran 1320/20 Haziran 1904.
[602] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 99, 8 Haziran 1320/21 Haziran 1904.

ölüm sayısı yedi sekize kadar yükselmiş, salgın Tahran yakınlarındaki Hasanabad isimli yerde de görülmüştü. 18-23 Haziran arasında Kirmanşah'da kırk beş kişi hastalık nedeniyle hayatını kaybetmişti.[603]

Şemseddin Bey'in 5 Temmuz 1904 tarihli yazısı, hastalığın yayılmasının ürkütücü seviyeye yükseldiği ve İran'ın güney batı kesiminde de görülmeye başladığına işaret etmekteydi. Benderbuşehr, Kazerun ve Şiraz hastalığın şiddetle yayıldığı yerlerdendi, İsfahan, Savuçbulak ve Kum ile bu merkezlere bağlı yerleşim yerlerinde de hastalık artış eğilimindeydi. Tahran'da 3 Temmuz 1904'te, yüz yirmi yedi vefat vuku bulmuştu. Korku ve endişeye kapılan halk sayfiye ve dağlık yerlere kaçmaya başlamıştı. Şah hastalık nedeniyle Kazvin yolu üzerinde kurulan çadırlarda ikamet etmeye başlamıştı.[604] Kolera salgınının Tahran Sefareti'ne dair sonuçları da olmuştu. Şemseddin Bey, 6 Temmuz 1904'de gönderdiği telgrafla Tahran'da kolera münasebetiyle bütün ihtiyaç malzemelerinin özellikle de ilaç fiyatlarının beş on misli arttığını bildirmiş ve sefaret memur maaş ödemelerinin aksatılmamasını talep etmişti.[605] Sadaret, 8 Temmuz 1904'de talebi uygun görmüş ve gereği için Rüsûmat Emâneti'ne talimat vermişti.[606]

Şemseddin Bey'in 12 Temmuz 1904'deki yazısı salgının sosyal yansımalarına dair önemli bilgiler içermekteydi. Tahran'da günlük vefat sayılarının dört beş yüzlere kadar yükselmiş, şehir sakinlerinin büyük kısmının köy ve dağlara çıkması nedeniyle şehir merkez nüfusu yüz bin seviyesine düşmüştü. Telaş ve korku içindeki kadın ve çocuklar dahil binlerce kişi her gün müçtehitlerle beraber çölde toplanıp, "*libâs-ı sefîd*" adlı elbiseler giyinmek suretiyle, bu musibetten kurtulmak için dua ve niyazda bulunmaya başlamıştı. Muzafferüddin Şah'ın Elburz dağlarına doğru gideceği yolunda haberler gelmekteydi. Tahran'da resmî daireler tatil edilmiş, Reşt ve Tahran arasında iki günlük, Rusya'ya gidecekler için ise üç günlük bir karantina uygulamasına başlanmıştı.[607]

Şemseddin Bey'in 27 Temmuz 1904 tarihli yazısı, Tahran'dan bir nebze de olsa daha iyi haberler içermekteydi. Tahran'da günlük vefat sayısı atmış beşe kadar düşmüş, Belçikalı Gümrük Nazırı Mösyo Naus öncülüğünde İran'ın önde gelenlerinden toplanan 9.000 tüman ile Tahran'a üç hastane yapılmıştı. Şehirde devriye gezen doktorlar vasıtasıyla hastalık tetkik ve tedavileri başlamıştı. Bu arada Rusya'dan sevindirici bir

[603] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 96, 15 Haziran 1320/28 Haziran 1904.
[604] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 95, 22 Haziran 1320/5 Temmuz 1904.
[605] BOA, BEO., 2365/177362, lef. 3, 6 Temmuz 1904.
[606] BOA, BEO., 2365/177362, lef. 1, 25 Haziran 1320/8 Temmuz 1904.
[607] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 85, 29 Haziran 1320/12 Temmuz 1904.

haber daha gelmişti. Hastalıkla ilgili incelemeler yapmak ve koleraya karşı keşfedilen bir aşıyı uygulamak üzere Rusya'dan bir tıp heyetinin İran'a gelmesi bekleniyordu.[608]

Şemseddin Bey, 2 Ağustos 1904'deki raporunda İran'daki kolera vakasına dair önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştu. Koleradan ilk vefatlar haziran ayı başında olsa da hastalık 1904 nisan ayı başında Kirmanşah'ta ortaya çıkmış, halkın taassubu ile yerel yönetimin ihmal ve gevşekliği sebebiyle gereken önlemlerin zamanında alınmamasından dolayı hastalık hızla çevre şehirlere ve Tahran'a yayılmıştı. Hastalığın başlangıcından itibaren hükümet tarafından gereken sıhhi tedbir ve karantina önlemlerine baş vurulmaması hastalığın verdiği zararı dramatik boyutlara ulaştırmıştı. Eczanelerdeki ilaç fiyatları fahiş şekilde artmıştı. Amerikan misyonerleri, şehrin dışında açtıkları hastanelerde aciz durumdaki insanlara ücretsiz tedavi hizmeti vermekteydi. Mevcut mezarlıkların yetersiz kalması üzerine yeni mezarlıklara defin yapılmakla birlikte, çürüme kaynaklı kokunun hastalığın tekrarlamasına neden olmasından korkulmaktaydı. Tam rakam söylenememekle birlikte, yalnız Tahran'da on beş yirmi bin civarı can kaybı meydana gelmişti.[609] Su temizliğine dikkat edilmemesi salgının sonucunu daha vahim hale getirmiş, Tahran nüfusunun 1/10'un telef olmuştu.[610]

Şemseddin Bey 9 Ağustosta Tahran'da salgının hafiflediği ve günlük vefat sayısının düşüşe geçtiğini, Hemedan'da hastalığın başladığı zamandan beri tahminen altı bin sekiz yüz vefat olduğunu bildirdi.[611] Ağustos ayı ortası itibariyle İran'ın hemen her şehrinden hastalığın gerileme eğiliminde olduğuna dair haberler gelmekteydi.[612] Şemseddin Bey, 30 Ağustos 1904'de şah iradesi ile Fransız bir doktor başkanlığında teşkil edilen Meclis-i Sıhhi'nin ilk toplantısını yaptığını haber verdi.[613] Tedbir olarak üzüm, armut gibi meyvelerin satış yasağı devam ediyordu.[614] Bu arada Hariciye Nezareti, Tahran Sefareti'ne gönderdiği 12 Eylül 1904 tarihli yazısıyla, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Riyaseti'nin tezkeresine istinaden, Bayezid ve Van Vilayeti hududunda sıhhi tedbir, tıbbi muayene ve fenni buharlaştırma gibi bir takım karantina tedbirleri uygulandığını bildirdi.[615]

[608] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 77, 14 Temmuz 1320/27 Temmuz 1904.
[609] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 71-73, 20 Temmuz 1320/2 Ağustos 1904.
[610] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 89.
[611] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 68, 27 Temmuz 1320/9 Ağustos 1904.
[612] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 62, 3 Ağustos 1320/16 Ağustos 1904; BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 58, 10 Ağustos 1320/23 Ağustos 1904.
[613] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 53, 17 Ağustos 1320/30 Ağustos 1904.
[614] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 54, 17 Ağustos 1320/30 Ağustos 1904.
[615] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 35, 30 Ağustos 1320/12 Eylül 1904.

Şemseddin Bey'in 13 Eylül 1904'deki yazısı, Tahran'da son birkaç gündür vukuat olmamasının şehir sakinlerce sevinçle karşılandığını fakat üç aydır bir matem yerine dönüşen şehirde halkının hala endişe içinde olduğunu haber vermekteydi.[616] Ekim sonu itibariyle Kirmanşah ve civarında kolera vakaları hemen hemen bitmişti. İran'dan Atabat'a gitmek isteyen ziyaretçiler Kirmanşah'ta toplanmıştı ve geri dönmeleri de zordu. İran hükümeti, Şemseddin Bey'den ziyaretçilerin Hanekin'de bir müddet karantinada kaldıktan sonra Atabat'a gitmelerine müsaade edilmesini talep etmişti. Şemseddin Bey, 24 Ekim 1904'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıyla, ziyaretçilerin Atabat'a girişlerinin engellenmesinin iyi ilişkilere uymayacağı ve İran halkı nazarında olumsuz bir tesiri olacağı kanaatiyle ziyarete engel olunmaması gerektiğini bildirmişti.[617]

Kasım 1904 itibariyle, İran'ın diğer şehirlerinin aksine kolera vakalarının İran'ın kuzey batı şehirlerinde hala ciddi bir sorun teşkil ettiği anlaşılıyor. Tebriz'de kolera nedeniyle günlük beş yüz civarı vefat olmakta Bayezid'de Kızılvize isimli yerleşim yerinde İran'dan gelen yolcular için tıbbi muayene yapılmaktadır.[618] 1905 yılına gelindiğinde Azerbaycan'da da kolera hastalığının artık kalmadığını söylemek mümkündür.[619]

2.2. İran'da İngiliz ve Rus Nüfuz Mücadelesi

Rusya, 19. yüzyılın ilk yarısında İran'a yönelik askerî üstünlüğünü sağlamış ve İran'ın kuzeyinde önemli ticari avantajlar elde etmişti. İran, 1828 yılında Rusya ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile siyasi bağımsızlığını kaybetmişti. Bu antlaşmayla Rusya'ya tazminat ödemeye mecbur kalması ve Rusya'nın İran'da serbest ticaret yapma imtiyazı elde etmesiyle, ülkesinin kuzeyindeki ticari faaliyetleri Rusya'ya kaptırmıştı.[620] Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, 1862 yılında İngiltere'ye verilen telgraf imtiyazı ile İran'da imtiyazlar dönemi başladı. Bunu 1872 yılındaki İngiliz Baron J. Reuter'e verilen demiryolu ve tramvay yapım imtiyazı takip etti. İran, Rusya'nın muhalefeti sonucu 1873'de iptal edilmek zorunda kaldığı söz konusu imtiyazın iptal tazminatı olarak 1889'da İngiltere'ye Bank-ı Şehinşahi imtiyazı vermek zorunda kaldı. İran, İngilizlerin bu hamlelerine karşı Rusya'ya 1879'da telgraf, 1888'de Hazar Denizi ve İran nehirlerinde balıkçılık, 1890'da Hazar Denizi'nde feribot ve 1890'da Bank-ı İstikrazi imtiyazı vermek

[616] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 47, 31 Ağustos 1320/13 Eylül 1904.
[617] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 22, 11 Teşrinievvel 1320/24 Ekim 1904.
[618] BOA, Y.A.HUS., 480/101, lef. 2, 20 Teşrinievvel 1320/2 Kasım 1904.
[619] BOA, HR.SFR.20, 58/12, lef. 5, 19 Şubat 1320/4 Mart 1905.
[620] Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 14 S. 36 (2008), s. 194-195.

durumunda kaldı. Bu sürecin sonunda İran, mezkûr ülkeler tarafından adım adım yarı sömürge haline getirildi.[621]

Şemseddin Bey, 25 Eylül 1899'da Yıldız Sarayı'na gönderdiği raporda İran'daki İngiliz-Rus nüfuz mücadelesine dair önemli tespitler yapmıştı. İngiltere'nin Tahran Sefiri Sir Mortimer Durand, 23 Eylül 1899'da İsfahan ve Şiraz şehirleri, İran'ın güney sahilleri ve Karun Nehri'nin su yolunu kapsayan bir geziye çıkmıştı. Ziyaretin sebebine dair muhtelif rivayetler bulunmaktaydı. Şemseddin Bey'in konuya dair sorusuna cevaben Durand ziyareti, İran'da İngiliz ticaretinin genişletilmesi amacıyla, İsfahan'dan Ahvaz ve Mehr'e kadar giden yolun ticarete uygun olup olmadığını keşfetmek için yaptığını söylemişti. Fakat Şemseddin Bey, İngiliz ticaretinin siyasetinin alemdarı olduğundan hareketle seyahatin ticari olduğu kadar siyasi amaçlarının da bulunduğu kanaatindeydi. Başkent Tahran Rus hududuna yakındı. Oysa İran'ın güney sahillerinden Tahran'a otuz beş kırk günde gelinebilmekteydi. Ruslar, Enzeli'den Tahran'a kadar giden yolu da ıslah ederek kullanmaya başlamışlar ve İran'daki ticaretlerini oldukça geliştirmişlerdi. Ayrıca Rus sınırına yakın olan Azerbaycan, Gilan ve Mazenderan'da Rusya nüfuzu artmaktaydı ve İngilizlerin buna kayıtsız kalması mümkün değildi. Şemseddin Bey'e göre İngilizler, Rusların kuzeyde takip ettiği politikanın aynısını güneyde yapmaya çalışmaktaydı. İran hariciyesinin Rusya tarafına daha fazla meyilli olduğunu gören Londra, Durand'ı bu seyahati yapmakla görevlendirmişti. İngilizler, güneyde yiğitlik ve ferasetleri ile maruf Bahtiyarî ve Lûr kabilleri üzerinden bölgede nüfuzlarını artırma gayretindeydi.[622]

Şemseddin Bey, Sir Mortimer Durand ile seyahatinden sonra bir görüşme yapmış ve elde ettiği malumat ve izlenimlerini 25 Aralık 1899'de Yıldız Sarayı'na raporlamıştı. İngiliz sefir, İsfahan'dan Bahtiyarî dağlarını takip ederek Ahvaz'a daha sonra Dezful ve Loristan'a gitmiş, Karun Nehri'nde incelemelerde bulunmuştu. İsfahan'dan Ahvaz'a bir ticaret yolunun yapımının oldukça kolay, Ahvaz'dan Loristan istikametinde bir yolun yapımının ise mümkün olabileceğini tespit etmişti.[623] Söz konusu seyahatin 1888'de Karun Nehri üzerinde nakliye imtiyazı verilen İngiliz Lynch Brothers ile ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir. Zira ilgili şirket bu geziden sonra Ahvaz-İsfahan,

---

[621] Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi", s. 280-284; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev.) Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 129; Yılmaz Karadeniz, "İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, C. 7 S. 2 (2019), s. 232.

[622] "*İngiltere ticâreti siyâsetinin alemdârı olduğu mâlûmdur binâberin seyâhat-i mezkûre esbâb-ı mekâsıd-ı ticârîyeye müstenid olmağla beraber buna münhasır olması istib'ad olunur*" Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 33/98, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.

[623] BOA, Y.MTV., 197/125, 13 Kanunievvel 1315/25 Aralık 1899.

Tahran-İsfahan ve Tahran-Kum-Sultanabad yol yapım ve işletim imtiyazını almıştı.[624] Şemseddin Bey, raporun devamında İran'daki Rus ticari faaliyetleri ile ilgili de malumat vermekteydi. İngiliz sefirin güneydeki seyahati esnasında, Ruslar da kuzeyde yapacakları yatırımları planlıyorlardı. Rus mühendisler, Rusya sınırından Azerbaycan yoluyla Hemedan ve Kirmanşah'a doğru bir demiryolu yapımı için keşif yapmaktaydılar.[625] Ruslar sonraki yıllarda da aynı güzergâh üzerinde bulunan yerleşim yerlerinde harita tanzimi için keşif yaptılar.[626] Mezkûr çalışmalar muhtemelen 1897-1898 yılında yetmiş beş yıllığına bir Rus şirketine verilen demiryolu imtiyazı kapsamında yapılmaktaydı.[627]

İran, 1891'de İngiliz Talbot şirketine verdiği tütün imtiyazını yaşanan protestolar nedeniyle 1892'de iptal etmek zorunda kalmıştı. İlgili şirkete iptal tazminatı olarak ödenmek üzere Bank-i Şehinşahi'den alınan 500 bin pound İran'ın aldığı yüksek meblağlı ilk dış krediydi.[628] Şemseddin Bey, 1 Şubat 1900'de Hariciye Nezareti'ne Rusya'dan alınan ilk dış borcu, Rusya'nın İran'a 22 milyon 500 bin ruble borç verdiğini bildirdi.[629] Şemseddin Bey'e göre söz konusu borç siyasi amaçlarla verilmişti ve antlaşma şartları oldukça ağırdı. Ödenmesi zorunlu miktarı için İran'ın Tebriz, Gilan, Mazenderan ve Horasan vilayetleri gümrük tahsilatı tamamen Ruslara tahsis edilmişti. Ödemelerin belirlenmiş taksitlerle yetmiş beş senede yapılması ve yüzde beş faizle alınan ana paranın yüzde seksen beşinin ödenmesi kararlaştırılmıştı. Rusya'nın onayı alınmadan borçlanmaya gidilmeyecek, taksitlerin zamanında ödenmemesi halinde gümrük idareleri Rusya bankası kontrolüne girecek ve demiryolu imtiyazları Ruslara geçecekti.[630]

Şemseddin Bey, 19 Mart 1902'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazı ile Rusya ile yapılan ikinci borçlanma antlaşmasını haber verdi. Rusya ile bir süredir devam eden müzakereler sonunda 12 milyon rublelik yeni bir istikraz mukavelesi imzalanmıştı. Bu antlaşma karşılığında Rusya'ya, Tahran-Tebriz arası karayolu yapım imtiyazı verilmişti. Şemseddin Bey, gönderdiği raporda gerek şahın Avrupa seyahati gerekse söz konusu yeni

[624] Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi", s. 283.
[625] BOA, Y.MTV., 197/125, 13 Kanunievvel 1315/25 Aralık 1899.
[626] Bu çalışma, Rus generali Mekrimoviç'in maiyetinde on beş askerle yapılmaktaydı. Bkz. BOA, Y.MTV., 210/110, 7 Kanunisani 1316/20 Ocak 1901.
[627] Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, C. 5 S. 2 (Mart 2013), s. 407. Demiryolu yapımı için yoğun çalışmalar yürütülmesine rağmen Rusya ve İngiltere, İran'a demiryolu yapmamak ve yaptırmamak konusunda mutabakat sağlamışlardı. İran, 1890'da on yıl, 1899'da ise 1910'a kadar hiçbir şirkete demiryolu imtiyazı vermemeyi ve kendisi de yapmamayı taahhüt etmişti. Bkz. Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi", s. 284.
[628] Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi", s. 283; Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", s. 406.
[629] BOA, Y.MTV., 199/1, lef. 2, 20 Kanunisani 1315/1 Şubat 1900.
[630] BOA, Y.MTV., 199/1, lef. 1, 24 Kanunisani 1315/5 Şubat 1900.

borçlanmanın kamuoyunda hoşnutsuzluk yarattığını bildirmişti.[631] Zira Muzafferüddin Şah, Rusya'dan alınan ilk borçla 1900'de Avrupa seyahatine çıkmıştı ve bu ikinci borçlanmayla ise 1902'de tekrar Avrupa seyahati yapacaktı.[632]

İran'da İngiliz-Rus rekabeti farklı birçok alanda görülmekteydi. Bunlardan birisi de nehirlerdeki seyrüsefer imtiyazı idi. Şemseddin Bey, 5 Kasım 1902'de Yıldız Sarayı'na Karun Nehri'ndeki seyrüsefer imtiyazına ilişkin rapor gönderdi. Söz konusu imtiyaz, on yıllığına bir İngiliz şirketine verilmişti ve kısa bir süre sonra sona erecekti. Şemseddin Bey'in bahsettiği bu imtiyaz, muhtemelen yukarıda bahsi geçen Lynch Brothers'e verilen imtiyaz idi. İngiliz Sefareti bir süredir imtiyazın uzatılması için İran hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmaktaysa da netice alamamıştı. Şemseddin Bey, imtiyazın Rus şirketine verilmek istediği ve bu şirketin temsilcisinin de Rus sefaretiyle bağlantılı Hollanda vatandaşı Mösyö Termulun adında biri olduğuna dair istihbaratı paylaştı.[633]

İran'daki İngiliz Rus rekabetinin en bariz olduğu alanlardan biri gümrük düzenlemeleriydi. İran'da gümrük gelirleri, bütçenin önemli gelir kalemlerinden biriydi ve bu konuda yapılan yanlışların İran için ağır sonuçları oldu. İran, Rusya'dan alınan borçlar nedeniyle gizli müzakereler sonucu Rusya lehine gümrük düzenlemeleri yapmaya mecbur kaldı.[634] İran ile Rusya arasında, Rusya'nın İran'a yüksek miktarda ihraç ettiği buğday ve şekerden düşük vergi alınmasına dair düzenlemeler içeren anlaşma, 1902 yılında imzalandı. Söz konusu ticaret antlaşması, Osmanlı Devleti'nin yakın takibindeydi. Babıali, söz konusu antlaşmanın Osmanlı Devleti'nden İran'a ihraç edilen emtia için cari düzenlemelere ve Osmanlı vatandaşlarının mevcut hukuk ve menfaatine aykırı maddeler içermemesi için gayret göstermekteydi. Hariciye Nezareti, 27 Nisan 1902'de Şemseddin Bey'den ilgili antlaşmanın göndermesini istedi.[635] Şemseddin Bey,

[631] BOA, Y.PRK.EŞA., 39/90, 14 Mart 1318/27 Mart 1902.
[632] Mine Kardeş, *İran Şahlarının Avrupa Ziyaretleri (1873-1905)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2023, s. 68.
[633] BOA, Y.MTV., 236/14, 22 Teşrinievvel 1318/5 Kasım 1902.
[634] Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", s. 406-407; Masoumeh Daei, *a.g.e.*, s. 107.
[635] İran hariciyesi, Osmanlı Devleti'nin muvafakatini almak üzere söz konusu antlaşmayı İran'ın İstanbul Sefaretine gönderdiğini bildirmiş olmasına rağmen Hariciye Nezareti, sefarettin ilgili sözleşmeyi göndermemesi nedeniyle ve teyit amacıyla aynı antlaşmanın bir suretini Tahran Sefaretinden de istemişti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 50/49, lef. 2, 14 Nisan 1318/27 Nisan 1902.

19 Temmuz 1902'de İran hariciyesinin oyalamalarına rağmen antlaşmanın bir suretini temin ederek gönderdi.[636]

Rusya'nın İran'la yapacağı yeni gümrük antlaşması İngilizlerin de yakın takibindeydi. Şemseddin Bey, 24 Ocak 1903'de söz konusu antlaşmanın 14 Şubat 1903 tarihinde yürürlüğe gireceğine dair İngiltere'nin Tahran Sefirinden aldığı malumatı telgrafla, diğer detayları posta ile Babıali'ye gönderdi.[637] İngiliz Sefiri Sir Arthur Hardinge söz konusu antlaşmayı Şemseddin Bey ile müzakere etmiş, kanaatlerinin özetini bir kâğıda yazarak Şemseddin Bey'e vermişti. Şemseddin Bey, gizlilik içeren söz konusu kâğıdı 28 Ocak 1903 tarihli yazısının ekinde[638], 14 Şubat'ta yürürlüğe giren gümrük antlaşmasını ise 25 Şubat 1903'de Hariciye Nezareti'ne gönderdi.[639]

Şemseddin Bey, Hariciye Nezareti'ne yazdığı 25 Mart 1903 tarihli yazısı ile gelinen aşamayı özetledi. 1903 yılı şubat ayı itibariyle İngiltere'nin İran'la ayrıca bir gümrük antlaşması yoktu. İngiltere, 14 Şubat 1903'de Rusya ve İran arasında imzalanan gümrük antlaşmasından imtiyazlı millet olarak istifade edebilecek durumdaydı. Bu antlaşma ile kararlaştırılmış vergiler İngiliz malları için ağır şartlar içermiyorsa da İran ve Rusya'nın anlaşarak söz konusu vergileri artırması, dolayısıyla İngiliz mallarının sürümüne mâni olma ihtimali İngilizleri harekete geçirdi. İngiltere'nin Tahran Sefiri, devletinden aldığı emir üzerine İran hükümeti nezdinde ısrarlı girişimde bulunarak söz konusu antlaşmaya dair ek bir karar aldırmayı başardı. Buna göre İngiltere, İran ve Rusya arasında yapılan yeni gümrük antlaşması hükümlerini kabul etti. İran ise İngiltere'nin muvafakati olmadıkça söz konusu antlaşmada herhangi bir değişiklik yapılmayacağı hususunda İngiltere'ye yazılı bir teminat verdi. İmtiyazlı millet sıfatına sahip olan Osmanlı Devleti de söz konusu mutabakat metninden istifade edebilecekti.[640]

Şemseddin Bey, 12 Mayıs 1903 tarihli fezlekesinde yeni gümrük tarifesine dair 25 Şubat 1903'de Şiraz Şehbenderliği'nden gelen ilk gözlemleri iletti. Tüccarı endişeye sevk edip fiyatlarda olağanüstü bir artışa sebebiyet veren düzenlemeden genel kamuoyu da şikayetçiydi.[641] İran'ın resmî olarak açıkladığı gümrük vergisi tarifesiyle, İran ve Rusya arasında bilahare akdedilen beyanname ekinde bulunan tarife arasındaki

[636] Şemseddin Bey, antlaşmanın bir suretini İran Hariciye Nazırından istemiş, vermek istemediğini anladığında, farklı yollardan temin ettiği antlaşmayı gönderirken durumun İran Sefaretinden gizli tutulması gerektiğini de hatırlatmıştı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 50/49, lef. 3, 6 Temmuz 1318/19 Temmuz 1902.
[637] BOA, HR.SFR.20, 52/18, lef. 8, 11 Kanunisani 1318/24 Ocak 1903.
[638] BOA, HR.SFR.20, 52/18, lef. 9, 15 Kanunisani 1318/28 Ocak 1903.
[639] BOA, HR.SFR.20, 52/18, lef. 26, 12 Şubat 1318/25 Şubat 1903.
[640] BOA, HR.SFR.20, 52/19, lef. 4, 12 Mart 1319/25 Mart 1903.
[641] BOA, HR.SFR.20, 53/3, lef. 13, 29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903.

farklılıklar kafa karışıklığı oluşturmaya devam ediyordu. Hariciye Nezareti, 16 Nisan 1903'de Tahran Sefareti'nden konunun araştırılmasını istedi.[642] Şemseddin Bey, 1 Haziran 1903'de tebdil-i hava için Tahran'dan ayrılmıştı ve yerine Baha Bey bakmaktaydı. Baha Bey, 9 Haziran 1903'de gönderdiği yazıda İran Hariciye Nazırı'nın Rusya ve İran devletleri arasında böyle bir antlaşma yapılmadığı beyan ettiğini ve bahsi geçen antlaşmanın yapıldığına dair başka bir ipucu bulamadığını bildirdi.[643] Bu arada 27 Mayıs 1903'de İngiltere de İran'la yeni bir gümrük antlaşması yapmaya muvaffak olmuştu.[644] Hariciye Nezareti sonraki süreçte tarife konusundaki takibini sürdürdü. Baha Bey, Tahran'da konuya dair girişimlerde bulundu, fakat İngiltere Sefareti'nden Ocak 1903'deki gibi aktif bir destek göremedi.[645] İran'daki gümrük tarifesinde Osmanlı emtiası hakkında uygulanan vergi oranlarının yüksekliği uzun süre gündemde kaldı. Gümrük tarifesinin makul seviyeye getirilmesi için İran'la Osmanlı Devleti arasında görüşme ve müzakereler sonraki yıllarda da devam etti.[646]

Her ne kadar daha sonra İngiltere de İran'la gümrük antlaşması yapmış olsa da bu süreçteki diplomatik başarı Rusya'nındır. Söz konusu gümrük antlaşması ile Rusya'dan İran'a ithal edilen emtiadan alınan vergi %5'den %1,5'e düştü. Bu antlaşma, Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'ın bağımsızlığına indirilen en büyük darbe olarak tarihe geçti.[647] Gümrük antlaşma ve tarifelerinin İran'ın aleyhine olduğu, az miktarda da olsa İranlıların elinde olan imalat ve dokuma sanayisini ortadan kaldırdığı, ticareti azaltıp, tarım ve hayvancılığın gerilemesine sebebiyet verdiği aşikârdı. Hatta Naus'un varlık sebebinin böyle bir antlaşmaya zemin hazırlayarak İran'ı Rusya'ya mecbur bırakmak

---

[642] İran'da uygulamaya konulan gümrük vergi düzenlemesinin, pamuk ve benzeri bitkisel ipliklerle yapılan ipek dokumanın beher batmanından alınan vergideki bariz farklılığı araştırmasını istedi. Söz konusu düzenlemede bir tüman beş kıran vergi alınacağı yazılıyken, Rusya ve İran arasında yapılan antlaşmanın ekindeki tarife gereği yalnız beş kıran vergi belirlenmişti. Osmanlı Devleti'nin "*en ziyâde mazhar-ı müsâade olan millet*" olması nedeniyle, Osmanlı mallarından da beş kıran vergi alınması gerekmekteydi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 52/19, lef. 15, 27 Mayıs 1319/9 Haziran 1903.

[643] BOA, HR.SFR.20, 52/19, lef. 15, 27 Mayıs 1319/9 Haziran 1903.

[644] Masoumeh Daei, *a.g.e.*, s. 107.

[645] Hariciye Nezareti 13 Temmuz 1903 tarihli yazıyla, Baha Bey'den tarifeler arası farklılığa dair İran hariciyesinin açıklamalarıyla yetinilmeyerek daha detaylı araştırma yaparak göndermesini istedi. Buna istinaden Baha Bey, Gümrük Nazırı Mösyo Naus ve İngiliz Sefiri Sir Arthur Hardinge ile görüştü ve 12 Ağustos 1903'de Hariciye Nezareti'ne cevabi yazısını gönderdi. Mösyo Naus, İran'da neşr olunan tarifenin esas alınması gerektiği söyledi. Sir Arthur Hardinge, İran ve Rusya arasında böyle bir gizli antlaşma olsa dahi bir gün mutlaka ortaya çıkacağını ve İran hükümetinin tazminat ödeme gibi birtakım sorunlar yaşayabileceğinden, İranlıların aleyhlerine olacak böyle bir tedbirsizlikte bulunmalarına ihtimal vermediği beyan etti. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 52/19, lef. 20, 30 Temmuz 1319/12 Ağustos 1903.

[646] BOA, HR.SFR.20, 61/39, lef. 3, 4 Temmuz 1321/17 Temmuz 1905. Gümrük sözleşmesi müzakereleri için Mösyo Naus görevlendirilmişti, halk ve ulema tarafından söz konusu şahıs aleyhinde oluşan nefretin, istenmeyen bir olaya neden olmaması için müzakerelerin İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştı. Bkz. BOA, Y.MTV., 279/39; BOA, HR.SFR.20, 60/54, lef. 27, 24 Eylül 1321/7 Ekim 1905.

[647] Masoumeh Daei, *a.g.e.*, s. 107.

olduğu görülmektedir. Rusya ve İngiltere'nin İran ile yapılan gümrük antlaşmalarının İran'ı "*soluksuz bırakma*" operasyonu olduğunu söylemek mümkündür.[648]

İngiltere'nin İran'da petrol arama faaliyetleri 1855'lere kadar uzanmaktadır. 1872 Baron J. Reuter ve 1899 Bank-ı Şehinşahi imtiyazlarında da petrol arama hakkı vardı fakat bu imtiyazlar kapsamında petrol bulunamadı. İngiliz William Knox D'Arcy'e, 28 Mayıs 1901'de atmış yıllığına İran'ın Rus nüfuzunda bulunan kuzeydeki beş eyaleti haricindeki bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazı verildi. Bu imtiyazla çalışmalar hız kazandı ve ilk sondaj 1902'de Kasr-ı Şirin'de vuruldu.[649] İngilizler bölgedeki petrol arama faaliyetlerinde Sencabi aşiretlerini de kullanıyorlardı ve aşiret reisi Şir Han zaman zaman Kasr-ı Şirin'e yakın mesafede bulunan Hanekin'e geçiyordu. Bağdat Valiliği, 3 Şubat 1903'de Tahran Sefareti'ne bu durumun bölgede yaşayan diğer aşiret mensuplarında rahatsızlığa yol açtığını bildirdi.[650] İngilizler, petrol arama faaliyetlerine sınırın her iki tarafında devam eden ediyordu. İlgili petrol şirketi çalışanları zaman zaman Osmanlı topraklarına geçerek fotoğraf çekiyordu. Bağdat Vilayeti, sınır ihlallerinin önlenmesi için derenin münasip bir noktasına jandarma taburu tesisini ve bölgeye yeni bir köy iskânını teklif etti.[651] İngilizlerin petrol arama faaliyetleri sırasında İran aşiretleri nezdinde birilerini bulunması Osmanlı Hariciye Nezareti'nin dikkatini çekti ve 3 Mart 1903'de Şemseddin Bey'den konuyu araştırmasını istedi.[652] Şemseddin Bey, İran hariciyesin aldığı malumatı 8 Nisan 1903'de gönderdi. Buna göre D'Arcy şirketi birçok yerde devam eden petrol arama faaliyetlerinde yetkili birer kişi bulundurmaktaydı ve bu kişiler vasıtasıyla civar aşiretleri üzerinden işçi temin edilmekteydi.[653] Şemseddin Bey'in İran'da bulunduğu dönem içinde 1901-1904 yıları arasında, D'Arcy şirketinin Kasr-ı Şirin'de yürüttüğü çalışmalarda petrol bulunamadı. Çalışmalarına Bahtiyarî kırsalında Meydan-ı Neftun bölgesinde devam eden şirket, 26 Mayıs 1908'de mezkûr bölgede petrol bularak geç de olsa ısrarlı tetkiklerinin neticesini aldı.[654]

---

[648] Söz konusu tabir, 1911'de İran maliyesinin ıslahı ile görevlendirilen Morgan Schuster (1877-1960)'ın "The Strangling of Persia" isimli eserine atfen yazılmıştır. Bkz. Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 67.

[649] Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, C. 5 S. 2 (Mart 2013), s. 58-60. 1901 yılı başında Rusların da bölgede topografik çalışmalar yapıyor olmaları, İngilizlerin petrol faaliyetlerinin Ruslar tarafından takip edildiğine işarettir. Bkz. BOA, Y.MTV., 211/48, 25 Kanunisani 1316/7 Şubat 1901.

[650] BOA, HR.SFR.20, 53/14, lef. 2, 21 Kanunisani 1318/3 Şubat 1903.

[651] BOA, HR.SFR.20, 53/14, lef. 4, 26 Kanunisani 1318/8 Şubat 1903; BOA, HR.SFR.20, 53/14, lef. 8, 8 Şubat 1318/21 Şubat 1903.

[652] HR.SFR.20, 53/14, lef. 10, 18 Şubat 1318/3 Mart 1903.

[653] HR.SFR.20, 53/14, lef. 13, 26 Mart 1319/8 Nisan 1903.

[654] Gökhan Bolat, *a.g.e.*, s.60-61.

Şemseddin Bey'in 15 Ocak 1905'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği rapor, İran'daki Rus nüfuzunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Şemseddin Bey, Rusya'nın İran'daki ticari faaliyetlerini büyütmek için üç koldan faaliyette bulunduğuna dikkat çekmekteydi. Bu üçlü yapı, Rus Sefareti, birkaç yıl önce Tahran'da kurulan Rus İstikraz Bankası ve imtiyazları Ruslara verilmiş olan yol inşaatlarını yapan şirketler idi.[655] İran'daki Rus nüfuzunun önemli diğer bir aracı 1879'da kurulan Kazak Alayları idi. Kurulduğu dönemde İran'daki tek düzenli askerî güç olan Kazak Alaylarının komutanı, talimatı Rus Sefirinden veya Petersburg'dan almaktaydı. Kazak Alayları, şahdan ziyade çara bağlılığıyla İran'daki Rus siyaseti için büyük bir destek ve güvenceydi.[656] Şemseddin Bey'in 7 Şubat 1901'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği rapor, Kazak Alayları'nın İran'daki işlevsel durumunu izah eder niteliktedir. Rus coğrafyacı Pol Maksivoniç'in Kasr-ı Şirin civarında yaptığı seyahatin Kürt aşiretlerinin güçlerini tespit ve İran hududunun önemli noktalarını tayin etmek gibi topografik ve siyasi yönleri bulunmaktaydı. Rusya'nın İran içinde farklı amaçlara yönelik olarak yaptığı bu ve benzeri seyahat ve keşif faaliyetleri Kazak Alayları'nın nezaretinde yapılmaktaydı.[657]

İngiltere'nin İran'daki politikası bazı riskleri de beraberinde getirmekteydi. Şemseddin Bey'in 9 Kasım 1904'de Babıali'ye bildirdiğine göre, İngiltere'nin Tahran Sefareti Ateşemiliteri Ekim 1904'de Loristan'a gittiğinde Lor aşireti tarafından saldırıya uğramak suretiyle yaralanmış eşyaları gasb ve yağma edilmişti.[658] Şemseddin Bey, 3 Aralık 1904'de bu olayın akabinde Loristan Eyaleti'nde kargaşa çıktığını, olayları teskin etmek üzere Kirmanşah'tan iki bölük asker ve beş yüz süvari sevk edildiğini ve şahın Loristan Eyaleti hâkimini azlederek, eyaletin idaresini Kirmanşah hakiminin uhdesine verdiğini bildirdi.[659]

2.3. Osmanlı Devleti'nin İran ve Atabat'taki Ulema ile İlişkileri

[655] Daha önce Rus İstikraz Bankası Müdürü olarak görev yapmaktayken, görevine Rus Sefaretinde maliye memuru olarak devam eden Mösyo Gordiye, Rus ticaret ve menfaatlerinin geliştirilmesi amacıyla İran'da etkili faaliyetlerde bulunan bir bürokrattı. İki aydır Tebriz'de seyahat eden Mösyo Gordiye'ye, Savuçbulak'a gittiğinde yerel yöneticiler tarafından büyük ihtiram gösterilmiş ve oradayken çar onuruna bütün memurların katıldığı büyük sevinç gösterileri yapılmıştı. Bu ziyaret İran'daki Rus etkisini göstermesi anlamında önemli bir veriydi. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 47/8, 1 Kanunisani 1320/14 Ocak 1905.

[656] Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, (çev.) Ramim Cabbarlı, Türkan Urmulu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 41-42; Mihail Sergeyeviç İvanov, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi", s. 286.

[657] Coğrafyacı Pol Maksivoniç ve Tiflis Kazak Alayı Miralayından Aleksandır Teodorovi, maiyetlerindeki yedi Kazak askeri ile Tebriz ve Sinne yoluyla Kirmanşah'a gelmiş oradan da Kasr-ı Şirin'e geçmişlerdi. Bkz. BOA, Y.MTV., 211/48, 25 Kanunisani 1316/7 Şubat 1901.

[658] BOA, Y.A.HUS., 483/34, lef. 3, 27 Teşrinievvel 1320/9 Kasım 1904.

[659] BOA, Y.A.HUS., 483/34, lef. 4, 20 Teşrinisani 1320/3 Aralık 1904.

Sultan Abdülhamid'in Panislamizm veya ittihad-ı İslam olarak adlandırılan girişiminin İran ve Şii coğrafyaya dönük bir boyutu da bulunmaktaydı. Amaç Şii-Sünni yakınlaşmasını tesis etmekti.[660] 1890'lı yıllarda bu yakınlaşmayı sağlamak için öncelikle Atabat'taki Şii faaliyetlerine karşı önlem alınması, türbe onarımlarının devlet tarafından yapılması, Şii ailelerin çocuklarının Sünni itikada göre eğitilip memleketlerine gönderilmesi gibi birtakım adımlar atılması kararlaştırılmıştı. Bu kararlardan biri ve belki en önemlisi, halk nazarında oldukça etkili olan Şii ulema ve müçtehitlere maaş bağlanmak suretiyle, Şii âlimlerin Osmanlı Devleti'ne ısındırılmasıydı.[661] Şii müçtehitler için maaş bağlayan sadece Osmanlılar değildi, İngilizler de bu yöntemi kullanmaktaydı.[662]

Osmanlı Devleti'nin, İran'daki Şii âlimlerle irtibatını sağlayan kişilerden biri de Şemseddin Bey idi. Şemseddin Bey'in sefirliği döneminde Tahran Sefareti, İslam dünyasının sorunlarının tartışıldığı bir merkez konumuna gelmişti.[663] Dönemin İngiltere Tahran Sefiri Arthur Hardinge, Şemseddin Bey'i İslam dini ile ilgili derin bir bilgi birikimine sahip, zarif ve kibar birisi olarak tanımlamaktadır. Tahran'da yalnızca Osmanlı Devleti'nin büyükelçilik makamı bulunmakta ve sefirlerin en kıdemlisi olan Şemseddin Bey Tahran'daki diplomatik misyona başkanlık etmekteydi. Hardinge, Şemseddin Bey ile İslam'ın metafizik yorumu üzerine uzun sohbetler yaptıklarından bahseder. Tasavvufî eğilimlere sahip sûfî meşrep bir kişi olan Şemseddin Bey, bu sayede İran'daki din adamlarıyla daha rahat ilişki kurabilmişti. Hardinge, Sultan Abdülhamid'in tam da bu nedenle Şemseddin Bey'i Tahran'a gönderdiği düşüncesindeydi.[664]

Şemseddin Bey'in İran'daki maruf müçtehitler ile yakın ve seviyeli bir ilişkisi vardı. Kaynaklarda Şemseddin Bey'in İran'da bulunduğu dönemde, Şii ve Sünni mezheplerinin birleştirilmesi yönünde gayret gösterdiği belirtilmişse de bu girişiminin kapsam ve mahiyetine dair elimizde ilave bir malumat bulunmamaktadır.[665] Yüzyıllara

---

[660] Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 180.

[661] Cemil Hakyemez, *a.g.e.*, s. 139; BOA, İ. DH., 1237/96880, 14 Zilhicce 1308/8 Temmuz 1307/20 Temmuz 1891.

[662] 1906 yılında Bağdat İngiliz Konsolosluğu, Kerbela ve Necefteki bir kısım İran'lı müçtehitleri maaşa bağlamıştı. Bkz. Cemil Hakyemez, *a.g.e.*, s. 166.

[663] Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi [Osmanlı Özel Sayısı]*, Ankara 2000, s. 16.

[664] Arthur H. Hardinge, *A Diplomatist in the East*, Jonathan Cape Limited, London 1928, s. 273.

[665] Sami Evrenosoğlu, Şemseddin Bey için "*İran'da bulunduğu vakıt, en meşhur müçtehitler ile temaslarda bulunarak onların üzerinde ciddi te'sirler yapmış ve İslâm Âlemini ikiye ayıran Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın birleşmesi yolunda ehemmiyetli bir adım atmış ise de me'muriyetine son verilmesiyle bu teşebbüs akim kalmışdır*." Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 84; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, Berkeley 1969, s. 228; Sinan Kuneralp, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997*, (haz.) İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 118. Arthur Hardinge, Sultan Abdülhamid'in amacının, Panislamizm doğrultusunda İran'da Sünni Şii birleşmesi olduğunu iddia ederken, bunun İran için zorluklarına dikkat çekmektedir. Bkz. Arthur H. Hardinge, *a.g.e.*, s. 273-274.

dayanan kadim ve müzmin mezhep ihtilafını, mezhepleri birleştirerek çözmeyi düşünmek oldukça iddialı bir fikirdir. Şemseddin Bey'in bu girişiminin, itikadî anlamda bir mezhep birleşmesinden ziyade, mezhepleri yakınlaştırılmaya veya mezhep ihtilafını azaltmaya dönük bir faaliyet olduğunu değerlendirmekteyiz. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Gerard Lowther'e göre, Şemseddin Bey İran'da Sultan Abdülhamid'in teşviki ile İran'daki müçtehitler üzerinden mezhepler arası uzlaşmayı sağlamaya çalışıyordu. Lowther, Şemseddin Bey'in İran'da Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki keskin dinî ve mezhebî ayrılığı yumuşatmada başarılı olduğunu raporlamıştı.[666] Şemseddin Bey'in ilgi ve dikkatimizi çeken bu faaliyetinin ayrıntılarına dair maalesef herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

Atabat-ı Âliye, Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Samara şehirlerinde bulunan imam türbelerine verilen bir isimdir.[667] Bu şehirler aynı zamanda tarihsel olarak da Şii âlim ve müçtehitlerin yetiştikleri en önemli havza olma hüviyetine sahipti. Bu özellikleri nedeniyle Atabat'ın Şii mezhebi müntesipleri nezdinde çok özel ve saygın bir yeri vardı. Atabat-ı Âliye, Osmanlı topraklarındaydı ve burada mukim halk Osmanlı tebaasıydı. Şiilerin ömürleri boyunca en azından bir kere bile olsa Atabat'a gitme niyet ve gayreti içinde olmaları ve öldükten sonra da Atabat'a defnedilmek için büyük çaba göstermeleri nedeniyle İran, bölgeyle arasında oldukça güçlü bağlar kurmuştu.[668] Atabat-Âliye'nin mezhebî ilişkiler sebebiyle İran, siyasi ve idarî bağlantısı dolayısıyla Osmanlı Devleti ile canlı bir ilişkisi vardı. Atabat'taki önde gelen ulema her iki devletin yakın ilgisine mazhar bulunmaktaydı.

Şemseddin Bey, Tahran Sefareti esnasında Atabat ve İran'daki Şii müçtehitlerin Osmanlı Devleti'ne ısındırılmasında önemli ve merkezi bir rol oynadı. Tahran Sefareti, 8 Eylül 1900'de Necef'in önde gelen ulemadan olan Şeyh Ali Necefi'nin İstanbul'a gittiğini haber vermiş ve kendisine ihtiram gösterilmesini istemişti. Dahiliye Nezareti tarafından sadarete gönderilen yazıyla, Ali Necefi için üçüncü rütbeden mecîdî nişanı verilmesi teklif edilmişti.[669] Bu dönemde Şemseddin Bey, Muzafferüddin Şah'ın Avrupa seyahatinin İstanbul kısmı için Payitaht'ta bulunmaktaydı ve muhtemelen Ali Necefi ile İstanbul'da görüşmüştü.

---

[666] Halil Ersin Avcı, *Türkiye 1908: İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ofset Tesisleri, Çanakkale 2003, s. 32.
[667] Avni İlhan, "Atebât", *DİA*, IV, s. 49-50.
[668] İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31 (2006/2), 101-102.
[669] BOA, DH.MKT., 2400/45, 26 Ağustos 1316/8 Eylül 1900.

Şemseddin Bey, 19 Mayıs 1902'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıyla Necef ulemasından Şeyh Cafer'in torunu Şeyh Mehmed Salih'in tevcih edilmesini istemişti. Osmanlı Devleti'ne karşı samimi dostluğu olan Şeyh Mehmed Salih, bir süre Tahran'da ikamet ettikten sonra İstanbul'a gitmişti.[670] Şeyh Mehmed Salih bu dönemde iki kez Hariciye Nazırı Tevfik Paşayla görüştü. 21 Temmuz 1902'deki ilk görüşmesinde Osmanlı Devleti için yapmış olduğu hizmetleri anlatmış ve son dönemde yaşadığı malî sıkıntılardan mütevellit kendisine münasip bir miktar maaş tahsis edilmesini talep etmişti.[671] 11 Eylül 1902 tarihli ikinci görüşmesinde ise padişahın huzuruna çıkarak şefkat ve merhamet talebini bizzat iletmek istemişti.[672] Tevfik Paşa her iki görüşmeye dair yazılarını Padişaha arz etmişti.

Şeyh Mehmed Salih bir seneyi aşkın bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra tekrar Necef'e döndü. Şemseddin Bey, 22 Nisan 1905'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazı ile Şeyh Mehmed Salih'e maaş tahsisi için tekrar girişimde bulundu. Şeyh Mehmed Salih'in imamiye mezhebinde mercî, maruf ulema ve meşhur müçtehitlerden olması nedeniyle, kendisine 400 guruş maaş tahsis edilmesini önerdi. Atabat-ı Âliye'nin dört büyük müçtehidi de Şemseddin Bey'e mektup yazmak suretiyle, Şeyh Mehmed Salih'e maaş tahsisi yapılması için ricacı olmuştu. İlgili mektupları Hariciye Nezareti'ne gönderen Şemseddin Bey, maaş tahsisinin gönül alıp sevindirme maksadına matuf olması yanında, diğer müçtehitler nezdinde de hüsnü tesir oluşturacağına dikkat çekti. Tevfik Paşa 3 Ocak 1906'da durumu tekrar Sultan Abdülhamid'in takdirine sundu.[673]

Şemseddin Bey Tahran'dayken tahsisatı düzenli olarak yapılan kişilerden biri büyük müçtehitlerden Aga Seyyid Abdullah'tı. 15 Eylül 1899'da Seyyid Abdullah'a ihsan edilen 100 liranın Osmanlı Bankası vasıtasıyla Tahran Sefareti'ne gönderilmesi hakkında irade çıkarıldı.[674] Şemseddin Bey, 2 Ekim 1899'da parayı Seyyid Abdullah'a teslim ettiğini ve aldığı makbuzu Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiğini Hazine-yi Hassa'ya bildirdi.[675] Ödemeler 1903 yılında Sultan Abdülhamid'in ihsanı adıyla yapılmaktaydı. Seyyid Abdullah'a yapılan ödeme, 1903 yılında 60[676], 1904'de ise 51 liraya tenzil edildi.[677] 1906'ya gelindiğinde Seyyid Abdullah'a yapılan tahsisat, Gümrük İdaresi

[670] "*esdikâ-i bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden bulunduğundan haklarında tevcîh*" Bkz. BOA, Y.MTV., 232/89, lef. 2, 6 Mayıs 1318/19 Mayıs 1902.
[671] BOA, Y.MTV., 232/89, lef. 1, 8 Temmuz 1318/21 Temmuz 1902.
[672] BOA, Y.MTV., 234/78, 29 Ağustos 1318/11 Eylül 1902.
[673] BOA, Y.MTV., 282/40, lef. 1-5; BOA, HR.SFR.20, 61/27, lef. 1, 9 Nisan 1321/22 Nisan 1905.
[674] BOA, HH.İ., 126/39, 3 Eylül 1315/15 Eylül 1899.
[675] BOA, HR.SFR.20, 45/121, lef. 2, 20 Eylül 1315/2 Ekim 1899.
[676] BOA, DH.MKT., 624/66, lef. 1-4., 24 Mayıs 1319/6 Haziran 1903.
[677] BOA, DH.MKT., 884/69, lef. 1-2, 17 Teşrinievvel 1320/30 Ekim 1904.

marifetiyle ve "*ramazaniye*" adıyla yapıldı.[678] Ramazan ayında yapılması gereken ödemeler çoğunlukla gecikmeli yapılmaktaydı.[679] Seyyid Abdullah'a yapılan bu ödemelerin maksadına ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Zira Seyyid Abdullah, 1907 yılında sınır ihtilafı ile Osmanlı Devleti aleyhinde başlayan olaylar esnasında halka nasihat ve sükûnet tavsiye etmesi beklenirken ateşe benzinle gitmişti. Katırına binip "*vatanını seven arkamdan gelsin*" diyen Seyyid Abdullah, halkı galeyana getirmeye çalışmış ve İran hükümetini Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa teşvik etmişti.[680]

Belgelerde Aga Seyyid Abdullah ve Seyyid Abdullah olarak geçen bu şahsın kimlik ve kişiliğine dair daha detaylı bilgileri Şemseddin Bey'in 25 Eylül 1907'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği bir rapordan öğreniyoruz. Şemseddin Bey, raporunda müçtehit Aga Seyyid Abdullah olarak yazdığı bu kişinin İran Millî Meclisi'nin birinci derecede kurucusu olduğunu belirtmektedir. Şemseddin Bey'e göre, Seyyid Abdullah şahsi menfaatini kargaşanın devamında gören son derece hırslı ve Rus yanlısı birisidir. Seyyid Abdullah'a göre, Osmanlı sınır ihlallerine ve ülkedeki iç karışıklıklara kasten müdahale etmeyen şah, Osmanlı hükümeti ile birlikte hareket ediyordu. Seyyid Abdullah bu fikirleri doğrultusunda meclisi, halkı ve gazeteleri şah ve Osmanlı hükümeti aleyhinde tahrik etmekteydi. Seyyid Abdullah, 20 Eylül 1907'de toplanan mecliste, sınır ihlalleri ve iç kargaşaya çözüm bulmak üzere şaha üç gün mühlet verilmesini teklif etmişti. Muhammed Ali Şah'ın gereğini yapmaması halinde, kendisinin atına binip Osmanlı askerî ile cihat etmek üzere sınıra gideceğini söylemiş, bütün Müslümanlardan kendisini takip etmelerini istemişti. Seyyid Abdullah, bu olaydan bir gün sonra halka kefenlerini giyerek mescitte toplanmalarını yönünde duyuru yapmış ve minbere çıkarak meclisteki münasebetsiz sözlerini tekrarlamıştı. Seyyid Abdullah'ın davranışları meclis başkanını rahatsız etmiş ve meclis de ciddi bir karşılık bulmamıştı. Buna rağmen Şemseddin Bey, İran'da ulemanın halk nazarındaki etkinliği sebebiyle Seyyid Abdullah'ın tavrının ciddiye alınması gerektiği kanaatindeydi.[681]

Bu bilgiler çerçevesinde, bu şahsın İran meşrutiyet hareketinin önde gelenlerinden olan Seyyid Abdullah Bihbehani olduğunu değerlendirmekteyiz.[682] Yıllarca maaş

[678] BOA, DH.MKT., 1039/2, 24 Kanunievvel 1321/6 Ocak 1906.
[679] BOA, DH.MKT., 1133/2, 23 Teşrinisani 1322/6 Aralık 1906.
[680] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 46-47.
[681] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 140; *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010, s. 390; BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 74; BOA, Y.MTV., 302/99, 12 Eylül 1323/25 Eylül 1907.
[682] Hasan Yenilmez de Şemseddin Bey'in raporunda, müçtehit Aga Seyyid Abdullah olarak bahsettiği kişinin Bihbehani olduğunu kanaatindedir. Bkz. Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 185.

bağlanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne ısındırılmaya çalışılan Seyyid'in, aksi istikamette Osmanlı karşıtı hareketin öncüsü olduğu görülmektedir. Şii literatürde "*âyeteyn*" veya "*hücceteyn*" olarak adlandırılan Bihbehani[683], İran Meşrutiyeti'nin en önemli figürlerinden biriydi. İran Meşrutiyeti'nin diğer ayetullahı ise Seyyid Muhammed Tabatabai[684] idi. Her iki ayetullah, İran Meşrutiyeti denince akla gelen en önemli kişilerdir. Ahmed Kesrevi, dirayetli ve bilinçli önderler olarak nitelediği bu iki seyyidin iş birliğini İran meşrutiyet tarihinin başlangıcı olarak kabul etmiş ve İran meşrutiyet sürecini ikisi üzerinden yazmıştır.[685] Bibehani'nin akçeli ilişkileri Osmanlı Devleti ile sınırlı değildi. Veliaht Muhammed Ali Mirza, babası Muzafferüddin Şah'ın 1905'de yapacağı Avrupa seyahati öncesi Bihbehani'yi ziyaret etmiş, devlet aleyhinde konuşmaması için söz almış ve kendisine bir miktar para vermişti.[686]

Atabat ziyaretleri ve Atabat'a defin, İran halkı, uleması ve şah hanedanı için oldukça önemli idi. İran'ın ileri gelen ulemasından Aga Şeyh Abdülkerim 1899 yılı sonbaharında ziyaret için Atabat'a doğru yola çıkmıştı. Şemseddin Bey, 23 Eylül 1899'deki yazısıyla şeyhin yolculuğu esnasında Osmanlı memurlarının gereken ihtiram ve kolaylığı gösterilmesini istemişti.[687] Şahın kız kardeşi ve yeğenleri de 1902 yılında Atabat'a ziyaret gerçekleştirmişlerdi.[688] Muzafferüddin Şah'ın annesi Şukuhu's-Saltana 1905'de Atabat'a defnedilmişti. Şah, Mayıs 1905'de Şemseddin Bey ile yaptığı görüşmede, bu vesileyle Sultan Abdülhamid'e müteşekkir olduğunu söylemişti.[689] Bahsi geçen cenazenin nakli ve defni için, İran yüz atmış kişi görevlendirilmişti. Bu şahısların pasaportlarının bedelsiz olarak vize edilmesi talebi uygun görülmüş ve pasaportlar meccanen vizelenmişti.[690] Yine İran'ın önde gelen âlimlerinden Seyyid Hasan Cezairi, vefat eden zevcesinin naaşının Atabat'a nakli için Tahran Sefaretinin tavassutunu talep etmişti. Şemseddin Bey, 20 Mayıs 1905'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda "*huddâm-ı duâgûyân-ı hazret-i padişahîden*" olan Cezairi'nin sefaretle yakın ilişkisine atfen, talebin münasip olduğu ve müsaadenin hüsnü tesiri olacağını bildirmişti.[691] Hariciye Nezareti, 23 Temmuz 1905'de talebin padişah tarafından uygun görüldüğünü ve

[683] Hamid Algar, "Bihbehânî, Abdullah b. İsmâil", *DİA*, VI, s. 142.
[684] Abdullah Kahraman, "Tabâtabâî, Seyyid Mühammed", *DİA*, XXXIX, s. 308.
[685] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 79-81.
[686] Ömer Alkaç, *Türk ve İran Basınında İran Meşrutiyet Hareketi (1906 – 1909),* Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 128.
[687] BOA, HR.SFR.20, 45/117, lef. 1, 11 Eylül 1315/23 Eylül 1899.
[688] BOA, HR.SFR.20, 52/46., lef. 1-2, 18 Teşrinisani 1318/1 Aralık 1902.
[689] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 9, 30 Nisan 1321/13 Mayıs 1905. İran Sefareti, Şukuhu's-Saltana'nın kemiklerinin Atabat'a nakli için 1898'de Babıali'den talepte bulunmuştu. Bkz. İsmail Safa Üstün, *a.g.m.*, s. 113.
[690] BOA, HR.SFR.20, 60/50, lef. 46, 24 Temmuz 1321/6 Ağustos 1905.
[691] BOA, HR.SFR.20, 60/50, lef. 27, 7 Mayıs 1321/20 Mayıs 1905.

gereken işlemler için Sıhhiye ve Dahiliye Nezaretlerinin bilgilendirildiğini haber vermişti.[692]

İran tebaasından olup Atabat'ta ikamet eden önde gelen âlimlerden biri de Yezdi Seyyid Kazım idi. Kerbela'da bir kervansarayda yaşayan Seyyid Kasım'ın her gün otlatmak üzere götürdüğü altı baş devesi, 7 Kasım 1902'de üzerine hücum eden iki atlı tarafından çalınmıştı. Geçim vasıtası olan develerinin geri verilmesi için yaptığı girişimlerden netice alamayan Seyyid Kasım'ın talebi, İran hariciyesi üzerinden Tahran Sefareti'ne gönderilmişti. Şemseddin Bey, 3 Mayıs 1903'deki yazısıyla Seyyid Kazım'ın mağduriyetinin giderilmesi için Bağdat Vilayeti'nden konuya müdahil olmasını istemişti.[693]

Şemseddin Bey, 14 Aralık 1907'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda İran'dan Atabat-ı Âliye'ye yapılan ziyaretlerelerle ilgili önemli değerlendirmelere yer verdi. Atabat'a ziyaretlerin önünü almak isteyen İran memurları, Irak-ı Arap'da yolların emniyetsiz olduğu ve Osmanlı memurlarının kötü muamelede bulundukları gibi gerçek dışı haberler yaymaktaydılar. 1907 yılında Hanekin yoluyla gelen ziyaretçi sayısı önceki senelere nispetle üçte bir oranında azalmıştı.[694] Hariciye Nezareti, 25 Ocak 1908'deki yazısında, 1907 yılındaki ziyaretçi azlığının İran'da devam eden kargaşayla ilişkili olabileceğine dair Bağdat Vilayeti'nin kanaatini bildirdi. Ayrıca, Atabat'ta emniyet ve asayişi bozan bir durum olmadığı gibi ziyaretçilerin hiçbirinden şikâyet gelmediğine dikkat çekti.[695] Buna rağmen İran, aynı dönemde farklı gerekçelerle Atabat'a geçişleri engellemeye devam etti. İran hükümeti, Mart 1908'de Hicaz'da kolera ve Kerbela'da veba olduğu iddiasıyla Atabat'a gidişleri yasaklamış ve Atabat'tan dönenler için karantina uygulamasına başlamıştı. Oysa Bağdat Vilayeti, söz konusu bölgede bulaşıcı bir hastalık olmadığı ve bu tür bir tedbire ihtiyaç bulunmadığını bildirdi.[696] Hastalıktan ziyade İran'daki iç kargaşa ile ilişkili olan Atabat'a giriş yasağı ile Hicaz ve Kerbela'dan gelenlere uygulanan beş günlük karantina uygulaması çok geçmeden Nisan 1908'de kaldırdı.[697]

2.4. Muzafferüddin Şah'ın Avrupa Gezileri ve İstanbul Ziyareti

[692] BOA, HR.SFR.20, 60/50, lef. 43, 10 Temmuz 1321/23 Temmuz 1905.
[693] BOA, HR.SFR.20, 54/15, lef. 2, 20 Nisan 1319/3 Mayıs 1903.
[694] BOA, BEO, 3229/242105, lef. 3, 1 Kanunievvel 1323/14 Aralık 1907.
[695] BOA, HR.SFR.20, 68/73, lef. 3, 12 Kanunisani 1323/25 Ocak 1908.
[696] BOA, HR.SFR.20, 69/37, lef. 1, 2 Mart 1324/15 Mart 1908.
[697] BOA, HR.SFR.20, 69/77, 7 Nisan 1324/20 Nisan 1908.

Nasırüddin Şah, Avrupa seyahatine çıkan ilk İran şahı idi, 1873, 1877 ve 1889 yıllarında üç Avrupa seyahati yaptı ve seyahat hatıratını bizzat kaleme aldı.[698] Sultan Abdülaziz'in saltanatında 1873 yılındaki ilk seyahatinde 18-25 Ağustos 1873 tarihleri arasında İstanbul'u ziyaret etti. Muzafferüddin Şah da babası gibi 1900, 1902 ve 1905 yıllarında üç defa Avrupa seyahatine çıktı. Muzafferüddin Şah, söz konusu seyahatlerini sağlık problemleri gerekçesiyle yaptı[699] ve anılarını yazdırmayı ihmal etmedi.[700]

Şemseddin Bey, 10 Ocak 1900'de Hariciye Nezareti'ne bir süredir gündemde olan şahın Avrupa seyahatinin resmen ilan olunmasa da kesinleştiğini ve İstanbul'un seyahat programına dahil olduğunu bildirdi.[701] Tahran hükümeti tarafından 3 Şubat 1900'de gönderilen telgraf, Muzafferüddin Şah'ın ziyaret kapsamında İstanbul'a davet edilmesinden memnuniyet duyulduğunu, şahın davete icabet edeceğini ve iki İslam ülkesi padişahı arasında yapılacak görüşmenin devletler arasındaki mevcut ilişkilerin gelişmesine vesile olacağı temennisini bildiriyordu. Şah'ın tedavisi maksadıyla yapılacak seyahatin, Nisan ayının ilk günlerinde başlaması planlanmıştı.[702]

Şemseddin Bey ve sefaret heyeti, 5 Şubat 1900'de mutat olduğu üzere Ramazan Bayramı münasebetiyle şahı ziyaret etmişti. Muzafferüddin Şah, bu ziyaret esnasında Şemseddin Bey'in İstanbul'a gideceğini duyduğu ve buna rıza göstermeyeceğini beyan etmiş, Şemseddin Bey de planlanan ziyaretinin geçici olacağı ve tekrar Tahran'a döneceğini söylemişti. Buna istinaden şah, Şemseddin Bey'e "*öyleyse inşallah İstanbul'da görüşürüz*" diye mukabele etmişti.[703] Şemseddin Bey, 1 Mart 1900'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda sefirlerin ekseriyetinin şahı karşılamak üzere memleketlerine gittiklerinden bahsetmiş ve şahın ziyareti sırasında İstanbul'da bulunmak üzere dört aylığına İstanbul'a gitmek için müsaade istemişti.[704] Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, 4 Mart 1900'de sadarete yazdığı yazıda şahın İstanbul'a dört ay sonra geleceğinden dolayı ziyarete yakın bir tarihte izin verilmesinin uygun olacağını bildirmişti.[705] Buna rağmen Şemseddin Bey'in dört aylığına İstanbul'a gitmesi hakkında, biraz gecikmeli de

[698] Soner İşimtekin, "Nâsıruddin Şâh Kâçâr'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları", *Nüsha*, Yıl. X, S. 31, (2010/II), s. 176; Yasemin Asadi, *İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u (1802-1905)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 51.
[699] Mine Kardeş, *a.g.t*, s. 11, 29-33, 68.
[700] Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s. 187.
[701] BOA, Y.A.HUS., 402/116, lef. 2, 10 Kanunisani[Ocak] 1900.
[702] BOA, Y.PRK.TŞF., 5/98, lef. 1, 2 Şevval 1317/3 Şubat 1900.
[703] BOA, Y.PRK.A., 12/39, lef. 2; HR.SFR.20, 47/6, 24 Kanunisani 1315/5 Şubat 1900.
[704] BOA, Y.A.HUS., 404/18, lef. 2, 1 Mart 1900.
[705] BOA, Y.A.HUS., 404/18, lef. 3, 20 Şubat 1315/4 Mart 1900.

olsa 13 Nisan 1900'de irade çıkarıldı.[706] Şemseddin Bey, 18 Nisan 1900'de İstanbul'a gitmek üzere Tahran'dan ayrıldı.[707]

Muzafferüddin Şah, 12 Nisan 1900'de beklenen Avrupa seyahatinin ilk durağı olan Rusya'ya gitmek üzere Tahran'dan hareket etti.[708] Şemseddin Bey'in yerine Tahran'da maslahatgüzar olarak bulunan Sadreddin Bey, 7 Mayıs 1900'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıda şahın Tebriz'e ulaştığını bildirdi. Rusya'dan alınan borçla yapılan bu seyahat, ulema ve halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Normalde izinli olarak memleketinde olması gereken Rusya sefiri, hükümetinden aldığı emir üzerine olayların neticelenmesini beklemiş ve hareketini bir müddet tehir etmişti. Sadreddin Bey, ulema ve ahalinin şikayetlerini gizlememekle birlikte, neticesi hayırlı olmayacak ve ülkede asayişin ortadan kalmasına sebebiyet verecek hareketlerden içtinap edecekleri kanaatindeydi.[709]

Muzafferüddin Şah, bu ziyareti kapsamında Petersburg'da Çar Nikola ile görüştü. Belçika Kralı tarafında Brüksel'de karşılandı. İngiliz Kraliyet ailesindeki vefat nedeniyle Londra ziyareti iptal edildi ve şahın Paris seyahati planlanandan uzun sürdü. Paris'teyken Muzafferüddin Şah'a suikast girişiminde bulunuldu. Viyana'da Avusturya imparatoru Franz Joseph tarafından karşılan şah, Budapeşte'ye uğradıktan sonra Belgrat'a doğru yola çıktı.[710]

18 Eylül 1900 tarihli irade ile Muzafferüddin Şah'ı Belgrat'tan alıp İstanbul'a getirmek üzere özel bir tren kiralanmıştı.[711] Osmanlı Devleti, ziyaret programı kapsamında jandarma erlerinin elbiselerinin yenilenmesinden, istasyonlardaki karşılama heyetlerinin organizasyonuna, top atış merasimi tertibinden, yapılacak törenler için ödenek tahsisine kadar oldukça detaylı bir hazırlık programı yapmıştı.[712] 29 Eylül Cumartesi günü Edirne'ye gelen şaha Edirne istasyonunda, İran marşı eşliğinde askerî karşılama töreni yapılmıştı. Tören ve yemeğin ardından şahı taşıyan tren İstanbul'a doğru

[706] BOA, İ.HUS., 81/86, 13 Zilhicce 1317/31 Mart 1316/13 Nisan 1900.
[707] *Ma'lûmât*, S. 1051, 22 Nisan 1900, s. 2.
[708] BOA, Y.A.HUS., 405/32, lef. 3, 12 Nisan 1900.
[709] BOA, Y.PRK.EŞA., 35/59, 7 Muharrem 1318/24 Nisan 1316/7 Mayıs 1900.
[710] Mine Kardeş, *a.g.t*, s. 77-97.
[711] Tren içinde hazırlanması kararlaştırılan yemek masrafı dahil 1.883 lira 95 guruş ilgili şirkete peşin olarak ödenecekti. Söz konusu şirket, tren yolculuğuna dair malumatı Sırbistan ve Bulgaristan hükümetlerine verecekti. Bkz. BOA, İ.HUS., 84/53, 23 Cemaziyelevvel 1318/5 Eylül 1316/18 Eylül 1900.
[712] BOA, DH.ŞFR., 251/94, 12 Eylül 1316/25 Eylül 1900; BOA, DH.ŞFR., 251/109, 14 Eylül 1316/27 Eylül 1900; BOA, Y.MTV., 207/11, 3 Cemaziyelahir 1318/14 Eylül 1316/27 Eylül 1900; BOA, ML.EEM., 350/23, lef. 1, 18 Eylül 1316/1 Ekim 1900.

yoluna devam etmişti.[713] Muzafferüddin Şah'ın İstanbul'a teşrif ettiği 30 Eylül 1900 Pazar günü gazeteler "*misâfir hâssü'l-hâs hazret-i şehriyârî*" manşetleri ile çıkmıştı. Gazeteler, Osmanlı-İran ilişkileri, Kaçarlar ve İran'la ilgili bilgiler ile Muzafferüddin Şah'ın terceme-i halinin de yer aldığı haberlerinde ziyarete dair tafsilatlı malumat vermişlerdi.[714] Muzafferüddin Şah'ın İstanbul ziyareti, Sultan Abdülhamid'in yirmi beşinci cülus yıldönümü kutlamalarının akabinde gerçekleşmişti. Pek çok ülkeden üst düzey katılımın olduğu törenlerde İran'ı Petersburg Sefiri Mirzâ Rızâ Han temsil etmişti. 1 Eylül 1900'de resmî tören yapılmış, Sultan Abdülhamid 3 Eylül 1900'de tebrik için gelen murahhas heyetlere ziyafet vermişti.[715]

Muzafferüddin Şah'ı karşılamak üzere, 30 Eylül Pazar günü Bakırköy istasyonunda, Bakırköy Bez Fabrikası'nın önünde hazırlanan özel alanda karşılama töreni yapıldı. Törenden sonra gönderine İran bayrakları çekili İzzeddin Yatı'na geçen şah, İranlıların kiraladığı tekneler eşliğinde, ilk kez yaptığı deniz yolculuğu ile Ortaköy'e doğru ilerledi. Yatın geçişi esnasında Tophane açıklarından ve Nakkaştepe sırtlarından top atışları yapıldı. Ortaköy İskelesi'nde Hamidiye ve İran marşları ile karşılanan şah, buradan on dokuz arabalık bir konvoyla Yıldız Sarayı'na doğru harekete geçti. Muzafferüddin Şah'ın bulunduğu arabada Şehzade Tevfik ve Abdülkadir Efendiler ile İran Sefiri Mirza Mahmud Han bulunmaktaydı. Konvoy Yıldız Sarayı'nda bulunan Acem Köşküne geldi. Sultan Abdülhamid Muzafferüddin Şah'ı Acem Köşkü'nde karşıladı.[716] Acem Köşkü, Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinde Muzefferiddin Şah'ın İstanbul ziyareti için özel olarak yapılmış tek katlı bir binaydı. Acem Köşkü sadece karşılama ve uğurlama törenleri için kullanıldı. Muzafferüddin Şah, ziyaret süresince Şale Köşkü'nde konakladı.[717] Sultan Abdülhamid, saltanat arabasını bizzat kendisi kullanmak suretiyle şah ile birlikte Şale Köşkü'ne geçti. Muzafferüddin Şah, Şale Köşkü'nde yapılan görkemli törende Abdülhamid'e altın bir çekmece içinde Kur'an-ı Kerim hediye etti. Sultan Abdülhamid, ziyaretin ilk akşamında şahın onuruna Yıldız Sarayı'nda bir ziyafet

[713] Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 94.
[714] *İkdâm*, S. 2247, 30 Eylül 1900, s. 1.
[715] Sevim Çakmak, *Sultan II. Abdülhamid'in 25. Cülûs Yıldönümü Kutlamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 8-10, 97-99, 112-113.
[716] Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 94-97.
[717] Acem Köşkü ziyaretten kısa süre sonra, Sultan V. Mehmed Reşad döneminde yıktırıldığından günümüze ulaşamamıştır. Muzafferüddin Şah'ın karşılama ve uğurlama törenleri Acem Köşkünde yapıldığından, II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonunda, Acem Köşkünün bulunduğu yeri gösteren fotoğraf için "*mülâkat mahallî*" notu düşülmüştü. Yine ilgili fotoğraflardan, köşkün diğer bir adının "*Kasr-ı Âlî*" olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Dilruba Kocaışık, *II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı: Mimari Mekânlar ve Dönemin Fotoğraflarındaki Temsili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 232-233, 237-238.

verdi.[718] Saltanat arabalarıyla Şale Köşkü'nden alınan şah ve maiyetine yemek yenecek salona gelen güzergâh boyunca askerî tören yapıldı. Ziyafet salonu latif bir ziynet gibi süslenmişti. Salonda çok güzel bir koku vardı, salonun her yerinde büyük bir düzen ve intizam bulunmaktaydı.[719]

1 Ekim 1900 Pazartesi günü Şale Köşkü'nden çıkan şah ve beraberindekiler saltanat arabasıyla Tophane İskelesi'ne geldiler. Beylerbeyi vapuru ile Sirkeci'ye geçildi. Sirkeci'de kalabalık bir heyet tarafından karşılanan şah, buradan Cağaloğlu'na doğru hareket etti, istikamet İran Sefarethanesi idi. Şah, yol boyunca toplanan halkın tezahüratları arasında ilerledi, sefaret önünde bekleyen İran Mektebi öğrencileri tarafından İran ve Osmanlı bayraklarıyla karşılandı. Şah, önüne zafer takı kurulan sefarethane binasına dualar eşliğinde girdi. Öğlen yemeğini burada İranlı tüccar ve âlimlerle birlikte yiyen Müzafferiddin Şah, sefarethane balkonundan İstanbul manzarasını seyredip, toplanan kalabalığı selamladı.[720] Aynı anda İstanbul'daki İranlılar için ticari, "*siyasi, sosyal ve dini bir merkez*" olan Validehan[721] bir sergiyi andırırcasına süslenmişti. İran çalgıları çalınıyor, ziyaretçilere çay ve şerbetler ikram ediliyordu. Muzafferüddin Şah, sefarethane ziyaretine müteakip aynı yolu izleyerek köşküne döndü ve günü bir takım kabul ve görüşmelerle geçirdi.

2 Ekim Salı günü Muzafferüddin Şah, Şeyhülislam Cemalettin Efendi'yi kabul etti. Görüşmeye İran Sadrazamı Ali Asgar Han da katılmıştı. Öğle yemeğini Şale Köşkü'nde yiyen şah, hasbahçeyi gezdi ve Abdülhamid'in özel kütüphanesini ziyaret etti. Aynı gün şah, Sultan Abdülhamid ile özel bir görüşme gerçekleştirdi. Abdülhamid ve Şah birlikte Çini porselen fabrikasını gezdiler. Günün sonunda Sultan Abdülhamid, misafirine Istabl-ı Amire'yi gezdirdi.[722] Akşam Sultan Abdülhamid tarafından şahın şerefine bir ziyafet verildi. Bu ziyafete İran tarafından Sadrazam Mirza Ali Asgar Han başta olmak üzere vezir ve kumandanlar katılırken, Osmanlı Devleti'ni temsilen Sadrazam Halil Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Şemseddin Bey başta olmak üzere çok sayıda yetkili katıldı. Ecnebi sefir, maslahatgüzar ve baş tercümanlar da ziyafete iştirak etmişlerdi. Ziyafete müteakip resmî kabul, kabul salonunda yapıldı. Resmî kabulden sonra Muzaferiddin Şah tekrar merasim dairesine döndü. Akşam, Hamidiye Camii ve Yıldız

[718] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid,* Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 59.
[719] *İkdâm*, S. 2248, 1 Ekim 1900, s. 2.
[720] Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 98-102.
[721] Filiz Dığıroğlu, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 31, (2014), s. 102.
[722] Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 98-102.

Sarayı ışıklandırıldı.[723] Aynı akşam şah ve sultan koru içinde bulunan tiyatro salonunda iki devlet erkanı ile birlikte birkaç oyun izlediler.[724]

3 Ekim Çarşamba günü programda Ayasofya camii ziyareti vardı. Kendisine tahsis edilen daireden dört atlı bir saltanat arabasına binerek ayrılan şah için Tophane-i Amire'ye kadar yol üzerinde asker ve halk tarafından saygı gösterileri yapıldı. Şah, Tophane-i Amire'de yapılan resmî törenden sonra arabasından inip rıhtıma yanaşmış olan vapura binerek Sirkeci'ye doğru hareket etti. Sirkeci'de yapılan karşılama törenine müteakip tekrar dört atlı saltanat arabasına bindi ve Babıali caddesi ve Divan yolu üzerinden Ayasofya'ya ulaştı. Camekânlı kapıdan Ayasofya'ya giren şah, büyük kubbenin altından mihrap önünde kadar ilerledi, yapılan izahat ve verilen bilgiler eşliğinde, kubbenin sağ ve sol tarafını hayranlıkla temaşa etti. Caminin içinde ve dışında fotoğraf çekimi yapıldı. Şah, Ayasofya ziyaretinden sonra Eminönü, Galata ve Tophane yoluyla Dolmabahçe Sarayı'na gitti. Saray çıkışında saltanat arabasına bindiği sırada da fotoğraf çekimi yapıldı ve akabinde merasim dairesine geçildi. Yıldız Şale Kasrı'nda ikametine tahsis edilen daireye gelen şah, musiki ziyafeti eşliğinde yemeğini yedi. Muzaferiddin Şah birçok devlet görevlisini Şîr-i Hurşîd Nişanı ile taltif etti. Ressam kolağası Bedri Bey tarafından şaha yağlı boya bir tablo hediye edildi. Bu arada şahın İstanbul'u ziyareti vesilesiyle, İran tebaası tarafından Valide, Caferiye ve Yaldızlı hanlar da aydınlatılmıştı.[725]

4 Ekim 1900 Perşembe, şahın İstanbul'daki son günüydü. Sabah merasim dairesinde Sultan Abdülhamid ile kısa bir görüşme yapan Muzafferüddin Şah, ziyaret sırasında gösterilen iltifat ve hüsnü kabulden dolayı padişaha teşekkür etti.[726] Sultan Abdülhamid öğlen yemeğini müteakip Şale Köşkü'ne gitti ve şah ile birlikte veda töreni için Acem Köşkü'ne geldiler. Burada yapılan törenden sonra şah, geldiğinde uygulan teşrifatın aynısı ile Ortaköy'e doğru hareket etti.[727] Ortaköy rıhtımında Beylerbeyi vapuruna binerek iskeleye geçti. Şah, Beylerbeyi vapurundayken Beşiktaş muhafız Hasan Paşa'ya Şîr-i Hurşîd Nişanı tevcih etti. İskeleye geldiklerinde İzzeddin Yatı'na bindiler. Yat boğaz açıklarında top atışı ile selamlama yaptığında şah eldivenlerini çıkararak iade-i selamlama yaptı. Yolculuk sırasında şaha çay ve peksimet ikram edildi. Şah yatta tek

[723] *İkdâm*, S. 2251, 4 Ekim 1900, s. 1.
[724] Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s. 187.
[725] *İkdâm*, S. 2251, 4 Ekim 1900, s. 1.
[726] *İkdâm*, S. 2252, 5 Ekim 1900, s. 1.
[727] Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 104-105. Sultan Abdülhamid, Şale köşkünde Muzafferüddin Şah'la baş başa oturdukları sırada sigarasını içerek efkâr dağıtmıştı. Bkz. Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s. 189.

başına ve yanındakiler ile birlikte fotoğraflar çektirdi.[728] Bakırköy'de kendisini uğurlamaya gelen İranlı öğrenciler, halk ve askerler tarafından karşılanan şah, buradan trene binerek Edirne'ye doğru yola çıktı. Gelişinde olduğu gibi, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa Bakırköy'e, Turhan ve Şakir Paşalar ise Edirne'ye kadar şaha nezaret ettiler. Ziyaret programına göre şahın Edirne'den sonra Sofya, Belgrad, Budapeşte üzerinden[729] 12 Ekim 1900'de Rusya'ya ulaşması ve buradan Tahran'a geçmesi öngörülmekteydi.[730] Muzafferüddin Şah, 25 Kasım 1900'de Tahran'a döndü.[731]

Şah ziyaret esnasında harem ağalarının hizmetinden pek memnun kalmış ve kendi kızları için de bu kişiler gibi musahiplerinin olmasını arzuladığını söylemişti. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, kızı Ayşe Osmanoğlu'na göre üç, Muzafferüddin Şah'ın hatıratına göre ise iki harem ağasını şahın hizmetine vermişti. Harem ağaları uzun yıllar Muzafferüddin Şah'ın kızlarının yanında kalmış ve onların sadıkane hizmetinde bulunmuşlardı. Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun dediğine göre, Sultan Abdülhamid "*babacan bir adam olan*" Muzafferüddin Şah'tan "*pek hoşlanmış, onu sevmişti".*[732]

Bu ziyaret sırasında 4 Ekim 1900'de Şemseddin Bey'in maaşı 30.000 guruşa yükseltildi. Maaş artışında Muzafferüddin Şah'ın Şemseddin Bey'le ilgili hüsnü şahadeti etkili olmuştu.[733] Ayrıca Şemseddin Bey'e Timsâl-i Şâhi Nişanı tevcih edildi. Timsâl-i Şâhi Nişanı, İran'ın en üst seviye nişanlarından biriydi ve bu ziyaret esnasında Şemseddin Bey dışında şehzadelere, Adliye Nazırı'na, Şûrâ-yı Devlet Reisi'ne ve seraskere de verilmişti.[734] İran şahı, İstanbul'da bulunduğu süre boyunca kendisine gösterilen konukseverlik ve sıcak alakadan dolayı büyük memnuniyet duymuş ve bu memnuniyetini

[728] *İkdâm*, S. 2252, 5 Ekim 1900, s. 1.
[729] Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 104-105.
[730] *İkdâm*, S. 2251, 4 Ekim 1900, s. 1.
[731] Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", s. 149-152; BOA, Y.PRK.HR., 29/36., lef 1, 25 Teşrinisani [Kasım] 1900.
[732] Ayşe Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 59-60. Muzafferüddin Şah hatıratında, hizmetine verilen muhasiplerin sayısının üç değil, iki olduğu ve isimlerinin de Cafer ve Nasip olduğunu belirtilir. Bkz. Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s. 188.
[733] BOA, İ.HR., 368/51, 9 Cemaziyelahir 1318/21 Eylül 1316/4 Ekim 1900. Söz konusu tarih Sicill-i Ahval Defterinde, hatalı olarak bir ay öncesi, 8 Cemaziyelevvel 1318/21 Ağustos 1316/3 Eylül 1900, olarak yazılmıştır. Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959. Oysa Şah'ın İstanbul ziyareti 30 Eylül ile 4 Ekim arası gerçekleşmiştir. Sicill-i Ahval Defterindeki tarih "*İran Şahı Muzafferüddin Şah Dersaadete vürudunda müşarünileyhin devam-ı me'mûriyetini arzu etmesi üzerine*" ifadesi ile İbnülemin Mahmud Kemal, Bkz. *a.g.e.,* s. 215, Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.,* C. III, s. 84 ve Mehmed Zeki Pakalın, Bkz. *a.g.e.,* s. 94 tarafında da kullanılmıştır. Aburahman Gülmez makalesinde, İbnülemin Mahmud Kemal'in ifadesinden yola çıkarak, başka bir bilgi ve kaynağa atıf yapmaksızın, Şemseddin Bey'in "*ikinci defa Tahran elçiliğinden azledilecekken*" azlin, Muzafferüddin Şah'ın Sultan Abdülhamid'den talebiyle iptal edildiği değerlendirmesinde bulunur. Bkz. *a.g.m.*, s. 200.
[734] Söz konusu nişan şehzadeler Tevfik, Mehmed Selim, Abdülkadir, Ahmed, Burhaneddin ve Abdürrahim Efendilere verilmişti. Bkz. Akın Kiren, *a.g.m.*, s. 160; BOA, BEO., 1564/117233, lef. 1, 2 Teşrinievvel 1316/15 Ekim 1900.

ülkesine döndükten sonra Osmanlı Devleti Tahran Sefareti Maslahatgüzarı Sadreddin Bey'e sadrazamı vasıtasıyla iletmişti.[735]

Şah ve sultanın fotoğrafa olan ilgi ve merakı bu ziyarette açıkça görülmektedir. Sultan Abdülhamid, ziyaret fotoğraflarını çekmek üzere bir komisyon kurmuş ve ziyaretin birçok aşamasını fotoğrafla kayıt altına aldırmıştı. Ayrıca bu ziyaret vesilesiyle fotoğraf çekmesi için Febüs (Phebus) Fotoğrafhanesi sahibi Boğos Tarkulyan'ı saraya davet etmişti.[736] Nadir olarak fotoğraf çektiren Sultan Abdülhamid, Muzafferüddin Şah'a sunulacak bir nişana konulmak üzere Febüs Efendi'ye poz vermişti.[737] Febüs Efendi'nin anlattığına göre, söz konusu nişan Muzafferüddin Şah'ın Abdülhamid'e verdiği Timsâl-i Şâhi'ye karşılık olarak hazırlanmaktaydı. Bu ziyarete dair başka hiçbir kaynak ve belgede Muzafferüddin Şah'ın Sultan Abdülhamid'e Timsâl-i Şâhi Nişanı verdiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Fotoğraf çekimi esnasında, tebessüm etmesi istenen Sultan Abdülhamid, "*gayet ciddi olmak gerektir*" şeklinde cevap vermişti.[738] Muzafferüddin Şah'ın İstanbul gezisine ait fotoğraflar, albüm haline getirilerek İran'a gönderilmişti. Bu gezide şahın ziyaretinin neredeyse tüm aşamalarına dair çok sayıda fotoğraf çekilmesine rağmen, Sultan Abdülhamid ve ailesinin fotoğraflanmaması dikkat çekicidir.[739]

Muzafferüddin Şah'ın ziyareti sebebiyle İstanbul'da bulunan Şemseddin Bey, şahın İstanbul'dan ayrılışının üzerinden iki ay geçmiş olmasına rağmen hala görev mahalline dönmemişti. Şemseddin Bey'in bir an evvel görev yerine dönmesi için 2 Aralık 1900'de irade çıkarıldı.[740] Şemseddin Bey, 4 Aralık 1900'de Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Avusturya ve Yunan sefirleri ve İngiltere Sefareti Maslahatgüzarı ile Babıali'de yaptığı mülakata katıldı.[741] Şemseddin Bey, 6 Aralık'ta tekrar Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile görüşüp vedalaştı[742], 7 Aralık 1900'de Yıldız Sarayı'nda Sultan Abdülhamid ile

---

[735] HR.SFR.20, 49/48, lef. 2, 14 Teşrinisani 1316/27 Kasım 1900.
[736] Dilruba Kocaışık, *a.g.t.*, s. 233-234, 136, 155.
[737] *Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları,* (haz.) Adnan Genç, Orhan M. Çolak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., IRCICA, İstanbul 2008, s. 673.
[738] Fotoğraf çekimi kütüphanenin yanındaki büyük salonda yapılmıştı. Febüs Efendi fotoğraf çekimi sonrası saraydan ayrılmak istemişse de Abdülhamid'in muhtemelen fotoğrafın kopyasının sızmaması için "*Olmaz, her işi burada bitireceksin*" demesi üzerine, Febüs Efendi, fotoğrafın banyo işlemini Saray'da karanlık oda haline getirilen tuvaletlerden birinde yapmıştı. Febüs Efendi, çektiği fotoğrafın üç kopyasını saraya teslim etmiş, bir kopyasını ise el çabukluğu ile kendisine almayı başarmıştı. Febüs Efendi'ye, bu fotoğrafa karşılık 50 altın verilmiş ve kendisine nişan tevcih edilmişti. Bkz. Feridun Kandemir, "Febüs Anlatıyor", *Memlekette Aydabir,* S. 7, (1936), s. 53. Muzafferüddin Şah'ın hatıratında, kendisine takdim edilen madalyaya karşılık olarak verilecek özel bir madalyaları olmadığı ve Tahran'a dönünce, bugünün anısına özel bir madalya yaptırıp Sultan Abdülhamid'e göndereceğini söylemişti. Bkz. Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s. 188-189.
[739] Jamshid Hatam, *19. Yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri Bağlamında "II Abdülhamid, Nasıreddin ve Muzaffereddin Şâh" Fotoğraf Albümleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 346, 468, 497-498.
[740] BOA, İ.HUS., 85/118, 9 Şaban 1318/19 Teşrinisani 1316/2 Aralık 1900.
[741] *İkdâm*, S. 2313, 5 Aralık 1900, s. 3.
[742] *İkdâm*, S. 2315, 7 Aralık 1900, s. 2.

görüştü ve aynı gün vapurla Trabzon üzerinden Tahran'a doğru yola çıktı.[743] Sicill-i Ahval kayıtları ve ilgili iradeye göre Şemseddin Bey'e 8 Aralık 1900'de birinci rütbeden Osmanî Nişanı tevcih edildi. Oysa Şemseddin Bey, bir gün önce padişahla görüşüp yola çıkmıştı, muhtemelen nişan tevcihi bu esnada yapılmış fakat işin resmîleşmesi bir gün sonrasında olmuştu.[744]

Şah'ın İstanbul ziyaretiyle ilgili olarak Paris'te çıkan Tan Gazetesi, ziyaretin birçok açıdan dikkat çekici olduğu ve bunun İslam dünyasının iki rakip devleti arasında yakınlaşma anlamına geldiğini yazmıştı. Gazete, Sultan Abdülhamid'in Sünniler nazarında halife-i resul, Muzafferüddin Şah'ın ise Şii dünyanın lideri olduğundan hareketle, İslam tarihindeki derin ayrılığın iki temsilcisinin bir araya gelmesinin önemine işaret etmekle birlikte aralarındaki ihtilaflara da dikkat çekmekteydi. Aşiretler arası anlaşmazlıklar ve sınır ihtilafları başta gelen müşkül meselelerdi. İran ve Osmanlı Devletleri aynı zamanda, İngiltere ve Rusya'nın ticaret ve sanayi rekabetinin hedefinde olan ülkelerdi.[745]

Muzafferüddin Şah Rusya'ya ulaşmadan Rus basınında şahın İstanbul ziyaretine dair ilginç detayları içeren bir haber neşredildi. Petersburg Sefareti, 12 Ekim 1900'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda söz konusu habere dair detayları gönderdi. İstanbul'dan gönderilen bir mektuba dayandırılan haber, uygulanan resmî protokol üzerinden iki devlet arasında diplomatik bir mücadele yaşandığını iddia etmekteydi. Gazete, Osmanlı tarafının ziyareti saltanatın azametini Osmanlı merkezli olarak yüceltme arzusu doğrultusunda planladığı ve ziyareti şahın padişaha hürmet göstermesi olarak sunmaya çalıştığını yazmıştı. Şah ve Alman İmparatoru'nun karşılanma protokollerinin karşılaştırıldığı haberde, iki ziyaret arasındaki farka dikkat çekilmişti. Gazete haberinde, Osmanlı basının şahın padişahın elini öptüğünü yazdığı ve bu durumun da şah tarafından memnuniyetsizliğe neden olduğuna yer vermişti. Aslında bahsi geçen olay, İranlıların musahafa adetlerinin bilinmemesinden kaynaklanan bir yanlış anlamaydı ve İran tarafı bu haberleri tekzip etmişti.[746] Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, 18 Kasım 1900'de sadarete

[743] *İkdâm*, S. 2316, 8 Aralık 1900, s. 2.
[744] BOA, İ.TAL., 235/9, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisani 1316/8 Aralık 1900; BOA, DH.SAİDd., 10/959; *Ma'lûmât*, S.1284, 10 Aralık 1900, s. 2. Mehmed Zeki Pakalın kitabında söz konusu tarihi 5 Şaban 1318 olarak verir. Bkz. *a.g.e.*, s. 94. Abdurrahman Gülmez makalesinde, BOA, İ.DUİT., 62/44 numaralı arşiv belgesine atfen Şemseddin Bey'in birinci dereceden Mecîdî ve Osmanî nişanı tevcih tarihleri için farklı tarihler verir, fakat bahsi geçen belge Evkaf Nezareti Levazım Müdürü Şemseddin Beyle ilgili olup, Mehmed Şemseddin Beyle alakası bulunmamaktadır. Bkz. *a.g.m.*, s. 200.
[745] "*Sultan Abdülhamid Hân hazretleri bilcümle Sünniler nazarında halîfe-i resûl-i ekremdirler. Şâh-ı İran ise hazret-i Hasan ve hazret-i Hüseyin vakasından berü âlem-i İslâmı ikiye taksim eden iftirâk-ı azîmim başlıca vekilidir. Semâ-i İslâm'da bu iki necm rakîbin iltisâkı hâiz-i ehemmiyettir*." Bkz. BOA, Y.PRK.HR., 29/22, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1900.
[746] BOA, Y.A.HUS., 411/177, lef. 3, 12 Teşrinievvel (Ekim) 1900.

yazdığı yazıda mektubun hayal mahsulü olduğunu ve kabul merasimine dair teşrifatın müştereken planlandığını bildirdi. Şah ziyaret sonrası gönderdiği telgrafla, kendisine gösterilen hüsnü kabulden dolayı memnuniyetini izhar etmişti. Tevfik Paşa, Petersburg Sefareti'nden haberin tashih edilmesini istedi.[747]

Muzafferüddin Şah ikinci Avrupa seyahatini 1902 yılında yaptı. Şemseddin Bey, 25 Aralık 1901'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıyla Muzafferüddin Şah'ın Rusya'dan 10 milyon ruble borç almak suretiyle gelecek yaz tekrar Avrupa seyahatine çıkacağını haber verdi.[748] Şemseddin Bey, 27 Mart 1902'de Kurban Bayramı vesilesiyle Muzafferüddin Şah'ı ziyaret etmişti. Şah, bu görüşmede Şemseddin Bey'den, Sultan Abdülhamid'e afiyet dilekleriyle birlikte selam ve hürmetini iletmesini istemiş ve çıkacağı yeni seyahate dair malumat vermişti. Ziyaret kapsamında İstanbul bulunmamaktaydı. Muzafferüddin Şah, İstanbul'un seyahat planında olmama gerekçesini tedavi süreci ve uzun yolculuğa bağlamış, Abdülhamid'i ziyaret edemeyecek olmasından müteessir olduğunu söylemişti.[749] Şemseddin Bey, 9 Nisan 1902'de gönderdiği telgrafla şahın ikinci Avrupa seyahatinin başladığını bildirdi.[750] Seyahat programında Rusya, Avusturya, İtalya, Almanya, Fransa ve İngiltere ziyaretleri bulunmaktaydı. Ağustos ayı sonunda Belçika, Avusturya ve Rusya üzerinden Tahran'a dönülmesi planlanmıştı.[751] Bu ziyaret kapsamında Viyana, Venedik, Roma, Berlin, Paris ve Londra şehirlerini ziyaret eden Muzafferüddin Şah, kırk günden uzun bir süre Fransa'nın kaplıcalarıyla meşhur Contrexéville şehrinde kaldı. Tahran'a dönüşü planlandığından daha geç oldu.[752]

Muzafferüddin Şah üçünü Avrupa seyahatini 1905 senesinde yaptı. Şemseddin Bey, 25 Şubat 1905'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıyla şahın tekrar Avrupa seyahati niyetinde olduğu, Mart 1905 sonuna doğru Tahran'dan hareket edeceğinin her yerde söylendiğini ve bu söylentinin resmî makamlarca tekzip edilmediğini bildirdi.[753] Şemseddin Bey, 1 Nisan 1905'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıda ise şahın Meşhed'e İmam Rıza türbesine yapacağı ziyaret sebebiyle gündemde olan Avrupa seyahatinin bir müddet tehir edilmesinin ihtimal dahilinde olduğu ve resmî programın İran hariciyesi tarafından yakında sefirlere gönderileceğini haber verdi.[754] Bir süre sonra Meşhed

[747] BOA, Y.A.HUS., 411/177, lef. 2, 25 Receb 1318/5 Teşrinisani 1316/18 Kasım 1900.
[748] BOA, Y.MTV., 224/37, 13 Ramazan 1319/12 Kanunievvel 1317/25 Aralık 1901.
[749] BOA, Y.PRK.EŞA., 39/89, 17 Zilhicce 1319/14 Mart 1318/27 Mart 1902.
[750] BOA, Y.A.HUS., 426/151, lef. 2, 9 Nisan 1902.
[751] BOA, Y.A.HUS., 427/33, lef. 1-2, 4, 6 Muharrem 1320/2 Nisan 1318/15 Nisan 1902.
[752] Mine Kardeş, *a.g.t*, s. 113-118.
[753] BOA, Y.A.HUS., 485/81, lef. 3, 12 Şubat 1320/25 Şubat 1905.
[754] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 2, 19 Mart 1321/1 Nisan 1905.

ziyaretinden vazgeçildi ve seyahat güzergahı ve programıyla ilgili farklı alternatifler gündeme geldi.[755] Şemseddin Bey, şahın 7 Mayıs 1905 tarihi itibariyle Reşt ve Bakü üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere Tahran'dan hareket ettiğini Yıldız Sarayı'na bildirdi.[756] Şah, ziyaretinden önce görüştüğü Şemseddin Bey'e çok istemesine rağmen bu seyahatinde de bazı engeller dolayısıyla Sultan Abdülhamid'i ziyaret etme şerefine nail olamayacağını söyledi.[757] Muzafferüddin Şah, üçüncü Avrupa seyahati kapsamında yine Viyana üzerinden Contrexéville'ye geçti ve ziyaretinin büyük kısmını Fransa'da ve çoğunlukla kaplıcalarda geçirdi[758] ve 7 Ekim 1905'de Tahran'a döndü.[759] Muzafferüddin Şah her üç Avrupa seyahatini de ilkbaharla sonbahar mevsimleri arasında yaptı.

Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyahatleri, İran'da ıslahat yapma ve İran'ı Batılılaştırma[760] amacına yönelik ziyaretler iken, Muzafferüddin Şah'ın seyahatlerinde sağlık gerekçeleri daha belirleyici olmuştu. Muzafferüddin Şah tahta çıktığında beri hastalıklardan mustaripti ve daha saltanatının ilk aylarında vefat ettiğine dair söylentiler çıkmıştı.[761] Muzafferüddin Şah'ta romatizma ve gut hastalıkları vardı ve mesanesinde taş bulunmaktaydı. Doktorlar, 1897 yılı başında şaha tedavi için Avrupa maden sularına gitmesini tavsiye etmişlerdi.[762] Dolayısıyla Muzafferüddin Şah'ın 1902 ve 1905 seyahatlerinde İstanbul'a gel(e)memesinin ciddi hastalık problemleriyle irtibatlı olduğu kanaatindeyiz. Osmanlı Devleti, Muzafferüddin Şah'ın ilk Avrupa seyahatinde İstanbul'a gelmesini özellikle istemişti. Mehmed Rebii Paşa, Muzafferüddin Şah'a imtiyaz nişanı takdiminde bu daveti şaha bizzat iletmiş ve olumlu cevap almıştı. Osmanlı Devleti'nin, şahın sonraki Avrupa seyahatlerinde seyahat programına İstanbul'un dahil edilmesi hususunda özel bir gayret gösterdiğine dair bir belgeye ulaşamadık. Bu anlamda Muzafferüddin Şah'ın, 1902 ve 1905 seyahatlerine ilişkin Şemseddin Bey'le yaptığı görüşmelerde İstanbul'a gelememesi dair beyanatlarını, hilaf-ı hakikat bir sözden ziyade diplomatik bir nezaket ifadesi olarak görmek gerekmektedir. Özellikle 1905 yılında, bir

[755] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 4, 9 Nisan 1321/22 Nisan 1905.
[756] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 7-8, 24 Nisan 1321/7 Mayıs 1905.
[757] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 9, 30 Nisan 1321/13 Mayıs 1905. Şemseddin Bey'in Şah'ın seyahate başladığına dair telgrafı 7 Mayıs'ta göndermesine rağmen, Şah'la söz konusu tarihten önce yaptığı görüşmeyi ve ziyaret kapsamında İstanbul'un bulunmadığına dair bilgiyi bir hafta gecikmeli olarak 13 Mayıs'ta göndermesi, Şemseddin Bey'in Şah'ın beyanlarını diplomatik bir nezaket içinde gördüğü ve bu nedenle ilgili yazıyı göndermekte acele etmediği şeklinde anlaşılabilir. Şemseddin Bey'in ve bir anlamada Osmanlı Devleti'nin, Şah'ın İstanbul'u ziyaret etmesine dair özel bir talep ve beklentinin olmadığına yorumlanabilir. Ayrıca Şah'ın görüşmede bazı engellerden bahsetmesi, sağlığı elverse ve kendisi istese dahi, İstanbul ziyaretine ilişkin farklı çekincelerin bulunduğunu düşündürmektedir.
[758] Mine Kardeş, *a.g.t,* s. 118-123. Şah Fransa'da bulunduğu esnada, Avrupa'dan top ve tüfek ile ilgili edevatın satın alınması için antlaşmalar da yapmıştı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 13, 24 Eylül 1321/7 Ekim 1905.
[759] BOA, HR.SFR.20, 61/21, lef. 14, 24 Eylül 1321/7 Ekim 1905.
[760] Soner İşimtekin, *a.g.m.*, s. 176, 188.
[761] BOA, HR.SFR.20, 34/51, 1 Mart 1313/13 Mart 1897.
[762] BOA, HR.SFR.20, 34/66, 17 Mart 1313/29 Mart 1897; BOA, HR.SFR.20, 35/6, 14 Nisan 1313/26 Nisan 1897.

sonraki kısımlarda bahsedilecek olaylar sebebiyle iki ülke ilişkilerinde tansiyonun yükselmesi de ziyaret programında İstanbul'un bulunmamasının gerekçelerinden biri olabilir. Bu nedenlerle Muzafferüddin Şah'ın 1902 ve 1905 seyahatlerinde İstanbul'a gelmemesinin makul ve anlaşılır sebepleri olduğunu değerlendirmekteyiz.

2.5. Osmanlı Devleti'nin 1905 Askerî Harekâtı

Osmanlı Devleti tarafından İran'a karşı 1905 yılında yapılan askerî harekâtın muhtelif sebepleri bulunmaktaydı. İran meşrutiyet sürecinin oluşturduğu kargaşa ortamı, aşiretler arası mücadeleler, sınır ihtilafları, uluslararası konjonktür ve Rusya'nın İran'daki pozisyonu harekâtı hazırlayan başlıca nedenlerdi. İran'daki meşrutiyet süreci Osmanlı yönetiminin, İran'da asayişin kaybolma riskine karşı tarihsel refleksini tetiklemiş ve asayiş tesis edilene kadar arada bir tampon bölge oluşturma reaksiyonuna sebebiyet vermişti.[763] Osmanlı askerî harekâtının olduğu Vezne-Lahican bölgesi, aşiretlerin yaylak ve kışlaklar arası yoğun geçiş yaptıkları bir alandı ve bu dönemde rakip aşiretler arasında ve aşiretlerin kendi içinde liderlik mücadeleleri artmıştı.[764] Harekât sahasının, tarihsel olarak Osmanlı toprağı olduğu ve krizi fırsata çevirerek geri kazanılması gerektiği fikri de not edilmesi gereken bir argümandı.[765] Rusya'nın Japon Savaşı ve Rus Devrimi süreci, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan sorunlarıyla meşguliyeti gibi uluslararası birtakım gelişmeler de diğer gerekçeler kadar olmasa harekâtın yapılmasına uygun bir ortam oluşturmuştu. Zira İngiltere ve Rusya'nın dikkatinin başka yöne çevrilmesi, Osmanlı Devleti'nin harekât zamanlamasında muhtemelen dikkate alınmıştı.[766] Harekâtın göz ardı edilemeyecek önemde gerekçelerinden bir diğeri ise, Rusya'nın iki yıldır Tebriz'deki olaylar ve İran hükümetinin davetine istinaden Azerbaycan'da bulunmasıydı.[767]

1905 yılı ağustos ayında Hariciye Nezareti, Musul Vilayeti'nden gelen önemli bir yazıyı Tahran Sefareti'ne göndermiş ve sefaretten konuya dair İran hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istemişti. Yazıya göre İran, Vezne, Mirgan ve Lahican'a saldırarak zapt etmişti ve hududa yakın Rayat karyesine iki saat mesafede bir kale inşa etme niyetindeydi. Şemseddin Bey'in Hariciye Nezareti'ne 29 Ağustos 1905'de gönderdiği yazı kısa süre sonra başlayacak askerî harekâtın gerekçesine dair fikir vermekteydi.

---

[763] Sinan Kuneralp, "The Ottoman Drang Nach Osten: The Turco-Persian Border Problem in Azerbaican, 1905-1912", *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, (haz.) Sinan Kuneralp, ISIS, İstanbul 1990, s. 74; Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 132.
[764] Ateş, iki devlet arasındaki sınır belirleme tarihinin, özelde Bilbas(Belbas) aşiretinin uyruk sorununu çözme ve toprak mülkiyetini belirleme süreci olduğu ve aşiret reisleri arası liderlik mücadelesinin, işgal için bahane yapıldığını kanaatindedir. Bkz. Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 307, 312.
[765] Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 304.
[766] Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 301, 325.
[767] Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 103-104; Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 131-132.

Şemseddin Bey'e göre, Lahican eskiden beri iki devlet arasında üzerinde tartışılan bir yer olduğu halde İran tarafından tedricen zapt ve işgal edilmişti. Osmanlı Devleti'nin bu duruma sessiz kalması üzerine İran bu sefer Vezne'yi istilaya teşebbüs etmişti. Sınır itilafının bulunduğu yerlerdeki durumdan istifadeye çalışan İran memurları, ihtilaflı bölgelere önce aşiretleri yerleştiriyor sonra ilgili bölgeyi fiilen işgal ediyorlardı. Şemseddin Bey, sınır tecavüzlerinin önlenmesi için İran hükümeti nezdinde gösterdiği gayretlerin karşılıksız kalması üzerine misliyle mukabele edilmesini önermişti.[768]

Şemseddin Bey, askerî harekâtın yapıldığı bölgeyi biliyordu ve konuya dair malumatı Umur-ı Şehbenderi Müdürlüğü dönemine dayanmaktaydı. Hariciye Nezareti, 1890'lı yıllarda Lahican'ın İran tarafından işgal edilmesi üzerine üyeleri arasında Şemseddin Bey'in de bulunduğu bir komisyon teşkil etmişti. Söz konusu komisyon, 1891 yılında hazırladığı raporda eskiden beri Osmanlı toprağı olan Lahican'ın İran tarafından zaptını statüko hattına tecavüz olarak nitelemişti.[769]

Hariciye Nezareti, 10 Eylül 1905'de Tahran Sefareti'ne yazdığı yazıyla İran aşiretlerinin söz konusu bölgedeki sınır tecavüzlerinin Meclis-i Vükela'da görüşüldüğünü bildirdi. Yapılan görüşmeler neticesinde, Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan söz konusu yerleşim yerlerine İran aşiretlerinin tecavüzlerine kesinlikle müsaade edilmemesi ve hududun İran saldırılarından korunması için gereken tedbirlerin alınması kararlaştırıldı. Bir kısım aşiretler sınırın her iki tarafında da bulunmaktaydı. İhtilafın büyümemesi maksadıyla Osmanlı tarafındaki aşiretlerin sınırı ihlal eden faaliyetlerine engel olunması için Seraskerlik ve Dahiliye Nezareti bilgilendirildi.[770] Osmanlı Devleti, İran tarafındaki bu gelişmeleri dikkatle izlemekle kalmıyor yerel yöneticileri vasıtasıyla sınırın her iki yanındaki Bilbas aşiret reisleri arasındaki liderlik mücadelesine de müdahil oluyordu.[771]

Osmanlı kuvvetleri, Eylül 1905'de Ferik Mehmed Paşa komutasında altı bin asker ve topçu alayından oluşan birliklerle Lahican'a doğru harekât başlattı, kuzeyde Surava Dağı ile güneyde Bane arasındaki bölgeyi işgal etti.[772] Sadrazam Aynüddevle, Osmanlı Devleti tarafından başlatılan harekât üzerine 23 Ekim 1905'de Şemseddin Bey'i görüşmeye davet etti. Bu uzun ve gergin görüşmede sadrazam, Vezne ve Lahican

[768] BOA, HR.SFR.20, 61/41, lef. 14-15, 16 Ağustos 1321/29 Ağustos 1905.
[769] Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 135.
[770] BOA, HR.SFR.20, 61/41, lef. 19, 28 Ağustos 1321/10 Eylül 1905.
[771] Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 312-313.
[772] Abdolghafour Baghdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982, s. 44; Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 103; Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 131.

tarafından başlatılan askerî harekâtın acilen durdurulmaması halinde yabancı müdahalesi olabileceği ve bunun da iki devlet için olumsuz sonuçlar doğurabileceğini söyledi. Aynüddevle, askerî harekâtın Şemseddin Bey'in talebine istinaden yapıldığı düşüncesindeydi. Şemseddin Bey, konuya dair bilgi ve malumatının olmadığı belirtti. Aynüddevle Şemseddin Bey'in iki devlet arasındaki iyi ilişkileri bozduğunu iddia etmişti. Şemseddin Bey, Aynüddevle'ye cevaben iki devlet arasındaki ihtilafın kendilerine zarardan başka bir neticesinin olmayacağı, İran'da bulunduğu on sene zarfında uzlaşma ve yakınlaşma sağlayamasa bile ihtilafları artırmama yolunda gayret gösterdiğini söyledi. Bu hüsnü niyetine İran tarafından mukabele edilmediği, özellikle son iki senedir Osmanlı tebaasının hukukunun çiğnendiği ve Tahran Sefaretinin hasiyetini ihlal edecek şekilde davranıldığını beyan etti. Şemseddin Bey, bu aşamadan sonra İran hükümetinin Osmanlı Devleti'nin hukukunu ihlal eden tüm uygulamalarını devletine haber vermeye başlamıştı. Şemseddin Bey'e göre, Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı misliyle mukabele etmesi ve kuvvet kullanmak durumunda kalması halinde bunun sorumlusu İran hükümetiydi ve kimseye şikâyette bulunmaya hakkı yoktu. Şemseddin Bey, iki devlet arası ilişkilerin iyi seviyede olmasının her iki tarafın emek ve gayretine bağlı olduğu ve bir tarafın çabasıyla netice alınamayacağı kanaatindeydi. Aynüddevle, ihtilaf ve çekişmenin iki tarafın faydasına olmadığı hususunda Şemseddin Bey'le hemfikirdi. O'na göre iki devlet arasındaki en temel sorun, sınır ihtilafıydı ve bu meselenin çözümü hususunda daha fazla gayret gösterilmesi gerekiyordu. Sefaretin itibarı ile Osmanlı tebaasının hukukunun ihlal edilmesinden üzüntü duyduğunu belirten Aynüddevle, bu meselelerin çözümü için gereken talimatları vereceğini söyledi. Lahican'daki statüko hattının muhafaza edilmesi gerektiğini düşünen sadrazam, Şemseddin Bey'den askerî harekâtın durdurulması hususunda teşebbüste bulunmasını istedi. Şemseddin Bey Aynüddevle'ye, Lahican'daki harekâtın tecavüz olarak adlandırılmasının doğru olmadığı, konuya dair kendisine henüz resmî bir talimat gelmediği ve görüşmeye dair tüm tafsilatı Hariciye Nezareti'ne bildireceğini söyledi.[773]

Şemseddin Bey, 4 Kasım 1905'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıyla İran hükümetinin askerî harekâtı İngiltere'ye şikâyet ettiği ve ilgili yerlerin tahliyesi için İngiltere'nin Tahran ve İstanbul sefaretleri nezdinde girişimlerde bulunduğuna dair istihbaratı paylaştı.[774] İran'ın Peşve ve Vezne'ye saldırı için hazırlık yapıldığına dair

[773] BOA, HR.SFR.20, 61/41, lef. 32-34, 11 Teşrinievvel 1321/24 Ekim 1905.
[774] BOA, Y.A.HUS., 495/41, lef. 3, 4 Teşrinisani (Kasım) 1905.

haberler gelmekteydi. Bunun üzerine Babıali, Tahran Sefareti'ne gönderdiği 7 Aralık 1905 tarihli telgraflar ile Şemseddin Bey'in İran hükümeti ile temasa geçmesini ve İran tarafından yapılan tecavüzü önlemek için çaba göstermesini istedi.[775]

Şemseddin Bey, 10 Aralık 1905'de şah ile bir görüşme yaptı. Görüşmede şah, iki devlet arasındaki iyi ilişkilere zarar verecek hiçbir teşebbüse meydan vermediği ve bundan sonra da vermeyeceğini, mevcut ortamda iyi ilişkilerin devamının gerekliliğine inandığını söyledi. Savuçbulak'a asker gönderilmesinin, Osmanlı askerinin hududa gelmesi üzerine İran aşiretleri arasında oluşan tedirginliği teskin etmeye yönelik bir adım olduğunu ve hudut güvenliğini sağlamayı amaçladığını belirtti. Muzafferüddin Şah, Osmanlı Devleti'nin askerlerini sınırdan çekilmesi durumunda İran askerlerinin de çekileceğini ve hudut ihtilafının ilkbaharda iki devlet memurlarının katılımı ile çözüme kavuşturulmasının mümkün olduğunu söyledi ve sorun çıkmaması için gayret göstereceğine dair Şemseddin Bey'e teminat verdi.[776] Şemseddin Bey, 12 Aralık 1905'de Hariciye Nezareti'ne Sadrazam Aynüddevle'den gelen yazıyı gönderdi. Aynüddevle'ye göre, Vezne ve Lahican'ın İran'a ait olduğuna ilişkin hiçbir tereddüt bulunmamaktaydı ve İran askerinin buraya müdahalesine tecavüz denilmesi doğru değildi. Avnüddevle de şahın söylediği gibi huduttaki ihtilafın her iki ülkeden memurların katılımıyla incelenmesini önerdi.[777]

Şemseddin Bey'in yaptığı görüşmeler akabinde Hariciye Nezareti'nin 15 Aralık 1905'de Tahran Sefareti'ne gönderdiği yazı komisyon sürecinin başladığını bildirmekteydi. Vezne, Lahican ve sair mevkilerin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu hususunda açık ise de İran hükümetinin ısrarını izale etmek için müşterek tahkikat yapmak üzere bir komisyon teşkili hakkında irade çıkarıldı. Komisyonun başkanlığını Erkan-ı Harbiye Feriki Vacid Paşa yapacaktı. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, söz konusu yazısında Osmanlı askerinin bölgedeki varlığının İran'ın asker toplamasına cevap olduğu ve bu durum sürdüğü müddetçe Osmanlı Devleti'nin de askerî tedbirlerine devam edeceğini, Osmanlı askerinin bölgeden çekilmesinin ise komisyon incelemesinin İran tarafının iddiaları doğrultusunda neticelenmesine bağlı olduğunu belirtti. Tevfik Paşa, Şemseddin Bey'den toplanan İran askerinin dağıtılması için gecikmeksizin İran hariciyesi nezdinde girişimde bulunmasını istedi.[778]

[775] BOA, HR.SFR.20, 62/18, lef. 8-9, 24 Teşrinisani 1321/7 Aralık 1905.
[776] BOA, HR.SFR.20, 62/18, lef. 14, 27 Teşrinisani 1321/10 Aralık 1905.
[777] BOA, HR.SFR.20, 62/18, lef. 1, 29 Teşrinisani 1321/12 Aralık 1905.
[778] BOA, HR.SFR.20, 62/18, lef. 17, 2 Kanunievvel 1321/15 Aralık 1905.

Vezne ve Lahican için oluşturulan komisyonun başkanı Vacid Paşa, 18 Mart 1906'da Osmanlı hükümetine sunduğu on dokuz maddelik raporunda tarihî süreç ve belgelere dayanarak Vezne, Mirgan ve Lahican'ın Osmanlı toprağı olduğunu ispata çalıştı.[779] Vacid Paşa'nın vefatı üzerine 24 Mayıs 1906'de komisyon başkanlığına Zeki Paşa getirildi. İran hükümeti tarafından komisyon başkanı olarak İhtişamussaltana Mirza Mahmud Han atandı. Müzakere süreci, komisyon çalışmalarına geç başlanması, müzakere yeri değişiklikleri ve İran tarafının hakem talepleri nedeniyle sıklıkla kesintiye uğradı. Taraflar bir mutabakat ulaşamadan görüşmeler son buldu.[780]

İran'la komisyon müzakerelerinin devam ettiği esnada Sultan Abdülhamid, Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galip Paşa'yı, İstanbul'daki İran Sefiri Mirzâ Rızâ Han ile görüşmek üzere görevlendirdi. Bu görüşme, İran'ın askerî harekâta bakışı ile İran Sefareti ve Yıldız Sarayı ilişkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Mirzâ Rızâ Han, İran hududunda yirmi bin Osmanlı askeri olmasına karşılık, hududa on günlük mesafede bulunan Tebriz'de on beş yirmi bin asker bulunduğunu ve bu askerlerin hududa sevkini, hükümeti nezdindeki ısrarlı yazışmalar sonucu engellediğini söyledi. Mirzâ Rızâ Han daha sonra altmış yıl önce Erzurum ve İstanbul Antlaşmalarıyla başlayan Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıklarının bir özetini yaptı. Mirzâ Rızâ Han, İngiltere ve Rusya'nın da sürece dahil olmasıyla dört ülkenin müştereken oluşturduğu bir komisyonun 1.000 km.'lik bir güzergâh boyunca yaptığı "*tahdîd-i hudûd*" çalışmaları neticesinde, 120 km. genişliğinde ihtilaflı bir bölge bırakıldığını ifade etti. İlgili komisyon, söz konusu bölge içindeki yerleşim yerlerini kim kontrol ve idare ediyor ise öylece muhafaza edilip karşılıklı tecavüzde bulunulmaması ve ihtilaf halinde arabulucu devletlere müracaat edilmesini kararlaştırmıştı. Mirzâ Rızâ Han'a göre, ihtilaflı alanın haricinde olup İran'a aidiyetinde tereddüt bulunmayan Pesve Osmanlı askeri tarafından işgal edilmişti. Mirzâ Rızâ Han, meselenin anlaşmayla çözümü için yaptığı girişimlerin semeresiz kaldığını ve Sultan Abdülhamid'e yaptığı görüşme taleplerine karşılık verilmediğini söyledi. Almanya'nın Osmanlı nezdindeki yakınlığına binaen, Tahran Almanya Sefiri'ni dahi aracı yapmasına rağmen bir türlü padişahla görüşemeyen Rızâ Han, sefaretin haysiyetini zedeleyen süreç dolayısıyla oldukça müteessir olmuştu. Galip Paşa, konuyu Şemseddin Bey'e sormuş ve Şemseddin Bey, Rızâ Han'ın beyanlarını doğrulamıştı. İran Sefiri, hükümeti tarafından kendisine beş altı kez ültimatom verilmesi talimatı geldiği halde

[779] Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 135, 141.
[780] Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 108; Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 45; Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 135, 144-147.

yapmadığını, bu meselenin bir günde çözülmesi mümkünken, padişahın yanlış bilgilendirilmesi sebebiyle konunun çözümsüz kaldığını ve içerisinde kendisinin de bulunduğu bir komisyon teşkili ile meselenin süratle ve suhuletle çözülebileceğini belirtti. Mirzâ Rızâ Han, askerî harekâtın maliyet muhasebesini yapmak suretiyle yapılan işin akıl karı olmadığını ima etti. Sefire göre, Pesve'nin yıllık geliri 10 altın iken, Osmanlı Devleti şimdiye kadar burası için 160.000 lira harcamıştı, ele geçirilen yeni yerler Osmanlı Devleti için kazanç değil yük olacaktı.[781]

1907'de Van bölgesi yerleşim yerleriyle ilgili anlaşmazlıkları gidermek için yeni bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Komisyon başkanı olarak Osmanlı Devleti Bitlis Valisi Tahir Paşa'yı İran ise Muhteşemussaltana'yı atadı. Bu komisyonun Urmiye'de yaptığı müzakerelerden de bir netice çıkmadı, sorun çözülene dek statüko hattının muhafazası hususunda mutabık kalındı.[782] Osmanlı Devleti, İran askerlerinin Urmiye yakınlarındaki Mergavar bucağında toplanmalarını statüko hattına tecavüz olarak değerlendirdi ve 1 Ağustos 1907'de Mecdüssaltana (Mirza Mustafa Han)'ın kumandasındaki İran ordusuna bulundukları bölgeden çekilmeleri için dört saat mühlet verdi. Osmanlı kuvvetleri, süre dolduktan sonra geri çekilmeyen İran ordusuna karşı toplarla saldırı düzenledi, bozguna uğrayan İran ordusu eşyalarını terk ederek Urmiye'ye çekildi.[783]

Osmanlı askerî harekâtı bu dönemde özellikle de Urmiye civarlarında yoğunlaştı. Bu arada detayları bir sonraki bölümde anlatılacağı üzere İran'da devam meşrutiyet süreci ülkede meclis ve hükümet arasında iki başlı bir yapıya yol açmıştı. İran hükümeti, Azerbaycan hududunda ortaya çıkan karışıklıkları Osmanlı memurlarının tahrikleriyle ilişkilendirmekteydi. İran meclisi ise hükümetin, İran'daki olaylara ve Osmanlı Devleti'nin sınır tecavüzlerine kayıtsız kalmak suretiyle halkı eski yönetime razı etmeye çalıştığı kanaatindeydi. Meclis, Osmanlı ve İran hükümetlerinin zımnen dayanışma içinde olduğunu ve meşrutiyet taleplerine karşı iş birliği yaptıklarını düşünüyordu. İran hükümeti, Urmiye'deki gelişmeler üzerine Tahran'da bulunan dış sefaretlerden arabuluculuk etmesini talep etti. İran meclisi, teşkil edilen birliklerin Osmanlı kuvvetleri karşısındaki başarısızlığını ilgili birliklerin Sünni olmalarına bağlamaktaydı. Bu arada

[781] BOA, Y.PRK.TŞF., 8/10, 3 Temmuz 1322/16 Temmuz 1906. Mirzâ Rızâ Han sonraki dönemlerde de iki devlet arasındaki tansiyonun düşürülmesi için Yıldız Sarayı nezdinde girişimlerine devam etmiş ve yazışmalarında Şemseddin Bey'in iki devlet arasındaki dostane bağların ve iyi ilişkilerin güçlendirilmesi hususundaki gayretlerinden övgüyle bahsetmişti. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 50/40, lef. 1, 6, Mayıs 1907.
[782] Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 147-149.
[783] BOA, Y.A.HUS., 515/67, lef. 3-4, 4 Ağustos 1323/17 Ağustos 1907; Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 46-47.

İran hükümeti, Urmiye hududunu Osmanlı aşiret ve askerlerinin tecavüzüne karşı muhafaza etmek için, diğer bölgelerden on bin kişilik birlik ve mühimmat topladı ve Azerbaycan hükümet ve genel komutanlığına Fermanfermâ'yı tayin etti.[784]

31 Ağustos 1907'de Rusya ve İngiltere'nin aralarında anlaşarak İran'ın paylaşmalarından da istifade eden Osmanlı birlikleri, 1907 yılı sonu itibariyle İran içlerine doğru güneybatı yönünde ilerlemeye devam etti. Şemseddin Bey, 13 Ekim 1907'de Kirmaşah'tan gelen son malumatı Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Buna göre, çok sayıda Osmanlı askerinin Hanekin'e girmesi üzerine Kirmanşah hükümeti, sınır boyundaki aşiret reislerine İran hududu boyunca kuvvet toplamaları yönünde talimat vermiş ve altı adet eski usul dağ topunu hududa sevk ettirmişti.[785] Şemseddin Bey'in 30 Kasım 1907'deki yazısına göre, 9 Kasım 1907 tarihinde üç tabur Osmanlı askeri üç kıta mavzer topuyla Sinne'ye bağlı Bane kasabasına girmişti. Bane ahalisi İran yönetiminden memnun değildi ve Osmanlı askerinin gelişini sevinç gösterileriyle karşılamıştı.[786]

Şemseddin Bey, 7 Şubat 1908'de Tahran'daki görevinden azledilmiş ve 20 Şubat 1908'de Tahran'da ayrılmıştı. Şemseddin Bey'den sonraki dönemde, özellikle 1908 yılında yeni teşkil edilen sınır komisyonu müzakerelere devam etti.[787] Osmanlı Devleti, bölgedeki askerî harekâtını 1909 yılında yoğunlaştırdı. Ele geçirdiği yerlerde yeni konsolosluklar kurdu, bölgedeki askerî varlığını konsoloslukları koruma gerekçesine dayandırdı. Osmanlı Devleti, sınır üzerine yeni binalar inşa etmekte, vergi almak için çalışmalar yapmakta, seçim organizasyonu ve yerel halktan asker alınması için hazırlıklar yapmaktaydı. Osmanlı Devleti, İngiliz ve Rusya'nın bölgeden çekilmesi için yaptığı baskılar karşısında söz konusu toprakların bir kısmının Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu, diğer bir kısım toprakların ise İran'daki kaos nedeniyle ele geçirildiğini söyledi. Bölgeden çekilmesinin İran'da istikrarlı bir hükümetin kurulması ve Rus birliklerinin İran'ın kuzeyden çekilmesi halinde söz konusu olabileceğini bildirdi. Osmanlı Devleti, sonraki iki yıl boyunca karşılıklı müzakerelerle birlikte bölgede kalıcıymışçasına adımlar attı.[788]

Askerî harekât, zamanla Urmiye, Serdeşt, Vezne, Bukan, Selman, Hoy, Savacbulak, Mergevar, Tergevar, Berdesor ve Bradost'a kadar genişledi.[789] Kuzey-güney

[784] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 57, 8 Ağustos 1323/21 Ağustos 1907; Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 47-48.
[785] BOA, HR.SFR.20, 55/26, lef. 36, 30 Eylül 1323/13 Ekim 1907.
[786] BOA, HR.SFR.20, 67/52, lef. 8, 17 Teşrinisani 1323/30 Kasım 1907.
[787] Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 109-124; Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 337-339.
[788] Sinan Kuneralp, "The Ottoman Drang Nach Osten: The Turco-Persian Border Problem in Azerbaican, 1905-1912", s. 75-76.
[789] Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 131.

istikametinde 300 km. doğu-batı istikametinde 20-80 km. genişliğinde bir alan dahilinde otuz bir bölge Osmanlı yönetimine girdi. Söz konusu bölgeler "*nevâhî-i şarkiyye*" adıyla iki bölgeye ayrılıp birer albayın komutasında idare edildi. 21 Aralık 1911'de imzalanan Tahran Protokolü ile sınır hattının gözden geçirilmesi için yeni bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Aradan geçen zaman içerisinde her iki ülkedeki meşrutiyet süreçleri ve uluslararası dengeler bu komisyona mutabakat sağlamayı icbar etmekteydi. Mart 1912'de İstanbul'da bir araya gelen Osmanlı-İran komisyonu, 1847 Erzurum Antlaşması'nın esas alınması, yani Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği yerlerden geri çekilmesi hususunda mutabakata vardı.[790]

Osmanlı Devleti'nin askerî harekâtı her iki ülkenin içinde farklı değerlendirmelere konu olmuştu. İranlı yetkililere göre, Osmanlı Devleti İran'ın sıkıntılı durumundan istifade ederek İran'daki Sünni Kürtleri ve aşiretleri kışkırtmak suretiyle bir işgal faaliyetine girişmişti.[791] İran meşrutiyetçilerine göre, askerî harekât İran'da meşrutiyetin başarılı olmasından korkan Sultan Abdülhamid'in şaha yardımcı olmak için yaptığı bir eylemdi ve şahın gizli himayesiyle yapılmaktaydı.[792] Osmanlı muhalefeti, Osmanlı-İran sınır sorunlarını ve özelde 1905 harekâtını siyasi perspektiften değerlendirmiş ve II. Abdülhamid karşıtlığı temelinde kullanmıştı. İttihatçılar, bu harekâtla I. Meşrutiyet sonrası 93 Harbine girilmesi olayını birbirine benzetmiş ve her iki olayı meşrutiyet karşıtlığı ortak noktasında mütalaa etmişlerdi.[793] İttihatçılar, II. Meşrutiyet ilanı akabinde ilk zamanlarda İran meşrutiyetçilerine destek vermişlerse de devrimci dayanışma uzun sürmemişti. İttihatçıların İran siyaseti kısa süre sonra merkeziyetçi bir boyut kazanmış ve II. Abdülhamid siyasetine yakınlaşmıştı.[794]

2.6. İran Meşrutiyeti (1905-1907)

1905 yılı Ekim ayı İran tarihinde önemli gelişmelerin mayalandığı bir dönemdir. Muzafferüddin Şah Avrupa seyahatinden yeni dönmüş, Osmanlı Devleti İran'a askerî harekât başlatmış, Kirman'da bir müçtehidin falakaya yatırılması halkta infial yaratmıştı. Şemseddin Bey, 28 Ekim 1905'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıda ulema ve İran ricalinin

[790] Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 306, 363, 366.
[791] Naci Tikici, *a.g.t.*, s. 133.
[792] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 466; Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010. s. 227-228; Bijan Cezani, *a.g.e.*, s. 237; Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 325; Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 101; BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 57, 8 Ağustos 1323/21 Ağustos 1907.
[793] İttihad Terakki Komitesi, Paris'ten, İran Millet Meclisi ve Tebriz Encümeni'ne gönderdiği beyannamede, Osmanlı Devleti'nin davranışını zulüm olarak değerlendirip, kınamaktaydı. Bkz. Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 99-112; Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 466.
[794] Sabri Ateş, *a.g.e.*, s. 340-342; Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 112-113.

bir kısmında Sadrazam Aynüddevle hakkında olumsuz kanaatlerin bulunduğu ve sadrazamlık makamının sallantıda olduğunu bildirmişti. Muzafferüddin Şah ile birlikte Avrupa seyahatine çıkan bazı devlet görevlileri dahi sadrazam aleyhinde fikir beyan etmiş bunların bir kısmı şahın Tahran'a dönmesini müteakip azledilmiş bir kısmı ise Tahran'dan sürgün edilmişti.[795] İran Meşrutiyeti sürecindeki en önemli olaylardan birisi, 13 Aralık 1905'de yaşandı. Tahran valisinin şeker fiyatlarını yükselten tüccarı cezalandırması üzerine, tüccar çarşıları kapatmış ve halk ayaklanmıştı.[796] Bu olayı protesto etmek isteyen kalabalık, ertesi gün bestnişînî[797] olarak adlandırılan eylemi gerçekleştirmek üzere Şah Abdülazîm türbesine doğru yola çıktı. Bu eylem İran Meşrutiyet tarihinde "*Muhaceret-i Suğrâ/Hicret-i Suğrâ (Küçük Göç)*" olarak adlandırılır.[798]

Eylemciler, taleplerini bir bildiri ile hükümete sunmaya karar vermişler ve mektuplarının şaha ulaştırılması için bir aracı arayışına girmişlerdi. Meşrutiyetçilerden Yahya Devletabadi, bunun için yakın dostu olan Şemseddin Bey'in ismini önerdi. Şemseddin Bey'in meşrutiyetçilerden Melikü'l-Mütekellimin ile de dostluğu bulunduğu, Bihbehani ve Tabatabai ile meşrutiyet düşüncesini teşvik edici mahiyette mektuplaştığı da rivayet edilmektedir.[799] Şemseddin Bey, 28 Aralık 1905'de Devletababi'ye yazdığı mektupla eylemcilerin arabuluculuk taleplerini memnuniyetle kabul ettiğini bildirdi.[800] Şemseddin Bey, meşrutiyetçilerin İran'da İslami kuralların tam manasıyla uygulanması, adalethane kurulması, Tahran valisinin ve Mösyo Naus'un azledilmesi, emekli maaşlarından yapılmaya başlanan kesintiye son verilmesi gibi hususları içeren taleplerini Hariciye Nazırı Müşirüddevle'ye iletti. Müşirüddevle bu talepleri, sadrazam ve Şemseddin Bey'in bulunduğu sırada şahın huzurunda okudu. Şah, Şemseddin Bey'e dönerek, "*Ulemanın talepleri kabul edilmiştir, kendilerinin Tahran'a görkemli bir tören ve hürmetle getirileceklerini yazınız*" dedi.[801] Kısa süre önce kendi toprağını işgal eden

[795] BOA, HR.SFR.20, 60/54, lef. 30, 15 Teşrinievvel 1321/28 Ekim 1905.
[796] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.,* s. 88-89; Mihail Sergeyeviç İvanov, "1905-1911 İran Devrimi" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 294.
[797] Bestnişînî, oturma, sığınma eylemi ya da grev olarak açıklanabilecek bir sivil direniş türüdür. Bkz. Ömer Alkaç, "İran'da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişînî" *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/5 (2023), 64; Rıza Kurtuluş, *a.g.t.,* s. 84-87.
[798] Rıza Kurtuluş, *a.g.t.,* s. 97; Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 144-145.
[799] Rıza Kurtuluş, *a.g.t.,* s. 97, 222-223, 226; Rıza Dehkani, *Revabıt-ı İran ve Osmani Der Asr-ı Meşruta*, Pujeheşgede-i Tarih-i İslam, Tehran 1401, s. 168-169.
[800] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.,* s. 96; Ömer Alkaç, *a.g.e.,* s. 146.
[801] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 96-97; Rıza Kurtuluş, *a.g.t.,* s. 97-98, 222, 280; Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011, s. 225; Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925),* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 173; Akın Kiren, *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri,*

bir ülke sefirinin ülke içi bir meselede arabulucu olarak rol alması, Şemseddin Bey'in İran'daki özgül ağırlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.[802]

Şemseddin Bey, 13 Ocak 1906'da Yıldız Sarayı'na gönderdiği raporda süreci anlattı. Olaylar bazı ulema ve müçtehitlerin önderliğinde (Bihbehani ve Tabatabai başta olmak üzere diğer etkili isimleri kastediyor olmalı), sadrazam aleyhinde, Gümrük ve Postayı idare eden Belçikalı memurların ihracı ve kontratlarının feshi talebiyle başladı. Beş altı yüz kişiden müteşekkil kalabalık Tahran'a bir buçuk saat mesafedeki Şah Abdülazîm'e iltica etti, kalabalık her geçen gün arttı. Kalabalık dağıtılmak istenmiş ise de olayların büyümemesi için bundan vazgeçildi. Galeyana gelen halk çarşı ve pazarları kapattı. Şah tarafından eylemcilerin bazı taleplerinin kabul edileceğinin bildirilmesi üzerine 12 Ocak 1906'da eylemciler Tahran'a döndü.[803] Şemseddin Bey, daha sonraki dönemde yine Yıldız Sarayı'na gönderdiği raporda olayları hazırlayan sebeplere işaret etti. Şii mezhebinde imamların halk nezdindeki konumları sebebiyle ülkede en tesirli ve nüfuzlu fıkra olan ulema, menfaatlerine uymayan durumlarda hükümet icraatlarını etkisiz bırakmaya muktedirdi. İran'da adlî ve mülkî kurumlar teşekkül etmemiş, askerî düzenlemeler yapılmamıştı. Vilayetlerin yönetimi ve çoğu devlet hizmetleri müzayede ile ihale ve iltizam ediliyordu. Gümrük idaresinin emanet usulü ile Mösyo Naus'a verilmesi huzursuzluklara yol açtı ve Naus'un azli için ulema tarafından başlatılan bestnişîn eylemi, her aşamada büyüyen olayların miladı oldu. Ulema, taleplerinden "*şân-ı hükûmete mugayir olmayanlarının*" kabul edileceğine dair verilen teminat üzerine Tahran'a geri döndü.[804]

Şemseddin Bey, 14 Nisan 1906'da Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıyla meşrutiyet taraftarlarının taleplerinden olan Adliye kanunu düzenlenmesi için ulema ve memurlardan oluşan elli kişilik bir icraat meclisi kurulduğunu, ayrıca muamelata ilişkin bir layiha hazırlamak üzere uzmanlardan oluşan altı kişilik bir komisyon teşkil edildiğini

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 208; Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 147-148.

[802] Gulam Hüseyin Zergerinejad, "Kaçarlar Dönemi İran-Osmanlı Münasebetleri Tarihi Kaynakları", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 157-158.

[803] Şemseddin Bey yazısında arabuluculuğundan hiç bahsetmedi. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 60/54, lef. 42, 31 Kanunievvel 1321/13 Ocak 1906; Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 94.

[804] Şemseddin Bey bu raporunda da kendi arabuluculuğuna dair herhangi bir malumat vermeyerek süreçteki rolünü gizlemişti. İran'da yaşanan olaylar Babıali'den yakinen takip edilmekteydi. Abdülhamid tarafından, İran'ın genel durumu hakkında her hafta rapor tanzim edilerek takdim edilmesine dair irade çıkarılmıştı. Şemseddin Bey, son aylarda ortaya çıkan ve Hariciye Nezareti'ni bilgilendirdiği olaylara dair raporları, düzenli olarak ayrıca Mabeyn-i Hümayun'a da göndermeye başlamıştı. Bkz. Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 135; *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 380; BOA, Y.PRK.EŞA., 49/83. 30 Teşrinisani 1322/13 Aralık 1906.

bildirdi. Şemseddin Bey, layihanın diğer ülke kanunlarından istifade ile hazırlanacağını öğrenmişti ve bu sürecin başarıyla neticelenmesinin kolay olmayacağı kanaatindeydi.[805]

Aynüddevle'nin Haziran 1906'da ulemanın önde gelenlerini bir bahane ile Tahran'dan tedip etme teşebbüsü olayları tekrar alevlendirdi. Şemseddin Bey, 28 Temmuz 1906'da Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıyla bu olayın detayını bildirdi. Aynüddevle'nin icraatlarından memnuniyetsizlikle başlayan olaylar üzerine, aralarında İran meşhur uleması ve şahın amca çocuklarından Şeyhu'r-Reis Ebul Hasan Mirza'nın da bulunduğu birçok ulema ve talebelerden oluşan kalabalık tutuklanma endişesiyle Tahran Sefaretine iltica etti. Şemseddin Bey, Osmanlı Devleti'nin koruma ve teminatı altında tuttuğu topluluğu on beş gün gönüllerini hoş tutmak suretiyle ağırladı ve salimen evlerine dönmelerini sağladı. Şah, Şemseddin Bey'in arabuluculuğu sayesinde bu kişileri affetti. Daha sonra Mescid-i Cuma'da toplanan ulema ve halkın tekrar sadrazam Aynüddevle'nin azli ve Belçikalıların hizmetten ihracı talebiyle başlattıkları gösteriler zamanla büyüdü. Şemseddin Bey, ulemanın bir kısmının Tahran'ı terk ederek Atabat'a gitmek üzere hareket ettiğini fakat daha sonra galeyana gelen kalabalığın İngiliz Sefaretine sığındığını haber verdi.[806]

19 Temmuz 1906'da elli kişi olarak İngiltere Sefaretine sığınan kalabalık, 27 Temmuz'da on üç bin kişiye yükselmişti.[807] Halk İngiltere Sefaretinde toplanırken aralarında Bihbehani, Tabatabai ve Şeyh Fazlullah'ın da bulunduğu ulemadan bir kısmı Kum'a gitmişti. "*Muhaceret-i Kübrâ (Büyük Göç)*" olarak adlandırılan bu eylem ile İran meşrutiyet hareketi toplumsallaşmış ve yeni bir aşamaya geçmiştir.[808] Şemseddin Bey, İngiltere Maslahatgüzarı'nın da girişimi neticesi Sadrazam Aynüddevle'nin azledilerek yerine Müşirüddevle'nin getirilmesinin ıslahat taraftarlarını daha da cesaretlendirdiği kanaatindedir. Eylemciler, bu olaydan sonra Millî Meclis teşkili şah tarafından kabul edilmeden eylemlerinden vazgeçmeyeceklerini dillendirmeye başlamışlardı. Şemseddin Bey'e göre, intizamdan mahrum bir devlet, müzayaka içinde bir malî sistem ve sadakatine itimat edebileceği bir ordudan mahrum bulunan ve kendisi de ağır hasta olan Muzafferüddin Şah, bu duruma daha fazla direnemeyeceğini anladı. Muzafferüddin Şah,

[805] BOA, Y.A.HUS., 502/91, lef. 2, 1 Nisan 1322/14 Nisan 1906.
[806] BOA, Y.A.HUS., 506/1, lef. 3, 15 Temmuz 1322/28 Temmuz 1906; BOA, Y.PRK.EŞA., 49/83. 30 Teşrinisani 1322/13 Aralık 1906. Şeyhu'r-Reis Ebul Hasan Mirza'nın Osmanlı Devleti ile yakın ilişkileri vardı ve bir dönem İstanbul'da bulunmuştu. Bkz. Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 131; Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", s. 181; Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 189-190.
[807] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 133. Saferette toplananların sayısının bu kadar yükselmesinde, Bihbehani'nin özel bir gayret ve teşviki olmuş, talebe ve halkın İngiltere Sefaretine gitmeleri için, para dağıttırmıştı. Bkz. Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 160.
[808] Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 156-166; BOA, Y.PRK.EŞA., 49/83., 30 Teşrinisani 1322/13 Aralık 1906.

doğum günü olan 5 Ağustos 1906'de Melis'in teşkilini kabul ettiğini duyurdu[809] ve Meşrutiyet fermanını yayımladı.[810]

Şemseddin Bey, 18 Ağustos 1906'da gönderdiği raporda şahın fermanının meşrutiyet taraftarlarınca memnuniyetle karşılandığını bildirdi. İngiltere Sefaretine iltica eden grup, sefaretten çıkarak Kum'da toplanan kalabalık ile Tahran'da bir araya gelmiş bayram havasında büyük sevinç gösterileri yapılmıştı. Şemseddin Bey, sevinmek için erken olduğunu düşünüyordu, meşrutiyet taraftarlarının daha yolun başında bulundukları ve hareketin sıkıntılarla yüzleşmesinin mukadder olduğu kanaatindeydi.[811]

Meclisin resmî açılışı 7 Ekim 1906'da şahın huzurunda yapıldı. Fakat Şemseddin Bey, İran'daki birçok kişinin süreçten pek de ümitvar olmadığını gözlemlemişti. Söz konusu kimseler, İran toplumunun meşruti yönetim tecrübe ve geleneği olmaması sebebiyle bu toplum tarafından seçilecek bir meclisin hayır getireceğine inanmıyorlardı. Şahın büyük oğlu veliaht Muhammed Ali Mirza, meclis teşkili kararının pederinin hastalığından istifade ile olduğunu söylüyor ve meclis karşıtı ulema ve bürokratları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Şemseddin Bey'e göre, meclisin devamı şüpheliydi ve bu şartlar altında meclisin hizmet ve ıslahat yapması beklenmiyordu.[812]

Şemseddin Bey, 5 Aralık 1906'de Tebriz'de bulunan veliaht Muhammed Ali Mirza'nın Tahran'a gelmek üzere hareket ettiğini telgrafla İstanbul'a haber verdi. Gelişinin ağır hasta olan pederine niyabet etmek üzere olduğu söylenmekteydi.[813] Muhammed Ali Mirza 17 Aralık'ta Tahran'a ulaştı. Muzafferüddin Şah, ömrünün son günlerinde, 30 Aralık 1906 tarihinde Kanun-i Esasi'yi imzaladı. 9 Ocak 1907'de vefat etti, yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti. 19 Ocak'taki taç giyme törenine meclis üyelerinin çağrılmaması, yeni şahın meclis ve meşrutiyete olumsuz bakışına bir işaret olarak görüldü.[814]

Şemseddin Bey, 20 Mart 1907'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta İran'daki durumun her geçen gün kötüleşmekte olduğu, meşrutiyeti temin davasında bulunan ıslahat taraftarlarının zaten acziyet içinde olan hükümeti her yerde tesirsiz bıraktıklarını, hükümetin İsfahan, Horasan ve Tebriz başta olmak üzere birçok yerde

[809] BOA, Y.PRK.EŞA., 49/83, 30 Teşrinisani 1322/13 Aralık 1906.
[810] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 139; Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 13.
[811] BOA, Y.A.HUS., 506/79, lef. 3, 5 Ağustos 1322/18 Ağustos 1906.
[812] BOA, Y.PRK.EŞA., 49/83, 30 Teşrinisani 1322/13 Aralık 1906.
[813] BOA, Y.A.HUS., 507/137, lef. 3, 5 Kanunievvel [Aralık] 1906.
[814] Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 192, 201, 204.

yöneticileri azlettiğini, halk arasında tefrika başladığı ve büyük bir altüst oluştan endişe duyulduğunu bildirdi. Bu arada Rusya, sefaret ve konsolosluklarını korumak üzere altmış Kazak askeri göndermişti ve yaşanabilecek daha büyük bir hercümerce karşı asayişi sağlamak bahanesiyle Tebriz ve Horasan hududuna asker sevk etmekteydi.[815]

Tebriz, hükümet karşıtı olayların en yoğun olduğu merkezdi. Şemseddin Bey, 18 Nisan 1907'de Yıldız Sarayı'na yazdığı yazıda buradaki gelişmeleri raporladı. Tebriz'de şaha ait elli beygir silah ve cephane, gizlice Tahran'a sevk edilmekte iken Tebriz Millî Meclisince alınan istihbarata binaen tevkif edilerek şehre iade ettirilmişti. Ayrıca Tahran'a sevk edilmek üzere silah depoladıkları haber alınan memurların evlerine baskın yapılmış ve söz konusu silahlara da el konulmuştu. Rus konsolosu Tebriz hükümetinden, bu olaylara karışanları tespit ve tedip etmesini istemişti. Birkaç yıldır kendi ülkesinde benzer iç sorunlarla karşılaştığında dış müdahale yaşamamış olan Rusya'nın, İran'ın iç işlerine karışması Millî Meclis'i rahatsız etmişti. Millî Meclis, bu tür müdahalelere müsaade etmeyeceğini duyurmuştu.[816] Tebriz'de durum çok daha büyük olaylara gebeydi. Tebriz halkı ayaklanmış eyalet hâkimi olan İran vezirlerinden Nizamülmük'ü şehirden çıkarmıştı. Dahiliye Nazırı ve Millî Meclis'in araya girmesi ile Nizamülmülk yoldan çevrilerek Tebriz'e geri döndürülmüştü. Şehrin birçok mahallesinde halk, isyancılar tarafından teşkil edilen gruplar vasıtasıyla silah ve atış talimlerine başlamıştı. İsyancı topluluk, bu talimler için silahhaneden iki bin tüfek talep etmiş silahhanenin bu talebin şehir hakiminden gelmesi gerektiğini bildirmesi üzerine isyancılar Nizamülmülk'e müracaat etmeyi kararlaştırmışlardı. İsyancılar, istekleri karşılanmazsa Nizamülmülk'ün yine şehirden ihracı için ayaklanacaklarını söylemekteydiler.[817]

Şemseddin Bey, 18 Nisan 1907'de Hariciye Nezareti'ne gizli işaretiyle gönderdiği telgrafta, İran'ı yakından tanıyan yerli ve yabancı uzmanların görüşüne göre İran'ın siyasi hayatının ciddi biçimde tehlikede bulunduğunu haber verdi. Kendi çıkarlarını memleket menfaatlerinin önüne geçirmiş olan Kaçar hanedanı önde gelenleri, ulema ve halkın taşkın hareketleri karşında can ve mallarını muhafaza derdine düşmüş ve hükümet asli görevlerini yapamaz hale gelmişti. Şah, ortaya çıkabilecek istenmeyen olayların sorumluluğunu Meclis-i Millî ve ıslahat taraftarlarına yüklemeye ve halkı ıslahattan soğutmaya çalışmaktaydı. Şemseddin Bey'e göre, olayların kontrolden çıkması ve can ve mal emniyetinin kaybolması harici bir kuvvetin ülkeye müdahalesini gerektirirse, Rusya

[815] BOA, Y.A.HUS., 510/23, lef. 3, 20 Mart 1907.
[816] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 6, 5 Nisan 1323/18 Nisan 1907.
[817] BOA, HR.SFR.20, 67/3, lef. 22, 12 Mayıs 1323/25 Mayıs 1907.

derhal İran'a askerî bir müdahalede bulunacaktı. Her ne kadar Rusya, İran'a asker sokmayacağına dair İngiltere'ye şifahi teminat vermiş olsa da şartlar oluştuğunda Rusya askerî müdahaleden geri durmayacaktı. Böylesi bir durumda İngiltere fiili bir karşılık vermeyecek ve diğer devletler ise sessiz kalacaktı. Şemseddin Bey, Rusya'nın İran'ı işgali ihtimalinin İslam âlemi için çok önemli bir mesele olduğu bildirdiği raporunu, Babıali'den yapılması gerekenlere dair talimat beklediğini belirterek sonlandırdı.[818] Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, Şemseddin Bey'in raporunu dikkat çekici ve önemli olarak niteledi, etraflıca düşünmeye değer gördüğünü belirtmek suretiyle Padişaha arz etti.[819]

Şemseddin Bey, 18 Mayıs 1907'de Babıali'ye gönderdiği yazılarla Reşt ve Enzeli'de yaşanan olayları raporladı. İran'ın eyalet merkezi olan şehirlerde kurulmakta olan ve üyeleri halk tarafından seçilen millî meclislere dair nizamnamenin şah tarafından kabul ve tasdik edilmediğini duyan Reşt halkı, galeyana gelmiş çarşı ve pazarı kapatmış ve yerel hükümet konağı ve telgrafhaneye iltica etmişti.[820] Sekiz bin kişiyi aşan kalabalık, nizamnamenin şah tarafından onaylanması için Tahran'daki Millî Meclisi telgraf bombardımanına tutmuş, telgrafhaneyi çalışamaz hale getirmişlerdi. Pazar kapalı olduğundan halk ekmek bulmakta sorun yaşamaya başlamıştı. Enzeli'deki Gümrük İdaresi işgal edilmiş olup ticari eşya girişine müsaade edilmemekteydi. Tahran Millî Meclisi'nin, nizamnamenin şah tarafından tasdik edilmek üzere olduğunu bildirmesi üzerine halk sükûnete gelerek dağılmaya ikna olmuştu.[821]

Bir taraftan da hanedan içi güç ve iktidar mücadelesi başlamıştı. Şemseddin Bey, 25 Mayıs 1907'de Yıldız Sarayı ve Babıali'ye gönderdiği yazılarla söz konusu kalkışmanın detayını bildirdi. Loristan hâkimi iken azledilen Muhammed Ali Şah'ın biraderi şehzade Ebulfeth Mirza Salarüddevle, bölgedeki aşiretlerden topladığı sekiz on bin kişi ile devlete ait silah ve mühimmatı ele geçirerek saltanat iddiasıyla istiklal davası adını verdiği bir isyan başlatmış ve Hemedan'a doğru harekete geçmişti.[822] Şemseddin Bey, konuya dair İran Dahiliye Nazırı ile görüştü. Şemseddin Bey'in aldığı bilgiye göre, Salarüddevle Loristan'dan dört aşiretin desteği ile başlattığı isyanda önce Nihavend'e gitmiş orada ele geçirdiği silah ve mühimmatla Kirmanşah'a geçmiş, Dahiliye Nazırı'nın isyandan vaz geçmesi yolundaki tavsiyesini dinlememişti. Şemseddin Bey, Payitaht'a

[818] BOA, Y.A.HUS., 511/3, lef. 2; BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 7, 5 Nisan 1323/18 Nisan 1907.
[819] BOA, Y.A.HUS., 511/3, lef. 1, 7 Nisan 1323/20 Nisan 1907.
[820] BOA, HR.SFR.20, 67/11, lef. 3, 5 Mayıs 1323/18 Mayıs 1907.
[821] BOA, HR.SFR.20, 67/11, lef. 4, 5 Mayıs 1323/18 Mayıs 1907.
[822] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 20-21, 12 Mayıs 1323/25 Mayıs 1907.

elinde para, asker ve mühimmat bulunmayan hükümetin isyanı bastırmakta aciz kaldığını bildirdi.[823] Hükümet, isyanı bastırmak üzere Kirmanşah'ta aşiret reisi Davut Han ve bir miktar Kazak askeri sevk etti. Nihavend yakınlarında meydana gelen çatışmada[824] Salarüddevle mağlup oldu ve İngiltere Kirmanşah Konsolosluğuna iltica etti. Şemseddin Bey, Kirmanşah Başşehbenderi Abdülkerim Bey'i meselenin önemine binaen uyardı. İngiliz ve Rusya Konsoloslarıyla kargaşanın önlenmesi, asayişin tesisi, hukukun muhafazası ve tebaanın himaye edilmesi konularında görüş alışverişinde bulunmasını, tereddüt halinde kendisinden talimat istemesini ve olaylara ilişkin gelişmelerden sefareti haberdar etmesini istedi.[825] Abdülkerim Bey ile görüşen ve Atabat'a gitmek için desteğini isteyen[826] Salarüddevle daha sonra bu niyetinden vazgeçti ve İngiltere'nin himayesiyle Tahran'a doğru yola çıktı.[827]

Şemseddin Bey, 8 Haziran 1907'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazı ile 25 Mayıs 1907'de bir Rus savaş gemisinin Enzeli'ye geldiğini bildirmişti. Gemi komutanı beraberindeki on asker ile Rusya'nın Reşt konsolosluğuna gitmişti. Millî Meclis'in iki üyesi gemiye giderek gemi komutanına Enzeli'ye geliş sebebini sorduğunda komutan, Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki seyrü seferinden dolayı kimseye izahat vermek durumunda olmadığını söylemişti. Bunun üzerine Reşt'te başlayan olaylar, bir Ermeni'nin katline sebebiyet vermişti. Diğer yandan Tebriz'de şahın doğum günü münasebetiyle yapılması planlanan top atışı merasimi icra edilememişti. Şehirde gruplar halinde silahlı adamlar dolaşmaktaydı. Rusya, Tebriz Rus konsolosluğunun muhafazası için Kazak askerini takviye etmekteydi ve şehirde emniyetsizlik günden güne artmaktaydı.[828]

Şemseddin Bey'in 22 Haziran 1907'deki raporuna göre, Meclis-i Millî ve ıslahat taraftarları, kendi aleyhlerinde oluşabilecek ciddi bir tehlikenin vahim sonuçlarından endişe etmekteydiler. Bu endişenin sebebi, halk üzerinde oldukça etkili olan ulema ve müçtehitlerin hükümet ile ittifak yapmak suretiyle meclisi feshetmesi bunun mümkün olmaması halinde ise meclisi etkisiz bırakma ihtimalleriydi. Kısa vadede meclisin feshi doğru olamayacağından, meclisi ulemanın kontrolüne verecek bir düzenleme yapılabilirdi. Bu doğrultuda meclisten çıkacak kanunların şer'i olup olmadığını kontrol

[823] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 28, 19 Mayıs 1323/1 Haziran 1907.
[824] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 24-25; Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 378-380.
[825] BOA, HR.SFR.20, 55/26, lef. 19, 27 Mayıs 1323/9 Haziran 1907.
[826] BOA, HR.SFR.20, 55/26, lef. 22, 8 Haziran 1323/21 Haziran 1907.
[827] BOA, Y.PRK.EŞA., 50/59, 16 Haziran 1323/29 Haziran 1907. Muhammed Ali Şah, Salarüddevle'yi affetti. Salarüddvle, Avrupa'ya gidene kadar bir müddet Tahran'da kaldı. Bkz. Ahmed Kesrevî Tebrizî, *a.g.e.*, s. 379.
[828] BOA, HR.SFR.20, 67/11, lef. 7; BOA, Y.A.HUS., 512/124, lef. 3-4, 26 Mayıs 1323/8 Haziran 1907.

etmek üzere beş müçtehidin daimî olarak mecliste bulunması teklifi Millî Meclis'te müzakere edilmişti. Bir kısım meclis azası bu durumu yağmurdan kurtulup doluya tutulmaya benzetmişti. Ulema ve meclisin arasının açılması, meşrutiyet karşıtlarının birleşip karşı bir hareket oluşturmaları ve yeni düzenin ortadan kaldırılması için iş birliği yapma ihtimalleri, ıslahat taraftarlarını düşündürmekteydi.[829] Sonraki döneme dair bu öngörüler büyük ölçüde gerçekleşecekti. Şeyh Fazlullah'ın önderliğinde gündeme gelen hükümet-i meşruta düşüncesi, İran meşrutiyet sürecinin en temel meselelerinden birisi olarak uzun müddet gündemde kalmaya devam etti.

Şemseddin Bey'in 29 Haziran 1907'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği rapor Tahran'daki asayiş sorunun geldiği vahim duruma dairdi. Tahran'da iki yüz kişiden oluşan bir polis idaresi bulunmaktaydı. Bir yıldır maaşını alamayan polisler işlerini durdurmuş, müdürlerini tevkif etmişlerdi. Meclis, polislere alacaklarını vadelendirerek ödemeyi teklif etmişti. Polislerin bu teklifi kabul etmeyerek eylemlerine devam etmeleri üzerine, Tahran'ın kazak ve serbazlar tarafından muhafaza edilmesine karar verilmişti.[830] Şemseddin Bey, 5 Temmuz 1907'de Hariciye Nezareti'ne Reşt'teki eyalet memurlarının Tahran'a döndüğünü, yabancıların ve Osmanlı vatandaşlarının işlerinin meclis desteği ile yapılmakla olduğunu bildirdi.[831]

Rusya, Hoy, Maku ve Ovacık taraflarında oluşan kargaşalıktan istifade ederek asayişi teminini gerekçe göstererek Tebriz ve civarı şehirlere gizlice asker sevk etmeye başlamıştı. Hoy ve Selmas Başşehbenderliği, Şehbenderhane'nin muhafazası için Osmanlı Devleti'nin de hududa asker göndermesini talep etti.[832] Hoy ve etrafında yağma olayları başlamıştı. Can ve mal emniyetinin kaybolduğunu bildiren Başşehbender Memduh Bey, Osmanlı askerinin duruma müdahil olması hususunda ısrar ederken, İran'ın her tarafının aynı durumda olduğunu bildiren Şemseddin Bey, bu hususta kararsızdı ve "*beyân-ı re'yden âciz olduğunu*" bildirdi.[833] Beş on asker gezmekle durumun ıslah olunmayacağı, alay gönderilmesinin de mümkün olamayacağını düşünen Şemseddin Bey, Memduh Bey'e duruma daha dikkatli yaklaşmasını ve elindeki imkanlarla kendini muhafazaya gayret etmesini tavsiye ederek, asker gönderilmesi talebini görüş belirtmeksizin Babıali'ye ilettiğini haber verdi.[834] Şemseddin Bey, Hariciye

[829] Rıza Kurtuluş Tez, *a.g.t.,* s. 224-225, 270; BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 41; BOA, Y.PRK.EŞA., 50/55, 9 Haziran 1323/22 Haziran 1907.
[830] BOA, Y.PRK.EŞA., 50/60, 16 Haziran 1323/29 Haziran 1907.
[831] BOA, HR.SFR.20, 67/11, lef. 14, 22 Haziran 1323/5 Temmuz 1907.
[832] BOA, HR.SFR.20, 67/14, lef. 6, 23 Mayıs 1323/5 Haziran 1907.
[833] BOA, HR.SFR.20, 67/14, lef. 12, 16 Haziran 1323/29 Haziran 1907.
[834] BOA, HR.SFR.20, 67/14, lef. 13, 17 Haziran 1323/30 Haziran 1907.

Nezareti'ne gönderdiği 5 Temmuz 1907'deki yazısında yaşanan sürecin ülkede can ve mal emniyetini ortadan kaldırdığı ve bu durumun harici bir müdahale ile sonuçlanma ihtimalinin bulunduğunu bildirdi. Tüm yaşananlara rağmen Şemseddin Bey iyimserliğini muhafaza etmekte ve İran'da halihazırda Osmanlı tebaasına karşı olağanüstü bir husumet ve adavet görülmediğini bildirmekteydi.[835]

Yaşanan olayların, aşiretler vasıtasıyla Osmanlı sınır vilayetlerini etkileme ihtimali yükselmekteydi. Yerel yönetimler ve muhalifler arasındaki çatışmalarda can kayıpları artmaya başlamıştı. Maku Encümen ve ahalisi tarafından şehirden çıkarılan Murteza Kuli Han, Tebriz Encümeni kararıyla meşruti yöntemi desteklemek şartıyla tekrar Maku hakimliğine tayin edilmişti.[836] Olaylar nedeniyle Urmiye'ye gitmiş olan Maku hâkimi Murteza Kuli, Maku'ye tekrar dönmüş ve huduttaki diğer hanlar ve aşiretlerle ittifak yapmak suretiyle muhaliflere saldırıp elli kişiyi katletmişti. Erzurum Vilayeti ve Dahiliye Nezareti, Tahran Sefaretinden aşiretlerin de olayların içine çekilmesinin Osmanlı ve İran aşiretleri arasındaki münasebet ve yakınlık dolayısıyla kargaşayı sınırın diğer tarafına geçirebileceği ihtimaline binaen huduttaki kontrollerin sıkılaştırılması istedi.[837] Şemseddin Bey, 7 Ağustos 1907'de Hariciye Nezareti'ne hadiseleri yakından takip ederek gereken bildirimleri yaptığı ve bundan sonra da bilgi vermeye devam edeceğini iletti.[838]

Bu arada İngiltere ve Rusya, 31 Ağustos 1907'de İran'ı üçe bölen antlaşmayı imzalanmıştı. Antlaşmaya göre, İran'ın kuzeyi Rusya'ya, güneyi İngiltere'ye, iki bölge arasındaki çorak alan ise tarafsız bölge ilan edilerek İran'a bırakılmıştı. İran'ın taraf olmadığı ve içinde bulunmadığı bu antlaşma, İran Meclisi ve hükümeti tarafından tanınmamış ve protesto edilmişti.[839] İngiltere, "*sabırlı diplomatik manevralarla*" Rusya'yı kontrol altına alıp Almanya'yı Ortadoğu'dan uzak tutmayı amaçlayan söz konusu antlaşmayla, diplomatik bir zafer kazanmıştı.[840] Şemseddin Bey, 5 Eylül 1907'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı şifreli yazı ile söz konusu antlaşmanın İran'ın iç kargaşasını daha da artıran sonuçlarını bildirdi. Sadrazam Ali Asgar Han, Urmiye vakasının müsebbibi olduğu iddiası ve Rusya'ya yakınlığı sebebiyle Tebriz Encümen azası tarafından katledilmişti. Olaylar sonucu meclis reisi istifaya mecbur olmuş, şah tehditler

[835] BOA, HR.SFR.20, 67/14, lef. 15, 22 Haziran 1323/5 Temmuz 1907.
[836] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 24, 10 Mayıs 1323/23 Mayıs 1907.
[837] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 49, 2 Temmuz 1323/15 Temmuz 1907.
[838] BOA, HR.SFR.20, 67/14, lef. 25, 25 Temmuz 1323/7 Ağustos 1907.
[839] Melike Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 20-21; Mihail Sergeyeviç İvanov, "1905-1911 İran Devrimi", s. 302-303.
[840] Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 18, (2011), s. 253, 262.

almaya başlamış, bazı sefaretlere özellikle de Osmanlı Sefareti'ne saldırılacağı şayiası yayılmaya başlamıştı. Şemseddin Bey, hükümet otoritesinin kaybolması sebebiyle meydanı boş bulanları, ekmeğini özgürlük ve meşrutiyette arayan aç bir topluluk olarak nitelemekte ve bu topluluğun her şeye cüret edebileceklerini söylemekteydi.[841]

Lahican ve Urmiye'de yaşanan olaylar tansiyonu iyice yükseltmişti. Buna son zamanlarda gazetelerde yapılan tahrik edici neşriyat ve bir kısım vaizlerin teşvikleri de eklenince, Tahran Sefaretine saldırı ihtimali hayli artmıştı. Sınırda oluşacak yeni bir kargaşa halkın sefarete saldırmasına sebep olabileceğinden Şemseddin Bey, ümitsizce de olsa İran hükümeti nezdinde girişimde bulunmak suretiyle bu duruma karşı önlem alınmasını temine çalıştı.[842] Osmanlı tebaası arasında dahi sefarete saldırılacağı söylentileri artmaya başlayıp, bazı ahundların alenen halkı Osmanlılar aleyhine teşvik etmesi üzerine Şemseddin Bey, İran hariciyesini yazılı olarak da bilgilendirip uyarma gereği duydu.[843]

Şemseddin Bey, 25 Eylül 1907'de Yıldız Sarayı'na Urmiye hadisesi ve sınırda yaşanan gerilimin meclise yansımasını raporladı. Mecliste, yukarıda izah edildiği üzere, ateşe körükle giden Bihbehani gibilerle birlikte, Meclis başkanı İhtişamussaltana gibi sağduyu sahibi kişiler de bulunmaktaydı. Sani'üddevle'nin yerine Meclis başkanlığına seçilen İhtişamussaltana, Osmanlı ile iyi ilişkilerin İran ve İslam âleminin menfaatine uygun olduğuna inanmaktaydı. Bu doğrultuda ülkede artan kargaşa ve iki devlet arasında yükselen tansiyonun büyük mahsurları olacağını meclis, encümen ve halka anlatmış, gazetelerde Osmanlı aleyhinde yayınları yasaklatıp, bu gibi yayın yapan gazetelere postanede el koydurması üzerine ortam bir nebze sakinleşmişti. İhtişamussaltana, Bihbehani'nin tahrikleri karşısında, cihada merkeple gidilemeyeceğini idrak edemeyen şahısların çocuk oyuncağına çevirmek istedikleri böyle bir meclise başkanlık edemeyeceğini bildirmişti. Kendisini bu kararından vaz geçirmek isteyen meclis ve encümen azasının ısrarı üzerine meclis bahçesinde toplanan kalabalığa hitaben bir konuşma yapmıştı. İhtişamussaltana konuşmasında kendisinin, İran ve İslam ahalisi için yapacağı en hayırlı işin iki devlet arasında barış ve sağlam bir ittihat tesis etmek olduğunu söylemişti. Meclis, Seyyid Abdullah Bihbehani'nin zararlı tesir ve telkinlerinden halkı korumanın çaresi üzerine düşünüyordu. Şemseddin Bey' göre, İhtişamüssaltana'nın tüm

[841] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 61, 23 Ağustos 1323/5 Eylül 1907.
[842] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 70, 7 Eylül 1323/20 Eylül 1907.
[843] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 71, 8 Eylül 1323/21 Eylül 1907.

gayretine rağmen ulemaya muhalefet edecek bir gücü yoktu ve mevcut durumun daha da kötüleşmesi ihtimal dahilindeydi.[844]

Osmanlı hudut işgalinin genişlemesi ve tedirici bir istilaya dönüşmesinden korkan İran Millî Meclisi ve halkın ısrarı, İran hükümetini harekete geçmeye mecbur etmişti. Şah başkanlığında vezir ve ayandan oluşan heyet, harp için yardım toplamaya başlamıştı. İki devlet arasında ortaya çıkan ihtilaf ve münakaşanın bütün İslam ahalisi için sûitesir edeceğini düşünün Şemseddin Bey, 26 Eylül 1907'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla İran'ın işgal riskiyle karşı karşıya olduğunu bildirdi. Şemseddin Bey'e göre, bu ihtilafın bir çatışmaya dönüşmesi halinde İran'ın bir hercümerç içerisine girebilir, can ve mal emniyetinin tamamen ortadan kalkabilir ve İran, Rusya ve İngiltere'nin işgaline uğrayabilirdi.[845]

Şemseddin Bey, 2 Ekim 1907'de İran Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda Urmiye'de vuku bulan olaylar neticesinde kamuoyunun aşırı derecede hassas olduğunu ve sefaretin tehlikede bulunduğunu bildirdi. Mahalli gazeteler, olaylar vesilesiyle Osmanlı askerlerinin çocukları katledip kadınları yaktıkları gibi, Osmanlı askerlerine yakışmayan İslam adabı ve askerî kaidelerle bağdaşmayan bir takım ağır iddialarla suçlamaktaydılar. Şemseddin Bey, elli altmış senedir emniyet ve asayişin bulunmadığı hudut boyunca, Osmanlı ve İran kabilelerin birbirini gayri medeni ve ilkel bir şekilde katlettiklerinin bilinmesine rağmen, Osmanlı askerlerine aslı esası olmayan ithamların yapılmasının kendini üzdüğünü ve bunları İran'ın iyiliğini isteyen birilerin yapmayacağını bildirdi. Urmiye olaylarının, İran askerinin tarafsız olan bölgeye girmesi ve Osmanlı askerinin müdahalesiyle bu araziden çıkarılmalarından ibaret olduğunu ve bu mesele ile ilgili iddia edilen hukuksuz olayları soruşturmak üzere Osmanlı Devleti'nin komisyon teşkil edip Zeki Paşa'yı vaka mahalline göndermesine rağmen, İran'ın komisyon teşkil etmediğini hatırlattı. Osmanlı ve İran arasında düşmanlık ve ihtilaf mevcut değilken, mahalli gazetelerin savaşı körükleyen yayınlar yapmasına, kamuoyunu heyecanlandırmasına mana veremediğini ve bu ortamda Tahran Sefareti'ne bir saldırı olmasının, iki devlet arasında nifaka ve tüm İslam âlemi için maddi/manevi zararlara sebebiyet vereceğini ifade etti. Osmanlı tebaası ve sefaret erkanına saldırı ihtimalinin bulunduğuna binaen, buna cüret edebilecek şahıslar için tedbir alınması, yapılacak haber

[844] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 140; *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 390; BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 74; BOA, Y.MTV., 302/99, 12 Eylül 1323/25 Eylül 1907.
[845] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 77; BOA, Y.A.HUS., 515/98, lef. 2, 13 Eylül 1323/26 Eylül 1907.

ve yayınların, ifrat ve tefritten uzak, teskin edici ve itidal üzere olması gerektiğini bildirdi.[846]

Meşrutiyetçilerin talebi ile Anayasa'nın iyileştirilmesi için çalışmaların devam ettiği bu dönemde, Şeyh Fazlullah önderliğinde yeni bir tartışma başladı. Şeyh Fazlullah, Meclis'in şeriata uygun davranmadığı iddiasıyla, meşrutiyet (hükümet-i meşruta) yerine hükümet-i meşrua talebiyle, Şah Abdülazim'e iltica etmişti.[847] Bu arada Muhammed Ali Şah, 7 Ekim 1907 tarihli fermanla 107 maddelik Anayasa ekini kabul ve ilan etti.[848] Meclis ve şah arasında yaşanan senato krizi, meclisin şahın bütçesini kısıtlaması, şahın Emir Bahadır Cenk'i Muhafız Alayı Komutanı olarak Azerbaycan'dan getirtmesi, Şeyh Fazlullah'ın eylemlerine devam etmesi, hükümetle meşrutiyetçiler arasında yaşanabilecek kanlı bir hesaplaşmanın işaretleriydi.[849]

Şemseddin Bey, 6 Kasım 1907'de Yıldız Sarayı'na İran'daki hareketli siyasi ortama dair malumatı gönderdi. İsfahan, Şiraz ve Kirman başta olmak üzere İran'da hercümerç artmaya, can ve mal emniyeti kaybolmaya başlamıştı. Bir buçuk ay önce teşkil olunan kabine icra-i hükümetten aciz kalmış, meclis ve encümenlerin muhalefeti sonucu istifa etmişti. Yeni kurulan kabinenin artan malî problemlere çare bularak bir dereceye kadar durumu idareye muktedir olacağına dair bir ümit oluşmuştu.[850] İran Millî Meclisi, 6 Kasım 1907'de Ramazan Bayramı münasebetiyle şahı ziyaret edip bayramını tebrik etmiş ve şahı halkı ile hemfikir olduğunu göstermek üzere Meclise davet etmişti. Şah, 12 Kasım 1907'de meclisin toplanma yeri olan Baharistan'a geldi ve meclis tarafından törenle karşılandı. Şahın ziyareti meclis tarafından memnuniyetle karşılandı. Ayrıca meclis, makam-ı şâhî masrafı olmak üzere şah için ödenek tahsisi yaptı.[851] Şah, meclis üyeleri ve İran devlet ricali huzurunda bir konuşma yaptı. Şemseddin Bey, 13 Kasım'da Hablülmetin Gazetesi'nde neşredilen şahın bu konuşmasının bir suretini, 16 Kasım 1907'de Payitaht'a gönderildi.[852]

Yaşanan kısmi suhulet dönemi çok sürmedi. Meşrutiyet karşıtları, 15 Aralık 1907'de meclise saldırdı. Tophane meydanında meclis taraftarları ile karşıtlarının karşı karşıya geldiği büyük bir kaos ortamı oluştu. Yaklaşan felaketi önlemek üzere sefirlerin

[846] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 144; BOA, HR.SYS., 742/49, 24 Şaban 1325/2 Ekim 1907.
[847] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 51-52; Rıza Kurtuluş Tez, *a.g.t.*, s. 102; Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 248.
[848] Mihail Sergeyeviç İvanov, "1905-1911 İran Devrimi", s. 300-301; Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 254.
[849] Rıza Kurtuluş Tez, *a.g.t.*, s. 104; Mihail Sergeyeviç İvanov, "1905-1911 İran Devrimi", s. 303; Ömer Alkaç, *a.g.e.*, s. 256-259.
[850] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 90, 29 Ramazan 1325/24 Teşrinievvel 1323/6 Kasım 1907.
[851] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 92, 31 Teşrinievvel 1323/13 Kasım 1907.
[852] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 93, 3 Teşrinisani 1323/16 Kasım 1907.

müdahalesi gündeme gelmişti. Osmanlı Sefareti'nde bir araya gelen Avusturya ve Fransa sefirleri şaha dostane nasihat yapılmasına dair mazbata imzalamışlar ve şah ile görüşme talebinde bulunmuşlardı. Rusya sefiri ve İngiltere maslahatgüzarı toplantıya iştirak etmemişti.[853] 17 Aralık 1907'de kefen giymiş vaziyetteki üç bin süvari, şahı desteklemek ve şah yanlısı bir kısım ulema tarafından tekfir edilen meclis ve taraftarına karşı cihat etmek üzere Tahran'a girmişti. Buna karşı Baharistan'da toplanan mahalli meclis silahlı fedailerce korunmaktaydı. İran Meclisi tarafından tüm sefaretlere gönderilen beyannamede, meşrutiyetin ilgası için şahın ezici bir güç ile harekete geçtiği ve meclisin milletin hukukunu muhafazaya gayret göstereceği bildirilmişti.[854]

Şemseddin Bey'in azline neden olan görüşme 18 Aralık 1907'de vuku buldu. Avusturya ve Fransa sefirleriyle birlikte şah tarafından kabul edilen Şemseddin Bey, şahtan sefarethanelerin muhafazasını talep etti ve şaha yaşanan ihtilafın kan dökülmeden sulhen çözülmesi rica ve temennisini bildirdi. Şah sefarethanelerin muhafazasını üzerine aldığını ve kan dökülmemesi için gayret edeceğini söylemekle birlikte meclisi ilga edeceğini beyan etti.[855] Aynı vakaya dair Cemil Said Bey'in anlatımında ilave detaylar bulunmakla beraber, farklılıklar da bulunmaktadır. Cemil Said Bey, şahın kendi hissiyatının da bu merkezde olduğu şekline mukabelede bulunduğu ve "*Kânûn-i Esasîyi ilgâya ve Meclis-i Meb'ûsan'ı dağıtmaya kat'iyyen teşebbüs*" etmeyeceğine dair söz verdiğini ve bu haber üzerine hudut ihtilafının unutulup, sevinçle yapılan meclis oturumunda "*Yaşasın Osmanlı Sefiri*" seslerinin yükseldiğini yazar. Bu muvaffakiyet İngiliz ve Rus gazeteleri tarafından hilâf-ı hakîkat kendi başarıları olarak yansıtılmıştı.[856] Fakat bu girişim Şemseddin Bey'in azli ile sonuçlanmıştı. Şemseddin Bey'in halefi Remzi Bey, Muhammed Ali Şah tarafından kabul olunduğu esnada, Şemseddin Bey'in söz konusu girişiminin Sultan Abdülhamid'i son derece müteessir ettiğini söylemişti.[857] Meşrutiyet taraftarlarının direnişi sonucu şah geri adım atmıştı. Şah anayasaya sadık

---

[853] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 51-56.

[854] *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 398; BOA, Y.PRK.HR., 35/72; BOA, Y.A.HUS., 517/51 lef. 2, 17 Kanunievvel/Aralık 1907.

[855] BOA, Y.A.HUS., 517/51, lef. 3, 18 Kanunievvel/Aralık 1907. Şemseddin Bey'in azliyle neticelenecek söz konusu gayretler, Abdolghafour Baghdadi tarafından Hasib Efendi'ye atfedilerek zühul edilmiştir. Bkz. Abdolghafour Baghdadi, *a.g.t.*, s. 163-168.

[856] Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in Rusya ve İngiltere Sefaretlerine hatta kendi hükümetine rağmen arabuluculuğa cesaret etmesini Osmanlı tarihinde parlak bir sayfa olarak niteler ve sitayişle anlatır. Bkz. Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 57-62. İbnülemin Mahmud Kemal'in "*İran'da ilan-ı meşrutiyet edilmesine teşvikatta bulunduğu vesilesiyle*" azledilir şeklinde ifade ettiği olayın aslı budur. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, a.g.e., s. 215.

[857] "*Sair süferâ-i ecnebiye ile müttefikan idâre-i hâzıra-i hükûmete müteallık olarak zât-ı şehâmet-penâhiye vukû' bulan tebligatı nezd-i akdes-i hazret-i mülükânede begâyet mûcib-i teessüf*" Bkz. BOA, Y.MTV., 307/192, lef. 2, 25 Muharrem 1326/28 Şubat 1908; Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 61; Aydın Çakmak, *a.g.e.*, s. 291.

kalacağı sözü, meclis ise şahın tahtına zarar vermeyeceği teminatı vermiş ve şimdilik antlaşma sağlanmıştı.[858]

Şemseddin Bey, Tahran'daki son dönemlerinde hem şahsı hem de Osmanlı Devleti açısından özel anlamı olan bir talebe aracılık etti. Nasırüddin Şah'ın oğlu Rükneddin Saltanata ile üç erkek ve yedi kız kardeşi, maaşlarının İran Meclis tarafından düşürülmesi nedeniyle geçinemeyecek durumdaydı. Şemseddin Bey, 26 Aralık 1907'de Yıldız Sarayı'na yazdığı şifreli telgrafla hanedan mensuplarının himaye edilmeleri ve Atabat-ı Âliye'ye yerleştirilmeleri konusunda sefarete müracaat edeceklerine dair malumatı paylaştı ve mevcut şartlara binaen kendilerine olumlu bir cevap veremediğini bildirdi.[859]

Şemseddin Bey, Yıldız Sarayı'na son yazısını İran'dan azledildiği 7 Şubat 1908'de yazdı. Şemseddin Bey, 18 Aralık 1907'deki padişah fermanına istinaden eskiden olduğu gibi bundan sonra da İran'daki durumu idareye gayret edeceğini bildirdi. Hudut anlaşmazlığı ile başlayan ve Urmiye hadisesi ile yükselen tansiyonun sorunları büyütmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin itidali ve sefaretin gayreti neticesinde olumsuz düşüncelerin büyük ölçüde ortadan kalktığını haber verdi.[860]

Şemseddin Bey, İstanbul'a geldi ve ayağının tozu ile 12 Mart 1908'de Yıldız Sarayı'na gitti.[861] Muzafferüddin Şah ile yaptığı görüşme ile İran Meclisi'ne yazdığı ve Hablülmetin Gazetesi'nde neşredilen mektubuna ilişkin farklı dedikodular Yıldız Sarayı'na ulaşmıştı. Şemseddin Bey, yirmi sekiz yıl önce ilk göreve başladığı mabeyne gittiğinde Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Tahsin Paşa, Şemseddin Bey'den yaşanan hadiselere dair açıklama istedi. Şemseddin Bey, İran'da yaptıklarının ve özelde Muhammed Ali Şah'la olan görüşmesinin Osmanlı Devleti'nin menfaatine uygun olduğunu Tahsin Paşa'ya şifahen izah etti. Sözlü olarak izah ettiği hususların yazılı olarak da verilmesinin istenmesi üzerine, Sultan Abdülhamid'e sunulmak üzere bir rapor kaleme aldı. Şemseddin Bey'in 3 Nisan 1908'de sabık Tahran Sefiri imzasıyla hazırladığı rapor, İran'daki olaylara ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bu rapor, Şemseddin Bey'in İran'da görev yaptığı on üç yıla yakın sürelik sefirliğine dair genel bir değerlendirme,

[858] Mihail Sergeyeviç İvanov, "1905-1911 İran Devrimi", s. 303.
[859] BOA, Y.PRK.EŞA., 51/68, 26 Kanunievvel/Aralık 1907.
[860] BOA, HR.SFR.20, 55/20, lef. 99, 25 Kanunisani 1323/7 Şubat 1908.
[861] BOA, Y.PRK.BŞK., 78/43, 8 Safer 1326/12 Mart 1908.

özellikle de meşrutiyet sürecinde İran'daki tutum ve davranışları hakkındaki söylentilere birinci ağızdan verilmiş bir cevaptır.[862]

Şemseddin Bey, Tahran Sefareti'ne başladığında kendisine İran'daki Osmanlı siyasetine dair bir talimat verilmediği, yapılan antlaşma ve mukavelelerde de bu hususta temel bir strateji bulunmadığı ve kendisinin geçmiş ve mevcut duruma göre bir hareket tarzı geliştirdiğini belirtmektedir. Yerleşik mezhep ihtilafı ve siyasi sebeplerle İranlıları Osmanlı Devleti'ne ısındırmanın imkânsız derecede zor olduğu herkesçe malumdur, Osmanlı'dan ümidini kesen ve sıkıntı yaşayan İran, Rusya ve İngilizlere mecbur kalacaktır. İran'ın siyasi hayatının son bularak, Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere ile komşu olmasının Anadolu coğrafyası için büyük mahzuruna dikkat çeken Şemseddin Bey, İran'da bulunduğu dönemdeki temel stratejisini, İranlıların Osmanlı Devleti'ne olan güvenini tesis etmek olarak belirlemişti. Bunun mümkün olmaması halinde, İran'ın yabancı devletlere yem olmasının önlenmesini, sarfı mesai edilecek en doğru hareket olarak benimsemişti. Şemseddin Bey, on üç seneye yakın devam eden memuriyetinde tüm zorluklara rağmen büyük fedakarlıklarla bu istikamette gayret gösterdiğini beyan etmekteydi. Şemseddin Bey'e göre, bu çabalarının sonucu olarak son iki seneye kadar yerli ve yabancıların dikkatini çekecek bir şekilde Osmanlı hilafeti, İran'daki tüm mahfillerde hayırla yad edilmekteydi.

Şemseddin Bey raporunun sonraki kısımlarında, İran'da yaşanan kargaşa ile birlikte Osmanlı-İran ilişkilerindeki bozulma sürecini izah eder. Meşrutiyet ilanına giden süreci, Muzafferüddin Şah'ın zayıf ve hasta oluşu ve sadrazam Aynüddevle'nin tedbirsiz icraatlarıyla ilişkilendirir. İran Devleti, galeyana gelen ulema ve halka karşı mukavemet göstermekten aciz kalmıştı. Şemseddin Bey, İngiliz Sefareti'nde toplanan kalabalığın meclis teşkil taleplerini kabul eden Muzafferüddin Şah'ın bu kararında, şahın yaptığı Avrupa seyahatlerinin etkisi olabileceğini değerlendirir. Beklenmedik başarılarından cesaretlenen meclis ve taraftarları, her gün yeni bir talepte bulunmaya talepleri karşılanmazsa da kargaşa çıkarmaya başlamışlardı. Muzafferüddin Şah'ın vefatıyla yerine geçen Muhammed Ali Şah zamanında devlet otoritesinin tesisi yönünde ümitlenilmiş ise de malî ve askerî imkansızlıklar ve yeni şahın bu misyonu taşıyacak kapasitede olmayışı, bu ümitleri boşa çıkarmış ve kargaşayı daha da artırmıştı. Yaşanan karışıklık ve kaosu, maksatlarını elde etmek için bir manivela olarak kullanan meclis ve taraftarları, Kanun-i Esasi'yi şaha kabul ve imza ettirmeyi başardılar. Bu keşmekeşten

[862] BOA, Y.EE., 10/20, 1 Rebiülevvel 1326/3 Nisan 1908.

usanan ve gelecekten ümidini kesen bir kısım ulema ve halk, Osmanlı tabiiyetine geçmek veya Osmanlı Devleti'ne göç etmek istemişse de bunun kan dökülmesi ve nihayetinde yabancı müdahalesine yol açacağını düşünen Şemseddin Bey, durumu idareye çalışmıştı. Bu arada meclis ve taraftarları, gazete ve yayınlarıyla Osmanlı Devleti aleyhinde neşriyata başlamış ve Tahran Sefareti'ni tehdide kalkışmıştı. Bu durum, yaklaşık iki yıl önce Kerbela'dan bazı İranlıların tenkil edilmesi, Osmanlı- İran sınır ihtilaflarının artması ve bir yıl önce Rusya'da başlayan olaylarla bağlantılı olarak yükselen tansiyonun sonucuydu. Şemseddin Bey, yaşanan bu süreci İran'ın İngiltere ve Rusya'nın kucağına atılması olarak görmektedir. Gelinen aşamayı sekiz on yıl boyunca takip ettiği siyaset neticesi hasıl olan mahsulün zayi olması olarak değerlendiren Şemseddin Bey, mevcut durumdan dolayı üzüntü duyduğunu belirtir.

İngiltere ve Rusya arasında, İran'ın kuzeyini Rusya, güneyini İngiltere nüfuzuna bırakan antlaşma imzalanmış, İran bu iki devlet arasında paylaşılmıştı. Fransa söz konusu iki devlete tabi olmuştu ve İran'da müstakil bir siyaset takip etmemekteydi. Avusturya, özellikle de Almanya, İran'ın malî ve siyasi işlerinin idaresi için devletlerin müşterek bir yönetim tesis etmesi taraftarıydı. Diğer devletler ise İran'da vuku bulan değişimleri menfaatleri ekseninde seyretme eğilimindeydi. Şemseddin Bey, İran siyasetine dair söz konusu ülkelerden sadece Rusya ve İngiltere'nin kuvvet kullanmaya hazır olduğunu diğer devletlerden hiçbirinin İran için fedakârlık yapma niyetinde bulunmadıklarını değerlendirmekte, İran'ın da kendi imkanları ile istikbalini kurtarmaya muktedir olmadığından, İran'ın siyasi geleceğini tehlikede görmekteydi. İran'daki mevcut dahili ortamın Tahran Sefareti'ni çok nazik ve zor bir durumda bıraktığı kanaatindeydi. Şemseddin Bey, muhtemel bir işgalin İran'la hemhudut olması nedeniyle Rusya'dan gelebileceğini tespit etmekte, İngiltere'nin Hint-İslam âleminin tepkisi ve İran'la kara sınırı olmaması sebebiyle böyle bir girişimde bulunmasına ihtimal vermemekteydi.

Şemseddin Bey, kendisinin itham edilerek istizah istenmesine sebep olan olayların bu ahval içinde vuku bulduğunu söyler. Muhammed Ali Şah, meclis ve taraftarlarından kurtulmak için fırsat kollamakta ise de kendi kuvveti ile onlara karşı mukavemet etmekte ümitsiz, harici bir kuvvet istemekte ise müteredditidi. Şahın, Emir Bahadır Cenk'i muhafızlığına getirmesi ile durum değişmeye başladı. Bahadır Cenk, bazı rical ve ulema ile ittifak edip galip gelmeleri halinde meclisi ilga, mağlup olmaları halinde dış müdahale istemek gizli niyetiyle meclise saldırmaya karar verdi. Meclis'in tensibiyle sadrazam olan Nasırülmülk, şah tarafından tevkif ve tehdit edildikten sonra İngiltere

sefareti vasıtasıyla Avrupa'ya firar etti. Bu gelişmelerden haberdar olan silahlanmış meclis ve taraftarı, meclisin toplanma yeri olan Baharistan'a gitti. Bütün işaretler, vahim sonuçları olacak kanlı bir çarpışmaya doğru gidildiği istikametindeydi. Şemseddin Bey, İran'ın siyasi hayatının en büyük tehlikesi olarak Rusya ve İngiltere'nin İran'ı müşterek olarak işgal etmesi olarak görmekte ve bunu gerektirip hızlandıracak en önemli gerekçenin ise İran'da can ve mal emniyetinin yok olması ve ticaretin sekteye uğraması olduğunu düşünmektedir. İşte tam bu noktada Şemseddin Bey, şahın meclisi bertaraf etmeye muktedir olamayacağını ve iki taraf arasında çıkacak kanlı çatışmaların İran'ın yabancı işgaline uğraması ile sonuçlanabileceğini gördü ve harekete geçti.

Yaşananlardan korkuya düşen sefirler, Şemseddin Bey'in başkanlığında bir araya geldiler. Sefarethanelerin muhafazası amacıyla sefirlerin maiyetine verilen Kazak askerleri hükümetçe geri çekilmişti. Sefirler, kazakların tekrar sefaretlere iadesi için şah nezdinde girişimde bulunmayı kararlaştırdı. İran'ı yaşanması muhtemel kanlı çatışmalardan kurtarmak maksadındaki Şemseddin Bey, insaniyet ve medeniyet namına, sefirlerin ortak girişimde bulunması yönünde nabız yokladı. Rusya sefiri ve İngiltere maslahatgüzarı, devletlerinden aldıkları özel talimat gereği kimse ile müşterek hareket etmeyeceklerini beyan ettiler. Bunun üzerine ertesi gün Şemseddin Bey, Avusturya ve Fransa sefirleri ile birlikte Şah'ın huzuruna çıktı. Şemseddin Bey, sefirler namına sefaretlerin muhafazası ve kazakların iadesi şaha iletildikten sonra kendi inisiyatifi ile şahtan, kan dökülmesinin önünü alması için çaba göstermesini istedi. Şemseddin Bey, söz konusu hareketinin kaderi boyutu biryana, Osmanlı Devleti'nin İran'daki hamiyet ve dostluğuna uygun olduğu kanaatindeydi. Şemseddin Bey'in bu davranışı, sefirler tarafından takdirle karşılanmış, şah ve muhalifleri üzerinde hüsnü tesir etmişti. Bir hafta devam eden görüşmeler sonrasında şah, meclisin birçok talebini kabul ederek meclis ile uzlaşmış ve facianın eşiğinden dönülmüştü. Şemseddin Bey, girişiminin şahın kararına etkisinin olup olmadığından emin değilse de şahın meclisi bertaraf edecek gücü kendisinde görmesi halinde hiçbir nasihate kulak asmadan harekete geçeceğinden şüphe duymamaktaydı. İran'da kaos ve kargaşayı artıracak bir müdahaleden şahı men etmeyi amaçlayan Şemseddin Bey'in bu teşebbüsü, hüsnü tesir göstermiş ve sefaretin konumunu yükseltmişti.

Şemseddin Bey, raporunun sonunda İran Meclisi'ne teşvik edici mektup yazdığına dair vuku bulan şayianın hakikatini izah etmektedir. İki hasım fırka arasındaki gerilimin sefir, memur ve ecnebi tebaasını korku ve telaşa sevk etmesi üzerine, meclis

tarafından sefirlere, hariciye memurlarına ve yabancılara karşı hiçbir art niyet ve adavetlerinin olmadığına dair teminat içeren bir beyanname gönderilmişti. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere tüm büyük devletlerin sefirleri, bu beyannameye meclisi tebrik edip krizin giderilmesi hususunda kendilerinin çaba gösterdiklerini bildiren, iyiliklerini başa kalkar tarzda bir cevap vermişlerdi. Şemseddin Bey, böyle bir ortamda kendisinin cevap vermemesinin doğru olamayacağı ve böyle bir durumun husumet ilanı olarak algılanacağı kanaatindeydi. Bu nedenle, meclise İran'ın siyasi hayatını tehlikeye atacak hareketlerden kaçınmalarını zımnen tavsiye edecek şekilde cevap yazdı.

Şemseddin Bey, İran'ın bütün eksik, noksan ve farklılıklarıyla birlikte bekasının muhafaza edilmesi ve yabancıların müstemlekesi olmasının önlenmesine gayret göstermenin Osmanlı Devleti'nin menfaatine olduğunu düşünmektedir. Şemseddin Bey, kendisini muhafazadan aciz olan İran'ın, Osmanlı Devleti'ne maddi ve manevi yönden zarar vermeye hiçbir zaman muktedir olamayacağına kanaat getirmektedir. İran'ın ezici kuvvetle tamamen zapt edilmedikçe, düşmanca algılanacak yaklaşımların İran'ın yabancılara daha fazla meyletmesine neden olacağını düşünmekte ve bu tür politikalardan geri durulması gerektiğini değerlendirmektedir. İran'a dair yapılacak her türlü eylem ve geliştirilecek tüm ilişkilerde İngiltere ve Rusya'nın hesaba katılmasını gerektiğine kanidir ve İran'da görev yaptığı dönemdeki hareket tarzını bu hususa riayet ederek geliştirdiğini zikreder. İran'daki görevini padişah ve devletine sadakatle yapmasına rağmen bazı faaliyetlerinin kötüye yorulmasından dolayı üzülmüşse de nefsiyle baş başa kaldığında beş vakit hayır duayı dilinden düşürmediği padişaha karşı tam bir sadakat içinde olduğundan zerrece şüphe etmemektedir.

Hariciye Nezareti Şemseddin Bey'den, İran'daki Osmanlı tebaasına antlaşmalara aykırı biçimde yapılan uygulamalar hakkında, bir yıl sonra tekrar bilgi istedi. Şemseddin Bey bu talebe istinaden, 10 Nisan 1909'da verdiği cevapta, Osmanlı-İran ilişkilerine dair önemli tespitlerde bulundu.[863] İran'ın zevalinin Osmanlı Devleti'nin menfaatine olmadığını, bekasının hatta ıslahının imkanlar dairesinde Osmanlı Devleti tarafından kolaylaştırılıp, desteklenmesi gerektiğine inandığını ve İran'daki görevi esnasında bu eksende faaliyette bulunduğunu bildirdi. Kısa zamanda ortaya konan çaba neticesinde yakınlaşma tezahürleri görülmesi ile bu yaklaşımın doğruluğunun ispatlandığını dillendiren Şemseddin Bey, kendi şahsi gayretinin yaygınlaşamaması ve sınır anlaşmazlıklarının ortaya çıkması ile akim kalan bu sürecin, tekrar eski haline rücu

[863] Cemil Said Bey, *a.g.e.*, s. 155-158; BOA, HR.HMŞ.İŞO., 9/37, 28 Mart 1325/10 Nisan 1909.

ettiğini esefle beyan etti. İran'ın kendi başına idarî sistemini tanzim etme gücünün bulunmaması ve Osmanlı Devleti tarafından İran için gerçek bir desteğin sağlanamaması sonucu İran'daki vaziyetin namüsait hale geldiği, dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinin kolay olmayacağını belirtti. İki devlet arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için müşterek bir merci bulunmadığından, her iki tarafın rızası ile anlaşmazlıkların bertaraf edilemediği ve maksada ulaşmak için güç kullanımın seçeneklerden birisi olduğunu ifade etti. İran'ın Osmanlı karşısındaki geri konumundan dolayı İranlılar, İran'daki Osmanlı tebaasının haklarını teslimden imtina etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise ne sulh tedbirlerinden ne de baskı vasıtalarından hakkıyla istifade edememiştir. Bu şartlar altında iki devlet arasındaki her mesele çözümsüz kalmıştır. İran, Osmanlı Devleti dışında diğer devletlerle de siyasi mevcudiyeti için antlaşma yapmaya yanaşmamış, bu tür bir mecburiyette görevlendirdiği kişilere tam yetki vermemiş, söz konusu memurlar da karşılaşabilecekleri suçlamalar nedeniyle taahhütte bulunmaktan imtina etmişlerdir. Şemseddin Bey, bu tespitleri ile Osmanlı ve İran arasında elli altmış senedir devam eden sınır anlaşmazlıklarından netice alınamamasının sebeplerini izah etmektedir.

Şemseddin Bey, İran'ın kendi tebaası için temin edemediği hukuku Osmanlı tebaası için temin edemeyeceğini belirtir. İran'a karşı, hüsnü mukabele beklemeden, zevalini hızlandırıp mevcut halini zorlaştıracak hareketlerden sakınmak suretiyle, ciddi fakat himaye edici ve müşfik bir siyaset takip edilmesini salık verir. Amacın öncelikle İran'da anlaşılabilir bir hükümetin kurulmasını desteklemek, sonra İran'la iyi ve doğru antlaşmalar tesis etmek olması gerektiğini belirtir. İran'da görevli Osmanlı memurları, bu asıl amacı gözden uzak tutmadan diğer meselelerin çözümü için gayret göstermesi halinde muameledeki ciddiyete mütenasip netice alınabilecektir.

Şemseddin Bey'in uzun İran Sefareti gerek İran gerekse Osmanlı-İran ilişkileri açısından oldukça önemlidir. Şemseddin Bey, Tahran'da üç farklı şahı gördü, Muzafferüddin Şah'ın tüm saltanatı süresince, Nasirüddin Şah'ın son, Muhammed Ali Şah'ın ilk dönemlerinde İran'da bulundu. Bu süre boyunca, nev'i şahsına münhasır şahsiyetiyle, devlet erkanı ve ulemanın hürmet ve iltifatına mazhar oldu. İran meşrutiyet süresinde etkili bir sefirdi. Meşrutiyet sürecinde yaklaşımı, itidal ve suhuleti sağlama istikametinde oldu. Etkinliği, İran'ın huzur ve selameti, Osmanlı Devleti'nin menfaati ve İslam dünyasının maslahatı çerçevesiyle sınırlıydı. Şemseddin Bey'in İran meşrutiyet sürecindeki yaklaşımının, Osmanlı Devleti'nin bu hususta genel politikasından farklı

olmadığını söylemek mümkündür.[864] Sultan Abdülhamid'in İran siyaseti, İran'la tarihi ihtilafları azaltmak, yeni sorunlar oluşturmamak, iş birliği ve empati temelli temkinli bir ilişki tesis etmekti. [865] Bu anlamda Şemseddin Bey'in, bu siyaset için doğru bir tercih olduğu ve bu amaçlara kısmen de olsa ulaştığı söylenebilir.

Taraflar kendisinden daha tarafgir yaklaşımlar beklerken Şemseddin Bey, tavır ve davranışında yukarıda zikrettiğimiz ilkeler çerçevesinde hareket etmeye gayret etti. Bu nedenle bazen pasif davranmakla eleştirilip, bazen kahramanlaştırılmaya çalışıldı. Oysa onun hiçbir zaman ne taraftar ne de kahraman olmak gibi bir niyet ve düşüncesi olmadı. Yaptıklarını kendi devleti, değerler dünyası ve inancı muvacehesinde tutarlı bir zeminde inşa etmeye gayret etti ve buna büyük ölçüde muvaffak oldu. Şemseddin Bey'in 18 Aralık 1907 tarihindeki arabuluculuğu ile 31 Mart vakasındaki Sultan Abdülhamid'in yaklaşımı arasında büyük benzerlik bulunmaktaydı. Şemseddin Bey, Sultan Abdülhamid'in 31 Mart hadisesinde büyük bir kanlı hesaplaşmaya neden olmamak için gösterdiği sağduyulu yaklaşımı, 18 Aralık 1907'de Muhammed Ali Şah'a tavsiye etmişti.

[864] Şemseddin Bey'in bu süreçteki etkinliği İngiliz raporlarına da yansımıştı. Bkz. Hasan Yenilmez, *a.g.t.*, s. 186-188, 204.
[865] Akın Kiren, *a.g.t.*, s. 254-259.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ GÖREVLERİ, ŞAHSİYETİ

3.1. Memurin-i Mülkiye Komisyonu Riyaseti ve Evkaf Nezareti

Şemseddin Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra yeni bir memuriyetle bürokratik hayata döndü. Said Paşa'nın iki haftalık sadareti döneminde 4 Ağustos 1908'de 25.000 guruş maaşla Memurin-i Mülkiye Komisyonu Riyaseti'ne getirildi.[866] Osmanlı mülki idaresinin memurları daha iyi tanımak amacıyla 1879'da Sicill-i Ahval adıyla kurduğu komisyonun adı, 1896'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu olarak değiştirilmişti.[867] İlgili komisyonlar, modern devletin biyografiye ilgisi sonucu teşekkül etmişti. Böylece kamu görevlilerini daha yakından tanımak ve tercüme-i hallerini karar alma süreçlerinde kullanılmak mümkün olabilmekteydi.[868] Bu dönem Şemseddin Bey'in yeniden bir sefarete tayin olunacağı yolunda söylentiler çıkmışsa da böyle bir görevlendirme gerçekleşmedi.[869] Şemseddin Bey'in Memurin-i Mülkiye Komisyonu'ndaki görevi uzun sürmedi.

Şemseddin Bey, 7 Ağustos 1908'de kurulan Kâmil Paşa hükümetinde[870] Evkaf Nazırı olan Recaizade Mahmud Ekrem Bey'in yerine, 24 Eylül 1908'de 25.000 guruş maaşla Evkaf Nezareti'ne getirildi.[871] Şemseddin Bey, 25 Eylül 1908'de nezaretteki görevine başladı.[872] II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte gazetelerin yapılan görevlendirmelere bakış parametreleri de değişmeye başlamıştı. Şemseddin Bey'in yeni görevine gelişi, şimdiye kadarki hürriyetperver işleri ve ilerici gayretleri ile

---

[866] BOA, DH.SAİDd., 10/959; *Nevsâl-i Osmânî*, R.1325/1909-1910, s. 204., 22 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908. Aynı irade ile Mekteb-i Sultani Müdürü Abdurrahman [Şeref)] Bey Defter-i Hâkâni Nezareti'ne tayin olundu. BOA, İ.DH., 1468/66, 6 Receb 1326/21 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908. Me'mûrin-i Mülkiye Komisyonu Reisi Tevfik Paşa ise Ziraat ve Orman ve Meadin Nezareti'ne getirildi. Bkz. BOA, BEO., 3370/252724, 7 Receb 1326/22 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908.

[867] Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 214; Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları Osmanlı devlet ricali hakkında bir deneme (1839-1909)*, (çev.) Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. XXIX.

[868] Olivier Bouquet, *a.g.e.*, s. 71.

[869] *Geveze*, S. 8, 22 Ağustos 1908, s. 7.

[870] İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve meclisteki yankıları (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 61; *Gazete*, S. 8, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908, s. 1, "*Yeni Hatt-ı Hümayun ve yeni Meclis-i Vükela*"; *Gazete*, S. 9, 25 Temmuz 1324/7 Ağustos 1908, s. 1, "*Said Paşa'nın istifası ve yeni Meclis-i Vükela*"; *İkdâm*, S. 5101, 7 Ağustos 1908, s. 1, "*Sadrazam Mehmed Kâmil bin Salih*".

[871] BOA, DH.SAİDd., 10/959; Abdurrahman Gülmez, *a.g.e.*, s. 207. Şemseddin Bey bu göreve "*Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ekrem Beyin tebdil-i me'mûriyet arzusunda bulunmasına binaen müşarünileyhin açık olan Maarif Nezaretine*" tayini dolayısı ile getirilir. Bkz. BOA, İ.DUİT., 7/104, lef. 1, 27 Şaban 1326/10 Eylül 1324/24 Eylül 1908. Mücellidoğlu Ali Çankaya Evkaf Nezareti'ne tayin tarihini 8 Ağustos 1908 olarak verir. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 84. Vakfiye Cemiyeti, Ekrem Bey'e görevi sırasındaki muvaffakiyeti nedeniyle teşekkür eder. Bkz. *İkdâm*, S. 5150, 25 Eylül 1908, s. 4; *Tanin*, S. 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908, s 8; *Hukûk-ı Umûmîye*, S. 13, 28 Eylül 1908, s. 2.

[872] *Yeni Gazete*, S. 40, 14 Eylül 1324/26 Eylül 1908, s. 3, "*Maarif-i Umumi ve Evkaf Nazırları*"

ilişkilendirilmekte ve bu vasıfları Evkaf Nazırlığını hakkıyla yapması için yeterli görülmekteydi.[873] 12 Ekim 1908'de Memurin-i Mülkiye Komisyonu lağvedilmiş ve yerine Dahiliye Nezareti bünyesinde Sicill-i Ahval Memurin Komisyonu kurulması kararlaştırılmıştı.[874] Şemseddin Bey, hükümete sunduğu layiha ile her nezarette sicil idaresi bulunması nedeniyle Dahiliye Nezareti'ne bağlı umumi müdürlüğün de ilgası teklifinde bulunmuştu.[875] Şemseddin Bey görevine başladıktan sonra nezaret bünyesindeki tüm birimleri teftişten geçirerek memurlara nasihatte bulundu. Şimdiye kadar yapılamamış olan tensikatın yakın zamanda başlayacağını söyledi.[876] Bürokratik açıdan reform ve önceki devirle hesaplaşmanın ifadesi olan "*tensikat*", dönemin fazlaca anlam yüklenen büyülü kelimelerinden biriydi. Maaş düzenlemesi ve kadro tasnifi anlamıyla önceki dönemlerde de yapılmaktaysa da bu dönemde yapılan tensikat, öncekilerden kapsam ve boyut itibariyle çok daha şümullüydü ve bir anda tüm devlet dairelerinin ana gündem maddesi haline gelmişti.[877]

Kâmil Paşa hükümeti döneminde II. Meşrutiyet döneminin ilk Meclis-i Mebusan seçimleri yapıldı.[878] Şemseddin Bey, Evkaf Nazırlığı sırasında mebus olmak için girişimde bulundu ve Meclis-i Mebusan seçimlerine katıldı. Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan seçim yasa ve yönergesi gereği, mebus adayları üç farklı şekilde adaylık süreçlerini resmîleştirmekteydiler. Bu seçeneklerden biri de üç yüz imzalı veya mühürlü belge ile kişilerin aday gösterilmesiydi. 1908 yılı seçimlerinde Meclis-i Mebusan İstanbul mebusluğu için üç yüz imzalı belge ile Şehremânetine başvuranlardan biri de Şemseddin Bey idi.[879] Bahsi geçen adaylar, daha sonra bin dört yüz elli mühürlü mazbata ile adaylıklarını tekrar bildirdi.[880]

---

[873] "*Şimdiye kadar müsellem kül olan âmal-ı ahrârâne ve mesâi-i tereakkî-perverânesi evkâf-ı celilenin bihakkın îmar ve i'lâsına kâfî ve kâfîl*" Bkz. *Hukûk-ı Umûmîye*, S. 18, 3 Ekim 1908, s. 3.

[874] Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Der Yayınları, İstanbul 2004, s. 112-113; *Düstur*, 2. Tertip, 1. Cilt, s. 90-92., 16 Ramazan 1326/29 Eylül 1324/12 Ekim 1908.

[875] Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, İmge Kitapevi, Ankara 2016, s. 172;

[876] *Şûrâ-yı Ümmet*, S. 140-48, 22 Kasım 1908, s. 6. Kâmil Paşa hükümeti, tüm devlet dairelerinde tensikat yapacağı sözünü vermiş ve 21 Ağustos 1908'de hükümet, Evkaf Nezareti'ni de tensikat kapsamına almıştı. Bkz. Erkan Tural, *a.g.e.*, s. 161, 165.

[877] Erkan Tural, *a.g.e.*, s. 73-86.

[878] Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitapevi, Ankara 2007, s. 45, 61.

[879] İhsan Güneş, *Türk parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçişi Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı Yayınları, I. Cilt, Ankara 1997, s. 249-250; *Hukûk-ı Umûmîye*, S. 35, 20 Ekim 1908, s. 3; "*dört yüz kadar mührü hâvi yedi kıta mazbata ile*" Bkz. *İnsaf*, S. 4, 19 Ekim 1908, s. 4; "*Evkaf-ı Hümayun Nazırı Şemseddin Bey ve ... hazretlerinin min külli'l-vücûh Meclis-i Mebûsan azalığına layık olduklarından bahisle namzetlikleri üç yüzü mütecâviz müteaddid mührü havi yedi kıt'a varaka ile Şehremânetine bildirilmiş olduğu ilan olunur.*" Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, S. 20, 7 Teşrinievvel 1324/20 Ekim 1908, s. 1.

[880] *Takvim-i Vekâyi*, S. 30, 22 Teşrinievvel 1324/4 Kasım 1908, s. 1; *Yeni Gazete*, S. 79, 22 Teşrinievvel 1324/7 Kasım 1908, s. 2.

Şemseddin Bey'in mebusluk için başvurduğu günlerde Mizancı Murad tutuklamış, gazetesi Mîzân kapatılmıştı. Kendi tabirleriyle, istibdadın birinden kurtulup daha beterine düşmenin getirdiği hayal kırıklığı ve Kanun-i Esasi'nin kendisi gibi kadim bir mücahide yaptığı zalimliğe duyduğu öfke ile feveran eden Murad Bey, bu durum karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sessizliğine çok içerlemişti. Hükümetin sessizliğinin ise garaz veya korkaklıktan kaynaklanabileceğini düşünmekteydi. Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve Maliye Nazırı Ziya Paşa'nın kendisine garaz edebileceğini ihtimal dahilinde görmekteydi. Fakat diğer nazırların "*ne halt ettiklerini*" merak edip, "*hani ya bakanlık dayanışması?*" diye sitem etmekteydi. Onlar arasında da özellikle Dahiliye Nazırı Hakkı Bey, Maarif Nazırı Mahmud Ekrem Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi, Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi ve Evkaf Nazırı Şemseddin Bey gibi "*münevverler, ümid-i istikballerin*" bu duruma mâni olamamalarına veya istifa etmemelerine öfkelenmişti.[881] Bu ateşli münevver ile Şemseddin Bey'in mizaç ve karakterleri farklı olsa da ömrü hayatlarındaki müşterekleri az değildi. Şemseddin Bey'in Mizancı Murad'la tanışıklığı Mekteb-i Mülkiye dönemine kadar gitmekteydi, daha sonra yolları Çerkes Teavün Cemiyetinde de kesişecekti. Her ikisi de yaklaşık aynı zamanlarda Kafkaslarda dünyaya gözlerini açıp, 1917 senesinde, kısa aralıklarla İstanbul'da dar-ı bekaya irtihal etmişlerdi.

Seçim neticesinde Şemseddin Bey, otuz oy ile yirminci sırada kaldı ve İstanbul'dan seçilen on mebus arasına giremedi. Bu seçimde on altı oy alan Mizancı Murad Bey, yirmi yedinci sırada kamıştı. Sadrazam Kâmil Paşa, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ve Maarif Nazırı Hakkı Bey'de seçilemeyen diğer kabine üyeleriydi.[882]

Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Ali Cevad Bey, seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra Meclis-i Ayan azalığından istifa eden Ohannes Paşa'nın yerine söz konusu azalığa, Şemseddin Bey'in atanmasını Sultan Abdülhamid'den istirham etti. Ali Cevad Bey'in, kırk yıllık tanışıklığına atfen Şemseddin Bey'in herkesçe malum olan güzel ahlak ve alicenaplığına işaret etmek suretiyle yaptığı bu talep gerçekleşmedi.

---

[881] *Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları,* (haz.) Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1997, s. 19, 32, 38, 43; Mehmed Murad, *Hürriyet Vâdîsinde Bir Pençe-i İstibdâd,* Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326/1910, s. 32.

[882] Hey'et-i Teftişîyenin iki aydan fazla bir süre çalışması neticesinde seçim, İstanbul'dan 512 müntehab-i sâni tarafından (517 kişiden beşi rey vermemişti) yapmıştı. Seçilen mebuslar; Manyasizade Refik Bey, Mustafa Asım Efendi, Ahmed Rıza Bey, Reis-i Hukuk Müşaviri Vitali Feraci Efendi, Duyun-u Umumiye Hukuk Müşaviri Hallaçyan, Ahmed Nesimi Bey, Deâvî Vekili Kirkor Zöhrap Efendi, Deâvî Vekilinden Kostantin Kostantinidi Efendi, Hüseyin Cahid Bey ve Deâvî Vekilinden Kozmidi Efendi'dir. Seçilemeyenler arasında İkdâm Sermuharriri Ali Kemal Bey, Sabahaddin Bey, [Mizancı] Mehmed Murad Bey, Kemalpaşazade Said Bey, Ahmed Rasim Bey, Sahib Molla Bey gibi maruf simalar bulunmaktaydı. Bkz. *Tanin*, S. 133, 19 Zilkade 1326/30Teşrinisani 1324/12 Kanunievvel [Aralık] 1908, s. 3; Fevzi Demir, *a.g.e.*, s. 152-154.

Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'de birlikte okuyup Mabeyn-i Hümayun'da birlikte çalışan bu iki kadim dostun tanışıklığı Rüştiye Mektebi dönemine, 1868'lere kadar uzanmaktaydı.[883]

Meclis-i Mebusan 32 yıllık bir aradan sonra 17 Aralık 1908'de Ayasofya arkasındaki eski Darülfünun binasında toplandı. Kâmil Paşa tarafından 13 Ocak 1909'de meclise sunulan hükümet programı kabul edildi. Söz konusu programın ana hatları, geçmiş hataların ıslahı, senelik bütçe tatbiki, masrafların azaltılması, bayındırlık işlerine önem verilmesi, tarım ve endüstrinin geliştirilmesi, askerliğin tüm Osmanlı tebaasına teşmili ile maarif ve adlî ıslahatın yapılması şeklindeydi.[884]

Bolu mebusu Mustafa Zeki Efendi ve üç arkadaşı, meclisin 23 Ocak 1909'daki on yedinci oturumunda, vakfiye işlerinin iyi idare edilememesi sebebiyle viran olan vakıf eserleri hakkında, Evkaf Nezareti'ne soru önergesi vermiş ve "*istîzah*" istemişlerdi. Şemseddin Bey'in konuya dair cevabı ("*îzâh*"), meclis ve matbûat gündemini epeyce meşgul eden münakaşalara sebebiyet verdi. Yüce meclis karşısından Evkaf Nazırı sıfatıyla bulunmaktan iftihar ettiğini belirterek sözlerine başlayan Şemseddin Bey, bulunduğu kürsünün hitabet yeri olduğu, güzel ve etkili konuşmak gibi fıtrî yetenekler gerektirdiği ve kendisinin bu meziyetlere sahip olmadığından, bildiğini ifade etmeye gayret edeceğini beyan etti. Dört aydır görev yaptığı Evkaf Nezareti hakkında bilgi verdi. Şemseddin Bey, Evkaf Nezareti'ni dinî bir idare olarak tanımlayıp, Müslümanları ilgilendiren bir mevzunun mecliste müzakere edilmesine dair tereddüt ve çekincesini dillendirdi. Bir dairedeki iyi idarenin, memurların iyi idaresine bağlı olduğu, nezaretin uzun zamandır gelir gider dengesini sağlamakta zorlandığı ve kendi kısa görev süresinde de bu durumu ıslah edip dönüştüremediğine dair samimi bir özeleştiri yaptı. Memur tanzimi meselesinde müteredditdavranıldığından nezarette tensikat yapılamamış fakat vakfiye gelirlerindeki israfın önüne geçilmişti. Şimdiye kadar güven veren bir bütçe hazırlanamayan nezaret için tam bir bütçe tanzimine çalışılmaktaydı. Vazifesini en iyi şekilde yapmaya gayret göstereceğini beyan eden Şemseddin Bey, sözlerini Arapça bir dua ile sonlandırmak istediğini söyledi. "*Anlamıyoruz, işitmiyoruz, devam et, oku*" sesleri arasında Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey'in bunun bir müzakere olmayıp, Evkaf

[883] BOA, Y.EE., 71/87, lef. 1, 3 Kanunievvel 1324/16 Aralık 1908; BOA, Y.EE., 71/88, lef. 2, 5 Kanunievvel 1324/18 Aralık 1908.
[884] Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3422-3424.

Nezareti'ne mahsus bir dua olduğunu söylemesine müteakip Şemseddin Bey Arapça bir dua okudu.

Bolu mebusu Mustafa Zeki Bey, tüm vakıfların eksiksiz bir şekilde tanzimini talep etti ve bütçe çalışmasının ne zaman bitirileceğini sordu. Bolu mebusu Abdulvahab Efendi, nezarette tensikat yapılması gerektiğine dikkat çekerek, nezaretten suiistimali kaldırmak için bir komisyon kurulmasını önerdi, "*yıkık çıkık köprüleri, çeşmeleri Meşrutiyetten haberdar etmeli*" dedi. Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi, Hıristiyanların da vakfiyeleri bulunduğundan bu meselelerin meclisin görev alanında olduğunu belirttikten sonra, memurların idaresi hususunda Şemseddin Bey'e sert eleştiriler yöneltti. Şemseddin Bey cevaben, herkesçe bilinen sıkıntıların birkaç kişiyi değiştirip bir iki kanuni düzenlemeyle halledilemeyecek kadar derin olduğu, nezaretin değil bir ay beş yılda dahi ıslah olamayacağını, insaflı davranılmasını gerektiğini söyledi. Erzincan mebusu Osman Fevzi Efendi, vakıf işleriyle alakadar ve yetkin kimselerin nezarette istihdamını önerdi. İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi, tensikat konusuna dikkat çekerek, tensikattan maksadın, "*tenkîh-i mesârıf değil, ıslâh-ı umûr-ı devlet*" olduğunu söyledi ve nezaretteki yapısal problemlere dair tespitlerde bulundu. Edirne mebusu Rıza Tevfik Bey, vakıfların kadim meselelerine dair eleştiri ve önerilerine müteakip Şemseddin Bey'in tüm mebusları değil "*ve entüm*" diyerek niçin yalnız Arabistanlılara hitap ettiğini sordu. Oturum kâtibi Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi, "*tercümesini onlara havale buyurdular*" şeklinde mukabelede bulundu.

Kastamonu mebusu İsmail Mahir Bey, müsabaka açmak suretiyle uzman ve muktedir memurlar bulunabileceğini söyledi. İstanbul mebusu Hüseyin Cahid Bey, eleştirilerini nezaret üzerinden kabineye yönelterek, vaat yerine netice görmek isteriz dedi. Kırıkkilise mebusu Mustafa Arif Bey, mevcut memurların bir an önce vatansever ve kanun adamı memurlarla değiştirilmesini istedi. Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi, Ebdülhüda'ya verilen paranın araştırılmasını talep etti. Vakıfların cemaatler marifetiyle idare edildiğini söyleyen Kütahya mebusu Abdullah Azmi Efendi, soru önergesinin meclisin yetkisi dışında olduğu kanaatindeydi. Ankara mebusu Mahir Said Efendi, nazırın mesuliyetini açıkça kabul etmesi gerektiğine dikkat çekip, bütçenin meclise ne zaman gönderileceğini sordu. Hakkâri mebusu Seyyid Taha Efendi, Şemseddin Bey'in Van valiliğine atfen güzel ahlak ve vakar sahibi oluşunun herkese malum olduğu, fakat gayret göstermesi gerektiğini, meşrutiyetin ilanı ile birlikte artık hiçbir mazeretin kabul edilemeyeceğini söyledi. Halep mebusu Nafi Paşa, nezaretteki sorunların çözümü için

ıslahat layihasının hazırlanıp hazırlanmadığını sordu. Devri sabıkta vakıf işlerinde yapılan usulsüzlüklere dikkat çeken ve bunların tekrar incelenmesini isteyen Gümülcine mebusu İsmail Bey, esaslı noktalarda yapılacak ıslahat için iki yılın yeterli olacağı görüşündeydi. Bütün bu beyanlardan sonra Şemseddin Bey cevap vermek istedi. Kudüs mebusu Ruhi El Halidi Efendi, bu durumun Kanun-i Esasi ahkamına aykırı olacağı kanaatindeydi. Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin izahatın yeterli olduğunu söylemesi üzerine görüşme sonlandırıldı.[885] Aynı oturumun devamında, Şûrâ-yı Devlet'teki tensikat ve seçimler hakkındaki istizah için, Şûrâ-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, Suriye mebuslarının Cebeliduruz'daki ahvale dair istizahı için, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa söz aldı.[886]

Meclisteki görüşmeler bir gün sonra basında geniş yer buldu. İstizahların hayli şiddetli müzakere ve münakaşalara konu olduğu haberleri yapıldı, gazeteler görüşmelere sayfalarında yer verdi.[887] Bazı gazeteler, Şemseddin Bey'in çıkardığı kâğıdı aynen okumaya başladığını, gayet uzun süren konuşmasının sonunda Arap mebuslara hitaben bir dua okuduğunu yazdı. Söz konusu gazeteler, nezaret işlerinin tanzim ve ıslahının "*kudret-i beşeriye haricinde bulunduğu*" gibi söylemediği sözleri Şemseddin Bey'e isnat ettiler ve Şemseddin Bey'in konuşmasına yer vermeyip diğer mebusların konuşmalarını sütunlarına taşıdılar.[888] Bir kısım gazeteler, Şemseddin Bey'in beyanatına yer vermekle birlikte meclisteki "*İzâh ve İstizâh*" politikasının vakit kaybettirip netice üretmediği yazdı. Şemseddin Bey'in konuşmasının hürmet ve saygı içeren bir giriş ve Arapça dua haricinde esasa taalluk eden bir yönünün bulunmadığını söylemek suretiyle, Safvet Nezihi'nin kaleme alacağı eserin ilk işaretlerini verdi.[889] Aslında Şemseddin Bey'in "*selâmet-i kalbini, safvet-i vicdânını, hüsnü niyetini kimse inkâr*" etmemekle beraber, o'nun meşrutiyetin ruhundan uzak olduğu hususunda genel bir kamuoyu oluşmaya başlamıştı.[890]

Safvet Nezihi, Meclis-i Mebusan'da geçen bu görüşmeye binaen İzâh ve İstizâh isimli bir tiyatro eseri yazdı. Safvet Nezihi (1871-1939), memuriyet ve ticari hayatının

---

[885] Şemseddin Bey konuşmasının sonunda yaptığı Arapça duadan önce, Kur'an-ı Kerim'den Tekvir 29 "*Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemeyince, siz dileyemezsiniz*." ve Necm 39 "*Şüphesiz insana kendi emeğinden başkası yoktur*." ayetlerini okudu. Bkz. *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*, C. 1, Devre 1, 10 Kanunisani 1324/23 Ocak 1909, s. 297-307.
[886] *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*, C. 1, Devre 1, 10 Kanunisani 1324/23 Ocak 1909, s. 307-314.
[887] İkdâm, Meclis Müzakeresinin Şemseddin Bey'le ilgili ilk kısmını vermiş, Hasan Fehmi ve Hüseyin Hilmi Paşalarla ilgili kısmı yarın neşredileceğini duyurmuştu. Bkz. *İkdâm*, S. 5267, 11 Kanunisani 1324/24 Ocak 1909, s. 1; Sabah Gazetesi on yedinci ictimanın tamamını verir. Bkz. *Sabah*, S. 6943, 11 Kanunisani 1324/24 Ocak 1909, s. 1-3.
[888] *Tanîn*, S. 173, 11 Kanunisani 1324/24 Ocak 1909, s. 1.
[889] *Yeni Gazete*, S. 155, 11 Kanunisani 1324/24 Ocak 1909, s. 1; *Yeni Gazete*, S. 156, 12 Kanunisani 1324/25 Ocak 1909, s. 1.
[890] *İstişâre*, S. 18, 14 Kanunisani 1324/27 Ocak 1909, s. 857.

yanı sıra bahsi geçen tiyatro eserinin dışında roman, hikâye, makale yazım ve tercüme faaliyetleriyle yayın hayatının içerinde de yer almaktaydı.[891] Devrinin popüler yazarlarından biri olmasına rağmen "*orta seviyede bir sanatkardı*." Eserleri edebî anlamda üslup ve yaratıcılık açısından zayıf, vaka kurgusu itibariyle inandırıcılıktan uzak, karakterleri "*fazlaca orijinallik vasfı taşımayan tiplerdi*".[892] İki perdelik bir tiyatro eseri olan İzâh ve İstizâh, Kanunisani 1324[Ocak-Şubat 1909]'da Resimli Kitab'ta yayımlanmasını[893] müteakip 1910'da kitap olarak neşredildi.[894] Eserin ana konusu, İmârât-ı Amme ve İmârât-ı Umumiyye Nazırı Rükneddin Bey'in Meclis-i Mebusan'da istizah üzerine yaptığı konuşma ve sonrasındaki olaylardı.[895] Resimli Kitab'ta "*vaka İstanbul'da 1293 senesinde cereyan eder*" denmişse de tiyatro eseri 23 Ocak 1909'da Meclis-i Mebusan'ın on yedinci oturumunu konu etmekteydi. Bu oturumdan hemen sonra çok kısa bir sürede yazılarak yayımlanmıştı.[896] Eser, Meşrutiyet Tiyatrosu'nun ünlü sanatçılarının rol aldığı bir oyunla Beyoğlu Tepebaşı Tiyatrosu'nda sahnelendi.[897]

Kitapta Rükneddin Bey olarak isimlendirilen kişi Şemseddin Bey, Hüseyin Vehbi Paşa olarak karakterize edilen kişi ise dönemin Şûrâ-yı Devlet Reisi Hasan Fehmî Paşa[898] (1836-1910) idi. Tiyatroda Şemseddin Bey'in eşi Fatma Safiye Hanım, Nigaristan Hanım adıyla, oğlu Orhan Şemseddin Bey ise Bedreddin Bey ismiyle karakterize edilmişti. Hasan Fehmî Paşa'nın eşi ve torunu da eserde rol alan diğer kişilerdi. Tiyatronun ilk perdesi, meclisteki oturumun olduğu akşam Hüseyin Vehbi Paşa'nın evinde geçmektedir. Paşa'nın gelmesini bekleyen eşi Sadberk Hanım ile torunu Selma Nazikter Hanım arasındaki diyalogda, Selma Nazikter Hanım, Sadberk Hanıma istizâh ve izâh'ın ne anlama geldiğini anlatır. Sonra Vehbi Paşa eve gelir ve meclisteki görüşmeye dair bilgi verir. Rükneddin Bey'in yazılmış bir metni okuduğunu ve konuşmasını devlet işlerinin tanzim ve ıslahı için Arapça bir dua ile bitirdiğini söyler. Akabinde kendi izahatından bahseder. Önce avukatlığının da yardımıyla haksız olduğu halde kendini haklı gösterip

[891] Nevin Avcıoğlu (İspirlioğlu), *Safvet Nezihî Hayatı ve Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s. 2-4.
[892] Ayfer Yılmaz, *Safvet Nezihî Hayatı Sanatı Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 12.
[893] *Resimli Kitab*, C. 1, S. 5., Kanunisani 1324/Ocak-Şubat 1909, s. 481-512. Bkz. Ek 8.
[894] Safvet Nezihi, "*İzâh ve İstizâh*", Edeb Matbaası, İstanbul [R.]1326.
[895] Ayfer Yılmaz, *a.g.t.*, s. 420.
[896] 10 Kanunisani 1324/23 Ocak 1909'de yapılan meclis oturumundan sonra yazılıp bitirilen eser, derginin Kanunnisani'deki yayımına yetiştirilmiştir. Dergi ay sonunda yayımlanmış olsa dahi tiyatronun yazılması ve neşredilmesi yirmi gün içerisinde gerçekleşmiştir. Bkz. *Resimli Kitab*, C. 1, S. 5, Kanunisani 1324/Ocak-Şubat 1909, s. 481.
[897] Nevin Avcıoğlu (İspirlioğlu), *a.g.t.*, s. 82.
[898] Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"

bunu mebuslara da tasdik ettirme becerisini, sonra muallimliğinden kalma tecrübesiyle yaptığı konuşmayı, eşi ve torununa gururla anlatır.

İkinci perde meclis oturumunu ertesi günü Rükneddin Bey'in çalışma odasında geçer. Rükneddin Bey, Meşrutiyet İnkılabı'ndan şikayetçi, kendine ahiret suali şeklinde hesap soran meclise izahat vermek durumunda oluşundan rahatsız ve yazılı bir metin okuyarak ne iyi ettiğini kendi kendine konuşmak suretiyle dillendiren zayıf karakterli bir kişi olarak resmedilir. Saban kahvesini içtikten sonra gazetelere göz gezdirirken "*şimdiye kadar bir şey yapmadım ve bundan sonra da yapmayacağım(!)*" diyen kocasının meclisteki konuşması ile çılgına dönen Nigaristan Hanım, "*madem ki o mevkiinin eri değilsiniz oradan çekiliniz*" diye çıkışan bir meşrutiyet kadınıdır. Mecliste söylenecek dört sözü ezberleyemeyip okuyan babasının "*gülünç, münasebetsiz ve kavâid-i meşrutiyete taban tabana zıt maskaralığından*" oldukça rahatsız olan Paris Ulûm-ı Siyâsiye mezunu Bedreddin Bey de "*madem beceremiyordunuz terk etmeliydiniz*" diye haykıran genç bir hürriyetperverdir.

Midhad Cemal (1885-1956)[899], bu tiyatro eseri üzerine 4 Mart 1909'da Sırât-ı Müstakîm'de "*Safvet Nezîhi Bey'e*" başlıklı bir makale kaleme alır. Midhad Cemal, gıyaben tanıdığı Safvet Nezihi Bey'in Resimli Kitab'ta çıkan "*millî tiyatrosunu*" teessüfle okuduğunu söyler. Nezihî Bey'in karalayıcı kaleminden dökülen birkaç damla mürekkeple, Şemseddin Bey gibi dosdoğru birine leke sürmek istediğini, yerden gökyüzüne küçümseme pisliği atmaya benzeyen hakaret mermisinin, layık olduğu hedefin yine kendisinde aranması gerektiğini yazar. Safvet Nezihi'nin Şemseddin Bey'in meclis huzurunda Arapça konuşmasını alay vesilesi kabul ederek hokkabazlık yaptığını, dergi okuyucularını güldürmek istediğini belirtir. Oysa küçümsediği kişi kendisi gibi günlük olayları yazan birisi değil, Osmanlı'yı birkaç büyük ecnebi devlete karşı saygın bir şekilde temsil etmiş namuslu bir sefirdir. Midhad Cemal Safvet Nezihi'ye, aynı muamelenin kendisine yapılmasına, kukla kıyafetiyle milletin huzuruna çıkarılmasına razı olup olmayacağını sorar. Şemseddin Bey'in Tahran Sefiri iken İran Meclisi'ndeki yemin törenine, Sultan Abdülhamid'in bundan dolayı kendisine eziyet verme, İstanbul'daki ailesini yok etme ve Tahran'daki görevini sonlandırma ihtimaline rağmen, yiğitçe katıldığını hatırlatır. Aynı dönemde Sefvet Nezihi Bey'in İkdâm ve Sabah'ta

[899] Kemal Kahraman, "Kuntay, Mithat Cemal", *DİA*, XXVI, s. 379-380.

"*selâmlık resm-i âlîleri*" yazmakla meşgul ve alacağı paranın derdinde olduğunu ağdalı ve ağır ifadelerle yazar.

Midhad Cemal, Şemseddin Bey'in Avrupa ecnebi başkentlerindeki sefirlikleri esnasında, saltanat aile efradının kendisine "*vakâr-ı zâtına hürmeten huzur-ı mehîbinde*" içki içmeyecek derecede hassasiyet gösterdiklerini söyler. Oysa Safvet Nezihi'nin az bir para karşılığında elde edeceği menfaatten mest olmuş, aklı başından gitmiş bir şekilde Şemseddin Bey'e saldırdığını yazar. Bu işe Şemseddin Bey'in ailesini de dahil ettiğini, iffetli haremini alay konusu yaptığını, oysa bir Müslümanının ailesinin "*masûn ve mestûr*" olduğunu söyler. Midhad Cemal, siyaset ricaline Garp'ta hürmet gösterilmesine rağmen Şark'ta avam tabakasından yazarların hedefi olmasını eleştirir ve bunun hürriyet bayramının sevinci saikıyla yapılmasını "*rezâlet karnavalı*" olarak nitelendirir. Midhad Cemal makalesini, Safvet Nezihi Bey'e kalemiyle dergi okuyucularının yüzünü değil, milletin ağlamaklı bahtını güldürmeye çalışmasını tavsiye ederek sonlandırır.[900]

Midhad Cemal, Safvet Nezihi'nin piyesi çok kısa sürede yazmasının organize bir eylem olduğu kanaatindedir ve piyesin, Şemseddin Bey'e yönelik bir itibar suikasti amacıyla yazıldığını/yazdırıldığını düşündürmektedir. Midhad Cemal, yazdığı makale ile bu mesajı almış ve gereken cevabı vermiştir. Meşrutiyet ortamıyla beraber düşünsel zemindeki karşıtlık ve saflaşmalar daha görünür hale gelmiş ve Şemseddin Bey'in şahsı ve meclisteki tavrı üzerinden, dönemin siyasi çekişme ve hesaplaşmaları gün yüzüne çıkmıştır. Bu fikri münakaşa aynı zamanda Şemseddin Bey'in kişilik, karakter ve saygınlığına dair de önemli bilgiler vermektedir ve o'nun belli kesimler nazarında hürmet gösterilen bir kişi olduğunu göstermektedir.

Evkaf Nezareti, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı uhdesinde yürütülen, ibadethanelerin idaresi ile din görevlilerinin tayin ve tevcihlerine dair iş ve işlemleri yapmakla sorumlu bir nezaret idi. Şemseddin Bey de görev süresinde bu doğrultuda vazife yapmıştı.[901]

Kâmil Paşa'nın sadareti ile Saray ve Babıali arasındaki güç ve iktidar mücadelesine üçüncü bir taraf olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti de dahil oldu. Kâmil Paşa'nın İttihatçıları zayıflatmak üzere10 Şubat 1909'da Harbiye Nezareti'ne Nazım Paşa ve Bahriye Nezareti'ne Ferit Hüsnü Paşa'yı getirmesi siyasi bir krize yol açtı ve akabinde

[900] *Sırât-ı Müstakîm*, S. 28, 11 Safer 1327/19 Şubat 1324/4 Mart 1909, s. 26-27.
[901] BOA, Y.PRK.EV., 4/70, lef. 1-5; 4/71 lef. 1-4; 4/72.

İttihatçı nazırlar istifa etti.[902] 13 Şubat 1909'da mecliste verilen gensoru oylamasında Kâmil Paşa kabinesinin güven oyu alamaması sonucu kabine düştü, böylece Şemseddin Bey'in nazırlığı da sona erdi.[903]

Şemseddin Bey'in "*Ey Arap kardeşlerim muhatabım sizsiniz*" diyerek Arap mebuslara hitap etmesi mebuslar arasında hayli dedikoduya neden olmuş, İngiliz Büyükelçisinin nezarette çok uzun kalamayacağı öngörüsü doğru çıkmış, Kâmil Paşa'dan sonra sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa, kabinesinde Şemseddin Bey'e yer vermemişti.[904] Şemseddin Bey, 24 Şubat 1909'da mazuliyet maaşı talebinde bulundu. Meclis-i Mahsus tarafından 7.500 guruş maaş tahsisi uygun bulundu ve buna istinaden irade çıkarıldı. 14 Ekim 1909'da mazuliyet maaşı 5.000 guruşa tenzil edildi.[905] Fakat söz konusu maaşın düzenli olarak ödenmediği anlaşılmaktadır. Zira Şemseddin Bey'in sonraki yıllarda, maaş ödemesinin devamı maksadıyla Mazuliyet Sandığı'na ibrazı gereken "*istihkak-ı maaş ilmühaberinin*" verilmesi için, Dahiliye Nezareti'ne müracaatlarda bulunulduğu görülmektedir.[906]

3.2. Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı ve Ölümü

Osmanlı Devleti'nin zayıflığından istifade eden İtalya, Ekim 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmişti. İbnülemin Mahmud Kemal, Hakkı Paşa'nın sadaretindeki en mühim hadiseyi Trablusgarp hadisesi olarak görür. İbnülemin Mahmud Kemal, İtalya'nın Hakkı Paşa'nın daha önce Roma sefiri olması sebebiyle İtalya sefiri ile arasındaki yakınlığı kullandığı kanaatindedir. Diplomatlarımızı gaflet deryasına dalmış, siyasi uyanıklıktan bihaber ahmaklar olarak niteler ve bu iki mühim vilayetin yük addedilerek elden çıkması için ne gerekiyorsa yapıldığı ve göz göre göre İtalyanlara teslim edildiğini söyler.[907]

---

[902] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 70-71.

[903] "*Müşarileyh bin üç yüz yirmi yedi senesi muharreminin yirmi üçünde "2 şubat 1324" tebdil-i vükela hasebiyle münfasıl olub …*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959; "*22 Muharrem 1327'de Kâmil Paşa kabinesinin sükutunda munfasıl oldu.*" Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 215; Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. 71-72; Erkan Tural, *a.g.e.*, s. 179-181.

[904] Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 26; Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"; Halil Ersin Avcı, *a.g.e.*, s. 32.

[905] BOA, İ.TKS., 21/69, lef. 2, 4, 5, 8 Safer 1327/16 Şubat 1324/1 Mart 1909; "*Müşarileyhe sene-i mezkûr saferinin sekizinde "16 Şubat 1324" hazine-i maliyeden yedi bin beş yüz guruş ma'zuliyet maaşı tahsis buyrulmuştur. Müşarileyhin hazinece mahsus ma'zuliyet maaşı mezkûr ramazanın yirmi dokuzunda "1 Teşrinievvel 1325" hazineden beş bin guruşa tenzille mülkiye sandığına devr edildiği …*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959.

[906] BOA, MV., 128/71, 24 Cemaziyelevvel 1327/13 Haziran 1909; BOA, BEO., 3577/268254, lef. 1, 2, 5, 24 Cemaziyelevvel 1327/13 Haziran 1909; BOA, DH.MEM., 81/36, 20 Mart 1328/2 Nisan 1912.

[907] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar IV*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 1771-1774.

Savaşa çok önceden karar veren İtalya, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i tek taraflı bir kararla ilhak etmesine benzer bir şekilde, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.[908] Bölgedeki Osmanlı birlikleri İtalya'nın çıkarma harekâtına karşı koyamamakla birlikte, Enver Bey, Fethi Bey ve Mustafa Kemal Bey gibi gönüllü vatansever subaylar yerel halkın direnişini örgütlemeye çalıştılar.[909] Yaklaşan Balkan Savaşı endişesi sebebiyle İtalya hükümeti ile 17 Ağustos'ta başlayan barış görüşmeleri 15 Ekim 1912'de sonuçlandı ve Osmanlı ve İtayla arasındaki savaşa son veren antlaşma hususunda mutabakata varıldı. [910] Osmanlı Devleti, İtalya ile bir yıl on altı gün devam eden Trablusgarp savaşı sonunda, Trablusgarp'a tam muhtariyet vermek suretiyle Trablusgarp ve Bingazi'de İtalya egemenliğini temin eden Uşi Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Antlaşmayla, Trablusgarp'taki Osmanlı egemenliği, padişah adına bir naib bulundurup, padişah adına hutbe okunması ile sınırlandırılmıştı.[911] Bu antlaşma ile 1909'da Osmanlı-Avusturya arasında imzalanan antlaşma ile benzerlikler vardı. Her iki antlaşmada "*Osmanlı padişahının, Halife sıfatıyla kaybedilen topraklardaki Müslümanların*" temsili söz konusuydu.[912] Söz konusu antlaşma, her ikisi de on birer maddeden oluşan biri gizli, diğeri ise açık olmak üzere iki ayrı metinden oluşmaktaydı. Barış görüşmelerinin sonuçlandığı, 15 Ekim ile resmî imza tarihi olan 18 Ekim 1912 arasındaki üç günlük süre, Sultan Reşad'ın muhtariyet fermanı ve İtalya kralının Trablusgarp ve Bingazi halkına genel af ilanı için bırakılmıştı.[913] Bu antlaşma ile rüştünü ispat etmiş ve kendisini büyük devletler ligine yükselmiş hisseden İtalya, antlaşmayı dünyanın farklı yerlerinde coşkun zafer miting ve törenleriyle kutladı.[914]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadareti döneminde, 16 Ekim 1912'de Trablusgarp ve Bingazi'nin muhtariyet idaresi hakkındaki geçici kanun çıkarıldı ve ferman yayımlandı. Yedi maddeden oluşan kanunda, Trablusgarp ve Bingazi'nin yeni kanun ve özel düzenlemelerle idare edileceği, buralardaki Osmanlı menfaatini muhafazası için beş yıl süreyle Osmanlı devlet ricalinden birisinin naibü's-sultan unvanıyla tayin edileceği ve

---

[908] İsrafil Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 69; Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalya Diplomatik İlişkileri*, (çev.) Deniz Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 24, 75.
[909] Timothy W. Childs, *a.g.e.*, s. 83.
[910] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 286.
[911] Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 141; Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3490.
[912] Timothy W. Childs, *a.g.e.*, s. 24.
[913] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 218-221; *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 544-553; BOA, HR.SYS., 1555/5, lef. 55-1/6.
[914] Mevlüt Çelebi, "Uşi Antlaşması'ndan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Uluslararası Tarih Sempozyumu Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/ İzmir Bildiriler,* (haz.) Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 104.

şer'i hükümlerin icrası için bir kadı görevlendirileceği hükümleri bulunmaktaydı. Sultan Reşad, Fermân-ı âli ile hükümetin söz konusu kıtaların müdafaası için gereken "*muavenet-i müessireyi ifâ etmek imkansızlığında bulunduğu*"ndan bahisle muhtariyet bahşedilmesinin, harbi sona erdirip bu kıtalara sulh ve saadet getireceğini bildirdi. Bahsi geçen kanun-i muvakkat aynı zamanda Şemseddin Bey'in naibü's-sultan tayin edildiğini duyurdu.[915] Şemseddin Bey'in "*yumuşak huylu ve dindar bir adam olup kendisinin gayet iyi olduğu hakkında malumat almış*" olan İtalya'nın bu seçime itirazı olmamıştı.[916] Zira gizli antlaşmanın 2. maddesi gereği naibü's-sultan tayin edilecek kişi için İtalya'nın onayı alınması gerekmekteydi.[917]

Şemseddin Bey'e, 20 Ekim 1912'de Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa imzasıyla, "*terfian rütbe-i samiye-i vezaret tevcih*" edildi.[918] Şemseddin Bey, antlaşmanın onaylanmasına müteakip görev mahalline gidecekti.[919] İtalya ve Osmanlı hükümetleri arasında yapılan antlaşmanın muhteviyatı, Enver Bey tarafından Bingazi ve havalisi halkına tebliğ edilmişti. Enver Bey, antlaşmanın halk tarafından memnuniyetle karşılandığını ve silahların İtalya'ya teslimi hususunda acele edilmemesi gerektiğini bildirdi.[920] Uhdesine vezaret tevcih olunan Şemseddin Bey, Paşa unvanıyla sadrazam, Dahiliye Nazırı ve Sadaret Müsteşarını ziyaret etti.[921] Bu arada İtalya ile Trablusgarp Savaşı nedeniyle kesilen diplomatik ilişkilerin tekrar tesisi çerçevesinde, 28 Ekim 1912'de Mehmed Nabi Bey Roma Sefiri olarak atandı.[922] Mahal-i memuriyetine gidiş tarihi 2 Kasım 1912 olarak kararlaştırılan Şemseddin Paşa, 31 Ekim 1912'de dördüncü sadaretine henüz başlamış olan Kâmil Paşa'ya veda ziyareti yaptı.[923] Refakatine verilecek memurlar ve bu memurlara tahsis edilecek maaşlar kendisi ile konuşulmak suretiyle

---

[915] *Düstur*, 2. Tertip, 4. Cilt, s. 690-691, 5 Zilkade 1330/3 Teşrinievvel 1328/16 Ekim 1912; *Takvim-i Vekâyi*, S. 1258, 7 Zilkade 1330/5 Teşrinievvel 1328/18 Ekim 1912, s. 1; *Sebilürreşad*, C. 9-2, S. 216-34, 24 Ekim 1912, s. 158-159.
[916] Giovanni Giolitti, *Dönemin İtalya Başbakanının Türk-İtalyan Savaşı'na Dair Hatıraları Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?* (haz.) Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s.172; Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, (haz.) Osman Selim Kocahasanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 216.
[917] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 219.
[918] BOA, İ.TAL., 480/53, 9 Zilkade 1330/7 Teşrinievvel 1328/20 Ekim 1912. İlgili belgenin arka sayfasından "*taltifat*"ın 28 Zilkade 1330/8 Kasım 1912'de yapıldığı anlaşılmaktadır; BOA, MV., 227/264, 20 Zilkade 1330/18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912. "*Şemseddin Paşa hazretleri Roma'ya müteveccihen Dersaadet'den hareket etmiş olduğundan vezaret menşur-ı alisi sefaret-i seniye vasıtasıyla müşarünileyhe tevdi' ettirilmek üzere savb-ı devletlerine irsal*" olunur. Bkz. BOA, A.}MTZ.TG., 12/28, 25 Zilkade 1330/23 Teşrinievvel 1328/5 Kasım 1912. Vezirlik, Osmanlı yönetici elit tabakasının nihai noktası, zirvedeki mevkiidir. Bkz. Olivier Bouquet, *a.g.e.*, s. 170.
[919] *Sabah*, S. 8293, 10 Zilkade 1330/8 Teşrinievvel 1328/21 Ekim 1912, s. 2, "*Şemseddin Bey ve Reşid Paşa*".,
[920] *Tasvîr-i Efkâr*, S. 565, 11 Zilkade 1330/9 Teşrinievvel 1328/22 Ekim 1912, s. 4, "*Osmanlı- İtalya Sulhü*".,
[921] Bu ziyaretler sırasında Şemseddin Bey'in gidiş tarihi netleşmemişti. Bkz. *Sabah*, S. 8295, 12 Zilkade 1330/10 Teşrinievvel 1328/23 Ekim 1912, s. 2, "*Şemseddin Bey Efendi*".
[922] BOA, İ.HR., 429/48, 17 Zilkade 1330/15 Teşrinievvel 1328/28 Ekim 1912.
[923] *Sabah*, S. 8304, 21 Zilkade 1330/19 Teşrinievvel 1328/1 Kasım 1912, s. 2, "*Naibü's-Sultan*".,

belirlenecek olan Şemseddin Paşa'nın yaverliğine, Süvari Yüzbaşısı Safvet Salih Efendi tayin edildi.[924]

Trablusgarp halkının ekseriyeti İtalya ile harp yapmaktan yanaydı. Uşi Antlaşmasını kabul etmiyor, Osmanlı askerlerini göndermek istemiyorlardı. Bu nedenle Şemseddin Paşa'nın görevi önemli olduğu kadar hassastı.[925] Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı, diğer adıyla Niyâbet-i Sultani, Osmanlı geleneğinde benzersiz ve yeni bir kurumdu. Padişahlık makamını temsil ve Osmanlı çıkarlarının korunmasından sorumluydu. Konsolos gibi olmakla birlikte İtalya'nın egemenliğinin tanınmak anlamına geleceği için konsolos denemezdi. Her iki devletin onayı ve müşterek hakimiyeti adına görev yapması anlamında konsolosluktan faklıydı. Yani Şemseddin Bey'in kendisi gibi atandığı makam ve unvan da nev'i şahsına münhasır idi.[926] Bununla birlikte söz konusu görevi, hilafetin dinî/siyasi nüfuzunu devam ettirme girişimi olarak da değerlendirmek mümkündür.[927] Şemseddin Paşa birikim ve şahsiyetiyle bu tür görev için en uygun kişilerden biriydi.

Şemseddin Paşa, Viyana Sefiri Hilmi Paşa ve Roma Sefiri Nabi Bey ile birlikte 2 Kasım Cumartesi günü İstanbul'dan hareket etti. Bükreş'te bir gece geçirip çarşamba günü Viyana'ya ulaştılar. Viyana'da bir hafta kaldıktan sonra 12 Kasım Salı günü Roma'ya doğru yola çıktılar.[928] 14 Kasım 1912'de Roma'ya ulaşan Şemseddin Paşa, ilk önce İtalya Hariciye Nazırı ile görüşmeye çalıştı, fakat onun Trablusgarp işlerine karışmadığı ve yakın zamanda Roma'ya dönecek olan Başvekil ile görüşmesi gerektiğinin söylemesi üzerine, İtalya Başvekili ile görüştü. Başvekil, Trablusgarp ile ilgili konuları Sömürgeler (Müstemlekât) Nazırı ile görüşmesi gerektiğini söyledi. Şemseddin Paşa, Sömürgeler Nazırıyla yaptığı birkaç görüşme nedeniyle Roma'da beklenenden daha uzun süre geçirmek durumunda kaldı. Bu görüşmelerde, Şemseddin Paşa'nın maiyetine tayin olunacak katipler için 48.400 frank verilmesi, Trablusgarp'ta uygun bir mekân olmadığından kendisine mahsus bir ikametgâh inşa edilinceye kadar otelde münasip bir daire ve kullanımı için bir araba tahsis edilmesi kararlaştırıldı. Mahal-i memuriyetine ulaştığından yapılacak top atışı ve karşılama merasimine dair diğer

[924] BOA, MV., 170/76, 23 Zilkade 1330/21 Teşrinievvel 1328/3 Kasım 1912.
[925] *Şehbal*, S. 66, 1 Kanunievvel 1328/14 Aralık 1912, s. 352; *Servet-i Fünûn*, S. 1119, 1 Teşrinisani 1328/14 Kasım 1912, s. 9.
[926] Aydın Çakmak, *a.g.m.*, s.78-79, 107, 112.
[927] İlhami Yurdakul, "Kıbrıs ve Trablusgarp'ta Hilafetin Dinî-Siyasî Nüfuzu ve Bu Yetkinin Devri (1878-1923)", *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, İstanbul 2016, s. 1039-1040.
[928] BOA, A.}MTZ.TG., 2/5, 29 Teşrinievvel 1328/11 Kasım 1912; *Beyrut*, S. 1198, 27 Teşrinievvel 1328/9 Kasım 1912, s. 3.

detaylar müzakere edildi. Şemseddin Paşa, Roma'da geçirdiği iki haftadan sonra 28 Kasım 1912'de Trablusgarp'a doğru hareket edeceğini bildirdi.[929]

Şemseddin Paşa görev mahalline ulaşmadan, naibü's-sultanlığı Trablusgarp'taki süreçlerin merkezine alan yazışma ve düzenlemeler yapılmaktaydı. Bingazi'de şehit Arap aile ve malullerine verilmekte olan aylık 6.000 liranın ödenmesine devam edilmesi[930], Trablusgarp ve Bingazi'den asker ve memurların tahliye ve naklinin iki devlet komiserlerinin koordinesinde yürütülmesi ve çözülemeyen meselelerin Şemseddin Paşa ile müzakere edilmesi[931] bu kapsamdaki meselelerdendi. Şifreli telgraf alışverişinin artık kumandanlıklar yerine naibü's-sultan ile yapılacağı bildirildi.[932]

Trablusgarp ve Bingazi'ye dair her türlü haberleşmenin Naibü's-Sultan Şemseddin Paşa üzerinden yapılması istendi.[933] Eyalet-i Mümtaze Müdüriyeti, naibü's-sultanlığa mahsus mühür ve mühürlü varakanın bir suretini tatbik edilmek üzere sadarete gönderildi.[934] Osmanlı'nın köklü yazışma ve diplomatika kültürü gereği her kurumun yazışma şekil ve üslubu belirlenmekteydi. Yeni teşekkül eden bir kurum olması nedeniyle naibü's-sultanlık için de yazılacak yazılarda kullanılacak başlık, unvan ve son sözün ne şekilde yazılması gerektiği belirlendi. Buna göre serlevha, "*Trablusgarb ve Bingazi Naibü's-Sultanı Paşa Hazretlerine*", elkâb "*Devletlü efendim hazretleri*" ve hâtime "*emr ü ferman hazreti men'lehül emrindir*" şeklinde olacaktı.[935] Şemseddin Paşa'nın devlet nizamına dair birtakım düsturların gönderilmesi talebine istinaden[936], sadrazamlık Adliye Nezareti'ne şu ana kadar basılan düsturlardan birer takım ve bundan sonra basılacakların ise düzenli olarak naibü's-sultanlığa gönderilmesi gerektiğini bildirdi.[937]

Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp'taki maaşının mahalli gelirden verileceğinden bahisle, ailesi tarafından emekli maaşının devam etmesi talep edilmişti. Meclis-i Vükela, Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp'ta maaş değil tahsisat alacağından dolayı, emekli maaşının ödenmesi gerektiğine hükmetti.[938]

---

[929] BOA, A.}MTZ.TG., 2/8, 17 Zilhicce 1330/14 Teşrinisani 1328/27 Kasım 1912; Aydın Çakmak, *a.g.m.*, s. 80.
[930] BOA, MV., 170/64; BOA, A.}MTZ.TG., 17/7, lef. 4, 20 Teşrinievvel 1328/2 Kasım 1912.
[931] A.}MTZ.TG., 12/29, lef. 3, 24 Teşrinievvel 1328/6 Kasım 1912.
[932] A.}MTZ.TG., 9-B/77, lef. 12, 27 Teşrinievvel 1328/9 Kasım 1912.
[933] BOA, DH.MTV., 23/16, lef. 30, 3 Kanunisani 1328/16 Ocak 1913; BOA, DH.EUM.THR., 86/20, lef. 1, 7 Kanunisani 1328/20 Ocak 1913; A.}MTZ.TG., 7/7, lef. 4, 13 Kanunisani 1328/26 Ocak 1913.
[934] A.}MTZ.TG., 2/6, 9 Teşrinisani 1328/22 Kasım 1912.
[935] BOA, ML.EEM., 997/11, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913.
[936] A.}MTZ.TG., 3/9, lef. 2, 17 Haziran 1329/30 Haziran 1913.
[937] A.}MTZ.TG., 3/8, 8 Temmuz 1329/21 Temmuz 1913.
[938] BOA, MV., 171/26; BOA, A.}MTZ.TG., 17/13, lef. 1-2, 5 Teşrinisani 1328/18 Kasım 1912.

Şemseddin Paşa, 2 Aralık 1912 gecesi saat üçte Trablusgarp'a ulaştı. Şiddetlenen fırtına nedeniyle vapurda kalınamadığı için gece şehre çıkılmış, bu nedenle top atış merasimi yapılamamıştı. Ferman-ı hümayunun okunma merasimi, 7 Aralık 1912'de şehrin münasip bir mahallinde toplanan kalabalık huzurunda yapıldı. Ahaliye uygun bir şekilde nasihatte bulunan Şemseddin Paşa, bedevîlerin (urban) "*fikr-i mukavemetten henüz sarf-ı nazar etmemiş*" olmakla birlikte şehirde genel anlamda sükûnet bulunduğu, ikameti için bir hanenin kiralandığı ve ıslah ve tefriş edilmekte olduğu, havanın müsait zamanında İtalya hükümetiyle de görüşmek suretiyle Bingazi'ye gitmek niyetinde olduğunu bildirdi.[939] 10 Aralık 1912'de İtalya Sömürge Nazırı Mösyo Bertolini maiyetinde ihtisas sahibi müşavir heyeti ile birlikte Trablusgarp'a geldi. Bertoloni'nin Bingazi'ye birlikte gitme tekfini kabul eden Şemseddin Bey ve Bertoloni 12 Aralık'ta vapurla yola çıkıp 14 Aralık 1912'da Bingazi'ye ulaştı. Şehre girişlerinde top atışları yapıldı ve merasim düzenlendi. Belediye balkonundan Sultan Reşad'ın fermanını okuyan Şemseddin Paşa, toplanan halka hitap ederek nasihatte bulundu. Mösyo Bertoloni'nin Defne ve Tobruk ziyareti sebebiyle Şemseddin Paşa, yedi gün Bingazi'de kaldı. Bu süre içinde halka, silaha ihtiyacın kalmadığını, düşmana karşı üstünlük sağlamanın ve hasımlarla mücadelenin bilgi, ilim ve fenle olacağını, uygun bir dille anlatmaya çalıştı. Bingazi'de sükûnet olduğunu haber vermekle birlikte, direniş hareketleri nedeniyle şehrin iki saat uzağına gitmenin mümkün olmadığı, direniş guruplarıyla temas etmek gibi bir girişiminin olmadığı gibi, onların da bu yönde bir temayülünün bulunmadığını haber verdi. Heyet, 20 Aralık 1912'de Bingazi'den hareket etti, yol üstündeki şehirlere uğramak suretiyle 22 Aralık'ta tekrar Trablusgarp'a döndü. Bu arada Trablusgarp ve Bingazi'nin imarı için elli milyonluk bir bütçenin Sömürge Nezareti'ne verilmesi İtalya meclisi tarafından kabul edilmişti.[940]

İtalyanlar, Araplara mukavemeti telkin eden Osmanlı subaylarının geri çağrılmasını ve bölgeye silah, para ve erzak gidişinin engellenmesini talep etmekteydiler.[941] Bir yıldır büyük fedakarlıklarla kurduğu direnişi ve Arapları yüzüstü bırakmak istemeyen Enver Bey de Balkanlar'da kendisine duyulan ihtiyaç nedeniyle, 20 Aralık 1912'de İstanbul'a döndü. Antlaşma haberinin Trablusgarp'a ulaşması üzerine

[939] BOA, A.}MTZ.TG., 2/12, lef. 1, 25 Teşrinisani 1328/8 Aralık 1912; Gece olması nedeniyle yirmi bir pare top atış merasimi yapılmamasına rağmen gazete haberinde top atışının yapıldığı yazılarak zühul edilmiştir. Bkz. *Sebilürreşad*, C. 9-2, S. 223-41, 9 Muharrem 1331/6 Kanunievvel 1328/19 Aralık 1912, s. 275.
[940] BOA, A.}MTZ.TG., 2/12, lef. 2, 13 Muharrem 1331/10 Kanunievvel 1328 /23 Aralık 1912.
[941] BOA, A.}MTZ.TG., 12/37, lef. 3, 12 Teşrinisani 1328/25 Kasım 1912.

Mustafa Kemal Bey de Mısır üzerinden İstanbul'a dönmüştü.[942] Bu arada Şemseddin Bey'e, Trablusgarp'ın dağlık ve güney kısımlarında ayrıca bir hükümet teşkil eden Süleyman Baruni'ye, maksadından sarfınazar etmenin hayırlı olacağına dair nasihat etme görevi verilmişti.[943]

İbnülemin Mahmud Kemal, Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtâre Müdürü olduğu sırada Şemseddin Paşa'nın kendisi aracılığıyla Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'ya gönderdiği tahrirattan bahseder. Dönemin Şûrâ-yı Devlet Reisi Mehmed Said Paşa, bu yazıyı Meclis-i Vükelâ'da okur. İbnülemin Mahmud Kemal, Şemseddin Paşa'nın geleceğe yönelik basiretli hakikat ve uyarılar içeren bu gizli ve hususî tahriratta, devlet erkanına, ölüm haberi getiren anlamındaki "*nâiyâne*" kelimesiyle "*Devlet gidiyor. Aklınızı başına toplayın*" minvalinde uyarılarda bulunduğunu belirtir.[944] Söz konusu yazıda Şemseddin Paşa, İslam ve Osmanlı menfaatinin muhafazası yolundaki görevinde başarısının, Trablusgarp ve Bingazi İslam ahalisinin desteğine bağlı olduğunu bildirdi. Maliki mezhebine mensup olan halka Hanefi bir kadı tayini uygun olamayacaktı. Menfaat düşkünü yerli kadılar, şer'i mahkeme görevini yapabilecekleri hakkında İtalya hükümeti ile de temas kurmaktaydı. Şemseddin Paşa, bu mahsurlu durumun izalesi için çaba sarf etmekteydi. Padişah fermanın okunması üzerine, Trablusgarp merkezine yakın bölge halkının önde gelenleri Şemseddin Paşa'ya gelerek itaatlerini bildirmelerine rağmen, dağlık bölge halkı yer yer mukavemet göstermekteydi. Şemseddin Paşa, onların reislerinden Süleyman Baruni ile iletişim halindeydi. Bölgede askerî idare devam etmekle birlikte, itaat eden kazaların mülkî ve şer'i işleri mahalli eşraftan uygun görülenlere verilmekte ve her kazaya ilaveten birer İtalyan memur görevlendirilmekteydi. Bingazi'de şiddetli bir mukavemet devam etmekteydi, hatta yakın zamanda şehir merkezinde İtalyan askerlerine saldırı olmuştu, dolayısı ile Bingazi'de mülkî teşkilat oluşturulamamıştı. Şemseddin Paşa, İtalya'nın elinden gelirse bu iki eyalette muhtariyeti tesis ettirmeyip, müstemleke halinde idare etmeye çalışacağına dair tespit ve kaygısını bildirdi.[945]

---

[942] Hale Şıvgın, *a.g.e.*, s. 85; İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 230.
[943] BOA, MV., 173/10, 29 Kanunievvel 1328/11 Ocak 1913.
[944] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 1145. İbnülemin Mahmud Kemal, söz konusu yazının Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'ya gönderdiğini söylemekteyse de, Sadarete yazılan yazının tarihi 31 Kanunievvel 1328/13 Ocak 1913'dir ve bu tarihte Kâmil Paşa sadrazamdır. Mahmud Şevket Paşa on gün sonra, 23 Ocak 1913'deki Babıali baskını sonucu sadrazam olacaktır. Bkz. BOA, A.}MTZ.TG., 2/14, lef 2; İbnülemin Mahmud Kemal, bu olayı Mehmed Said Paşa'nın bildiği şeyleri bilmiyormuşçasına sorarak muhatabını imtihan etmesi bağlamında anlatır. Şemseddin Paşa'nın gönderdiği tahriratta geçen, çok kullanılmayan bir kelime olan "*nâiyâne*" kelimesinin anlamı üzerine, Said Paşa'nın kendisini imtihan ettiğinden bahseder.
[945] BOA, A.}MTZ.TG., 2/14, lef. 2, 31 Kanunievvel 1328/13 Ocak 1913. Belge üzerine mecliste okunmasına dair 20 Kanunisani 1328/2 Şubat 1913 tarihli derkenar bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti, gizli antlaşmanın 6. Maddesi gereği Trablusgarp ve Bingazi'ye silah, mühimmat ve asker göndermemeyi taahhüt etmekteydi.[946] Uşi Antlaşması, Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki savaşı bitirse de yerli halk İtalya'ya karşı savaşı sürdürdü[947] ve Osmanlı Devleti, vatanlarını müdafaa eden mücahitlerin mücadelelerine silah ve cephane desteği sağlamaya devam etti.[948] Bu mücadele, İtalyan kralının ayartmalarına tevessül etmeyen Seyyid Ahmed El-Şerif El-Senusi ve Osmanlı Meclis-i Ayan azası Süleyman Baruni tarafından yürütüldü.[949] 1913 Mart sonu itibariyle, Süleyman Baruni'nin İtalyanlarca mağlup edilmesi üzerine, İtalyan askerleri bölgenin iç kısımlarına doğru ilerlemeye başlamıştı. İtalyanlar, mayıs ayı sonunda Nablus'a herhangi bir direniş olmadan ulaşmış ve Fizan istikametine yönelmişlerdi. Bingazi'de şehre yakın konumdaki Arap direniş güçlerinin karargâhı zapt edilmişse de mukavemet devam etmekte idi. Defne'deki çatışmalarda İtalyanlar ciddi oranda zayiat vermişti.[950] Mahmud Şevket Paşa, Mayıs 1913'de Senusilere maddi yardım sağlamanın yanında, Enver Bey vasıtasıyla İtalya ile Senusiler arası bir antlaşma yapılması yolunda girişimler yapmak suretiyle, iki tarafla olan hukukun muhafazasını temine çalışmaktaydı.[951] Süleyman Baruni, beş aylık direniş sonunda her ne kadar İtalyanlara yenilip Tunus'a sığınmış olsa da, o dönemde Trablusgarp'a ilk bayrağını kazandırmaya ve Trablusgarp'ta millî bir hükümet kurmaya muvaffak olmuştu.[952]

Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa, 1914 yılı başında antlaşmaya aykırı olarak Trablusgarp'ta askerî kuvvetlerini artırmaya çalıştığı iddialarını dedikodu olarak nitelemekte ve antlaşma hükümlerine sadakat gösterildiğini beyan etmekteydi.[953] İtalyan askerler ve Eritrelilerden oluşan bir kuvvet, 1914 başı itibariyle Fizan'ı zapt etmek üzere hareket geçti. Üç bin deve erzak ve mühimmat ile bölgenin kuzeyini tamamen ele geçiren birlikler, Şatı kazasına ulaşmışlardı. Bölgedeki Arap kabilelerini tahakkümleri altına alan İtalyanlar, Fizan'ın güneyini istila etmek üzere hazırlık yapmaktaydılar.[954]

---

[946] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 220.
[947] Hüner Tuncer, *Trablusgarp ve Balkan Savaşları (1911-1913)*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2018, s. 29.
[948] *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, s. 554-559.
[949] Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi, Ankara 1981, s. 1-2.
[950] BOA, A.}MTZ.TG., 10/31, lef. 1, 11 Mayıs 1329/24 Mayıs 1913.
[951] Mahmud Şevket Paşa, *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, (haz.) Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 209.
[952] Metin Şerifoğlu, *Trablusgarb Meselesi ve Osmanlı Kamuoyunun Tutumu (1878-1912)*, Sonçağ Akademi Kültür Yayınları, Ankara 2022, s. 215.
[953] *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb,* s. 572-575.
[954] BOA, A.}MTZ.TG., 2/47, 4 Kanunisani 1329/17 Ocak 1914.

Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp ve Bingazi'de yaşayan emekli mülkî ve askerî şahıslar ile dul ve yetimlere maaş ödenmesi için karar alınması talebi, Meclis-i Vükela'da görüşüldü.[955] Meclis, Maliye Nezareti'nden alınan görüş doğrultusunda, İtalya ile yapılan sulh antlaşması gereği söz konusu kimselere maaş ödenemeyeceğini bildirdi.[956] Trablusgarp'ın işgaline müteakip Osmanlı Devleti'ne gönderilecek mülkî ve askerî memurların ailelerinin nakli ve masrafının nasıl karşılanacağı sorun olmuş, Şemseddin Paşa'dan konuyu tahkik etmesi istenmişti. Buna istinaden Şemseddin Paşa, söz konusu ailelerin İtalya hükümetince tedarik edilen vapurlarla Beyrut ve İstanbul'a gönderildiği, kalanların naipliğe müracaat ettiği ve yolculuk masraflarının naiplikçe karşılanmak suretiyle Beyrut'a sevk edildiğini bildirdi.[957] İtalyanlar, her geçen gün Trablusgarp'ta nüfuzlarını artırmakta ve bölgede devlet hiyerarşisini inşa etmekteydi. Şemseddin Paşa, İtalya tarafından yayımlanıp ilan edilen tabiiyet, emlak ve arazi nizamnamelerini temin ederek sadarete gönderdi.[958]

Bu dönem bir diğer sorun da Trablusgarp'tan gelen muhacirler meselesiydi. Naiplikçe gönderildiklerini söyleyen hasta, sefil ve aciz birçok kimse İstanbul'da devlet dairelerine başvurarak geçimlerinin teminini istemekteydi. Dahiliye Nezareti, daha önce gelen bu gibi bir kısım muhacirin tabiiyetlerinin sonlandırılarak memleketlerine gönderildiklerini hatırlatıp, yeni gelecek muhacirlerin sorunlara sebebiyet verebileceğine dikkat çekti. Bu kişilerin memleketlerinde daha kolay bir şekilde hayatlarını idame ettirebileceklerini belirtip, gelişlerinin engellenmesini istedi.[959]

Şemseddin Paşa, görevi esnasında naiplikte görevli bazı memurlarla ilgili sorunlar yaşadı. Başkatip Mansur Bey ile üçüncü kâtip Tahsin Bey'in casusluk ve suiistimallerinden şikayetçi oldu.[960] Mansur Bey'in memuriyeti İtalya hükümetinin talebiyle son buldu. Tahsin Bey, görevine iki ülke ilişkileri kesilene kadar devam etti.[961] İzinsiz olarak İtalya hükümeti hizmetinde çalışmaya başlayan İsmail Kemal Bey'in maaşı kesildi ve tekaüt işlemleri durduruldu.[962]

Trablus meselesinin başından Şemseddin Paşa'nın göreve başlamasına kadar olan dönemde, Babıali'nin ricası üzerine Osmanlı hukukunu himaye işleri Almanya

[955] BOA, MV., 175/86, 13 Mart 1329/26 Mart 1913.
[956] BOA, MV., 176/65, 18 Nisan 1329/29 Nisan 1913.
[957] BOA, A.}MTZ.TG., 12/54, lef. 1, 30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913.
[958] BOA, HR.HMŞ.İŞO., 206/32, lef. 3-5, 11 Mayıs 1329/24 Mayıs 1913.
[959] BOA, A.}MTZ.TG., 2/31, 24 Temmuz 1329/6 Ağustos 1913.
[960] BOA, A.}MTZ.TG., 2/33, lef. 1-2, 1 Eylül 1329/14 Eylül 1913.
[961] Aydın Çakmak, *a.g.m.*, s. 98.
[962] BOA, DH.MEM., 209/3, lef. 2-4.

Konsolosluğu aracılığıyla yürütülmüştü. Şemseddin Paşa, söz konusu buhranlı dönemde vazifelerini hakkıyla ifa eden Almanya Trablusgarp Konsolosu Dr. Alfred Tilger'e üçüncü rütbeden Osmanî ve tercümanı Jules Guetta'ya beşinci rütbeden Mecîdî Nişanı verilmesini teklif etti.[963]

Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp'ta bulunduğu dönemde iştigal ettiği konulardan biri de Donanma Cemiyeti için yardım toplama faaliyetiydi. 20. yüzyıl başından itibaren, millî şuurun inşası ve toplumların belli bir amaç doğrultusunda seferber edilmesinde kullanılan önemli araçlardan biri de Donanma cemiyetleriydi.[964] 19 Temmuz 1909'da kurulan Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti, cemiyet gelirlerini artırmak maksadıyla çeşitli faaliyetler yürütmekteydi. Bu faaliyetlerden birisi de masrafları sahibinden alınmak suretiyle verilen donanma madalyasıydı. Yardım yapan şahıs ve müesseselere, yapılan yardım miktarına göre beş çeşit madalya berat ile birlikte verilmekteydi.[965] Donanma ianesi mevzusu o dönem Osmanlı toplumunda da gündemdeki konulardandı. Bu hususa dair Sebilürreşad'da Halis Talat, "*Fâzıl-ı Muhterem, M. Şemseddin Beyefendiye*" hitap ve "*Bu Millet İyilikle Para Vermez!*" başlığı ile dikkat çekici bir yazı kaleme aldı. Yunan'ın zırhlı gemi almakta olduğu ve bize karşı deniz üstünlüğünü ele geçirmesinin devletin bekasını tehlikeye atacağına dikkat çeken Halis Talat, sözle yardım toplamanın mümkün olamayacağı, millî hissiyatın lafla galeyana gelmeyeceğini ifade ederek daha zecrî tedbirler önerdi. Nüfus başına ayda 1 guruş toplanması, donanma ianesine mahsus pulların tedavüle çıkarılması, memur maaşlarından "*iâne-i bayriyye*" vergisi alınması, emlak sahipleri ve meşhur zenginlerden ayrıca bir vergi tahsilatı, önerilen gelir kalemlerinden bir kaçıydı.[966] Şemseddin Paşa'nın 1914 yılı ilk yarısında Trablusgarp'taki görevi esnasında "*Donanma-i Osmanî iânesi*" ve "*iâne-i bahriyye*" adıyla ilgili cemiyete para gönderdiği görülmektedir.[967] Şemseddin Paşa gönderdiği 23.170 guruş karşılığı, altın madalya almıştı.[968]

[963] BOA, A.}MTZ.TG., 2/37, lef. 3, 9 Teşrinievvel 1329/22 Ekim 1913.
[964] Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 240; Uğur Belen, *Yunan Milli Donanma Sandığı'nın Osmanlı Devleti Topraklarındaki Faaliyetleri (1900-1918)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 5.
[965] Selahittin Özçelik, *a.g.e.*, s. 13., 221-225.
[966] Makalenin yazıldığı M. Şemseddin'in kim olduğu makale içerinden tam anlaşılamamakla birlikte o dönem dergi yazarları arasında yer alan Mehmed Şemseddin [Günaltay] olabileceği gibi, bu yazıdan birkaç ay sonra Trablusgarp'ta bu yönde faaliyetlerini gördüğümüz Mehmed Şemseddin Paşa'nın da muhatap alınmış olması ihtimal dahilindedir. *Sebilürreşad*, C. 11, S. 272., 27 Zilhicce 1331/14 Teşrinisani 1329/27 Kasım 1913, s. 183.
[967] BOA, A.}MTZ.TG., 11/18, lef. 2; BOA, A.}MTZ.TG., 7/38, lef. 1-15; BOA, DH.İ.UM.EK., 70/12, lef. 1-16.
[968] BOA, A.{DVNS.NŞN.d., nr. 38, lef. 150, 156, 1793/1548 numaralı ve 6 Zilkade 1332/14 Eylül 1330/27 Eylül 1914 tarihli irade-i seniyye.

Roma Sefiri Nabi Bey, Şemseddin Paşa'yı Osmanlı Ordusu ile yapılacak yazışmalarda gizliliğe dikkat göstermesi hakkında uyarmıştı. Buna istinaden Şemseddin Paşa, Trablusgarp'ta askerî yönetim olması sebebiyle şifreli haberleşmeye müsaade edilmediği, uygun görülmeyen açık Fransızca telgrafların dahi ret edildiği belirtmek suretiyle, Osmanlı Ordusu ile doğrudan haberleşme yerine yazılarının sadarete gönderilmesi ve Babıali tarafından gerekenlerin orduya sevkini önerdi. Şemseddin Paşa söz konusu yazısında, güç ve kudreti nispetinde vazifesini yaptığını ve bölgedeki durumun hassasiyeti dolayısıyla görevine daha fazla ehemmiyet gösterdiğini bildirdi. İtalya'nın sahilden uzak olan Fizan vb. yerlerden tahliyeye karar verdiği ve yakında tarafsızlığını ilan edebileceği yolunda söylentilerin günden güne arttığını haber verdi. İtalya tarafından nev'i şahsına münhasır bir surette yönetilen Trablusgarp'ın İtalya'da cari olan hürriyet ve matbûat serbestliğinden istifade edemediğinden dolayı, buradaki ortama dair malumatın Roma ve Milano gibi İtalyan şehirlerinde duyulup yayıldıktan sonra bölgeye aksettiğini belirtti. Bu çerçevede, Libya genel durumuna dair malumatın Roma Sefaretinden alınmasını daha makul olduğunu yazdı.[969] Buna istinaden Nabi Bey, konunun Şemseddin Paşa tarafından yanlış anlaşıldığı, durumu kendisine yazıldığını ve ordu ile yazışmaların doğrudan yapılmasının doğru olduğunu bildirdi.[970]

I. Dünya Savaşı başında tarafsız kalan İtalya, tarafsızlığını İngiltere ve Fransa'nın girişimleriyle bozma aşamasına gelmişti. İtalya, her iki devletin Gelibolu'ya çıkarma yaptıkları gün olan 25 Nisan 1915'de, İtilaf Devletleriyle Londra Antlaşması imzaladı ve tarafsızlığını İtilaf Devletleri lehine bozdu. Söz konusu antlaşma, 12 Ada ile Akdeniz ve Osmanlı topraklarında hak ve egemenlik iddiaları yanında, "*Trablusgarp üzerinde Padişah'ın sahip olmaya devam ettiği hak ve imtiyazların*" İtalyanlara geçeceğini de teminat altına almaktaydı. İtalya, 20 Ağustos 1915'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.[971] Şemseddin Paşa, İtalya'nın İttifak Devletlerine savaş ilan ederek I. Dünya Savaşı'na dahil olması üzerine İtalya tarafından iade edildi.[972]

[969] BOA, A.}MTZ.TG., 13/20, lef. 2; BOA., HR.SYS., 2407/16, lef. 3, 1 Şubat 1330/14 Şubat 1915.
[970] BOA., HR.SYS., 2407/58, lef. 1, 26 Mart 1915.
[971] Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 451-452; İtilaf Devletleri 26 Nisan 1915'de Londra'da antlaşma imzaladı akabinde İtalya, 3 Mayıs 1915'de Üçlü İttifak Antlaşmasının fesh edildiğini bildirdi, 23 Mayıs 1915'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna savaş ilan etti. Bkz. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 610.
[972] İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 215; Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp'tan dönüşü farklı gerekçelere dayandırılır. Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer), "*Trablus'un İtalyanlar tarafından tamamen işgal edilmesi*" Bkz. a.g.e. s. 16, Mücellidoğlu Ali Çankaya, "*Trablusgarp Harbi yenilgisinden sonra*" Bkz. *a.g.e*., C. III, s. 84, Mehmed Zeki Pakalın ise, "*Birinci Dünya Harbi'nin ilanı üzerine*" Bkz. *a.g.e*. s. 94 iade olunduğu yazarlar.

Şemseddin Paşa, 24 Ağustos 1915'de Trablusgarp'tan ayrıldı.[973] İstanbul'a gelen Şemseddin Paşa, Sultan Reşad'la görüşmek için randevu talebinde bulundu. Kendisine 15 Eylül 1915'de huzura kabul olunacağı bildirildi ve Sultan Reşad tarafından Saray'da kabul edildi.[974] Aynı tarihlerde Şemseddin Paşa'ya ait dokuz parça eşya tren ile üç anahtar ise postayla Bükreş, Rusçuk ve Sofya üzerinden İstanbul'a gönderildi, nakliye masrafı sefaret memurlarından oğlu Orhan Bey'den tahsil edildi.[975]

Şemseddin Paşa, İstanbul'a döndükten sonra naibü's-sultan unvanını kullanmaya devam etti, fakat oradaki maaşı Trablusgarp gelirinden ödendiğinden, Trablusgarp'tan ayrılış günü olan 24 Ağustos 1915'den beri maaş alamamaktaydı. Şemseddin Paşa sadarete yazdığı arzuhal ile büyük bir maddi sıkıntı yaşadığını bildirdi. Bu durumda olan sefirlerin emsali durumdaki memurlar gibi maaş aldıklarından bahisle, Trablusgarp meselesi hallolduğunda biriken maaştan mahsup edilmek üzere niyâbet-i sultaniye'ye mahsus maaşının tamamı veya hiç olmazsa yarının ödenmesini talep etti.[976] Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp'a gidişi esnasında İtalya tarafından 10.000 frank ödenmişti.[977] Şemseddin Paşa, dönüşte ödenecek harcırah hesabına esas olmak üzere görevi sırasında senelik 80.000 frank ve aylık 6.666 frank 66 santim maaş aldığını bildirdi.[978] Buna binaen kendisine, Dahiliye Nezareti bütçesinden dönüş harcırahı olarak 34.684 guruş ayrıldı.[979] Şemseddin Paşa'ya harcırah ödenmesine rağmen, emekli maaşı almasından dolayı ayrıca bir maaş ödenmesinde tereddüt edildi ve Maliye Nezareti'nden görüş istendi.[980] Maiyetindeki ikinci ve üçüncü katipler, 24 Ağustos 1915'den beri yarımşar maaş almalarına rağmen, Şemseddin Paşa'ya herhangi bir maaş ödemesi yapılmamıştı. Bunun üzerine tekrar yazdığı bir arzuhal ile niyabet maaşının ödenmesinin İtalya'nın sorumluluğunda bulunduğu, tayininden önce aldığı emeklilik maaşını ise Şûrâ-yı Devlet kararı ile almaya devam etmekte olduğunu belirtti. Kendisine yarım maaş tahsis edilmesi ve bu maaşın tahsis tarihinden itibaren, emeklilik maaşının kesilip mahsup edilmesini önerdi.[981]

---

[973] BOA, A.}MTZ.TG., 2/69, 28 Ağustos 1915.
[974] BOA, İ.MBH., 18/51, 2 Zilkade 1333/30 Ağustos 1331/11 Eylül 1915; "*Sâbık Trablusgarb Naibü's-Sultanı Şemseddin Paşa arz-ı ubudiyet ve tazimat etmek üzere huzur-ı hümayun-ı cenab-ı mülükaneye kabulünü istida eylemiş olmağla*", Bkz. BOA, MB.İ., 183/18, lef. 1-2, 2 Zilkade 1333/30 Ağustos 1331/11 Eylül 1915; *Sabah*, S. 9343, 16 Eylül 1915, s. 2; *Tasvîr-i Efkâr*, S. 1565, 16 Eylül 1915, s. 2; *Tanin*, S. 2424, 16 Eylül 1915, s. 2.
[975] BOA, HR.SFR.04, 894/101, 24 Eylül 1915; BOA, HR.SFR.04, 894/144, lef. 1-3, 24 Ekim 1915.
[976] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 23, 19 Teşrinievvel 1331//1 Kasım 1915.
[977] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 18, 28 Eylül 1331//11 Ekim 1915.
[978] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 13, 24 Eylül 1331/7 Ekim 1915. Santim (Centimes), Frank'ın 1/100'ü karşılığı, bkz. https://www.merriam-webster.com/dictionary/centimes [Erişim tarihi: 04.06.2024]
[979] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 19, 27 Eylül 1331/10 Ekim 1915.
[980] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 24, 21 Teşrinievvel 1331/3 Kasım 1915.
[981] BOA, A.}MTZ.TG., 2/71, lef. 36, 26 Mayıs 1332/8 Haziran 1916.

Şemseddin Paşa'dan sonra Trablusgarp ve Bingazi havalisi Naibü's-Sultanı unvanı Meclis-i Vükela kararıyla Şeyh Seyyid Ahmed El-Şerif El-Senusi Paşa'ya tevcih edildi. Bu görevlendirmede Ahmed El-Şerif El-Senusi Paşa'nın İtalya muharebesi ve devam eden harp esnasındaki üstün hizmet ve gayreti ile hilafet makamına olan sadakat ve bağlılığı etkili olmuştu.[982]

Şemseddin Paşa, Erenköy Caddebostan'da bulunan konağında ikamet etmekteydi.[983] Şemseddin Paşa'nın konağı, Amiş Efendi başta olmak üzere devrin önde gelen ilim ve irfan sahiplerinin bir araya gelip sohbet ettikleri bir yerdi.[984] Söz konusu konağa, 15 Temmuz 1912'de hırsızlık teşebbüsüne bulunulmuştu.[985] Babasının vefatına müteakip oğlu Orhan Şemseddin Bey, muhtemelen 1918 yılı Nisanında bu konağı sattı.[986] Erenköy ve Caddebostan semtleri, devrin köşk ve konaklarıyla meşhur, tercih edilen yerleşim yerlerindendi. Şemseddin Paşa'nın konağı günümüze ulaşamadığı gibi, konumu da tespit edilememiştir.[987]

Mehmed Şemseddin Paşa, 26 Aralık 1917'de Caddebostan'daki köşkünde vefat etti. Gazeteler cenazesinin 27 Aralık Perşembe günü öğlenden sonra Sahrayıcedid'deki medfun-ı mahsusuna defnolunacağını haber vermekteydi.[988] Planlandığı şekilde cenazesi söz konusu mezarlığa defnedildi. Gazetelerde çıkan haberlerde, Şemseddin Paşa'nın çok büyük memuriyetlerde bulunduğu ve uzun süre memleketimize hizmet ettiği yazıldı. Züht ve takva sahibi, yüksek dereceli bir kişi olması nedeniyle vefatının büyük bir kayıp olduğu belirtildi. Gazete haberlerinde kısa terceme-i haline de yer verildi.[989] Paşa'nın vefat tarihi ve defin yeri konusunda farklı kaynaklarda yanlış bilgiler verilmektedir.[990] Sahrayıcedid mezarlığındaki kabri ve mezar taşı bütün aramalarımıza rağmen

---

[982] BOA, MV., 243/55, lef. 2; BOA, BEO.NGG.d., nr. 1022, lef. 75-76, 8 Haziran 1332/21 Haziran 1916.
[983] Vahyi Ölmez, "*köşklerinde*" ifadesiyle, Şemseddin Paşa'nın birden fazla konağı/köşkü olabileceğini yazmaktadır, fakat bu bilgiyi teyit edecek herhangi bir malumata ulaşamadık. Bkz. Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 268.
[984] Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 95; Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 268.
[985] *Tanin*, S. 1627, 10 Haziran 1913, s. 4.
[986] "*… dokuz ay evvel meskenimi elimden çıkarmağa mecbur olduğum zaman …*" Bkz. BOA, MF.ALY., 128/111., lef 1, 7 Kanunisani 1335/7 Ocak 1919.
[987] Kadıköy ve civarındaki konak ve köşklerle ilgili Müfid Ekdal, Ahmet Semih Mümtaz, Zeki Teoman, Adnan Giz ve Tamer Kütükçü'nün eserlerinde söz konusu konak/köşke dair herhangi bir malumata ulaşılamamıştır.
[988] *Tanin*, S. 3248, *Vakit*, S: 67, 12 Rebiülevvel 1336/27 Kanunievvel 1333/27 Aralık 1917, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, S. 2323, 11 Rebiülevvel 1336/27 Kanunievvel 1333/27 Aralık 1917, s. 2.
[989] Gazetedeki terceme-i hal, İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Hüseyin Hüsameddin'in *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarin Teracim-i Ahvali* kitabından kısaltılarak verilmişti. Bkz. *İkdâm*, S. 7500, 13 Rebiülevvel 1336/28 Kanunievvel 1333/28 Aralık 1917, s. 1.
[990] Mücellidoğlu Ali Çankaya, ölüm tarihini 1921 olarak verirken Bkz. *a.g.e.*, C. III, s. 84, İsmet Parmaksızoğlu ise Fatih camii avlusuna defnedildiğini yazar. Bkz., İsmet Parmaksızoğlu, *a.g.m.*, s. 251.

bulunamamıştır. Sami Evrenosoğlu'nun Şemseddin Paşa'nın ölümüne düştüğü tarihin son beyiti;

"*Bu tam tarihidir Sâmî bize virdi zebân eyvah*

Kıbâb-ı nûr-ı mevlâda makâm-ı rûh-ı Şemseddîn" şeklinde olup,

قباب نور موليده مقام روح شمس الدين mısraındaki harflerin toplamı H. 1336 (1917-1918) yılını vermektedir.[991]

3.3. Kütüphanesi

Çerkes Alfabesi üzerine telif ettiği teknik eseri istisna tutulursa, İslami ilimler sahasındaki derin ihtisasına rağmen bu sahada tek eser vermeyen Şemseddin Paşa'nın bu tavrı Melami neşvesi ile de ilişkilendirilebilir.[992] Zira mahviyetkârane yaklaşım bu tarikin en belirgin vasıflarından biridir. Yazıya geçirilmiş hakikatin sınırlandırılmış ve dondurulmuş olacağı endişesi, Melamilerin kitap yazma konusunda gösterdikleri çekingenliğin bir sonucu olsa gerektir.[993] Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi, kişiliğini tamamlayan malumatlar içermesi yanında, hakkındaki şahitlikler için de isbât-ı vücûd eden en önemli delildir. Bu kitaplar vesilesiyle, Paşa'nın eğilimlerini öğrenmek ve düşünce dünyası şekillendiren şahsiyetleri tespit etmek mümkün olabilecektir. Bu verilere binaen Şemseddin Paşa'nın siyasi ve dinî görüşlerine ilişkin ipuçlarına[994] ulaşılabilecek ve entelektüel biyografisinin köşe taşları konulabilecektir. Şahıs kütüphanelerinin biyografik anlamlarına[995] binaen, Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinin küçük bir kısmından, o'na dair otobiyografik verilere ulaşılmaya çalışılacaktır.

Şemseddin Paşa'nın vefatına müteakip üç bin cilt el yazması ve basma kitabı oğlu Orhan Şemseddin Bey'e kalmıştı. 7 Ocak 1919'da Orhan Bey'in Maarif Nezareti'ne yazdığı arzuhal vesilesiyle bu kitaplardan haberdar olmaktayız.[996] Orhan Bey arzuhalinde, kitapları dokuz aydan beri bir han odasında muhafazaya çalışılmasına rağmen, rutubetten çürüme tehlikesi bulunduğunu ifade eder. Paşa'nın 26 Aralık 1917'de

---

[991] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 84; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 95. H. 1336 yılı 1 Muharrem 1336/17 Ekim 1917 ile Şemseddin Paşa'nın kız kardeşinin maaş tahsis arzuhal tarihi olan Rebiülahir 1336/Ocak 1918 arası dönemde gazete taraması yapılarak ölüm tarihine ulaşılmıştır.
[992] Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"; Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 90.
[993] Ahmed Güner Sayar, *Abdülbâki Gölpınarlı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 26-27.
[994] İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 128.
[995] Beşir Ayvazoğlu, "Kütüphane bir nevi otobiyografidir!", Nadirkitap, https://www.nadirkitap.com/besir-ayvazoglu-roportaji-blog67.html [Erişim tarihi: 25.01.2024]
[996] BOA, MF.ALY., 128/111, lef. 1, 7 Kanunisani 1335/7 Ocak 1919; BOA, MF.ALY., 134/26, 7 Kanunisani 1335/7 Ocak 1919.

vefat ettiği göz önüne alındığında, kitapların bu tarihten üç ay sonra, Mart 1918'de muhtelif nedenlerle Paşa'nın oturduğu Erenköy'deki konağından bir han odasına taşındığı anlaşılmaktadır. Kırk senelik ciddi bir araştırma ve vâkıfâne bir ihtimamla, İran, Hindistan, Mısır ve Avrupa'dan tedarik edilen kitaplar, İlahiyat, Tasavvuf, Arap ve Fars Edebiyatı, Tıp ve Matematik sahasında kaynak eserleri içeren koleksiyonlardan oluşmaktaydı. Bu kitapların yok olmasına ve istifadeden uzak kalmasına gönlü elvermeyen Orhan Bey, kitapların hüsnü muhafazasını temin etmek üzere, ehline devredilmesini istiyordu. Arzuhalinde, özellikle Darülfünun Kütüphanesi'ne layık olduğunu düşündüğü kitapların, tetkikine müteakip takdir edilecek bir fiyatla, Maarif Nezareti tarafından satın alınmasından minnettar olacağını yazmaktaydı. Orhan Bey arzuhali ekinde, kitapların isim ve bazı ayrıntılarını içeren iki defterden bahsetmekte idiyse de söz konusu defterlere ulaşılamamıştır.

Orhan Şemseddin Bey, Maarif Nezareti'ne yazdığı bu arzuhalinin devamında, kitapların nezaretçe satın alınması hususunda yardımını istemek ve talebini desteklemek için hususi surette bazı tafsilatlar vermek üzere, dönemin Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey'e yazdığı özel mektupta, Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinde bulunan eserlere dair daha fazla detay verir. Daha samimi bir şekilde kaleme alınan bu mektupta, öncelikle birlikte büyüdüğü kütüphaneden ayrılmanın kendisi için hüzün ve acı verdiğini söyledikten sonra, kitapların han odasına naklinin, zaruri bir durumdan, meskenini elinden çıkarmaya mecbur olmasından kaynaklandığını belirtir. Bazı evrakları aramak için gözden geçirdiğinde, hepsinin nemlendiği, birkaç yazma kitabın sayfalarının birbirine yapışacak derecede rutubetten etkilendiğini gördüğünü, yangın ve sair afat tehlikesinden endişe duyduğunu, bu halde muhafazada ısrar etmesi halinde kitapların pek yakında harap olacaklarını müşahede ettiğini yazar. Yeter derecede geçinecek mâlî imkânı olmuş olsa, bu kitapları umumî kütüphanelerden birine hibe etmekte tereddüt göstermeyeceğini söyledikten sonra, "*maalesef te'min-i kifâf edebilmek içün bu kitablardan biraz intifâ-i zarûrette bulundum*" demek suretiyle, bu girişiminden evvel bir kısım kıymetli kitapları sattığını itiraf eder.

Orhan Şemseddin Bey, "*Zannımca içeride hâla mühim âsâr var*" dedikten sonra kütüphanede bulunan koleksiyonlara ilişkin malumat vermeye başlar. Tasavvuf koleksiyonunun hala çok zengin olduğu, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin hemen bütün eserlerinin mevcut bulunduğu, edebiyat kısmının ondan aşağı kalmayacağını, İran'da müntesiplerinden başkasının tedarik edemeyeceği, başka hiçbir kütüphanede

bulunamayacak Bâb ve Bahâullah külliyatının mevcut olduğunu zikreder. İki yüz kadar Fransızca kitaptan müteşekkil matematik koleksiyonunda, Newton, Laplace, Lagrange ve Arago gibi meşhur yazarların teliflerinin bulunduğunu belirtir. Bir o kadar da muteber tıp kitabının bulunduğunu yazar. Şark kitaplarının hepsi ciltli olmakla birlikte, Fransızca kitapların bilhassa güzel ciltli olduğunu da belirtmek ihtiyacı hisseder. Velhasıl, kütüphanesinin çok kıymetli ve özellikle Darülfünun'a layık olduğu düşüncesindedir. Maarif Nezareti vasıtasıyla satın alınmasına emir buyurulması halinde, kitapların harap olma tehlikesinden kurtulacağı, kendisinin de son derece memnun olacağını bildirir. Bu senenin bütçesinin müsait olmaması halinde, takdir edilecek fiyatın daha sonra ödenmesini kabule hazır olduğunu, hatta gerçek değerinin çok altında bir fiyatı dahi kabul edebileceğini söyler. Maksadının menfaat sağlamak olmadığını da belirtmek suretiyle, kitapların hemen satın alınmasını ve kendisine emin bir mahal gösterilmesini ister. Kitapları derhal oraya nakil ve teslim etme arzusunda olduğunu beyan eder. Orhan Bey, niyazının hüsnü kabul buyurulmasını Rıza Tevfik Bey'in kadirşinaslığından beklediğini ifade ederek mektubuna son verir.

Orhan Şemseddin Bey'in bu talebi, ihtisas sahiplerinden teşkil edilecek bir heyet marifetiyle kitapların tetkik ettirilerek kıymetlerinin takdiri maksadıyla, Darülfünun Müdüriyetine havale edildi.[997] Maarif Nezareti, ilgili müdüriyetten konunun bir an evvel sonuçlandırılması istedi.[998] Kitapların Arapça ve Türkçe kısmı için Beyazıt kütüphane memuru Hafız İsmail Efendi[999] görevlendirilmiş, Fransızca kısmı kitapçılara hesap ettirilmişti. Hafız İsmail Efendi, Türkçe ve Arapça kitaplar için, 496 lira 44 guruş değer tespiti yaptı. Fransızca eserlere tahminen 566 lira 30 guruş, el yazması kitaplara ise 869 lira fiyat belirlendi. Toplamda 1931 lira 74 guruş fiyat takdir edildi. Kıymet takdirinin yapılmasına müteakip, söz konusu kütüphanenin satın alınması için bütçede karşılık olmaması nedeniyle arzuhal hıfz edildi[1000], kitap alımı gerçekleşmedi.

Dönemin Darülfünun Kütüphanesi günümüzde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Söz konusu kütüphane yetkilileri ile yapılan görüşmede koleksiyonlarında Mehmed Şemseddin ismiyle kayıtlı bir envanter bulunmadığı bilgisi alınmıştır. Şemseddin Paşa'nın kütüphanesine ait kitaplardan bir

[997] BOA, MF.ALY., 134/26, 27 Kanunisani 1335/27 Ocak 1919.
[998] BOA, MF.ALY., 128/111, lef. 2, 18 Şubat 1335/18 Şubat 1919.
[999] İsmail Saib Sencer (1873-1940) olmalı, "ayaklı kütüphane" olarak adlandırılmış olmasına rağmen eser vermemesinin sûfi meşrep oluşu ilişkilendirilmesi yönü ile Şemseddin Paşa'ya benzer bir kişidir. Bkz. A. Azmi Bilgin, "İsmail Saib Sencer", *DİA*, XXIII, s. 123.
[1000] BOA, MF.ALY., 134/26, 30 Nisan 1335/30 Nisan 1919.

kısmına Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesinde ulaşılmıştır. Osman Nuri Ergin'in Paşa'nın vefatına müteakip, varislerince Millet Kütüphanesi'ne satılan kitaplardan bahsetmesi[1001] üzerine, bahsi geçen kütüphane yetkilileriyle iletişime geçilmiştir. Kütüphane görevlilerince, kütüphane arşivinde en erken 1920'li yıllardan kalma belgeler incelenmiş, Mehmed ve Orhan Şemseddin isimleri ile ilgili (satın alma, bağış, devir vs.) bir kayda rastlanamamıştır. Kütüphane koleksiyonlarında bulunan eserler için hazırlanan ve zaman zaman kim tarafından bağışlandığını veya kimden satın alındığını gösteren kayıtların bulunduğu tespit fişlerinde de bir bilgi bulunamamıştır. Şemseddin Paşa veya Orhan Şemseddin Bey'e aidiyetlerini gösteren bir kayda rastlanmasa da Ali Emirî Arabî koleksiyonuna ait 1925 yılında hazırlanmış kütüphane defterinde, "Bâbî ve Bahâî Kitapları" başlığı altında 43 kitap listelenmiştir. Bâbîlik ve Bahâîlik hakkında en fazla kitabın söz konusu kütüphanede bulunması ve kitapların ayrı bir başlık halinde tasnifi bu kitapların Şemseddin Paşa ile ilişkisine daha detaylı bakmamızı gerektiren bir durumdur. Ayrıca söz konusu kütüphanede, Şemseddin Paşa'nın şahıs mührü ve mülkiyet kaydının bulunduğu bazı kitaplar ile yazarlarınca imzalanıp Paşa'ya hediye edilen bir kısım eserlere ulaşılmıştır.

Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesi Ali Emirî Farsça Koleksiyonunda, *Tezkiretü'l-evliyâ, Kırân-ı sa'deyn, Mecmaü'l-Fusahâ-i Rızâ Kuli Han Hidayet (2 Cild)* ve *El-Ferec ba'de'ş-şidde* isimli eserlerde Şemseddin Bey'e ait mülkiyet kaydı ile birlikte şahıs mührü de bulunmaktadır. Şemseddin Bey'in dört nesil öncesine dair şecere bilgisini veren mühürlerde "*Mehmed Şemseddin Osman Bin Hasan Bin Zekeriya Bin El Hac Muhammed El Diğî El Kafkasî*" yazmaktadır. Tezkiretü'l-evliyâ eserinde 30 Aralık 1906 tarihli mülkiyet kaydı yanında bulunan mühür, nev'i şahsına münhasır ve oldukça gösterişlidir. 5/16 Mart 1900 tarihli mülkiyet kayıtlarını havi diğer dört eserde aynı mühür bulunmakta olup, üzerinde arma ve Ayyıldız işlemesi bulunmaktadır.[1002]

Nefehâtü'l-üns Ma'a Havâşî-i Müfîd, Nefehâtü'l-üns Ma'a Silsiletü'z-Zeheb, Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbâni, Esâsü'l-iktibâs, Külliyât-i eş'âr-ı Seyfüddin İsferengî, Felekü's-sa'âde, Eşi'atü'l-leme'ât, Mesnevî'l-etfâl, Nefâ'isü'l-fünûn fi 'ara'isü'l-'uyûn, Berâhimü'l-'Acem fi kavânîni'l-mu'cem ve Hüsrevnâme isimli kitaplarda Nisan 1896-

[1001] Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 267.
[1002] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 114-615-619-620 ve 628 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Farsça 114, 615, 619, 620, 628. Mühürler için bkz. Ek 4, Ek 5.

Aralık 1906 tarihleri arası dönem tarihli Şemseddin Bey'e ait mülkiyet kayıtları bulunmaktadır.[1003]

Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesi Ali Emirî Arabî Koleksiyonunda bulunan, 1902 (H. 1320) istinsah tarihli *Şerhu Dîvâni 'Alkam* isimli eser, Mehmed Şemseddin Bey'in Tahran Sefirliği zamanında, Nasiri Medresesini ziyareti esnasında kendisinin talebi üzerine yazılmıştır.[1004] Divanın sahibi olan "*Fahl*" lakablı Alkame b. Abede, cahiliye devri büyük Arap şairlerindendir.[1005] İlgili kütüphanenin Farsça koleksiyonunda bulunan *Kasîde,* Sultan Abdülhamid'e atfen yazılmış, Tahran Sefiri Mehmed Şemseddin Bey'e takdim edilmiştir.[1006] Kaside, "*fahr el-eşraf*" lakablı Zeynel Abidin Şerif-i Safevî (1865-1913) tarafından yazılmıştır.[1007] Ayrıca 1901-1911 yılları arasında İstanbul'da İran sefiri olarak görev yapan Mirzâ Rızâ Han (1854-1937)'a[1008] ait, *Mesnevî-i Tûl-i ömr-i tabiî-yi insân ve Divân-ı Gevher-i Hâverî* isimli iki eser de yazarı tarafından imzalanmak suretiyle Şemseddin Bey'e takdim edilmiştir.[1009]

Tezkiretü'l-evliyâ müellifi Ferîdüddin Attâr olan maruf bir eser olup H. 974 tarihli bir yazma nüshasıdır. *Mektûbât-ı İmâm-ı Rabbâni* eseri müellifi İmâm-ı Rabbâni ve müstensihi Süleyman b. Mikâil olan 1815 (H. 1231) tarihli bir yazmadır. *Esâsü'l-iktibâs* müellifi Nasîrüddin Tûsî ve müstensihi Ebun Nasr el-Kusânî olan bir yazma eserdir. *Külliyât-i eş'âr-ı Seyfüddin İsferengî* müellifi Seyfüddin İsferengî olan bir diğer yazmadır.

Mutasavvıf Ferîdüddin Attâr, filozof Nasîrüddin Tûsî, ansiklopedist Şemseddin Âmulî, Nakşi âlimler Abdurrahman Câmî, İmâm-ı Rabbâni, gibi önde gelen tasavvuf büyüklerinin eserlerinin Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinde yer bulması onun merak, ilgi ve yönelimine dair fikir vermektedir. Bu kitaplar arasında bulunmasa da mektuptan neredeyse tüm eserlerinin mevcut olduğunu öğrendiğimiz Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin

---

[1003] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 108-109-163-589-592-597-598-600-602-616 ve 621 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Farsça 108, 109, 163, 589, 592, 597, 598, 600, 602, 616, 621.

[1004] Alkamat al-Fuhl Alkami b. Abadat At Tamimi, *Şerhu Dîvâni 'Alkam*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 2929. Bkz. 34 Ae Arabî 2929.

[1005] Taceddin Uzun, "Alkame b. Abede", *DİA*, II, s. 466-467.

[1006] Safevî Fahrülmülk, *Kasîde*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 587. Bkz. 34 Ae Farsça 587.

[1007] Ali Bûzeri. Mehdi Sehrâgerd, "İhyâ-yı hatt-ı Kûfî der Asr-ı Kâçâr: Berresi-yi Risâle ve Kitab-hâ-yı Kûfî-yi Zeyn el-Abidîn Şerîf-i Safevî", *Neşriye-yi Rehpûye-yi Hüner/Hüner-hâ-yı Tecessümî*, C. 4, S. 2 (Yaz 1400/2021) s.35.

[1008] Hasan Hazreti, Muhammed Hüseyin Sadıki, "Mirza Rıza Erfauddevle (1270-1356 H.) ve Karname-i Sefaret-i Osmanî", *Tarih ve Ferheng*, Payiz ve Zemistan 1398, 51 (2), s. 199, 210.

[1009] Mirzâ Rızâ Han Daniş Erfa'ud-Devle, *Tûl-i ömr-i tabiî-yi insân,* İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 594, Bkz. 34 Ae Farsça 594. Mirzâ Rızâ Han Daniş Erfa'ud-Devle, *Divan-ı Gevher-i Hâverî,* İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 606, Bkz. 34 Ae Farsça 606.

kitaplarını da eklediğimizde kütüphanenin tasavvufî eserler anlamındaki zenginliği daha net ortaya çıkmaktadır.

Batinî bir dinî hareket olan Bâbîlik, Bâb Mirza Ali Muhammed (1819-1850) tarafından, önce beklenen mehdiye açılan kapı yani bab, sonra da "*bizzat beklenen mehdi*" olduğu iddiasıyla 1844'de kuruldu. Bâb Mirza Ali Muhammed 1850'de Nasırüddin Şah tarafından kurşuna dizilene kadar dâîleri aracılığıyla İran'da fikirlerini yaymaya çalıştı. Ortaya çıkışından itibaren Bâb Mirza Ali Muhammed'in görüşlerini benimseyen Bahâullah Mirza Hüseyin Ali (1817-1892), Bağdat'a sürgün edildiği 1853'den itibaren Bahâîlik adıyla yeni bir hareket teşekkül ettirdi. 1868'den ölümüne kadar, Sultan Abdülaziz tarafından sürgün edildiği Akka'da kalan Bahâullah, burada yazdığı eser ve görüşleriyle Bâbîlerin büyük çoğunluğunu Bahâîlik çatısı altında birleştirmeyi başardı.[1010] Şii Şeyhiyye fırkasının mahsulü ve sosyolojik olarak yabancı karşıtı bir köylü hareketi olarak ortaya çıkan bu hareket, zamanla yabancı sermayenin çıkarına hizmet eden ve emperyal güçlerle uzlaşan bir harekete dönüştü.[1011]

Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesindeki Ali Emirî Arabî koleksiyonunda "Bâbî ve Bahâî Kitapları" başlığı altında 43 kitap, 4484-4526 arasında kayıtlıdır. 4484-4521 arası 38 yazma, 4522-4526 arası 5 eser ise basma (matbû) eserdir. Söz konusu eserlere ilişkin kütüphanedeki envanter kayıtlarında, kitapların müellifine ilişkin bilgilerin doğruluğunun tekide muhtaç olduğu belirtilmekle birlikte, 4 kitabın müellifi Bâb Mirza Ali Muhammed olarak yazılmıştır. Bu kitaplardan ikisinin isminin, Bâbîlerin mukaddes kitapları olarak kabul ettikleri el-Beyân'dan mülhem, "*Mir'atü'l-beyân*" ve "*Şehrul Kitâbi'l-Beyân*" olması bilhassa dikkat çekicidir.[1012] Müellifi yazılmamakla birlikte, not kısmında müellifinin Bâb veya Bahâullah olabileceği belirtilen "*Hulâsatü'l-beyân*" isimli eser ve aynı isimli bir diğer eser ile Mirza Ali Muhammed'in müntesiplerince "*nokta-i ûlâ*" unvanıyla anılması, "*Şerhu noktati'l-beyân*" isimli iki eserin de Bâb Mirza Ali Muhammed ile bağlantısını kuvvetlendirmektedir.[1013] Ayrıca

[1010] Bahâullah Mirza Hüseyin Ali ölümünden önce oğlu Abbas Efendi'yi Abdülbahâ (1844-1921) adıyla ve Abbas Efendi'de ölmeden önce büyük kızından olan büyük torunu Şevki Efendi (1873-1957)'yi halef tayin etti. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahâîlik", *DİA,* IV, s. 464-466.

[1011] Hüseyin Hatemi, *a.g.m.,* s. 159; Mihail Sergeyeviç İvanov, "Bâbîler İsyanı Emir-i Kebir'in Reformları" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 272-274.

[1012] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4486-4487-4496 ve 4499 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4486, 4487, 4496, 4499.

[1013] "*Kendisine inanıp bağlananlar tarafından Nokta-i Ûlâ veya Hazret-i A'lâ unvanlarıyla anılan Mirza Ali Muhammed …*" Ethem Ruhi Fığlalı, *a.g.m.,* s. 465; Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4511/2-4513-4518 ve 4519 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4511/2, 4513, 4518, 4519.

Bâb Mirza Ali Muhammed'in eserleri arasında isimleri zikredilen[1014] "*beyne'l-Haremeyn*", "*nübüvveti'l-hassâ*", "*Tefsîru Sûreti'l-'Asr*" ve "*Tefsîru Sûreti'l-Bakara*" ile isim benzerliği olan kitapların, kütüphane envanterinde bulunması mucib-i dikkattir.[1015] 6 kitabın müellifi olarak ise Bahâullah Mirza Hüseyin Ali olarak yazılmıştır. Bahsi geçen kitaplardan ikincisinin "*Mecma'ü'l-münâcâti'l-Bahâ'iyye*", beşincisinin "*Tezkiretü'l-Baha'iyye*" ve altıncısının "*Risâle fi'l-ed'iyyeti'l-Bahâ'iyye*" olması da önemlidir.[1016] Yine bir kısım kitapları isimleri de doğrudan Bâbîlik ve Bahâilikle ilişkilidir.[1017] İlaveten Bahâullah Mirza Hüseyin Ali'nin kardeşi olan Bâbî Subh-i Ezel Mirza Yahya en-Nurî ile ilişkili olabileceği değerlendirilen "*Kitâbu kudsî ezil*" ve "*Ma nezele min arşi'l-kadîm fi Levhi'l-Ezel*" isimli iki esere de tesadüf edilmiştir.[1018] Bu bilgilere ilaveten ilgili başlık altındaki eserlerde, akaid, tefsir, evrad, dua ve ibadetle ilgili isimleri hâvi birçok kitabın bulunduğunu da belirtmek gerekir. Hasılı söz konusu kitaplar, Bâbîlik ve Bahâîlik araştırmaları için birinci dereceden mehaz niteliğinde olup, bu sahada çalışan araştırmacıların tetkikini muntazırdır.

"*Müteahhirin-i ashâb-ı huruca*" ait bu eserler üzerinde herhangi bir mülkiyet kaydı ve mühür bulunmaması Şemseddin Paşa'nın bu eserlere olan mesafe ve rezervi ile ilişkili olabilir. Büyük çoğunluğu yazma olan söz konusu eserlerin Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinde bulunması farklı sebeplerle de ilişkilendirilebilir. Paşa'nın ilmî ve entelektüel merakı ile resmî vazifesi doğrultusunda Payitaht tarafından kendisine tevdi edilmesi muhtemel tetkik görevi öncelikli ihtimaller arasındadır. Bir diğer ihtimal de söz konusu hareketin önemli eserlerini, Şemseddin Paşa'nın ve konumu ve iyi niyetinden suiistifadeyle, güvenilir bir kişiye emanet etmek suretiyle, muhafaza altına alma teşebbüsü olabilir. Zira o dönemlerde söz konusu hareket özellikle İran'da çok ciddi takip ve gözetim altındaydı.

Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesinde, Orhan Şemseddin'in mektubunda bahsettiği Fransızca matematik kitapları ile muteber tıp kitaplarına tesadüf edilememiştir. Orhan Bey'in bu girişimden evvel sattığını itiraf ettiği eserlerin neler olduğu

[1014] Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 656.
[1015] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4488-4495-4497/1-4497/3 ve 4497/4 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4488, 4495, 4497/1, 4497/3, 4497/4.
[1016] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4491-4492-4493-4494-4507 ve 4508 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4491, 4492, 4493, 4494, 4507, 4508.
[1017] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4505-4506 ve 4515 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4505, 4506, 4515.
[1018] Söz konusu eserler ilgili kütüphanede ve koleksiyonda sırasıyla, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Arabî, nr. 4503 ve 4504 numara ile kayıtlıdır. Bkz. 34 Ae Arabî 4503, 4504.

bilinmemekle birlikte, müşterisi ve piyasası olan bu kitapların Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinin en kıymetli eserleri olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

3.4. Şahsiyeti

Şemseddin Paşa, 29 Haziran 1880'de başladığı Mabeyn-i Hümayun'daki memuriyetinden af olunması ile Atina Sefareti Başkatipliğine atanması arasında geçen 2,5 yıllık bir dönem haricinde, 13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa hükümetinin düşmesi ile son bulan Evkaf Nazırlığı görevine kadar yoğun bir devlet görevi ifa etmiştir. Önceki kısımda Şemseddin Paşa'nın kütüphanesi üzerinden düşünce dünyası ile ilgi alanlarına dair tespitler yapılmıştı. Bu kısımda ise Tahran Sefirliğinden azliyle Trablusgarp görevi arasındaki ve Trablusgarp'tan döndükten sonra vefatına kadar olan dönemlerdeki etnik ve dinî faaliyetleri üzerinden, şahsiyetine dair analizler yapılacaktır.

II. Meşrutiyet sonrası neşvünema bulan özgürlük ortamında Çerkesler de istifade ettiler. Amacını, Çerkesler arasındaki dinî vazifeleri, güzel ahlakı, meşruti ve medeni kanunları temin ve talim ile ticari ve zirai münasebetleri tesis ve terakki ettirerek maddi ve manevi kaynakları üretmek ve Çerkeslerin geçmişte ve halen yaşadıkları ahval, muhit, tarih ve lisanı ortaya çıkarmak olarak ifade eden Çerkes Teavün Cemiyeti, 4 Kasım 1908'de kuruldu. Ahmed Mithat Efendi'den Mizancı Murad'a kadar devrin önde gelen asker ve bürokratı ile maruf simasını bünyesinde bulunduran cemiyetin üyelerinden birisi de Mehmed Şemseddin Bey idi.[1019] Cemiyetin amaçlarına bakıldığında en temel anlamda, farklı kabileleri Çerkes üst kimliği altında birleştirmek suretiyle millî bir bilinç oluşturma ideali görülmektedir. Bu amaca ulaşmak için önce dil birliğinin sağlanması gerekiyordu ve ortak bir alfabe oluşturulması bu yoldaki ilk eşikti. Cemiyet bu doğrultuda dernek çatısı altında bir alfabe komisyonu kurmuş ve alfabe yarışması düzenlemişti.[1020]

Aynı dönem içerisinde Şemseddin Bey, "*Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*" adıyla telif ettiği eser için 20 Ocak 1911'de yazdığı sunuş yazısında amacını gerek Çerkes gerekse sair mâruf lisanlarının yazısına (hattına) dair kaideler hakkındaki her türlü tereddüdü gidermek olarak zikreder. Eserin isminin altında müellif yerine "*muhterî*" ibaresinin kullanılması, Şemseddin Bey'in söz konusu alfabeyi icat iddiasında olması açısından dikkat çekicidir. Şemseddin Bey eserini aynı zamanda İslami yazıların ıslahı arzusunda bulunan zevatın nazar-ı dikkatine sunar. Çerkes Teavün Cemiyeti'nin yeni

[1019] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, *Circassian organizations in the Ottoman Empire (1908-1923),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 30, 32, 33, 36.
[1020] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, *a.g.t.*, s. 45, 88.

alfabe icadına karar vererek gazeteler ile erbab-ı ihtisası müsabakaya davet ettiğini belirten Şemseddin Bey risaleyi, bu çağrıya istinaden yazdığı söyler. Risalenin amacı, "*bu risâle Çerkez lisanının kitâbet ve kırâati için ihtirâ ve tertîb edilmiş olan bir hatt-ı cedidin usûl ve kavâidini rabt ve izâh eder*" şeklindedir. Risale "*Mukaddem, matlab ve tetimme*" isimli üç kısım ve 87 sayfadır. Yeni şekillerden oluşan bir alfabe icadının neden olacağı ürkeklik ve çekingenliğe binaen, bu yönde bir teşebbüsten sarfınazar eden Şemseddin Bey, Müslüman kavimler arasında kullanılan olan Arap harflerini tercih etmişti. Risalesini 16 Şubat 1911'de tamamlayan Şemseddin Bey, eserinde konuya dair fikirlerini detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, hâtime kısmında, mühründe olduğu şekliyle nesebini de yazmıştı.[1021] Şemseddin Bey'in yayımlandığı risalenin neşri, 23 Mart 1911'de basında yer buldu. Haberde risalenin "*güfteyi bestesiyle tamamen zabt ve takyîd edebilecek bir hatt-ı mükemmelin usûl ü kavâidini mübeyyin*" bir eser olduğu tespiti yapılmakta ve eser, basiret üzere dil tahsiline başlamak isteyen talebelere özellikle tavsiye edilmekteydi.[1022]

Çerkesler arasında köprü kurmayı amaçlayan ve Çerkes Teavün Cemiyeti'nin yayın organı olan Guaze Gazetesi, 2 Nisan 1911'de okuyucusu ile buluştu. Çerkeslerin sosyal ve toplumsal sorunlarına yönelik olarak 1911-1914 arasında faaliyet gösteren gazetenin sahip ve yöneticileri, her ikisi de genç hukuk öğrencisi olan, (imtiyaz sahibi) Yusuf Suad Neguç ve (mesul müdürü) Tevfik Talat Hayt idi.[1023] Gazete ilk sayısında, "*Islâh-ı Hurûf*" başlığı ile alfabe komisyonuna sunulan çalışmalar hakkında bilgi verip değerlendirme yapan imzasız bir makale yayımladı. Makalede, cemiyetin çağın icaplarına uygun basit şekilli bir alfabe teşkili için çalışmalar yürüttüğü, fakat ilk aşamada millî lisanın Arap veya Latin harfli ya da şekli mahsus bir icat olması hususunda ittifak olmadığı yazıldı. Söz konusu makalede, Şemseddin Bey'in alfabe komisyonuna verdiği risalede, 82 harfe ihtiyaç bulunduğu teklifine atıf yapıldıktan sonra, bu risaledeki öneriler için "*Öteden beri ittifâk edilmiş bir şey var idi ki Çerkes Lisânı 42 harf ile yazılacak" "82 harf teklîfi nâ'il-i kabul olamadı"* şeklinde keskin bir ifadelere yer verildi. Makale yazarı, kolaylığından dolayı Latin harflerini savunanları "*mütenevvir*" olarak tavsif etmekteydi. Arap harflerini savunanları ise "*mütefekkir geçinen zevat*" olarak vasıflandırdı ve bu

[1021] Şemseddin Bey, *Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*, Mahmud Bey Matbaası, 1326(1911), s. 1-2, 86. Bkz. Ek 9.
[1022] *Sabah*, S. 7723, 21 Rebiülevvel 1329/10 Mart 1327/23 Mart 1911, s. 4, "*Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*".
[1023] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, *a.g.t.*, s. 45-46, s.53; Çerkesce "rehber" anlamına gelen gazetenin ismin Latin harfleri ile karşılığı hususunda bir kafa karışıklığı olduğu anlaşılıyor. Gazete ilk üç sayısındaki künyesinde Latince ismine yer vermezken, dördüncü sayı ile ismini Latin harfleri ile yazmaya başlamış, önce "Gouaze" şeklinde yazdığı isim zamanla "Goize" ve "Coize" şekline dönüşmüştür.

görüşte olanların taassup gösterdikleri değerlendirmesinde bulundu. Makalede, Met İzzet Bey'in Arap harflerini Latin harflerine benzeten alfabesi için, *"hatt-ı kûfî ile yazılmış yapılmış garîb bir levha"* nitelemesi yapıldı. Makale, "*Hiç kimsenin kâidesi alınmadığından vesâ'ireden dolayı nefsinde bir şey hiss etmek sûretiyle ihlâl-i hulûs küçüklüğüne tenezzül etmemesini temenni ederiz*" ifadesiyle sonlandırılmış[1024] olmasına rağmen, istihza içeren üst perdeden bir dil ve üslupla kaleme alınmıştı ve bu anlamda korsan bir makale olduğu izlenimi uyandırmaktaydı.

Bu imzasız yazı ve yazıda yapılan yorum ve değerlendirmelerin ciddi tepki ve rahatsızlığa neden olduğu anlaşılıyor. Gazete ikinci sayısında tashih yapma ihtiyacı duydu. Sehven imza konulmayan makalenin, cemiyetin görüşlerini yansıtmadığı ve yazarın kendi içtihat ve vicdani kanaatlerini içerdiğinden bahisle, cemiyetin bu hususta kararlarının bilahare yayımlanacağı duyuruldu. Buna rağmen yazarın ismi (sin ve ye) şeklinde, yine kısaltılmış bir biçimde yazılarak, açık isminin verilmesinden imtina edilmişti.[1025]

Şemseddin Bey, "*Guaze Gazetesi Müdüriyet-i Behiyesine*" başlığıyla 8 Nisan 1911'de kaleme aldığı makalesi gazetenin üçüncü sayısında yayımlandı. Şemseddin Bey makalesine, Guaze Gazetesi'nin neşrinden duyduğu memnuniyet ve başarıların devamını temenni ederek başladı. Gazetenin birinci sayısında neşredilen "*Islâh-ı Hurûf*" isimli makalede, bir süre önce neşrettiği ve bir nüshasını da Çerkes hattı komisyonuna sunduğu "*Çerkez Hattı veya Hatt-ı Umûmi*" isimli eseri hakkında, bir takım mütalaa ve tenkitler yapıldığını zikretti. Adı geçen makalenin iddialarını özetledikten sonra, risalenin bu ve benzeri itirazlara karşı tüm cevapları muhtevi olduğu, risale yeterince tetkik edilmediğinden haksız eleştiriler yapıldığını söyleme ihtiyacı duydu. Risalesinde, Çerkes ve sair lisanların tamamı için 68'i harf ve 13'ü hareke olmak üzere 81 şekilden ibaret bir alfabe, Çerkes lisanı için ise 63'ü harf 11'i hareke olmak üzere 74 şekilden müteşekkil bir alfabe teklifinde bulunduğunu izah etti. Her harf hakkında münasip tafsilat ve misal verilen risalenin, sadece bir alfabe risalesi olmayıp, dilleri vücuda getiren umumi kanunlar nokta-i nazarından yazılmış, fenni ve hikemi bir risale olduğunu beyan etti. Şemseddin Bey, Çerkes lisanının 42 harf ile yazılmasının mümkün olmadığını, daha önce Cavid Paşa çalışmasında 50'ye yakın harfin, Rus harfleri üzerine yapılan başka bir çalışmada ise 57 şeklin olduğu belirtti. "*Kudret-i fâtıranın bir kavme vermiş olduğu hurûf*

[1024] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, a.g.t., s. 88-89, 247-249; Guaze, S. 1, 3 Rebiülahir 1329/21 Mart 1327/2 Nisan 1911, s. 4-5, "*Islâh-ı Hurûf*".
[1025] Guaze, S. 2, 10 Rebiülahir 1329/28 Mart 1327/10 Nisan 1911, s. 8, "*Tashih*",

ve harekât kimsenin arzusuyla tezyîd veya tenkîs olunamayacağı gibi o harf ve harekâtın mukadder-i sahihi zabt ve tahkik ile her birerlerinin aralarına eşkal-i mahsus ta'yin edilmedikçe o lisanın yazılamayacağı" uyarısını yapma ihtiyacı hissetti. Makale hakkında söyleyeceği başka şeyler var ise de sözü uzatmamak ve münakaşaya sebebiyet vermemek için yazısını sonlandırırken, risalesi hakkında sözlerini, "*sıdk-ı ifademize itimad edebilecekleri temin ederiz ki bu hatt bâ husus Çerkez lisanını tamamen yazmağa kâfi muhassenât-ı adîdeyi haiz bir hatt-ı tam ve muntazamdır*" şeklinde bitirdi.[1026]

Cemiyet, Guaze Gazetesi'nin on ikinci sayısında "*Çerkes Elifbası Hakkında Çerkes Teavün Cemiyeti'nin İlk Mukarreratı*" başlığı ile alfabe hususunda almış olduğu kararlarını duyurdu. Cemiyet, Çerkes lisanını yazımı için en uygun imlanın tespiti ile alfabe ve sarf kitabı meydana getirilmesi maksadıyla, İstanbul'da yayımlanan Türkçe ve Rusça gazetelerde ilan olunmak suretiyle 23 Ocak 1910'da altı ay süreli bir yarışma başlatmıştı. Bu süre yeterli gelmediğinden uzatılmış ve 14 Ekim 1910'de yarışmaya son verilmişti. Çerkes lisanının tedvini hususunda iki temel yaklaşım vardı. Latin harfi taraftarları, Arap harflerinin basım ve yazımda aynı şekli muhafaza etmemesinden kaynaklı problemler ile öğretme, okuma ve harf tertibindeki zorlukları sebebiyle Arap harflerinin kullanımına karşıydılar, söz konusu müşkülatın çözümü için Latin harflerinin kullanımını önermekteydiler. Onlara göre, Latin harflerinin tercih edilmesiyle Batı dilleri daha kolay öğrenilecek ve böylece Batı milletlerinin ilerlemesinden daha çabuk istifade edilecekti. Bu tercihin dinî bir yönü bulunmadığını belirten Latin harfi taraftarları, Çerkes lisanına dair ilk kez 1860'lı yıllarda Kafkaslarda yapılan alfabede de Arap harflerinin maksadı temin edemediği için Rus harfleriyle alfabe tertip ve neşredildiğini söylemekteydiler.

Arap harfi taraftarı olanlar ise Çerkeslerin şimdiye kadar Arap alfabesi kullandıklarından hareketle Kur'an-ı Kerim ve dinî kitapların talim ve kıraatinin Arap harfleri ile olması gerektiği söylemekle birlikte, Arap harflerinin ıslahının da inkâr edilemez bir gerçek olduğu beyan ettiler. Çerkeslerin münasebetlerinin daha ziyade Şark ile olduğu, Türk, Tatar ve Araplarla daha kolay anlaşılabilmesinin tercih edilebileceği düşüncesindeydiler ve *"Bir milletin terrakîsi, temeddünü, saâdeti için ancak kendisine hudâdâd olan tarz-ı beyânı, lisân-ı millîyesi rehber olabilir"* demekteydiler. Komisyon,

[1026] Guaze, S. 3, 21 Rebiülahir 1329/4 Nisan 1327/17 Nisan 1911, s. 3-4, "*Guaze Gazetesi Müdüriyet-i Behiyesine*"; Fatih Gide, *1911-1914 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Ğuaze (Rehber) gazetesi ışığında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çerkeslerin siyasi ve sosyo-kültürel faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2011, s.90.

bu iki farklı fikrin de kıymetli olduğu ve müfrit taraftarları bulunduğunu belirtti ve uzun müzakereler sonunda bir karara varıldığını açıkladı.

Kur'an-ı Kerim ve dinî kitapların talim ve kıraati için eskiden olduğu şekilde Arap yazım usulü devam edecekti. Islah edilmiş Arap ve Latin harfli birer alfabe tertip ve neşredilecekti. Latin harflerinin haiz olduğu vasıfları içeren, ıslah edilmiş şekillerden müteşekkil Arap harfleri ile düzenlenmiş alfabe tercih ve kabul edilmişti. 1860'larda Rus harfleriyle tertip edilip basılan alfabe, tarihi önemi ve Ruslarla münasebet sebebiyle kabul edilmişti. Bu iki harf türü ile düzenlenen alfabelerden hangisinin tercih edileceğini zaman gösterecekti.

Komisyon bu konunun Çerkes yazılı eser ve tarihiyle yakın ilgisi nedeniyle meselenin kesin bir surette hallinde henüz fikir birliği olmadığı ve gelecekte çözülebileceği şerhini düştü. Çerkes milletlerinin konuştuğu şiveler arasında esas şivenin takdiri ile kaç ses ve kaç harfin kabul edilmesi gerektiği hususunda da mütalaalarda bulundu. Tüm şiveler için 80'e yakın, ana şive için 45 harfin yeterli olacağı şeklindeki teklifler neticesinde, 41'i hurûf-i asliye 11'i hurûf-ı imlâ ve 5'i sarf-ı kelimât-ı Arabî olmak üzere toplam 57 harfin kullanılması kararlaştırıldı. Islah edilmiş Arap ve Rus harfleriyle tertip olunan alfabelerin yakında basılıp neşredileceği duyuruldu. Met İzzet Bey tarafından Arap harflerinin ıslahıyla hazırlanan Çerkes harflerinin cemiyet tarafından kabul olunduğu, yakında gazetenin sütunlarında yayımlanacağı ve gazetenin bir kısmının yakında Çerkes lisanıyla neşredileceği müjdelendi. Gazetenin on üçüncü sayısında "*Çerkes Lisanına Mahsus Elifba (Islah edilmiş hurûf-ı Arabîyye üzerine müretteb)*" başlığı altında alfabe yayımlandı.[1027] "*Kuban Alfabe*" adıyla kitaplaştırılan eser, Mayıs 1912'de cemiyet ve Yeni Osmanlı Kütüphanesinde satışa sunuldu.[1028] Bu çalışmalar neticesinde, Çerkeslerin Osmanlı topraklarında alfabelerinde Latin harflerine yer veren ilk Müslüman tebaa halk olduklarını söylense de bu tespitin bahsi geçen alfabe çalışması olmadığı, aynı dönemde yapılan farklı alfabe çalışmalarına atfen söylendiğini ifade etmek gerekir, zira burada bahsi geçen çalışmanın gerek harf şekillerinde gerekse alfabeye verilen isimde Arap hurufatının esas alındığı görülmektedir.[1029]

[1027] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, *a.g.t.*, s. 90-95; Guaze, S. 12, 24 Cemaziyelahir 1329/9 Haziran 1327/22 Haziran 1911, s. 5-6, "*Çerkes Elifbası Hakkında Çerkes Teavün Cemiyeti'nin İlk Mukarreratı*"; Guaze, S. 13, 7 Receb 1329/21 Haziran 1327/4 Temmuz 1911, s. 6-7. "*Çerkes Lisanına Mahsus Elifba*".
[1028] Fatih Gide, a.g.t., s. 93.
[1029] Elmas Zeynep (Aksoy) Arslan, *a.g.t.*, s. 61; Fatih Gide, a.g.t., s. 89.

Şemseddin Bey'in dil ve lisan meselelerine ilgisi eskiye dayanmaktaydı. Mekteb-i Mülkiye'de öğrenci iken makale yazarak nahiv konusunda görüş ve düşüncelerini dile getirmişti.[1030] Aynı dönemde Mekteb-i Sultani'de Türkçe muallimi olduğunu da hatırlatmakta fayda var. Şemseddin Bey, 30 yıl öncesine dayanan dil ve lisan meselelerine olan ilgisi gereği yeni Çerkes alfabesi oluşturulması sürecine aktif bir katılım sağlamıştı. Guaze Gazetesi'nin ilk sayısında çıkan makalede, Şemseddin Bey'in risalesindeki önerileri alaycı bir şekilde değerlendirilip yargılar bir üslup kullanmasına rağmen Şemseddin Bey, cevabi yazısında seviyeyi düşürmemiş ve beyefendiliğini muhafaza etmişti. Cemiyetin kararlarını açıklamasından sonra, teklif ve önerileri dikkate alınmayan Şemseddin Bey, konuya dair yeni bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmemiş ve hassas yapısı nedeniyle kendi münzevi dünyasına çekilmişti.

Aslında alfabe meselesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 1860'lardan 1928'lere uzanan bir süreçte "*ıslâh-ı hurûf*"'dan "*tebdil-i hurûf*"a evrilen önemli gündem maddelerinin başında yer almıştı.[1031] 19. yüzyıl başında önce gayrimüslim Osmanlı tebaa, sonrasında ise Müslüman unsurlar arasında milliyet bilinci oluşma sürecinin ilk basamaklarından olmuştu.

Şemseddin Bey'in ismine aynı zamanda Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından açılması kararlaştırılan mektep için yardım yapan zevat arasında da rastlanmaktadır.[1032] Söz konusu ianenin, alfabe tartışmalarının olduğu ve Şemseddin Bey'in Guaze Gazetesi'ne makale gönderdiği döneme denk geldiği görülmektedir. Sonraki dönemlerde benzer faaliyetlerine tesadüf edilememiştir.

Şemseddin Bey'in diğer bir eseri de "*Hesâb-ı Nazarî*"dir. Söz konusu matbû telifin, Şemseddin Bey'in 1878-1880'li yıllardaki Mülkiye Mektebi'ndeki Hesâb-ı Nazarî ve Hendese muallimliği esnasında neşredildiği tahmin edilmektedir.[1033] Kitabın basımına dair detaylar verilmiş olmakla birlikte bahsi geçen esere bütün aramalarımıza rağmen ulaşılamamış olup, bu eserin Mülkiye öğrencilerine yönelik hazırlanan ve sınırlı sayıda basılıp çoğaltılan ders notları olabileceği değerlendirilmektedir.[1034] Vahyi Ölmez,

---

[1030] *Vakit*, S.1649, 13 Cemaziyelahir 1297/11 Mayıs 1296/23 Mayıs 1880, s. 2, "*Lisanımız*".
[1031] Hüseyin Yorulmaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 7.
[1032] Zeynep Aksoy, a.g.t., s. 260; Guaze, S. 3, 21 Rebiülahir 1329/4 Nisan 1327/17 Nisan 1911, s. 8, "*Çerkes Teâvün Cem'iyyeti tarafından küşâdı mukarrer olan mekteb için iâne veren zevâtın esâmîsi*".
[1033] "*hesâb-ı nazarî namıyla matbû telifi vardır*" Bkz. BOA, DH.SAİDd., 10/959; *M.Seyfettin Özege'den Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Üzerine Notlar*, (haz.) Ali İpek, Güller Nuhoğlu, 1990, s. 26.
[1034] İstanbul, Hilâl Matbaası, 1328(1912), 114 s. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 85; *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi,* C. II, (haz.) Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, İstanbul 1999, s. 474. Her iki kitapta eserin neşrine dair bu detaylar verilmesine rağmen Seyfettin Özege bu sahadaki temel kaynaklardan olan katalog çalışmasında, aynı Hesâb-ı Nazarî ismiyle Ahmed Şükri ve Mehmed Nadir adlı iki ayrı

Şemseddin Bey'in diğer farklı meziyetleri yanında, aynı zamanda yüksek matematik uzmanı oluşunu şaşkınlıkla ifade eder.[1035] Şemseddin Bey'in Hendese muallimliği yanında bu sahada eser neşredecek yetkinlikte bulunması onun çok yönlü münevver oluşuna dair önemli bir veridir.

Şemseddin Bey'in, Arapça, Farsça ve Fransızcası ileri seviyede idi, bu dillerde konuşup yazabiliyordu. Anadili Çerkesce ile birlikte Almanca'yı da konuşabilmekteydi.[1036]

Şemseddin Bey'in Tahran Sefareti sonrasında başlayan bir diğer sosyal faaliyeti Mekteb-i Mülkiye mezunları ile ilgilidir. Mektep mezunlarını, 17 Ağustos 1908'de "*me'zûnlarının hidmet ve gayretlerini vatan ve millet hakkında semere-dâr idecek esbâb ve vesâiti müzâkere*" etmek üzere toplantıya davet etti.[1037] Toplantıya mektepten yirmi beş sene önce mezun olanlarla, geçen yıl mezun olanlardan iki yüz kadar Mülkiyeli katıldı. Mekteb-i Sultani Müdürü Emrah Efendi, Şemseddin Bey, Dâmâd-ı Şehriyârî Mehmed Paşa, kurenâdan Arif Bey, Duyûn-ı Umûmiye Komiserlik Kalemi Müdürü Zeki Bey tarafından konuşmalar yapıldı. En çok alkışı Efdaleddin [Tekiner] tarafından yapılan konuşma aldı. On üyeden oluşan bir heyet teşkil edilmesi kararlaştırıldı ve nizamname düzenlenmesi ele alındı. Şemseddin Bey heyetin fahri başkanlığını yaparken, fiili başkanlık Emrah Efendi'ye tevdi edildi.[1038]

24 Ağustos 1908'de mülkiye mezunları mektepte toplanarak "*Mekteb-i Mülkiye Me'zûnları İttihâd ve Teâvün Cemiyeti*" meclis idare azalarını seçti. Azaların içinde en çok oyu Emrah Efendi alırken, Şemseddin Bey altıncı sıradaydı.[1039] Gizli oy usulüyle yapılan ve yirmi kişinin seçildiği oylamada Emrah Efendi 250, Şemseddin Bey 160 oy almıştı.[1040] Cemiyet kırk beş maddeden oluşan talimatnamesinde kuruluş amaçlarını, mezunların aralarındaki dostluk ve yardımlaşmayı temin, fikirlerin tartışılması ve vatana hizmet maksadıyla bir mecmua neşretmek, mezunlar arasında maddi ve manevi yardımlaşmayı sağlayarak mezunların hukuku ve mektebin gelişmesi için gayret

müellife ait eserlere yer verirken, Mehmed Şemseddin Bey'in ismine yer vermemektedir. Bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. II, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1971, s. 549.

[1035] "*Bu zatın aynı zamanda riyâziyât-ı âliye mütehassısı olduğunu da hayretle anladık*" Bkz. Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 268.

[1036] BOA, DH.SAİDd., 10/959; İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 215; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 84.

[1037] *Servet-i Fünûn*, S. 22, s. 4, 3 Ağustos 1324/16 Ağustos 1908.

[1038] *Servet-i Fünûn*, S. 25, s. 2; *İkdâm*, S. 5112, s. 2, 5 Ağustos 1324/18 Ağustos 1908.

[1039] *Tanin*, S. 25, 12 Ağustos 1324/25 Ağustos 1908, s. 4.

[1040] *Mülkiye*, S. 1, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 67.

göstermek olarak zikreder.[1041] Şemseddin Bey'in adı, Şubat 1909'da İstanbul'da yaşayan ve yeni seçimde meclis idare azalığına seçilmesi uygun olan mektep mezunları arasında geçmektedir.[1042]

Cemiyet, 19 Mart 1909'daki toplantısında yeni yıl için idare meclisi seçimini yaptı, geçen senenin bütçesinin tetkiki ve geçici nizamnamenin tadili konularını görüştü. Gizli oylama ile yapılan seçimde seçilen arasında Şemseddin Bey de bulunmaktaydı.[1043] Fakat Şemseddin Bey'in aldığı oyda bir azalma görülmektedir, bu seçimde 99 oy alarak son sıradan seçilebilmişti.[1044] Mart 1909'dan itibaren iki yıl görev yapacak olan meclis idare heyetinin seçildiği bu toplantıya üç yüzden fazla aza katılmıştı. Toplantıda bir kulüp binası inşa ettirilmesi de müzakere edilmişti.[1045] Cemiyetin, 25 Şubat 1910'da Sadrazam Hakkı Paşa ile mülkiye mezunu olan diğer vükela şerefine Tokatlıyan'da verdiği ziyafete, iki kadim dost Şemseddin ve Cevad Bey birlikte katıldılar.[1046] Cemiyet nizamnamesi gereği, senede en az bir kez yapması gereken toplantı için idare meclisi, 29 Nisan 1910 tarihini belirlemişti. Bu tarihte idare meclisinden çıkan on aza yerine seçim yapılacaktı.[1047] Şemseddin Bey, söz konusu toplantıya davet edilmesine rağmen meşguliyeti sebebiyle katılmadı.[1048]

Şemseddin Bey, tanıdığı, itimat edip güvendiği insanların her zaman yanında olmuş ve zor zamanlarında arka çıkmaktan çekinmemişti. Karesi Telgraf Müdürü Süleyman Efendi'ye verilen iki senelik görevden uzaklaştırma cezasına müteakip af edilmesi için aracı olmuştu. Süleyman Efendi'nin kabahatinden dolayı pişman olduğu ve cezasını çektiğini belirterek, eski görevine iadesini veya Eğridir kazasına tayinini talep etmişti.[1049]

Şemseddin Bey, aynı zamanda eğitim faaliyetlerini de desteklemişti. Vefa İdadisinden mezun olup, eğitim için Maarif Nezareti adına 1909'da Paris'e gönderilen Nizameddin Efendi'den, harcırah, maaş ve eğitim ücreti olarak sarf edilen meblağı geri ödeyeceğine dair alınan senede, Şemseddin Bey kefil olmuştu. Maarif Nezareti, Şemseddin Paşa'ya, Nizameddin Efendi'nin belirlenen sürede diploma alamaması

[1041] Cemiyet neşretmeyi planladığı mecmuanın ilk sayısını 14 Şubat 1909 tarihinde neşreder. Bkz. *Mülkiye*, S. 1, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 70.
[1042] *Mülkiye*, S. 1, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909, s. 82.
[1043] *Tanin*, S. 228, 7 Mart 1325/20 Mart 1909, s. 3.
[1044] *Mülkiye*, S. 3, 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 19.
[1045] *Yeni Gazete*, S. 210, 7 Mart 1325/20 Mart 1909, s. 4; *Mülkiye*, S. 3, 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 1.
[1046] *Mülkiye*, S. 14, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, s. 9, 13.
[1047] *Mülkiye*, S. 14, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, s. 1.
[1048] *Mülkiye*, S. 14, 1 Mart 1326/14 Mart 1910, s. 3.
[1049] BOA, Y.MTV., 232/161, 20 Temmuz 1318/2 Ağustos 1902.

üzerine tahsisatının durdurulduğunu haber verdi. Nezaret, 1913'de kendi imkanları ile Paris'e giden Nizameddin Efendi'nin, haziran sonuna kadar diplomasını getiremediği takdirde istihdam edilmeyeceğini, aynı zamanda yapılan ödemenin Nizameddin Efendi ve Şemseddin Paşa'dan talep edileceğini bildirdi. Şemseddin Paşa, imzaladığı kefaletnamenin tazminat ödenmesini, tayin olunan yere gitmeme veya nezaretle irtibatı koparma durumuyla ilişkili olduğu, tahsili tamamlamamayı kapsamadığını bildirdi. Nizameddin Efendi'nin zeki ve çalışkan bir talebe olup, öğretim hizmetlerinde istihdam edilmesi halinde kendisinden istifade edileceğine dair hüsnü şehadetini ifade etti. Diplomayı getirmesi için verilen iki aylık sürenin yeterli olmadığı, asgari iki yıl verilmesi gerektiğini belirttikten sonra, imzaladığı kefaletnamenin hükümlerini tamamen kabul ettiğini belirtti.[1050] Şemseddin Paşa'nın bu yazısına istinaden Maarif Nezareti, Nizameddin Efendi'nin Mayıs 1913'de mezun olmasının beklendiğini bildirdi.[1051]

Nizameddin Efendi Paris'te bir yıl Lycée Louis-le-Grand'da, iki yıl Sorbonne Üniversitesi'nde okudu, akabinde hastalığı nedeniyle istenilen düzeyde hazırlayamadığı tezin Üniversitece kabul edilmemesi ve daha kapsamlı olarak hazırlamasının istenmesi üzerine İstanbul'a döndü. 1914'de tezi yeniden yazıp takdim etmek üzere Paris'e giden Nizameddin Efendi, tekrar hastalanması nedeniyle sınavlara gereği gibi hazırlanamayarak yeniden İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Nizameddin Efendi, hastalığından dolayı seferberlikten istisna tutulmuştu, muallimliğe tayinini talep etti,[1052] bu talebine istinaden bir süre İzmit Mekteb-i Sultani'sinde Fransızca öğretmenliği yaptı.[1053] Fakat bu göreve devam etmediği anlaşılmaktadır. Zira 1917'de Maarif Nezareti kararnamesi ile tarafına 600 guruş maaş ödenmesi yapıldığı görülmektedir.[1054] Maarif Nezareti'nin Nizameddin Efendi'ye yapılan ödemeleri tazmin edip etmediği veya kimden tazmin ettiği tespit edilememekle birlikte bu olay, Şemseddin Paşa'nın sosyal sorumluluğunu göstermesi ve meseleye hukuki ve vicdani zeminde yaklaştığını belgelemesi anlamında önemlidir.

Hoy ve Selmas Şehbenderliğine tayin olması vesilesiyle Mehmed Yümni Bey'e yazdığı yazı Şemseddin Bey'in memuriyete bakışına dair fikir vermektedir. Şemseddin Bey, devlet memuriyetinin temel gayesini, iyi ve güzel hizmet etmek olarak tanımlar. Vazifelerin müşterek olması nedeniyle, fikir ve görüş ayrılığı bulunmadığı müddetçe,

[1050] BOA, MF.ALY., 52/24, lef. 1, 4 Şubat 1328/17 Şubat 1913.
[1051] BOA, MF.ALY., 38/105, 23 Mart 1329/5 Nisan 1913. Belgenin bir kısmı tahrip olduğundan tamamı okunamadı.
[1052] BOA, MF.ALY., 68/70, 21 Ağustos 1330/3 Eylül 1914.
[1053] BOA, MF.ALY., 134/30, 30 Nisan 1335/30 Nisan 1919.
[1054] BOA, MF.ALY., 109/7, 4 Teşrinievvel 1333/4 Ekim 1917.

birbirine yardımcı ve destek olmanın elzem olduğunu söyler.[1055] Şemseddin Bey'in uyumlu ve sakin yapısı memuriyet hayatı boyunca en belirgin vasfı olmuştur. Van Valiliği sırasında, dönemin İngiliz diplomatlarının Şemseddin Bey'in kişiliğine dair değerlendirmeleri de bu istikamettedir. İngiliz Büyükelçi Herbert, Şemseddin Bey'i iyi eğitimli, sessiz ve mülayim birisi olarak tanımlarken, İngiltere'nin Van Yardımcı Konsolosu Williams ise kabiliyetli biri olmakla birlikte idarî tecrübesinin zayıf olduğu kanaatindedir.[1056]

Şemseddin Paşa'nın meşrutiyet sonrası tasfiye edilmemesi ve bürokratik hayatta varoluşunun mûnis yapısı yanında irtibatlı olduğu muhit ile de ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir. Bu muhitin içinde Mahmud Şevket Paşa'nın da bulunduğu düşünülmektedir. Şemseddin Paşa'nın Mahmud Şevket Paşa ile farklı bir yakınlığının olduğu görülmektedir. Şemseddin Paşa, Mahmud Şevket Paşa sadrazam olduğunda tebrik telgrafı göndermiş[1057], öldürülmesi üzerine yapılan tahkikata dair kendisine ayrıca malumat verilmiştir.[1058]

Şemseddin Bey'in kişiliğinin bir diğer hususiyeti de dinî yönüdür. Dinî ve tasavvufî yönünün birkaç farklı veçhesi bulunaktadır. Bunun ilk boyutu Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile olan bağlantısıdır. Bu noktada İbnü'l-Arabî'nin "*Osmanlı devlet İslam'ının hâkim rengi olarak tarihsel işlev*" gören çok önemli bir damarı temsil ettiğini de unutmamak gerekir.[1059] Son devirde İbnü'l-Arabî'yi Şemseddin Bey derecesinde anlamış pek az kişi bulunduğu şahitlikle sabit olduğu gibi, "*serâpa ihlâs bir takva-i kamili*" ilmî tekamülüyle şahsiyetinde birleştirmişti.[1060] Şemseddin Bey'in adı, İbnü'l-Arabî'nin meşhur eserleri olan "*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*" ve "*Fusûsü'l-Hikem*"in son dönem üstatlarından biri olarak zikredilmektedir.[1061] Babanzade Ahmed Naim, Şevket Yund ve Sami Evrenosoğlu'na "*Fusûsü'l-Hikem*"den tedris yapacak birikim ve yetkinlikte, ilmî kudreti onları hayran bırakacak seviyededir. Sami Evrenosoğlu, Şemseddin Paşa'nın nev'i şahsına münhasır bir insan-ı kâmil, ahlak ve felsefede kemâlin

---

[1055] "*Hepimiz me'mur-ı devletiz vazîfemiz ifâ-i hüsnü hidmettir vezâif ise müşterek olduğundan ârâ-i ihtilâf itmedikçe yekdîğere muâvenet vâcibden olur"* Bkz. BOA, HR.SFR.20, 46/112, lef. 3, 17 Kanunisani 1315/29 Ocak 1900. Şemseddin Bey, İran'daki Sefaret ve Şehbenderliklerin kendilerinden beklenen vazifeyi hakkıyla yapamamalarının sebebi olarak, sistem sorununa dikkat çekmiş ve herkesin sorumluluk almaktan imtina ettiği bir düzen bulunduğunu raporlamıştı. Bkz. BOA, HR.SFR.20, 49/88, lef. 3, 19 Nisan 1317/2 Mayıs 1901.
[1056] Emel Demir Görür, *a.g.e.*, s. 342.
[1057] BOA, A.}MTZ.TG., 2/16, 27 Ocak 1913.
[1058] BOA, A.}MTZ.TG., 7/17, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913.
[1059] Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik", *Osmanlı Araştırmaları*, LIX, (2022), s. 15.
[1060] Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 268. Tespit ve şahitlikler Vahyi Ölmez'e aittir.
[1061] Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", s. 256; Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, s. 236.

son noktasına vasıl olmuş müstesna bir yetenek olduğunu söyler. Zira Avrupa'daki felsefe ve fen ilimlerindeki ilerleme ile anlaşılması güç Fransızca edebî metinleri derinlemesine inceleme meziyeti yanında, İslam tarihine dair en güzide eserleri tetkik edebilmekteydi. Yani Şark ve Garp kültürünü derinlemesine değerlendirebilecek bir vukûfiyetteydi. Kudretli bir sefirlikle müstesna ilahiyat mütehassıslığını şahsiyetinde mezcetmiş, tanıyanları yüksek meziyetlerine hayran bırakacak birisiydi. Sami Evrenosoğlu ölümüne düştüğü tarihte şöyle yazar[1062]

Fenafillah'ın eşvakı içinde lâmekân oldu,

Medâr-ı hikmet ü takvâ büyük bir ârif-i Hakkın.

Tenvîr eyledi uçtu O bir kîbrit-i ahmerdi,

Ziya-ı âlem-i irfan için nâkâbil-i tazmîn.

Fünun-ı asrı cemetmişti, ilm-i velâyette,

Ederdi ufk-ı devrânı o suhan mârifet tezyîn.

Yegâne tercemânıydı lisân-ı gayb-ı tevhîdin,

Yetişmez onun mânendi bu sâha-i tekvîn.

Nazîri yoktu tahkîk-i ilm ü sırr-ı Kur'an'da,

Bütün ilhâmı Rabbânî idi, o neşve-i rengin.

Olurdu elde bir kenz ü fütûhât-ı ilâhiyye,

Edilseydi sünûhât-ı kemâlî cümle tedvîn.

Huruç etti avâlimden muhît-i kurb-ı Sübhâne,

Açıldı rûhune râh-ı safâ-i kasr-ı illiyyîn.

Bu tam tarihidir Sâmî bize virdi zebân eyvah;

Kıbâb-ı nûr-ı mevlâda makâm-ı rûh-ı Şemseddîn.

Sami Evrenosoğlu'nun Romanya Kralı Karol ile Şemseddin Bey'in yakınlığına dair anlattıkları oldukça önemlidir. Söz konusu malumat İstanbul'a kadar ulaşmış ve daha sonra Şemseddin Bey tarafından Sami Bey'e anlatılmıştır. Kral Karol özel bir iltifatla

[1062] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 84-85; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 95; Mülkiye ve medrese tedrisinden geçmiş bir Osmanlı münevveri olan Sami Evrenosoğlu (1875-1953); şair, hattat ve ressamlığı yanında bir dönem Abdülhamid'in sır katipliğinde de bulunmuştur. 18 yaşında intisap ettiği Ahmed Amiş Efendi'nin hayatı hakkında muhtasar bir risale kaleme almıştır. Bkz. Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 114-116.

Osmanlı Bükreş Sefarethanesine gelmekte ve Şemseddin Bey'in felsefi sohbetlerinden çok hoşlanmaktaymış. Kral Karol, Şemseddin Bey'in saraya gittiğinde ibadetlerini rahat bir şekilde eda edebilmesi için sarayında bir odayı mescit olarak hazırlatmış. Hatta kral ve kraliçe, Şemseddin Bey'in bu mescitte namaz kılışını manevi bir zevk ile seyrederlermiş.[1063] Bükreş'te iken katıldığı bir ziyafette, Kral Karol'un şampanya kadehini kaldırmasına Şemseddin Bey, İslam'da en aziz şeyin ekmek olduğunu söyleyip, ekmek kaldırmak suretiyle mukabele etmiş, bu tavrı kral tarafından takdir ve memnuniyetle karşılanmış.[1064]

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin birçok âlim, mutasavvıf ve entelektüeliyle ünsiyet tesis eden Mostarlı Melamî Şeyhlerinden Hasan Efendi'nin oğlu Muallim Vahyi Ölmez[1065](1878-1957), Şemseddin Paşa'nın ilmiyle amel eden en büyük âlimlerden ve gerçek İslam sûfîlerinin samimi ricali arasında olduğunu söyler. Bursalı Mehmed Tahir Bey, Hüsnü Ceyhun, Arif Hikmet ve daha birçok arkadaşıyla birlikte Şemseddin Paşa'nın Erenköy'deki köşklerinde çoğu kez zikir ve sohbetler yaptıklarından bahisle o'nun Arap, Kur'an ve Cahiliye devri şairleri gibi birçok farklı sahada uzman olduğu zikreder. Ayrıca o'nun "*Muhammedîlikten başka hiçbir din ve mezheb, meslek ve meşrebe en ufak bir temayül göstermekten çok münezzeh ve müteal bir şahsiyet*" olduğunu beyan eder.[1066] Vahyi Ölmez "*Yüksek riyâziyatta, hele Arap lûgat ve edebiyatında, İslâm tasavvuf ve hikemiyatında - fakat hiç de meşhur olmayan herhangi bir türlü marufiyet ve kıymetten müstağni yaşamış - çok büyük bir kudret ve ihtisas sahibi esbak Trablusgarp Naibissultanı insan-ı kâmil yarlığ Şemseddin Paşa*" için bir risale yazmak niyetinde olmuşsa da ömrü vefâ etmemiştir.[1067] Şemseddin Bey, Evkaf Nazırı olduğu dönemde "*mütedeyyin ve mûtekid bir zât-ı âlî-kadr"* olarak nitelenmekteydi.[1068] Trablusgarp Naibü's- Sultanı olarak görevlendirildiği sırada kendisinden, çok dindar ve istikametiyle maruf bir kişi olarak bahsedilmekteydi.[1069]

Şemseddin Paşa, Mekteb-i Mülkiye'den hocası, müdürü, aynı zamanda tavassutu ile mabeyne girdiği Abdurrahman Şeref Bey'in sevdiği, sonsuz takdir kelimeleriyle ve

---

[1063] Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.,* C. III, s. 84.
[1064] Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"
[1065] Medet Bala, *Muallim Vahyi ve Eğitim Görüşü,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 3.
[1066] İlgili eserin tashihlerini yapan Vahyi Ölmez, Şemseddin Paşa için; "*Bu zât en yüksek ulemâ-yı âmilinden ve sûfiye-i İslamiye-i hakka rical-i muhlisininden idi*" dedikten sonra "*Kaddesallâhu sırrahû ve nefe'anallah bi-berekât enfâs (Allah, onun sırrını mübarek etsin ve onun bereketinden ve feyzinden bizi nasiplendirsin)*" şeklindeki dua ile bu faslı bitirir. Bkz. Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 268.
[1067] Vahyi Ölmez, "*Rıza Tevfîk*", İstanbul 1945, s. 6-7.
[1068] *Hukûk-ı Umûmîye*, S. 53, 25 Teşrinievvel 1324/7 Kasım 1908, s. 4.
[1069] *Şehbal*, S. 66, 1 Kanunievvel 1328/14 Aralık 1912, s. 352.

sitayişle yad ettiği öğrencilerinden biridir. Mekteb-i Mülkiye şâkirdanı Şemseddin Bey, Abdurrahman Şeref Hoca'nın "*Molla*" şeklinde hitap ettiği talebeleri içerisinde, belki de bu hitaba en çok yakışan öğrencisiydi.[1070] Süheyl Ünver, Şemseddin Paşa'nın isminin Amiş Efendiye ait olabilecek menâkıbta geçtiğini söyler ve Paşa'nın mutaassıp olmadığı bağlamında, İsviçre'de bulunduğu zaman Hz. İsa'nın resimlerini topladığından bahseder.[1071] İlk memuriyetine Umûr-ı Şehbenderi Müdürü iken Şemseddin Bey vasıtasıyla şehbenderlik kaleminde başlayan Mehmed Ali Ayni[1072] tasavvuf hakkında yazdığı kitabında Şemseddin Paşa'ya da atıf yapar. Şemseddin Paşa'nın son dönemde tasavvufa dair derin tetkikler yaptığından bahseder. Ayni, tasavvufun ortaya çıkmasının çok eskiye dayandığı, Musevi Philon (Filon)'un derin bir mutasavvıf olduğunu ve Şemseddin Paşa'nın Philon için "*Rahmettullah*" demekte tereddüt etmediğini söyler.[1073]

Şemseddin Paşa'nın Ahmed Amiş Efendi ile olan ilişkisi oldukça ileri seviyededir. Kendisine "*iki ömr-i nebevi verildiği*" müjdelenen, Halvetî-Şâbânî yoluyla seyr ü sülûk eden Ahmed Amiş Efendi (1809-1920), 1879'dan vefatına kadar Fatih türbedarlığı yapmıştır.[1074] Halvetîliği yanında Nakşibendî icazetnamesine de sahip olan Amiş Efendi, Melamî pîri Seyyid Muhammed Nûru'l- Arabî'nin "*teberrüken*" icazetname vermesi nedeniyle Melamî olarak da anılmışsa da kendisi, melâmeti tarikat değil makam olarak görmüştür.[1075] Yazılı eser bırakmamakla birlikte, müritlerini sohbet yoluyla irşat eden Ahmed Amiş Efendi, manevi kemale ulaşmış birçok insan-ı kâmil yetiştirmiştir.[1076] Sermayesi muhabbet olan "*dönemin Ahmed'i*" Amiş Efendi'nin bu sohbetleri, tekke şeyhlerinin yaptığı gibi "*sulu muhabbet*" olmayıp, istidadı olanlarla

---

[1070] *Üstad Efdaleddin Tekiner*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Neşriyatı, İstanbul 1958, s. 32-33; Efdaleddin [Tekiner], *Abdurrahman Şeref Efendi Terceme-i Hâli Hayat-ı Resmîye ve Husûsîyesi*, Hak Matbaası, İstanbul 1345/1927, s. 32.

[1071] Ahmed Güner Sayar, *A. Süheyl Ünver'le Sohbetler (7.XII.1968-25.XII.1985)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 254.

[1072] Mehmed Ali Aynî, *Hatıralar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 8.

[1073] Mehmed Ali Ayni, *İntikad ve Mülahazalar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1339/1923, s. 183.

[1074] Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 68, 70, 86, 113; Amiş Efendi'nin doğum tarihi farklı kaynaklarda 1807 olarak da geçer. Bkz. Nihat Azamat, "Ahmed Amiş Efendi", *DİA*, II, s. 43. Abdullah Kucur, "Fatih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi (D. 1223/1807-V. 20 Şaban 1338/09.05.1920)", *Din ve Hayat,* S. 16, (Haziran 2012), s. 130.

[1075] Büşra Çakmaktaş, "Ahmed Amiş Efendi'nin Melâmetin Temel İlkelerine Dâir Yaklaşımları", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 135-136. Abdülbaki Gölpınarlı melameti "*nadir kişilerin kâmil insanların ulaştığı bir neşe ve hâl*" olarak tarif eder. Dünyaya meyletmeyip rızıklarının kendi çalışmalarıyla elde eden Melamileri, kimseden bir şey istemeyip, beklemeyen ve kimseye zarar vermemek hususunda da çok dikkatli davranan kimseler olarak vasfeder. Amiş Efendi'nin melametine ilişkin bir şeyler yazmaya niyetlenmesine rağmen üç kez elektriklerin kesilmesini, bu işin kurcalanmasını istememek şeklinde yorumlayarak yazmaktan vazgeçer. Gölpınarlı hayatlarında dahi bilinmek istemeyen Melamilerin, öldüklerinde mezar taşı dikilmesini bile istemediklerini ve ölümleriyle mezarlarının kaybolduğunu söyler. Bkz. Ahmed Güner Sayar, *a.g.e.*, s. 26-28.

[1076] Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 68, 91.

yapılan Muhammedi sohbetlerdir.[1077] Amiş Efendinin "*satırdan ziyâde sadırlara nakşettiği*" ilmiyle yaptığı sohbetlerle yetiştirdiği "*âdetâ konuşan Kur'ân-ı nâtıklardan*" biri de Şemseddin Paşa'dır.[1078] Ahmed Güner Sayar'a göre, Mehmed Şemseddin Paşa Amiş Efendi'nin en yakınında yer almaktadır ve sıfat halifesidir.[1079] Amiş Efendi, Şemseddin Paşa'yı sahip olduğu meziyet ve olgunluğuna mütenasip takvası dolayısıyla pek sever, zamanının çoğunu Paşa'nın konağında geçirirdi. Şemseddin Paşa, Amiş Efendi tarafından halife tayin edilmiş Halveti halifelerinden biriydi.[1080]

Ahmed Amiş Efendi'nin sohbetlerinde söylemiş olduğu "*hikemiyât*" metinleri olarak nitelenebilecek hikmetli sözleri, ihvan ve muhiplerince kaydedilerek günümüze ulaştırılmıştır. Süheyl Ünver'in, Şemseddin Bey'in yeğeni ve Amiş Efendi'nin ihvanında "*dayıbey*" ismiyle maruf Mehmet Ali Yitik'ten istinsah ettiği, "*Amişnâme, Mehmedalinâme ve Dayıbeynâme*" adındaki defterlerde Şemseddin Bey'in de adı geçmektedir.[1081] Amiş Efendi'nin türbedarlıkla birlikte başladığı ve vefatına kadar 40 yıl devam ettiği irşat sohbetlerine, Şemseddin Bey'in Bükreş Sefiri iken dahil olduğu ve yaklaşık 30 yıl bu sohbetlerden feyizlendiği anlaşılmaktadır. Şemseddin Bey bu görevindeyken Amiş Efendi'ye, "*Efendim, öyle zamanlar oluyor ki dünya işleri ağır basıyor ahiret işlerini ihmal etmek zorunda kalıyorum. Bazan da ahiret işleri ağır basıyor, o zaman da dünya işleri aksıyor, iki karpuz bir koltuğa sığmıyor*" diye arzuhal ettiğinde, Amiş Efendi "*hüner ikiyi bir etmektir, iki karpuzu bir etsin*" buyurur.[1082] Amiş Efendi'nin kendisinin tasavvufî mertebelerden olan, gavs ve kutup olduğuna dair doğrudan bir beyanı olmamakla birlikte bazı sözleri dikkat çekici bir manevi seviyesinin tezahürüdür. Tunuslu Hasan Efendi'nin rivayetiyle Amiş Efendi "*Nasuriddin Şah, imanını kurtararak gitmiştir. Çünkü Şemseddini severdi. Bizi sevenleri sevenler imanını*

[1077] Ahmed Güner Sayar, "Giriş", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 18-19.

[1078] Sadettin Hülagü, "Takrîz", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 7.

[1079] Ahmed Güner Sayar, Abdülbâki Gölpınarlı ile sohbetinde Gölpınarlı'nın Paşa'yı bilmemesinin imkânsız olduğunu söyledikten sonra, fakat "*sohbetlerimizin bu kısmı, nedense nasipsiz kaldı*" der. Bkz. Ahmed Güner Sayar, *Abdülbâki Gölpınarlı*, s. 37; Ahmed Güner Sayar, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdî Tolun Siyâsî, Ticârî, Edebî Hayatı ve Tasavvufî Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024, s. 282.

[1080] Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e*, s. 95; Sâdık Vicdânî, *Tarikatler ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-ı Aliyye)*, (haz.) İrfan Gündüz, Enderun Kitapevi, İstanbul 1995, s. 78; Sadık Vicdânî söz konusu eserinde, Şemseddin Paşa ile Tırnovalı Amiş Efendi'nin hemşeri olduklarını yazmışsa da daha sonra bu bilginin "*eser-i zühul*" olduğunu yazmış ve söz konusu malumatı tashih etmiştir. Bkz. Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turûk-ı Aliyyeden 3. Kitab Halvetiyye Silsilenamesi*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul H. 1341/R. 1338/M. 1922, s. 82.

[1081] Fulya İbanaoğlu, "Amiş Efendi'nin Hikmetli Sözlerini Muhtevî Meçhul Bir Defter: Süheyl Ünver'in Amişnâme'si ve Çeviri Yazısı", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 171-173.

[1082] Mustafa Özdamar, *Ahmed Amiş Efendi*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 1997, s. 43; Fulya İbanaoğlu, *a.g.e.*, s. 184; Ahmet Erdem, *Fatih Sertürbedarı Ahmet Amiş Efendinin Kelamı Alilerinden Zaptedilen Bazıları*, Ankara, s. 18.

kurtarmadan ahirete gitmezler" demiştir. Hasan Efendi "*Efendim, Ya seni seven?*" diye sorunca, yüzlerine iltifat maksadıyla vurarak, "*Sus, oraya laf yok*" diye mukabele etmiştir.[1083]

Hangi yurtdışı görevi olduğu net olmamakla birlikte, muhtemelen Şemseddin Paşa'nın Trablusgarp görevine gitmesine binaen, Amiş Efendi, "*Hazret-i Resûl-i Ekrem, benden bir defâ Şemseddin Paşa'yı istedi, sesimi çıkarmadım. İkinci defâ yine istediler, yine sesimi çıkarmadım. Fakat üçüncüde vermezlik edemedim.*"[1084] Aynı olaya dair diğer bir rivayette ise Amiş Efendi Nerves Bey'e "*Şemseddin'i göndermezdim ama Hazreti Resûlullah (Muhammed) (S.A.V) istedi gönderdim*" buyurmuştur.[1085] Yine Nerves Bey'e hitaben "*Sen imâm ol, Şemseddin de sana cemaat olsun, yabancı(n) değil ya.*" demiştir. Türbede Amiş Efendi'nin vefatına müteakip halefi olan, (Kayserili) Mehmed (Tevfik) Efendi'yi gören Şemseddin Paşa Amiş Efendiye "*Efendim, türbede bir zât var, kimdir?*" diye sormuş, "*O benim vekîlimdir, bedelimdir. Bedel-mübeddelül-minhin aynıdır*" cevabını almıştır.[1086] Şemseddin Paşa, Amiş Efendiyi "*iki sene tecrübe ettikten sonra teslîm"* olmuştu. Amiş Efendi Şemseddin Paşa'yı çok takdir ederdi. O'nun "*tam olmuş, işlerini bitirmiş en ileri mürîdleri*" arasında bulunduğunu söylerdi.[1087]

[1083] Fulya İbanaoğlu, *a.g.e.*, s. 211; Ahmed Güner Sayar, *Abdülbâki Gölpınarlı*, s. 80; Ahmet Erdem, *a.g.e.*, s. 50.
[1084] M. Cemal Öztürk, *a.g.m.*, s. 275.
[1085] Fulya İbanaoğlu, *a.g.e.*, s. 211; Ahmet Erdem, *a.g.e.*, s. 49; Mustafa Kemal'in de Harbiye'den hocası olan Harbiye Mektebi Fransızca hocalarından Hasan Nerves Bey, Amiş Efendi'nin Amişnâme'de ismi en çok zikredilen müritlerindendir. Bkz. Adalet Çakır Çağlı, *a.g.m.*, s. 101.
[1086] Fulya İbanaoğlu, *a.g.e.*, s. 186; Ahmet Erdem, *a.g.e.*, s. 20.
[1087] M. Cemal Öztürk, *a.g.m.*, s. 273-274.

SONUÇ

Mehmed Şemseddin Bey, 1855'de Kuzey Kafkasya'da Soçi'de dünyaya geldi ve ilk tahsiline burada başladı. Nesebi Çerkeslerin Ubıh koluna mensup Dığ kabilesine dayanmaktadır. Şemseddin Bey'in babası Hacızade Osman 1864'de Manyas'ta iskân edildi. Şemseddin Bey'in İstanbul'daki ilk başladığı okul Fatih Hafız Paşa Sıbyan Mektebi'dir. Sıbyan Mektebinden sonra Fatih ve Beşiktaş Rüştiye Mekteplerini bitirdi. 1871-1874 yılları arasında Mahrec-i Aklam'da okudu. 1874'de Mekteb-i Sultani'ye başladı. Arapça, Farsça ile eğitiminin erken dönemlerinde tanışan Şemseddin Bey, Fransızca öğrenmeye Mahrec-i Aklam'da, Almancaya ise Mekteb-i Sultani'de başladı. Doğu ve Batı dünyasının temel dillerini bilmesi o'na entelektüel bir derinlik kazandırdı. Şemseddin Bey, 1877'de Mekteb-i Sultani öğrencisi iken okul arkadaşları, bazı mebus ve önde gelen kişilerden müteşekkil bir heyetle Macaristan'a yapılan bir geziye katıldı. 1878'de Mekteb-i Sultani'yi birinci olarak tamamladı.

Mehmed Şemseddin Bey, 1878'de başladığı Mekteb-i Mülkiye'den 1880'de birinci olarak mezun oldu. 27 Eylül 1878 – 13 Ağustos 1880 tarihleri arası Mekteb-i Sultani'de Türkçe, 1 Ekim 1878 – 12 Temmuz 1880 arasında ise Mülkiye Mektebinde Hesâb-ı Nazarî ve Hendese muallimliği yaptı. Daha mülkiye diplomasını almadan, okul müdürü Abdurrahman Şeref Bey ve Maarif Nazırı Münif Paşa'nın iltimasıyla 29 Haziran 1880'de Mabeyn Kitabeti'nde memur olarak göreve başladı. 7 Eylül 1883'de memuriyetinden af olunana kadar bu görevine devam etti. 7 Mart 1886 tarihinde Atina Sefareti Baş Kitabeti'ne tayin edildi. 7 Mayıs – 13 Haziran 1886 tarihleri arası maslahatgüzar olarak görev yaptığı Atina Sefareti Baş Katipliği görevi, 6 Mart 1887'de Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderi Müdürü oluncaya kadar devam etti. Bu memuriyeti esnasında Nisan 1892'de, Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır Hıdivliğine atanmasına dair fermanı tebliğ eden heyette yer aldı. 17 Kasım 1892'de Bükreş Sefiri olarak görevlendirildi. Bu görevinden 30 Ağustos 1893'de azledilip 2 Ekim 1893 tarihinde Hariciye Nezareti Müsteşar Muavinliğine tayin edildi ise de Ağustos 1894'e kadar Bükreş'teki görevine devam etti.

8 Kasım 1894'te Tahran Sefiri olarak tayin edilen Mehmed Şemseddin Bey, 9 Mayıs 1896'da azledildi. Aynı dönemde Van'daki olaylar nedeniyle Van Valisi Nazım Paşa görevinden alınmıştı, yerine 26 Haziran 1896'da Tahran'dan dönmekte olan Şemseddin Bey tayin edildi. Şemseddin Bey'in 8 Mayıs 1897'ye kadar yaptığı Van Valiliği kariyer dışı bir görevdi. Şemseddin Bey, 13 Eylül 1897'de ikinci kez Tahran

Sefiri olarak görevlendirildi. Şemseddin Bey görev mahalline, Muzafferüddin Şah'a İmtiyaz Nişanı götürmek üzere görevlendirilen Mehmed Rebii Paşa refakatinde gitti. 7 Şubat 1908'de azledilene kadar bu görevde bulundu.

4 Ağustos 1908'de Memurin-i Mülkiye Komisyonu Başkanı olan Şemseddin Bey, 24 Eylül 1908'de Kâmil Paşa hükümetinde Evkaf Nezareti'ne getirildi. Nezaret görevine 13 Şubat 1909'da kabinenin güven oyu alamayarak düşmesine kadar devam etti. 16 Ekim 1912'de Trablusgarp ve Bingazi'ye Naibü's-Sultan tayin edilen Şemseddin Bey, 20 Ekim 1912'de vezaret rütbesi alarak Paşa oldu ve bu görevini 24 Ağustos 1915'te Trablusgarp'tan ayrılana kadar sürdürdü. 26 Aralık 1917'de Caddebostan'daki köşkünde vefat eden Mehmed Şemseddin Paşa, 27 Aralık'ta Sahrayıcedid mezarlığına defnedildi.

Bu çalışma ile Şemseddin Paşa hakkındaki yanlış bilgiler tashih, eksik bilgiler ikmal edildi. Paşa'nın babası Dığ Hacızade Osman'ın Manyas civarına iskânına ilişkin bilgilere, aile ve akrabalarına dair yeni malumata ulaşıldı. Tespit edebildiğimiz tek evladı olan Ahmed Furkaneddin Orhan Şemseddin Bey'in hayatına dair ilave bilgiler elde edildi. Şemseddin Paşa'nın Amiş Efendi müritleri arasında "*dayıbey*" olarak anılan Mehmed Ali Yitik'in dayısı olduğu tespit edildi.

Şemseddin Bey duruşu ve karizması ile karşısındakini etkileme becerisine sahipti. Klasik bir diplomat mantalite ve mizacında değildi. Kendi devleti ve görevli bulunduğu ülkenin optimum maslahatını temine çalışan ilkeli bir şahsiyet idi. Aralarında hususi bir yakınlık oluşan Bükreş Kralı Karol, Şemseddin Bey'in ibadetini yapması için kendisine sarayında özel bir oda tahsis etmişti. Avrupa'daki görevleri esnasında vakarına hürmeten huzurunda içki içilmezdi. İran'da, Nasırüddin, Muzafferüddin ve Muhammed Ali Şah olmak üzere üç farklı şah döneminde bulunmuş ve her üçünün de saygı ve hürmetine mazhar olmuştu. Şemseddin Bey ulemadan olmasa da dindar ve âlim bir şahsiyet olması hasebiyle, o'nun Tahran Sefaretine atanması, İran'a gönderilen sefirlerin ulemadan seçilmesi geleneğine uygun bir tercihti. Trablusgarp Naibü's-Sultanlığı için Şemseddin Bey'in ismi zikredildiğinde İtalyanlar, yaptıkları ön istihbaratta o'nun yumuşak huylu ve dindar oluşuna dair malumat almışlardı. Şemseddin Bey'in getirildiği görevler kişiliği ve İslami anlamdaki derinliğine mütenasip görevlerdi. Stratejik yerlerde, problemli dönemlerde görev yaptı.

Başkatip olarak görev yaptığı Atina'da bulunduğu 1886'da Osmanlı-Yunanistan ilişkilerine dair önemli tespitlerde bulundu. Şemseddin Bey'e göre Osmanlı Devleti Yunanistan'a, bir babanın yaramaz çocuğuna yaklaşımı gibi davranmalı, düşmanlığından ziyade dostluğunu kazanmaya çalışmalıydı. Şemseddin Bey ne güvenilir bir dost ne de

endişe verici bir düşman olamayan Yunanistan'ın siyasi ayak oyunları ile Avrupa devletlerini etkilemesine karşı önlem alınması gerektiği kanaatindeydi.

Mehmed Şemseddin Bey'in İran'da bulunduğu dönemdeki temel stratejisi, İranlıların Osmanlı Devleti'ne olan güvenini tesis etmek ve İran'la tarihî ihtilafları azaltmak istikametinde oldu. İki devlet arasındaki güven probleminin İran'ı yabancı devletlere, özellikle de Rusya ve İngiltere'ye yem edebileceği, bu durumun ise Osmanlı Devleti için en kötü senaryo olacağı kanaatindeydi. İran'a karşı müşfik bir siyaset takip edilmesi ve hüsnü mukabele beklemeksizin yok oluşunu hızlandıracak, mevcut hali zorlaştıracak adımlardan kaçınılmasını önermekteydi. Kendini muhafazadan aciz olan İran'ın Osmanlı Devleti'ne maddi veya manevi bir zarar vermesinin mümkün olamayacağı düşüncesindeydi.

Mehmed Şemseddin Bey'in İran meşrutiyet sürecindeki tutum ve yaklaşımı, üzerinde çokça yorum yapılan konu olmuştur. Yapılan çalışmaların istinat noktaları, meşrutiyet taraftarlarının beyanları, Cemil Said Bey'in yazdıkları ve Şemseddin Bey'in kendi raporu olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Meşrutiyet taraftarlarına göre, Şemseddin Bey meselenin tarafıdır, kendilerine destek vermekte ve meşrutiyetçileri şaha karşı teşvik etmektedir. Cemil Said Bey'in II. Meşrutiyet sonrası yayımlanan ve Osmanlı meşrutiyetindeki şartlar zemininden meseleye bakan yazılarında da benzer bir Şemseddin Bey portresi vardır. Şemseddin Bey'in kendi hazırladığı raporunda ise şah ve meşrutiyet taraftarları arasında mutedil bir çizgi ve orta yol bulmaya çalışan bir diplomat yaklaşımı belirgindir. Söz konusu veriler ekseninde ve azlinin Muhammed Ali Şah ile 18 Aralık 1907'de yaptığı görüşmeyle ilişkilendirilmesi dolayısıyla Şemseddin Bey genellikle meşrutiyet taraftarı bir kişi olarak resmedilmiştir. Bizim kanaatimiz göre ise Şemseddin Bey'i aktif bir İran meşrutiyet taraftarı olarak nitelemek mümkün değildir. Şemseddin Bey'in mûnis, mutedil kişiliği aktif bir taraftarlık içinde bulunmasına imkân vermemektedir. O'nun gerek şah gerekse meşrutiyet taraftarları nezdindeki girişimlerinin olaylar İran'ı içinden çıkılmaz bir hale getirmeden, itidal ve suhulet içinde bir çözüm üretme amacına matuf olduğunu değerlendirmekteyiz. Şemseddin Bey, bu yaklaşımının hem İran'ın hem de Osmanlı Devleti'nin hayrına olacağını düşünmekteydi. Şemseddin Bey'in bu tavrının "*ledünniyat*" boyutu olduğunu ima etmesi oldukça dikkat çekicidir. Yani bu tavrının ilahi ve gizli sırları olduğu iması, örneğini önceki dönem büyük tasavvuf erbabında gördüğümüz, dünyevi olay ve meselelere daha yukardan müstağni ve sebepler üstü bir bakışın son dönemdeki ender örneklerindendir.

Şemseddin Paşa'nın vefatı üzerine oğluna intikal eden kütüphanesinde, kaç kitap olduğuna dair net bir malumat bulunmamakla birlikte, Hint alt kıtasından Avrupa'ya kadar çok geniş bir coğrafyan ve İlahiyattan Matematiğe kadar oldukça farklı disiplinden eserler bulunduğu anlaşılmaktadır. Kütüphanedeki kitap zenginlik ve çeşitliliği Paşa'nın entelektüel merakını göstermekte olup, bu kitaplar vesilesiyle Paşa'nın entelektüel biyografisine katkı sağlamak ve şahsiyetine dair değerlendirme yapmak mümkündür. Tasavvuf alanındaki ilgisi sır olmamakla birlikte, kütüphanede İbnü'l-Arabî'nin bütün eserlerinin bulunması dikkat çekicidir. En ilginç koleksiyonlarından birisi Türkiye'deki en zengin Bâb ve Bahâullah külliyatıdır. O dönem İran'da hakkında ciddi takibat bulunan söz konusu fırkanın, İran'da müntesiplerinde dahi bulunmayacak miktardaki kitabının Mehmed Şemseddin Paşa'nın kütüphanesinde nasıl yer bulabildiği ve muhafaza edilebildiği hayret verici bir durumdur. Bu hususta Paşa'ya gösterilen anlayış ve toleransın, meseleyi tamamen ilmî bir zeminde mütalaa ettiğine dair kendisine duyulan güven ve itimat neticesi olabildiği değerlendirilmektedir. Şemseddin Paşa'nın Bâbîlik ve/veya Bahâîliğe ilgi, yakınlık ve sempatisine dair herhangi bir işaret bulunmamakla birlikte oğlu Orhan Şemseddin Bey'in Bahâî olduğu yönünde iddialar vardır. Bizim de kanaatimiz, Şemseddin Paşa'nın İran'da etkili olan söz konusu hareketi ilmî bir tecessüsle mütaala etmiş olabileceği yönündedir. Bir diğer ihtimal de Yıldız Sarayı ve Payitaht tarafından ilgili fırkaya dair kendisinden rapor istenmiş olmasıdır. Sûfî meşrep yapısı olan Şemseddin Paşa'nın ilgili fırkaya gerçek bir ilgi ve yakınlık duyması pek mümkün gözükmemektedir.

Şemseddin Paşa'nın ismi İbnü'l-Arabî' maruf eserleri olan "*Fusûsü'l-Hikem*" ve "*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*"nin son dönem şarihleri arasında geçmektedir. Mülkiye'den hocası Abdurrahman Şeref'in takdir edip sitayişle bahsettiği öğrencilerinden birisidir. Anlaşılması zor Fransızca edebî metinleri tetkik edebilecek yetkinlikteyken, aynı zamanda İslam klasik eserlerine de vakıftır. Felsefe ve tasavvuf konularında mütebahhirdir. Şemseddin Bey'in iki senelik bir gözlem süreci sonunda intisap etmeye karar verdiği Amiş Efendi'ye büyük bir sevgi ve ihtiramı vardır. Amiş Efendi de sıfat halifesi olan Şemseddin Paşa'yı çok sevmektedir ve Amiş Efendi'nin önde gelen müritlerindendir. Aralarındaki ilişki, Nurettin Topçu'nun Abdülaziz Bekkine ile olan ilişkisine benzetilebilir, hatta bu ilişkinin ötesinde bir yakınlıklarının bulunduğu söylenebilir.

Şemseddin Bey, II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlükler ortamında etnik aidiyetini hatırlamıştır. Çerkes millî kimliğini inşa etmeyi amaçlayan Çerkes Teavün Cemiyeti'nin kurucularındandır. Cemiyetin Çerkes alfabesi ile ilgili yaptığı faaliyetler ekseninde Şemseddin Bey de Çerkes yazısının kurallarını belirlemek amacıyla "*Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*" adıyla bir eser telif etmiştir. Söz konusu cemiyetin yayın organı Guaze Gazetesi'nde alfabe üzerinde yapılan tartışmalara katılmıştır. Çerkes okullarının açılması ve diğer faaliyetlerine maddi manevi destek sağlamıştır. Yine aynı dönemde Şemseddin Bey, Mekteb-i Mülkiye Me'zûnları İttihâd ve Teâvün Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılmış, cemiyetin fahri başkanlık ve üyeliklerinde bulunmuştur. Şemseddin Bey'in her iki cemiyetteki etkinliği de çok uzun ömürlü olmamış, yaklaşık iki yıl boyunca devam eden cemiyet faaliyetlerine meşguliyetlerini gerekçe göstererek devam etmemiştir.

Şemseddin Bey akraba ve yakınlarını görüp gözeten birisidir. Kız kardeşini ölene kadar yanında tutmuş ve sahip çıkmıştır. Yetmiş beş yaşındaki felçli ve hasta halasına son zamanlarına dek kendi evinde bakmıştır. Eğitim faaliyetlerini desteklemiştir. Paris'e eğitim için gönderilen Nizameddin Efendi'ye Maarif Nezareti tarafından yapılan ödemelerin geri ödenmesi için kefil olmuştur. Akrabalarının çeşitli devlet memuriyetlerine gelmesi için tavassutta bulunmakta, kusur işleyen yakınlarına kefil olarak af edilmeleri için aracılık yapmaktadır. Yani çevre ve akrabasına kol kanat geren, insani anlamda sorumluluk bilinci yüksek bir şahsiyettir. Kişisel ilişkilerinde polemiklere girmekten geri durmuş, arifane bir insan-ı kâmil duruşu sergilemiştir. Safvet Nezihi'nin, Meclis-i Mebusan'daki tavrına istinaden kaleme aldığı "*İzâh ve İstizâh*" isimli tiyatroda, kendisini zayıf karakterli biri olarak tasvir edip aşağılamasına cevap vermeye lüzum görmemiştir. Çerkes alfabesine dair yaptığı çalışmalara gösterilen olumsuz ve dışlayıcı tavır karşısında seviyesini düşürmeden vakur bir tavır sergilemiştir.

Şemseddin Bey, meseleleri analitik bir şekilde değerlendirmekte ve siyasi konuların sosyal arka planını tutarlı bir şekilde analiz edip, muhtemel sonuçlarını tahmine çalışmaktadır. Van'da bulunduğu sırada Ermeni meselesine dair yaklaşımında, sorunu analiz ederken suç ve suçluyu tefrik etmeye ihtimam göstermişti, niyet okuması yapmadan tedbirli davranmayı ve halkı suça teşvik etmemeyi önermişti.

Bu tez kapsamında Mehmed Şemseddin Paşa'ya dair ulaşabildiğimiz tüm bilgi ve belgelerin tetkik, değerlendirme ve yorumlanması ile biraz daha net ve yüksek çözünürlüklü bir Mehmed Şemseddin Paşa resmi çizilmeye çalışılmıştır. Hakkında yorum yapılacak yeterli malzeme olmaması ve müntesibi olduğu Melamiliğin de etkisiyle, düşünce dünyasına yeterince nüfuz etme imkânı bulunamamıştır. Sonuçta

ortaya çıkan resim, hayatında kopuş ve değişimden ziyade devamlık bulunan ve yolculuğunu kâmil bir insan olma istikametinde yapmış bir arif tablosudur. Yapmış olduğumuz çalışma, rastladığımız malzemeden yazılması mümkün biyografilerden sadece biridir.[1088] Varlığı kesin olmamakla birlikte tüm gayretimize rağmen Paşa'nın ulaşamadığımız muhallefatının bulunması, (varsa) şahsi mektup ve yazışmalarının temin edilmesi, kurum arşivlerinden elde edilebilecek yeni bilgi kırıntıları ve İran'daki faaliyetlerine ilişkin yeni ve orjinal belgelerin elde edilmesi halinde, çizilen resimde değişiklikler olması veya resmin daha da detaylandırılması ve nihayetinde faklı bir hayat hikâyesi yazılması mümkündür.

[1088] Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: bir ömür devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014. s. 445.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV BELGELERİ:

1.1. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA):

1.2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

1.3. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.{DVNS.NMH.d.)

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Tevcihat-ı Mülkiye Defterleri (A.{DVNS.TVCM.d.)

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nişan Defterleri (A.{DVNS.NŞN.d.)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM.)

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (A.}MKT.NZD.)

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat (A.}MKT.UM.)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Trablusgarb Evrak (A.}MTZ.TG.)

Babıâli Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Babıâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d.)

Babıâli Evrak Odası Nezaret Gelen Giden Defterleri (BEO.NGG.d.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH.EUM.1.Şb.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Müdüriyeti (DH.EUM.SSM.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR.)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)

Dahiliye Nezareti Memurin Kalemi (DH.MEM.)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH.MTV.)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİDd.)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M.)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S.)

Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.)

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.)

Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı (HR.MTV.)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4)

Hariciye Nezareti Tahran Sefareti (HR.SFR.20)

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR.TH.)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM.)

Hariciye Nezareti Umur-ı Şehbenderi (HR.UŞ.)

Hibe, Satın, Devir Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

İrade Hususi (İ.HUS.)

İrade Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH.)

İrade Eyalet-i Mümtaze Yunanistan (İ.MTZ.(01))

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

İrade Taltifat (İ.TAL.)

İrade Tekaüd Sandığı (İ.TKS.)

Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi (MF.ALY.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.)

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS.)

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (Y.A.RES.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)

Yıldız Perakende Askerî Maruzatı (Y.PRK.ASK.)

Yıldız Perakende Sadaret (Y.PRK.A.)

Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller Kataloğu (Y.PRK.AZJ.)

Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)

Yıldız Perakende Evkaf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.EV.)

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

Yıldız Perakende Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH.)

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.)

Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.)

Yıldız Perakende Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH.)

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.)

Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE.)

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)

Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.)

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM.)

1.4. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesi:

Ali Emirî (Ae) Arabî

Ali Emirî (Ae) Farsça

1.5. Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Biyografiler, Ş 24, "Şemseddin Paşa"

1.6. IRCICA Farabi Sayısal Kütüphanesi

1.7. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

2. SÜRELİ YAYINLAR:

Akşam	Balkan
Beyrut	Cerîde-i Askerîye
Cumhuriyet	El-Adlü Esâsü'l-Mülk
Gazete	Geveze
Guaze	Hizmet
Hukûk-ı Umûmîye	Hüdâvendigâr
İkdâm	İnsaf
İstişâre	Ma'lûmât
Milliyet	Muallimler Mecmuası
Mülkiye	Mürüvvet
Peyam	Resimli Kitab
Saadet	Sabah
Sebilürreşad	Servet-i Fünûn

Sırât-ı Müstakîm	Son Posta
Şehbal	Şûrâ-yı Ümmet
Takvim-i Vekâyi	Tanin
Tarîk	Tasvîr-i Efkâr
Tercüman-ı Hakikat	Yeni Asır
Yeni Gazete	Yenigün
Vakit	

3. ELEKTRONİK KAYNAKLAR:

AYVAZOĞLU, Beşir, "Kütüphane bir nevi otobiyografidir!", Nadirkitap, https://www.nadirkitap.com/besir-ayvazoglu-roportaji-blog67.html [Erişim tarihi: 25.01.2024]

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, (http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90850---0003.jpg) [Erişim tarihi: 04.06.2024]

https://lugatim.com/s/M%C3%9CK%C3%82R%C3%8E [Erişim tarihi: 04.06.2024]

https://www.merriam-webster.com/dictionary/centimes [Erişim tarihi: 04.06.2024]

4. BASILI ESERLER:

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

Abdurrahman Şeref vd., *Mekteb-i Sultanî 50. Yıl*, Tıpkıbasım, (haz.) İzzeddin Çalışlar, Melih Şabanoğlu, Galatasaray Eğitim Vakfı, İstanbul 2018.

ACAR, Ahmet, *Osmanlı-İran Diplomasisi Tahran Büyükelçiliği'nin Kuruluşu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

AKAR, Şevket Kamil, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

(AKSOY) ARSLAN, Elmas Zeynep, *Circassian organizations in the Ottoman Empire (1908-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

AKYILDIZ, Ali, "19. Yüzyıl Belgelerinde Hicrî Takvim Sorunu: Hicrî Tarihler Doğru Zamanı mı Gösterir?", *Toplumsal Tarih*, S. 326 (Şubat 2021), s. 50-55.

_____, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 13-31.

_____, "Mâbeyn-i Hümâyun", *DİA*, XXVII, s. 283-286.

_____, *Mabeyn-i Hümayun Osmanlı Saray Teşkilatının Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2024.

_____, "Mekteb-i Maârif-i Adliyye", *DİA*, EK-2, s. 236-238.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2013*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013.

ALANGU, Tahir, *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

ALGAR, Hamid, "Bihbehânî, Abdullah b. İsmâil", *DİA*, VI, s. 142.

_____, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, Berkeley 1969.

Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, (haz.) Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960.

ALKAÇ, Ömer, *Türk ve İran Basınında İran Meşrutiyet Hareketi (1906 – 1909)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

_____, "İran'da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişînî" *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi,* 5/5 (2023), 63-83.

ALPARSLAN, Ali, "Habib Efendi", *DİA*, XIV, s. 370-371.

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010.

ARİF, Ahmed, *Hasretinden Prangalar Eskittim*, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

ARTUK, İbrahim, "Nişan", *DİA*, XXXIII, s. 154-156.

ARVAS, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilâyeti,* Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2018.

ASADİ, Yasemin, *İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u (1802-1905)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.

ASLAN, Özcan, *II. Abdulhamid Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

ATEŞ, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, (çev.) Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

AVCI, Halil Ersin, *Türkiye 1908: İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme),* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ofset Tesisleri, Çanakkale 2003.

AVCIOĞLU (İSPİRLİOĞLU), Nevin, *Safvet Nezihî Hayatı ve Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

AYDEMİR, İzzet, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara 1991, s. 85-86.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar,* Gökkubbe, İstanbul 2005.

AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

AYNÎ, Mehmed Ali, *Hatıralar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

AYNİ, Mehmed Ali, *İntikad ve Mülahazalar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1339/1923.

AZAMAT, Nihat, "Ahmed Amiş Efendi", *DİA*, II, s. 43-44.

BADDELEY, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, (çev.) Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989.

BAGHDADİ, Abdolghafour, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982.

BAKTIAYA, Adil, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, h2o Kitap, İstanbul 2016.

BALA, Medet, *Muallim Vahyi ve Eğitim Görüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

BALLI, Muhammet, *Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)*, History Studies, 13/6, (Aralık 2021), s.1729-1749.

BARKÇİN, Savaş Ş., *Ahmed Avni Konuk Görünmeyen Umman*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2017.

BEKTAŞOĞLU, Mustafa, "Ersal, Yusuf Ziyaeddin", *DİA*, EK-1, s. 419-420.

BELEN, Uğur, *Yunan Milli Donanma Sandığı'nın Osmanlı Devleti Topraklarındaki Faaliyetleri (1900-1918)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021.

Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, (haz.) Mümtaz Habib Güven, Nehir Yayınları, İstanbul 1997.

BERKÜREN, Tahsin, KAZANCIGİL, Prof. Dr. Aykut, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1871-1996 Yıllara-Sınıflara-Okul Numaralarına ve Soyadlarına Göre*, İstanbul 1997.

BERKÜREN, Tahsin, KİŞMİR, Celalettin, *Galatasaray Lisesi Mezunları 1868-1908 Yılları Arası*, İstanbul 2009.

BERZEG, Sefer E., *Çerkes-Vubıhlar Saçi'nin İnsanları*, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013, s. 330-332.

_____, *Çerkes-Vubıhlar Üzerine Notlar,* Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2022.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1976.

BEYDİLLİ, Kemal, "Diplomasi: Devletlerarası İlişkileri Yürütme Aracı", *Üç Kıta- Bir Tarihçi Prof. Dr. İlhan Şahin Armağanı*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 51-75.

BEYHAN, Mehmet Ali, "Said Bey, Lastik", *DİA*, XXXV, s. 549-551.

BİLGE, Mustafa L., "Basra Körfezi", *DİA*, V, s. 114.

BİLGİN, A. Azmi, "İsmail Saib Sencer", *DİA*, XXIII, s. 122-123.

BİRGÜL, Mehmet Fatih, *İrade Hareket İsyan Nurettin Topçu'nun Entelektüel Biyografisi 1* Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

BİNGÜL, Şeyhmus, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

BİRİNCİ, Ali, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

BOLAT, Gökhan, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, C. 5 S. 2 (Mart 2013), s. 57-77.

_____, *Ermeni Meselesi'nde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

BOSTAN, İdris, "Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)", *Osmanlı Araştırmaları,* S. IX (1989), s. 311-322.

BOSTAN, Zeynep, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi,* Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

BOUQUET, Olivier, *Sultanın Paşaları Osmanlı devlet ricali hakkında bir deneme (1839-1909)*, (çev.) Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.

BÛZERİ, Ali, SEHRÂGERD, Mehdi, "İhyâ-yı hatt-ı Kûfî der Asr-ı Kâçâr: Berresi-yi Risâle ve Kitab-hâ-yı Kûfî-yi Zeyn el-Abidîn Şerîf-i Safevî", *Neşriye-yi Rehpûye-yi Hüner/Hüner-hâ-yı Tecessümî*, C. 4, S. 2 (Yaz 1400/2021), s. 33-45.

Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, (haz.) A. Ergun Çınar, Kitabevi, İstanbul 2014.

CEZANİ, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, (çev.) Ramim Cabbarlı, Türkan Urmulu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

CHILDS, Timothy W., *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalya Diplomatik İlişkileri,* (çev.) Deniz Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev.) Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015.

ÇABUK, Fehminaz, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.

ÇAKIR ÇAĞLI, Adalet, "Kuşadaviyye Yolunda Bir Mürşid-i Kâmil: Ahmed Amiş Efendi ve Müntesip ve Muhibleri", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı,* Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 67-122.

ÇAKMAK, Aydın, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

_____, "Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-Sultanlığı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 45, (2021), s. 75-122.

ÇAKMAK, Sevim, *Sultan II. Abdülhamid'in 25. Cülûs Yıldönümü Kutlamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

ÇAKMAKTAŞ, Büşra, "Ahmed Amiş Efendi'nin Melâmetin Temel İlkelerine Dâir Yaklaşımları", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 135-147.

ÇANKAYA, Mücellidoğlu Ali, *Son Asır Türk Târihinin Önemli Olayları ile Birlikde Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı) I ve III. Cild*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

ÇELEBİ Mevlüt, "Uşi Antlaşması'ndan Sonra İtalya'nın Türkiye Siyaseti", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Uluslararası Tarih Sempozyumu Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/ İzmir Bildiriler*, (haz.) Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 103-125.

ÇELİK, Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "Abdülhamid Döneminin İslamcılık Faaliyetleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 179-183.

_____, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi [Osmanlı Özel Sayısı]*, Ankara 2000, s. 11-23.

DAEİ, Masoumeh, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Dârüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi Dârüşşafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti Nasıl Yaşıyor? Evkâf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1927.

DEHKANİ, Rıza, *Revabıt-ı İran ve Osmani Der Asr-ı Meşruta*, Pujeheşgede-i Tarih-i İslam, Tehran 1401.

DEMİR GÖRÜR, Emel, *Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

DEMİR, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitapevi, Ankara 2007.

DEMİREL, Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi'nin Sâlnâmesidir (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), C. II-III, (haz.) Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

DIĞIROĞLU, Filiz, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, (2017), s. 293-341.

_____, "İstanbul-Tebriz Ticaret Hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 31, (2014), s. 69-112.

DURSUN, Davut, "Fas", *DİA*, XII, s. 192-196.

Düstur, 2. Tertip, 4. Cilt; 2. Tertip, 1. Cilt.

Efdaleddin [Tekiner], *Abdurrahman Şeref Efendi Terceme-i Hâli Hayat-ı Resmîye ve Husûsîyesi*, Hak Matbaası, İstanbul 1345/1927.

EMECEN, Feridun, "İki Osmanlı Ricalinin Resmî Hayatlarının Kaynaklarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XVII, (1997), s. 91-97.

ENGİN, Vahdettin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, Sebahattin Yıldız Eğitim Vakfı, Ankara 2018.

_____, *Mekteb-i Sultanî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

ERDEM, Ahmet, *Fatih Sertürbedarı Ahmet Amiş Efendinin Kelamı Alilerinden Zaptedilen Bazıları*, Ankara.

ERGİN, Osman, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Hayatı ve Şahsiyeti*, Kenan Basımevi, İstanbul 1942.

[ERGİN], Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediye Evamir ve Mukarrerat-ı Belediye*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1335/1919.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, II-III, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERÜNSAL, İsmail E., *Yirmi İki Mürekkep Damlası Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

EYİCE, Semavi, "Hâfız Ahmed Paşa Camii ve Külliyesi", *DİA*, XV, s. 85-87.

Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 114, (34 Ae Farsça 114), fihrist.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Bahâîlik", *DİA*, IV, s. 464-468.

GİDE, Fatih, *1911-1914 yılları arasında İstanbul'da yayınlanan Ğuaze (Rehber) gazetesi ışığında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çerkeslerin siyasi ve sosyo-kültürel faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2011.

GİOLİTTİ, Giovanni, *Dönemin İtalya Başbakanının Türk-İtalyan Savaşı'na Dair Hatıraları Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?* (haz.) Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012.

GÖLPINARLI Abdülbâki, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

GÖNCÜ, T. Cengiz, *Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsân (1877-1920)*, TBMM Milli Saraylar, İstanbul 2010.

GÖYÜNÇ, Nejat, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri", *Atatürk Konferansları V*: 1971-1972, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975, s. 271-280.

_____, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 137-194.

GÜLEN, Yılmaz, "Csok Jasa!", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, (2001), s. 260-263.

GÜLMEZ, Abdurrahman, *Kârnâme-i Sefâret Şemseddin Beg der İrân (Ba Tikye-i ber İsnâd-e İrân ve Osmanî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tahran Üniversitesi, Tahran 1393(2014).

_____, "Osmanlı ve İran Arşiv Belgelerinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Hayatı ve Tahran Elçiliği (1855-1917)". *Journal of Universal History Studies*, 3/2 (2020), 195-212.

GÜLSOY, Ufuk, *Kutsal Proje Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları,* Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

GÜNEŞ, İhsan, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve meclisteki yankıları (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Türk parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçişi Süreci I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı Yayınları, I. Cilt, Ankara 1997.

HAFEZİNİYA, Muhammed Reza, *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, (çev.) Kaan Dilek, İraniyat Yayınları, Ankara 2017.

HAKYEMEZ, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

HARDİNGE, Arthur H., *A Diplomatist in the East*, Jonathan Cape Limited, London 1928.

HATAM, Jamshid, *19. Yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri Bağlamında "II Abdülhamid, Nasıreddin ve Muzaffereddin Şâh" Fotoğraf Albümleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

HATEMİ, Hüseyin, “Türk-İran İlişkilerinin Önemi”, *Avrasya Dosyası*, C. 2, S. 2, (Yaz 1995), s. 155-163.

HAZRETİ, Hasan, “Gozariş-i Şemseddin Beg (Sefir-i Osmanî) ez Tahavvülat-ı Meşruta der İran”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulume İnsanî Danişgahê*, 182 (1386/2007-2008), s. 63-78.

HAZRETİ, Hasan, SADIKİ, Muhammed Hüseyin, “Mirza Rıza Erfauddevle (1270-1356 H.) ve Karname-i Sefaret-i Osmanî”, *Tarih ve Ferheng*, Payiz ve Zemistan 1398, 51 (2), s. 197-213.

HIZLI, Kasım, *Sultanın Sefiri Salih Münir Paşa II. Abdülhamid, Jön Türkler, Diplomasi,* Timaş Akademi, İstanbul 2022.

HİŞMETİ, Ahmed Rıza, DEVLETABADİ, Feriburz, "Mukaddeme-i ber Şinaht-i Mimari-i Kahhay-i Tehran der Dovre-i Kacar", *Faslname-i Elmi-i Mutalaat-ı Bastanşinasi-i Parse*, S. 14, (Zimistan 1390), s. 167-183.

HUT, Davut, “II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)”, *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Derneği, İstanbul 2013, s. 101-122.

HÜLAGÜ, Sadettin, “Takrîz”, *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s.7-8.

IŞIKTAŞ, Erkan, *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Ticari İlişkileri (Emtia, Tarife ve Sorunlar)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2022.

İBANAOĞLU, Fulya, “Amiş Efendi’nin Hikmetli Sözlerini Muhtevî Meçhul Bir Defter: Süheyl Ünver’in Amişnâme’si ve Çeviri Yazısı”, *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s. 171-237.

İbnülemin Mahmut Kemal, “Unutulan Adamlar”, *Müteferrika*, S. 17, (2000), s. 209-215.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III-IV*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbnülemin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin “Mehmed Şemseddin Paşa”, *Evkāf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkîlât ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Dârülhilâfetilaliyye 1335(1919), s. 212-215.

İbrahim Alâettin, “Şemsettin Paşa”, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri Cild 4*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1933-1936, s. 1489-1490.

İŞİMTEKİN, Soner, “Nâsıruddin Şâh Kâçâr’ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları”, *Nüsha*, Yıl. X, S. 31, (2010/II), s. 173-190.

İLHAN, Avni, “Atebât”, *DİA*, IV, s. 49-50.

İNCE ERDOĞAN, Dilşen, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

İRTEM, Süleyman Kâni, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, (haz.) Osman Selim Kocahasanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2004.

İSEN, Mustafa, "Biyografi Geleneğimiz", *Kubbealtı Akademi Mecmûası,* Y. 25, S. 4, (Ekim 1996), s. 142-150.

İVANOV, Mihail Sergeyeviç, "1905-1911 İran Devrimi" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 294-314.

_____, "Bâbîler İsyanı Emir-i Kebir'in Reformları" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 266-279.

_____, "İran'ın Yarı Sömürge Haline Getirilmesi" (çev.) Hasan Demiroğlu, *İran Tarihi En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (haz.) Mihail Sergeyeviç İvanov, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 280-293.

KAHRAMAN, Abdullah, "Tabâtabâî, Seyyid Mühammed", *DİA*, XXXIX, s. 308-310.

KAHRAMAN, Kemal, "Kuntay, Mithat Cemal", *DİA*, XXVI, s. 379-380.

KANAT, Sedat, *II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyûn ve Görevleri,* Gece Akademi, Ankara 2019.

KANDEMİR, Feridun, "Febüs Anlatıyor", *Memlekette Aydabir*, S. 7, (1936), s. 53-55.

KAPLAN, Mehmet, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

KARACA, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa 1838-1899*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

KARACAN, Osman, "Mehmet Şemseddin Bey'in (1855-1917) İran'daki Siyasî ve Toplumsal Olaylara Etkisi" *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi.* 6/1 (2022), 167-180.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, C. 7 S. 2 (2019), s. 231-243.

_____, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 18, (2011), s. 248-263.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

KARATEKE, Hakan, T. *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

KARAY, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1964.

KARDEŞ, Mine, *İran Şahlarının Avrupa Ziyaretleri (1873-1905)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2023.

KAYA, Hakan, *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

KESREVÎ TEBRİZÎ, Ahmed, *İran Meşrutiyet Tarihi*, (çev.) Mehdi Kamruz, Hamit Zafer Kars, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.

KILIÇ, Mahmud Erol, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, XIII, s. 251-258.

_____, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, s. 230-237.

KILIÇ, Seda, "İran'da İlk Anayasal Hareketler "1906 Meşrutiyeti"", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 32 (2002), 143-161.

KIRLI, İsmet Önder, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balıkesir Milletvekilleri*, Yorum Matbaacılık, Ankara 2019.

KIRMIZI, Abdulhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908,* Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Avlonyalı Ferid Paşa: bir ömür devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

KİREN, Akın, *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

_____, "Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM),* S. 45, (Bahar 2019), s. 147-185.

KLEİN, Janet, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (çev.) Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

KOCAIŞIK, Dilruba, *II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı: Mimari Mekânlar ve Dönemin Fotoğraflarındaki Temsili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

KOÇ, Mustafa, *Revnakoğlu'nun İstanbul'u: İstanbul'un İç Tarihi Fatih*, Cilt 1-2, Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

KOLOĞLU, Orhan, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi, Ankara 1981.

KOZOK, Nart, *Osmanlı Tarihinde İz Bırakan Çerkesler*, İzmir 2010.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bâzı Vesikalar", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 277-291.

KÖSE, Ensar, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslar'da Nüfuz Mücâdelesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

KUCUR, Abdullah, "Fatih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi (D. 1223/1807-V. 20 Şaban 1338/09.05.1920)", *Din ve Hayat*, S. 16, (Haziran 2012), s. 129-133.

KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.

_____, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997*, (haz.) İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 113-126.

_____, "The Ottoman Drang Nach Osten: The Turco-Persian Border Problem in Azerbaican, 1905-1912", *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, (haz.) Sinan Kuneralp, ISIS, İstanbul 1990, s. 71-74.

KURT, Burcu, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

KURTCEPHE, İsrafil, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

KURTULUŞ, Rıza, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994.

KÜTÜKOĞLU, Mühabat S., *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

LASSİG, Simone, "Modern Tarihte Biyografi-Biyografide Modern Tarih Yazımı" (çev.) Canan Özkılıç, *Otur Baştan Yaz Beni*, (haz.) Abdulhamit Kırmızı, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 29-58.

M.Seyfettin Özege'den Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Üzerine Notlar, (haz.) Ali İpek, Güller Nuhoğlu, 1990.

Mahmud Şevket Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, (haz.) Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

MAYAK, Faysal, "Babanzade İsmail Hakkı'nın Tanin'de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 11, (2010), s. 421-437.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, C. 1, Devre 1, 10 Kanunisani 1324/23 Ocak 1909.

Mehmed Murad, *Hürriyet Vâdîsinde Bir Pençe-i İstibdâd*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326/1910.

"Mehmed Şemseddin Paşa", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 2432-2433.

Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1292/1875; Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1296/1879; Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1315/1897; Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1319/1901; Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1322/1904; Mekteb-i Sultani Tevzî-i Mükâfat Cedveli, 1323/1905.

METİN, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941),* Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.

Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, (haz.) Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1997.

MOTTAHEDEH, Roy, *Peygamberin Hırkası İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

MÜMTAZ, Ahmet Semih, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, Hilmi Kitapevi, İstanbul 1948.

Nevsâl-i Osmânî, R.1325/1909-1910.

NAZIR, Bayram, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Macar Dostluk İlişkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 43, (2010), s. 309-317.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Ortaçağlar Türkiyesinde Tasavvufun Yerleşmesi: İran Tesirleri Meselesine Kısa Bir Bakış (13-15. Yüzyıllar)", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016., s. 358-366.

_____, "Türkiye İran Dini İlişkileri Selçuklulardan Osmanlıların Sonuna Kadar Genel Bir Bakış", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 279-298.

_____, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri, 16.-17. Yüzyıllar", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 203-217.

_____, "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik", *Osmanlı Araştırmaları*, LIX, (2022), s. 1-29.

OLGUN, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.

ORTAYLI, İlber, "İpekyolu Medeniyetinin İki Sütunu: İran ve Türkiye", *Cogito*, S. 12, (1997), s. 279-282.

Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.

Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, C. II, (haz.) Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, İstanbul 1999.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

ÖLMEZ, Vahyi, "*Rıza Tevfik*", İstanbul 1945.

ÖNAL, Sami, *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

ÖZ, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.

_____, "Şah Abdülazîm", *DİA*, XXXVIII, s. 250.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Cülûs", *DİA*, VIII, s. 108-114.

ÖZÇELİK, Selahittin, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

ÖZDAMAR, Mustafa, *Ahmed Amiş Efendi*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 1997.

ÖZDEMİR, Hüseyin, *Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in Meşrutiyet Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisana Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.

ÖZEGE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. II, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1971.

ÖZKAPLAN YURDAKUL, Nurcan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları.*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

ÖZTÜRK, Cemil, "113 Yıl Önceki Bir Türk Heyetinin Macaristan Gezisi", *Tarih ve Toplum*, C. 34, S. 83, (1990), s. 308-310.

ÖZTÜRK, M. Cemal, "Bir Dervîşin Hâtırâlarında Ahmed Tâhir Efendi", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s.239-286.

PAKALIN, Mehmed Zeki, "Şemseddin Paşa", "*Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi-XVII Cilt*", (haz.) Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 93-96.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Şemseddin Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, s. 251.

Sâdık Vicdânî, *Tarikatler ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-ı Aliyye)*, (haz.) İrfan Gündüz, Enderun Kitapevi, İstanbul 1995.

_____, *Tomâr-ı Turûk-ı Aliyyeden 3. Kitab Halvetiyye Silsilenamesi,* Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul H. 1341/R. 1338/M. 1922.

Safvet Nezihi, "*İzâh ve İstizâh*", Edeb Matbaası, İstanbul [R.]1326.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1297/1880; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1298/1881; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1299/1882; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1300/1883; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1304/1887; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1305/1888; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1306/1889; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1307/1890; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1308/1891; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1309/1892; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1310/1893; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1312/1894; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1313/1895; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1315/1897; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1316/1898; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1317/1899; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1318/1900; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1319/1901; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1320/1902; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1321/1903; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1322/1904; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1323/1905; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1324/1906; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1325/1907; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1326/1908.

Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye-II, 1306/1889.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316/1899.

SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul 1987.

SARIKÇIOĞLU, Melike, "İran Kaynakları Işığında II. Abdülhamid Han'ın İran Politikası ve İran'ın Panislamizm'e Bakışı", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik, I. cilt [İç ve Dış Siyaset]*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 277-294.

_____, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, C. 5 S. 2 (Mart 2013), s. 397-410.

_____, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

SARIYILDIZ, Gülden, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam (Mahrec-i Aklâm)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 6, (2002).

_____, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *DİA,* XXXVII, s. 134-136.

_____, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909),* Der Yayınları, İstanbul 2004.

SAYAR, Ahmed Güner, *A. Süheyl Ünver'le Sohbetler (7.XII.1968-25.XII.1985)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

_____, "*Abdülbâki Gölpınarlı*", Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

_____, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdî Tolun Siyâsî, Ticârî, Edebî Hayatı ve Tasavvufî Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024.

___ _____, "Giriş", *Fâtih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2021, s.15-21.

SERBESTOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Seyin Time (Hüseyin Şemi Tümer), "Büyükleri Bilelim: Şemsettin Tleseruk Paşa", *Yeni Kafkas*, S. 28(52), (1961), s. 15-16.

SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev.) Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2017.

SOFUOĞLU, Ebubekir, "Abdülmecid ve Macar Mülteciler: "Her Bir Macar İçin Elli Bin Osmanlı'yı Feda Ederim"", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, (2001), s. 297-302.

SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları, (haz.) Adnan Genç, Orhan M. Çolak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., IRCICA, İstanbul 2008.

Süleyman Nazif, *Nâsıruddîn Şah ve Bâbîler*, (haz.) A. Ergun Çınar, Kitabevi, İstanbul 2014.

SÜRÛŞ, Abdülkerim, *Evrenin Yatışmaz Yapısı*, (çev.) Hüseyin Hatemi, İnsan Yayınları, İstanbul 1984.

Şemseddin Bey, *Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*, Mahmud Bey Matbaası, 1326(1911).

"Şemsettin Paşa", *Büyük Larousse,* 21. Cilt, s. 11046.

"Şemseddin Paşa", *Meydan Larousse,* 18, s. 504.

"Şemseddin Paşa", *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)*, 5. Cilt, s. 2652.

"Şemseddin Paşa", *Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, s. 228.

Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm,* Mihran Matbaası, İstanbul 1322/1904, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, C. 3, s. 1871.

ŞERİFOĞLU, Metin, *Trablusgarb Meselesi ve Osmanlı Kamuoyunun Tutumu (1878-1912)*, Sonçağ Akademi Kültür Yayınları, Ankara 2022.

ŞİŞMAN, Adnan, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", *DİA,* XIII, s. 323-326.

ŞIVGIN, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

TANRIKUT, Asaf, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984.

Takvim-i Ebuzziya, 1310-11(1892-93)

TERZİOĞLU, Derin, "Tarihli İnsanı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi", *Cogito,* S. 29, (2001), s. 284-296.

TİKİCİ, Naci, *Osmanlı-İran İlişkileri: Sınır ve Siyaset*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2022.

TOZLU, Selâhattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

TUGAY, Asaf, *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat*, Ersa Matbaacılık, İstanbul 1963.

_____, *İbret İkinci Kısım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1962.

TUNCER, Hüner, *Trablusgarp ve Balkan Savaşları (1911-1913)*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2018.

TURAL, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, İmge Kitapevi, Ankara 2016.

TÜRESAY, Özgür, "Tarih Yazımı ve "Biyografinin Dönüşü"", *Halil İnalcık Armağanı -I-: Tarih Araştırmaları*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2009, s. 329-349.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

UCA, Alaattin, CAN, Ahmet Hamdi, "Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 3, (Eylül 2019), s. 1236-1308.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2015.

UZUN, Taceddin, "Alkame b. Abede", *DİA*, II, s. 466-467.

Üstad Efdaleddin Tekiner, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Neşriyatı, İstanbul 1958.

ÜSTÜN, İsmail Safa, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31 (2006/2), 101-118.

Van Vilayeti Salnamesi, 1315/1897.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Türkiye'de Yapılan Araştırmalara Göre İran ve İranlılar", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 185-216.

YENİLMEZ, Hasan, *Osmanlı'da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti'ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

YEŞİLMEN, Gökhan, "19. Yüzyıl Osmanlı-Fas İlişkilerine Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha", *Medeniyet ve Toplum*, C. 1, S. 2, (Güz 2017), s. 105-128.

_____, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 43, (2022), s. 112-129.

YEŞİLOT, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 14 S. 36 (2008), s. 187-199.

YILMAZ, Ayfer, *Safvet Nezihî Hayatı Sanatı Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.

YORULMAZ, Hüseyin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

YURDAKUL, İlhami, "Kıbrıs ve Trablusgarp'ta Hilafetin Dinî-Siyasî Nüfuzu ve Bu Yetkinin Devri (1878-1923)", *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, İstanbul 2016, s. 1033-1049.

YURT, Vedat, *Osmanlı Devleti'nde 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

ZERGERİNEJAD, Gulam Hüseyin, "Kaçarlar Dönemi İran-Osmanlı Münasebetleri Tarihi Kaynakları", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası, I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 157-171.

EKLER

Ek 1. Mehmed Şemseddin Bey Macaristan Budapeşte'ye giden heyetle birlikte (ayakta sağdan ikinci sırada) (*Muallimler Mecmuası*, S. 31, Mayıs 1925, s. 1413)

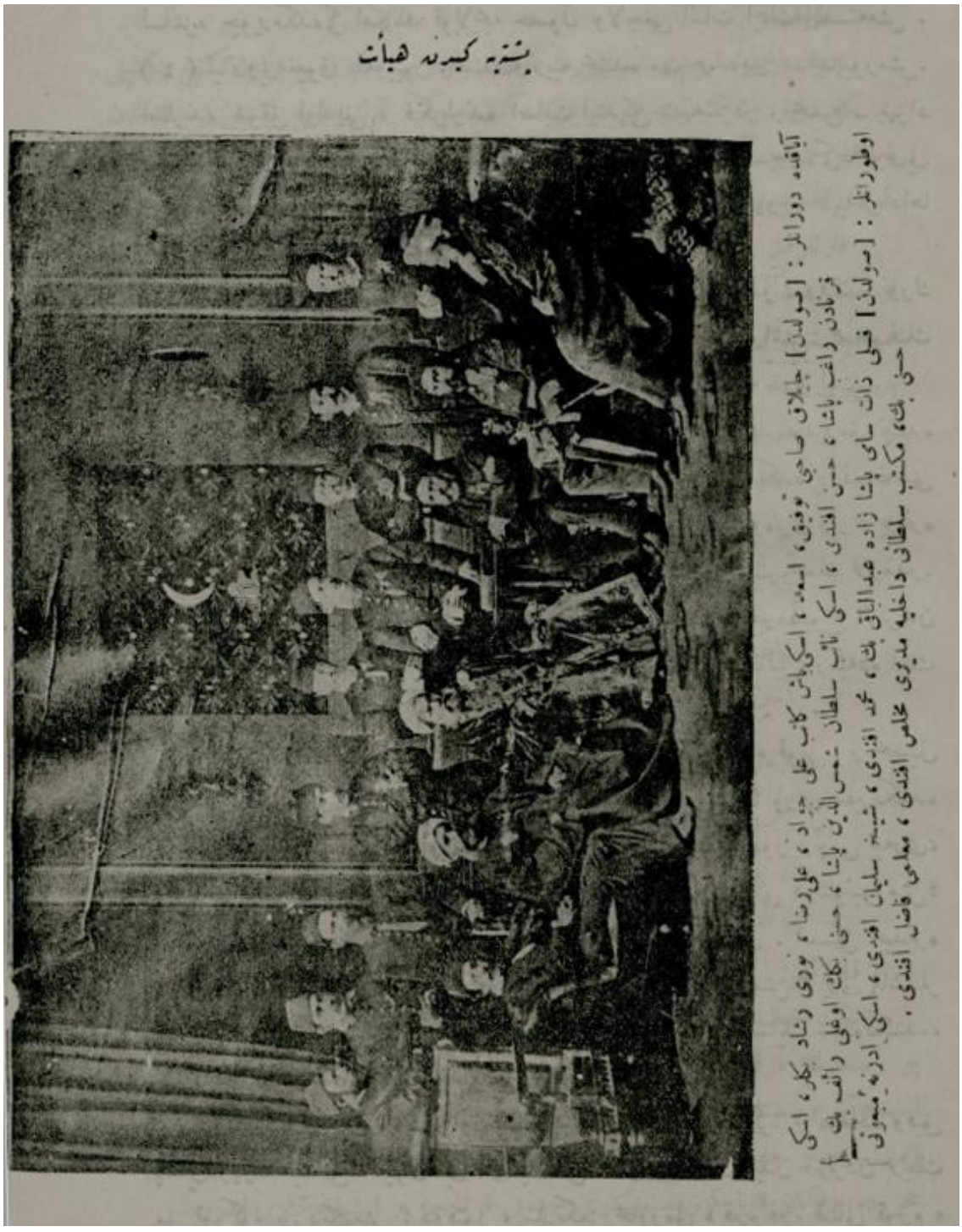

Ek 2. Mehmed Şemseddin Bey (Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4))

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

HR.SFR.4.00963.00033.008

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

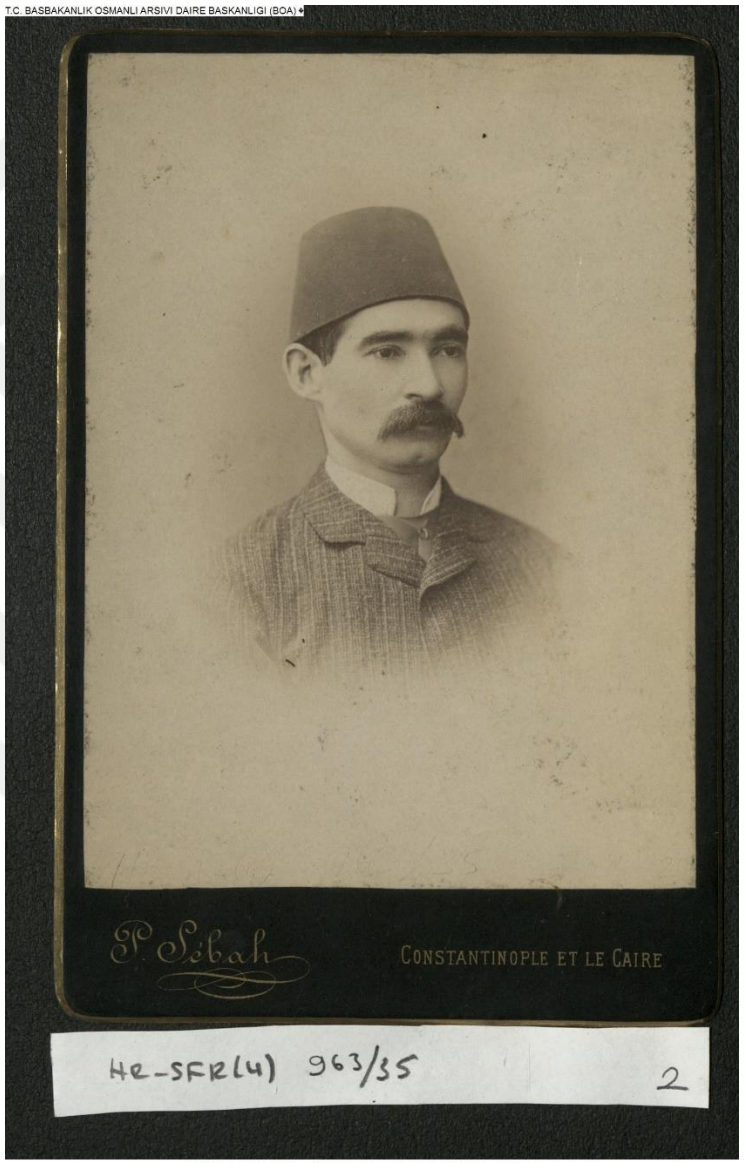

HR.SFR.4.00963.00035.002

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri (http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90850---0003.jpg) [Erişim tarihi: 04.06.2024]

Ek 3. Mehmed Şemseddin Paşa (IRCICA FMD.00.21.33/F94461)

(IRCICA FİE.00.08.98/F84211)

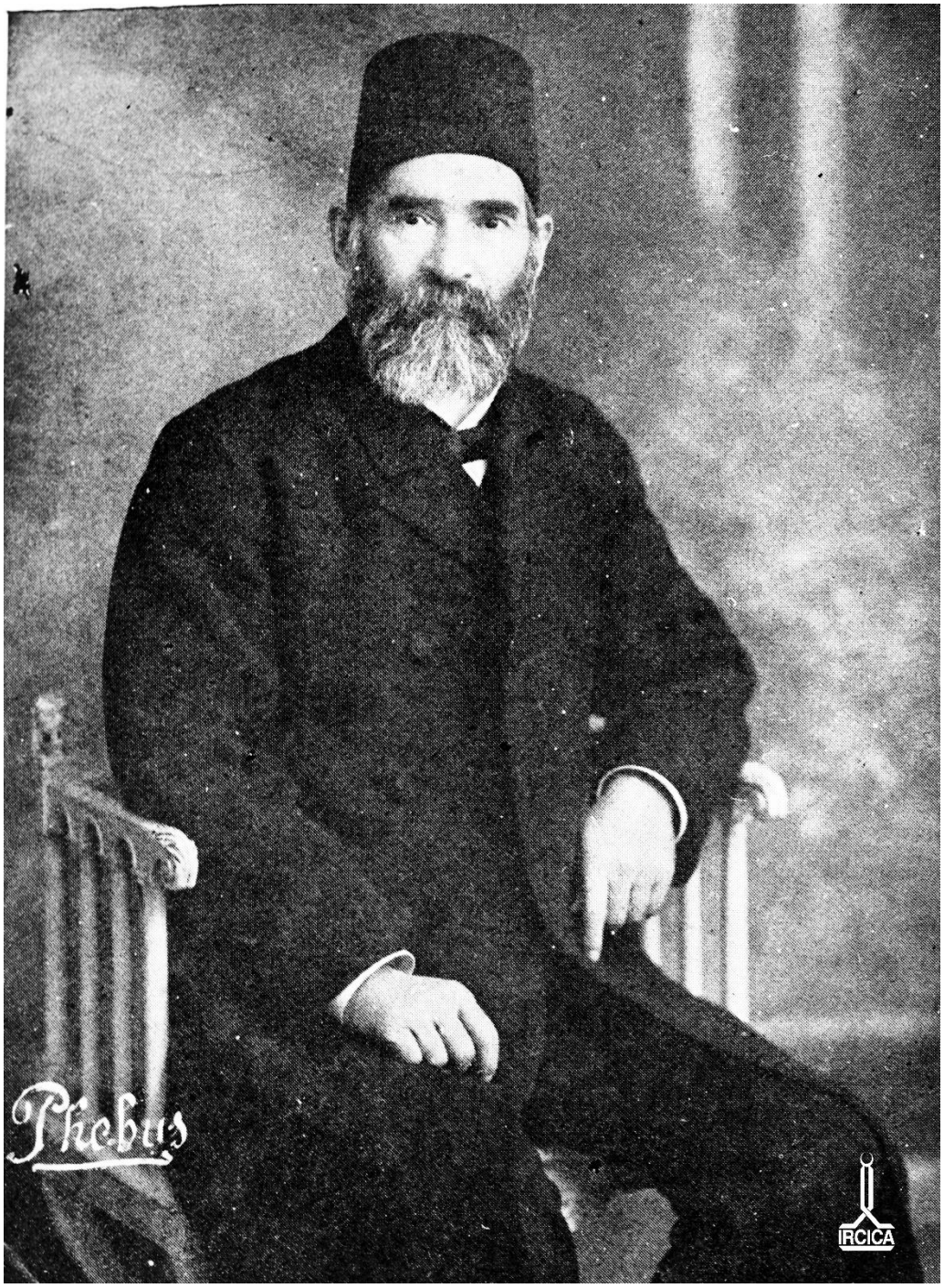

Ek 4. Mehmed Şemseddin Paşa'nın kitapları üzerinde bulunan hususi mühürleri-1 (*Tezkiretü'l-evliyâ*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 114, (34 Ae Farsça 114), fihrist)

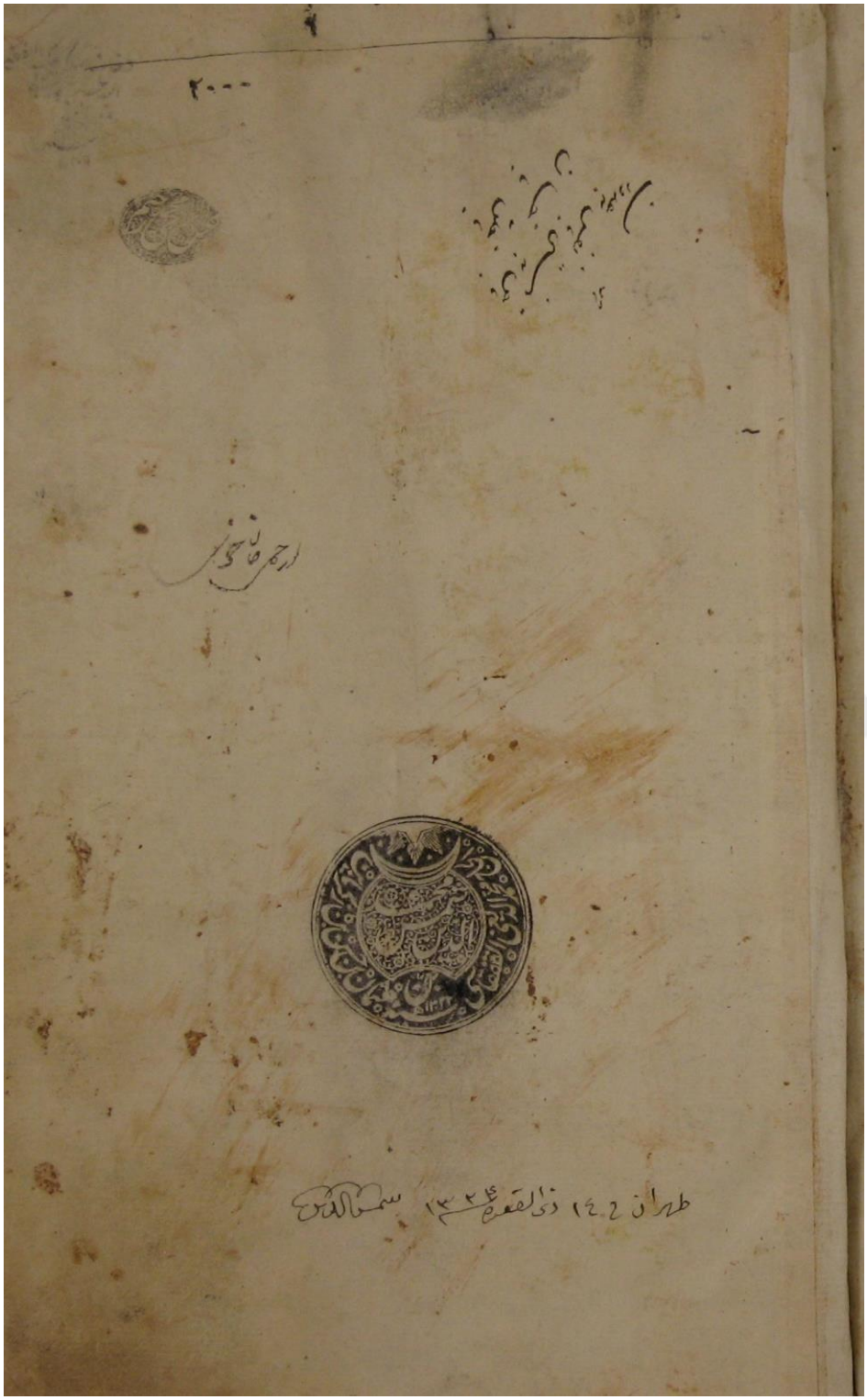

Ek 5. Mehmed Şemseddin Paşa'nın kitapları üzerinde bulunan hususi mühürleri-2 (*El-Ferec ba'de'ş-şidde,* İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Farsça, nr. 628, (34 Ae Farsça 628))

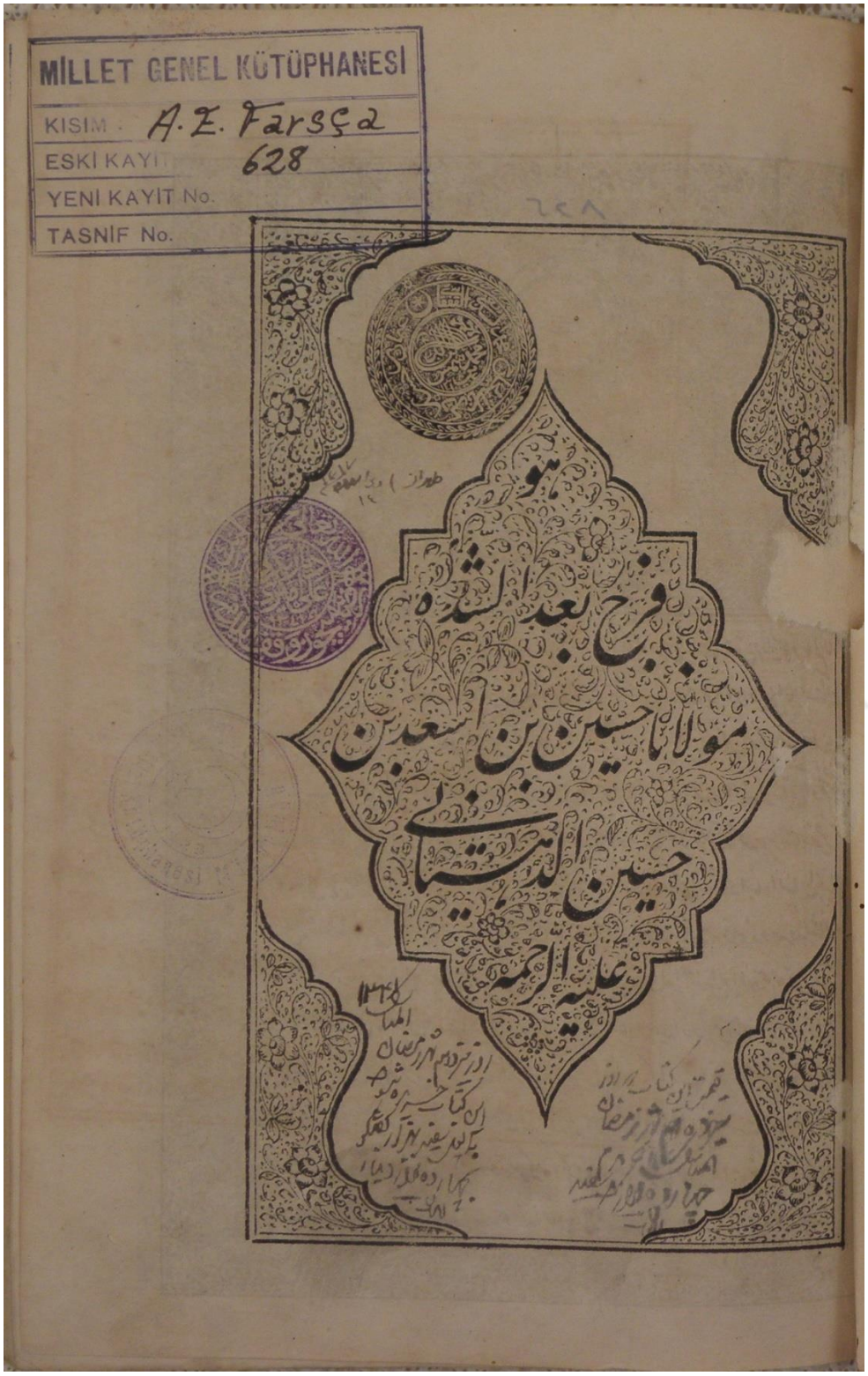

Ek 6. Mehmed Şemseddin Paşa'nın resmî görevlerine ilişkin ünvan ve mühürleri

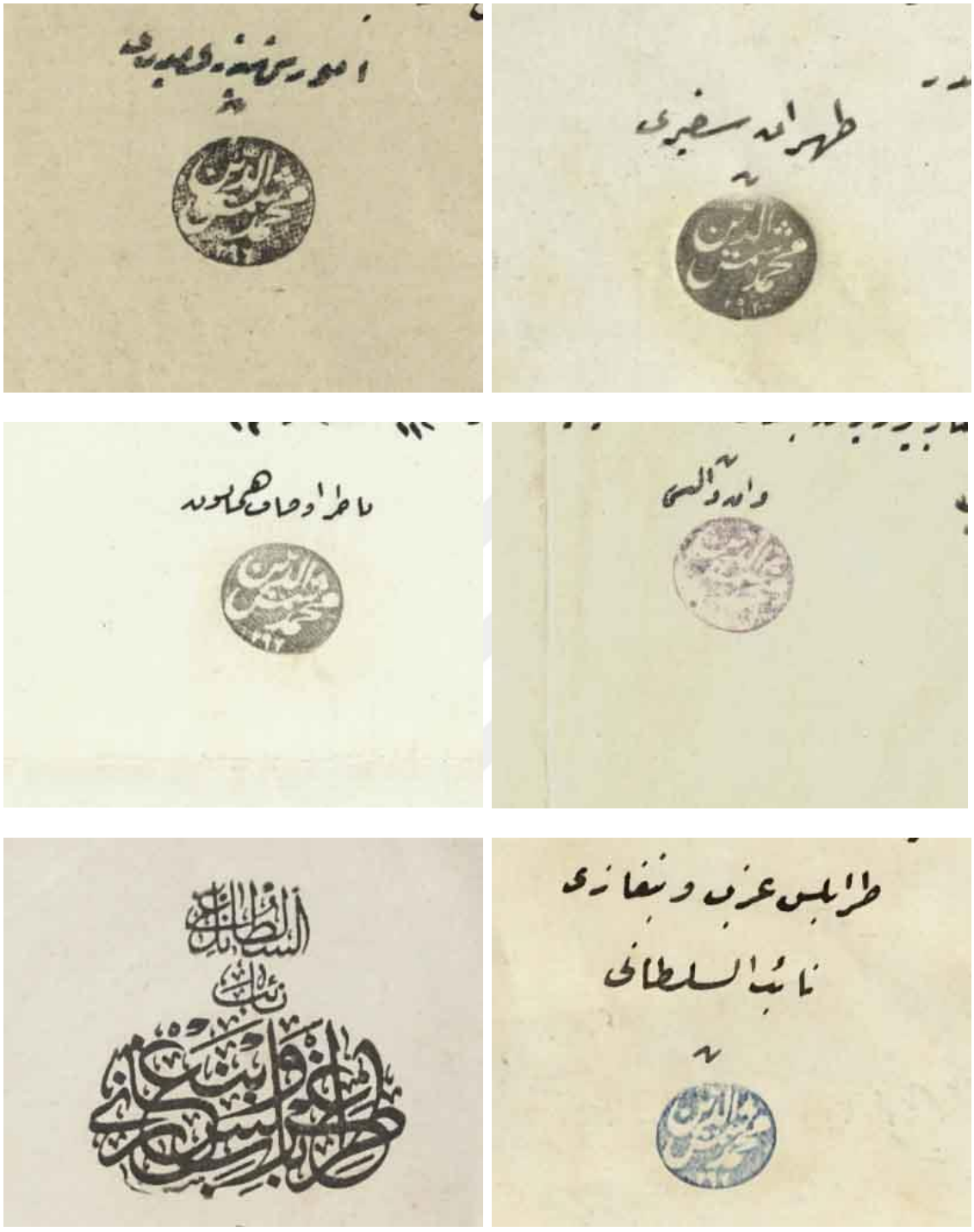

Ek 7. Mehmed Şemseddin Paşa'nın oğlu Ahmed Furkaneddin Orhan Şemseddin Bey (IRCICA FPM.00.00.54/F77881)

Ek 8. Safvet Nezihi'nin Resimli Kitab'ta yayımlanan İzâh ve İstizâh isimli tiyatrosunun ilk sayfası (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı)

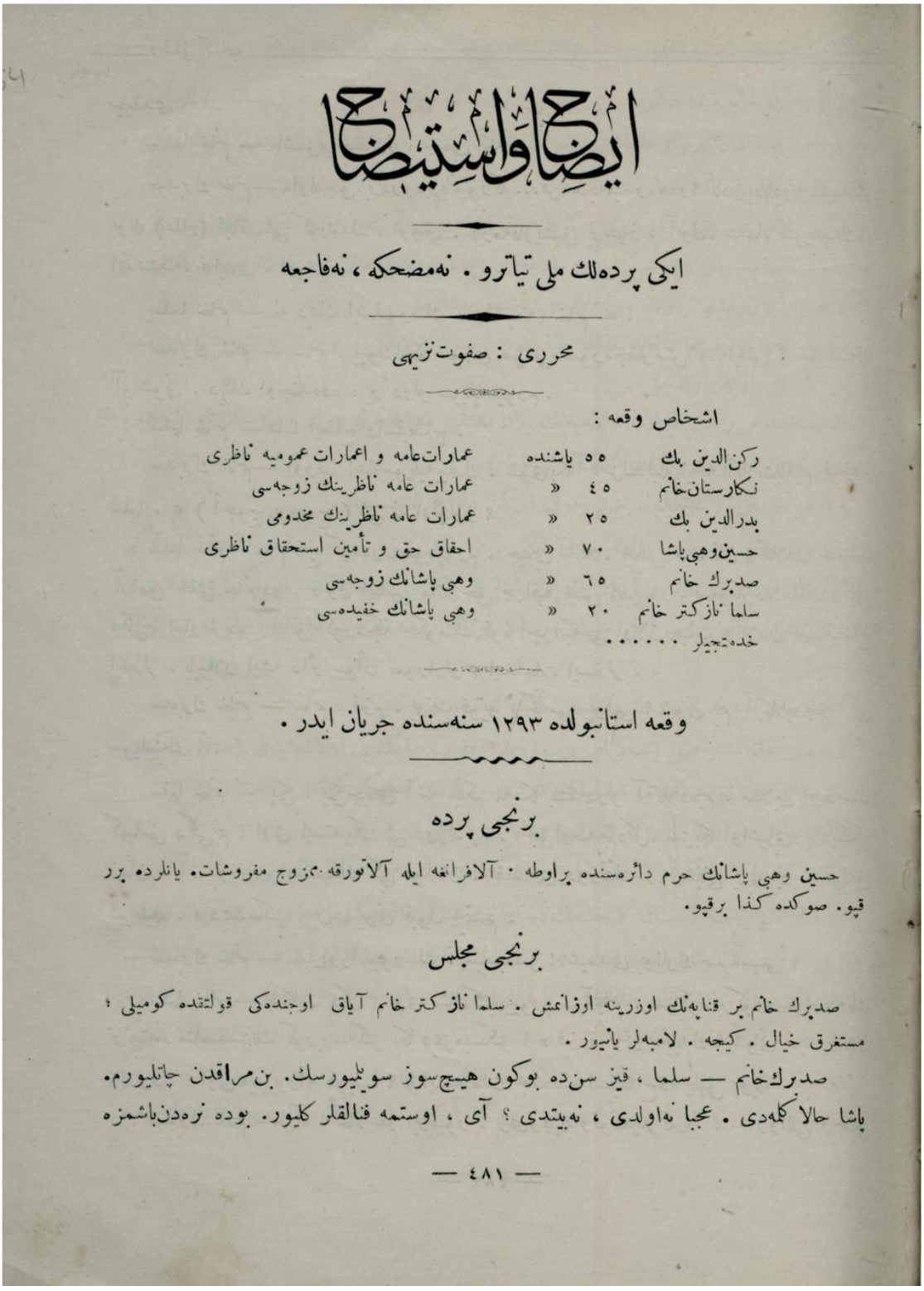

ایضاح واستیضاح

ایکی پرده‌لك ملی تیاترو . نه‌مضحکه ، نه‌فاجعه

محرری : صفوت نزیهی

اشخاص وقعه :

رکن‌الدین بك	٥٥ یاشنده	عمارات‌عامه و اعمارات عمومیه ناظری
نکارستان‌خانم	٤٥ «	عمارات عامه ناظرینك زوجه‌سی
بدرالدین بك	٢٥ «	عمارات عامه ناظرینك مخدومی
حسین‌وهبی‌پاشا	٧٠ «	احقاق حق و تأمین استحقاق ناظری
صدیرك خانم	٦٥ «	وهبی پاشانك زوجه‌سی
سلما نازکتر خانم	٢٠ «	وهبی پاشانك خفیده‌سی
خده‌تجیلر		

وقعه استانبولده ١٢٩٣ سنه‌سنده جریان ایدر .

برنجی پرده

حسین وهبی پاشانك حرم دائره‌سنده براوطه . آلافرانغه ایله آلاتورقه ممزوج مفروشات. یانلرده برر قپو. صوکده کذا برقپو.

برنجی مجلس

صدیرك خانم بر قناپه‌نك اوزرینه اوزانمش . سلما نازکتر خانم آیاق اوجنده‌کی قولتقده کومیلی ؛ مستغرق خیال . کیجه . لامبه‌لر یانیور .

صدیرك‌خانم — سلما ، قیز سن‌ده بوکون هیچ‌سوز سویلیورسك. بن‌مراقدن چاتلیورم. پاشا حالا کله‌دی . عجبا نه‌اولدی ، نه‌بیتدی ؟ آی ، اوستمه فنالقلر کلیور. بوده نره‌دن‌باشمزه

Ek 9. Mehmed Şemseddin Paşa'nın "*Çerkez Hattı Yâhud Hatt-ı Umûmi*" isimli eserinin kapağı (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı)

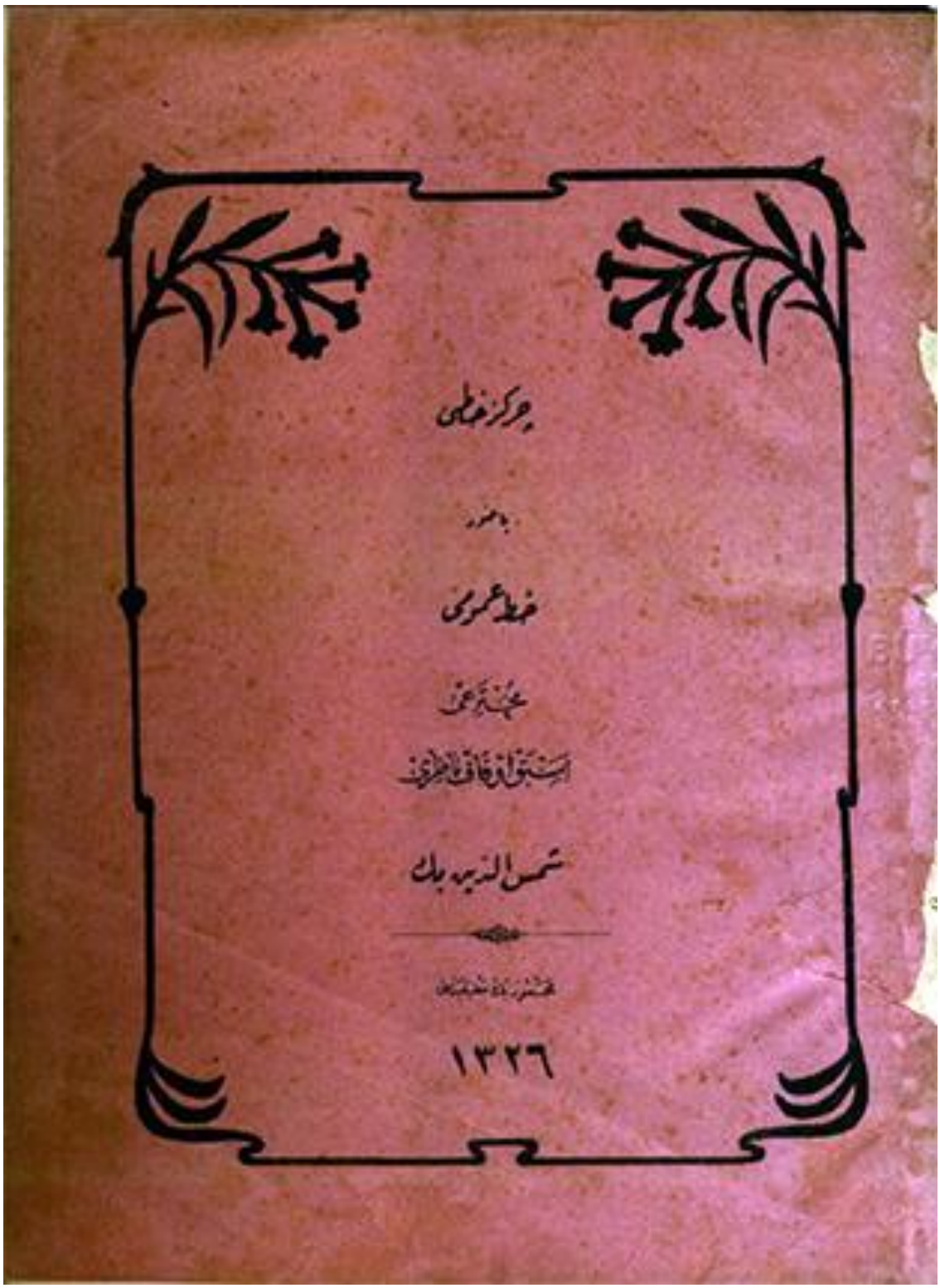

Ek 10. Mehmed Şemseddin Paşa'nın aldığı rütbe ve nişanlar

Rütbe	**Nişan/Madalya**	**Ülke**	**Tarih**
Sâlise			04.09.1880
	4. Rütbeden Mecîdî		04.09.1880
Sâniye			01.11.1880
	4. Rütbeden Osmanî		17.11.1880
	3. Rütbeden Osmanî		28.08.1881
Mütemâyiz			28.08.1881
Ûlâ sınıf-ı sâni			16.08.1882
Ûlâ sınıf-ı evvel			14.06.1886
	3. Rütbeden Suver	Yunanistan	04.05.1887
	2. Rütbeden Osmanî		06.05.1890
	Gümüş Grid		13.03.1891
	3. Rütbeden Mecîdî		28.04.1892
	1. Rütbeden Etoile de Romanie	Romanya	30.10.1894
Bâlâ			26.07.1895
	1. Rütbeden Murassa Şîr-i hurşîd	İran	07.09.1895
	1. Rütbeden Mecîdî		16.02.1898
	Timsâl-i Şâhi	İran	03.10.1900
	1. Rütbeden Osmanî		08.12.1900
Vezaret			20.10.1912

Ek 11. Soyağacı

